

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ, ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ
ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ
ΟΜΟΕΘΝΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ
ΕΝΩΣΗΣ:**

**ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΣΕ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ
(ΙΣΡΑΗΛ, ΓΕΡΜΑΝΙΑ, ΡΩΣΙΑ, ΕΛΛΑΔΑ)**

ΤΟΥΡΓΕΛΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

**ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΔΙΝΑ ΒΕΝΤΟΥΡΑ
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ**

Κόρινθος, 2009

009601

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</i>	7
-----------------------	---

ΜΕΡΟΣ Α΄:

ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΣΕ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΙΣΡΑΗΛ

A. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ:

1. Η εβραϊκή διασπορά.....	19
2. Από το σιωνισμό στο Κράτος του Ισραήλ.....	22
3. Το Ολοκαύτωμα.....	27
4. Η « <i>aliyah</i> ».....	29
5. Το κίνημα των <i>kibbutzim</i>	32
6. Η διασπορά.....	34

B. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ:

1. Η διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών:	
1.1. Δεκαετία του '50: Οι <i>Mizrahi olim</i>	38
1.2. Δεκαετία του '70: Οι πρώτοι Εβραίοι από τη Σοβιετική Ένωση.....	45
1.3. Δεκαετία του '80: Η άφιξη των Εβραίων-Αιθιόπων.....	49
2. Οι Ρωσοεβραίοι <i>olim</i> της δεκαετίας του '90	
2.1. Η μετανάστευση.....	53
2.2. Ο προσδιορισμός της «εβραϊκότητας».....	57
2.3. Η ένταξη.....	60
2.4. Τα αποτελέσματα.....	66
3. Το μέλλον της εβραϊκής μετανάστευσης.....	70

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΓΕΡΜΑΝΙΑ

A. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Η συγκρότηση του γερμανικού εθνικού κράτους.....	75
---	----

2. Η γερμανική διασπορά στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.....	80
3. Το Δίκαιο Ιθαγένειας.....	86
3.1. Προ-εθνική περίοδος: <i>Staatsangehörigkeit</i>	88
3.2. Αυτοκρατορική περίοδος (1871-1918): <i>Staatsbürgerschaft</i>	91
3.3. Ναζιστική περίοδος: <i>Volksgemeinschaft</i>	97
3.4. Μεταπολεμική περίοδος: <i>Volkszugehörigkeit</i>	99
B. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ	
1. Η διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών:	
1.1. Πρόσφυγες στη Δυτική Γερμανία (<i>Vertriebenes</i>).....	105
1.2. Πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία (<i>Umsiedlers</i>).....	110
1.3. Οι <i>Aussiedlers</i>	114
2. Οι <i>Spätaussiedlers</i> της δεκαετίας του '90.....	117

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΡΩΣΙΑ

A. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	
1. Ο ρωσικός διασκορπισμός στην περιφέρεια.....	125
2. Η ρωσική μετανάστευση στη μετα-σοβιετική περίοδο.....	133
3. Σοβιετική κληρονομιά και μετα-σοβιετικές ταυτότητες.....	141
B. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ	
Οι πολιτικές του ρωσικού κράτους απέναντι στους «ομογενείς».....	149
1. Η περίοδος Γέλτσιν.....	151
2. Η περίοδος Πούτιν.....	164

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΕΛΛΑΔΑ

A. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ:	
1. Το λεξιλόγιο της ελληνικής μετανάστευσης.....	173
2. Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα.....	176
3. Το Δίκαιο Ιθαγένειας.....	181
4. Η ιστορική διασπορά	
4.1. Έλληνες από την πρώην Σοβιετική Ένωση.....	188
4.2. Έλληνες της Αλβανίας.....	192

5. Η «ανακάλυψη» της ιστορικής διασποράς.....	197
---	-----

B. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ:

1. Εισροές ομογενών, επαναπατρισμοί και «παλιννοστήσεις»: η διαμόρφωση των πρώτων θεσμικών πλαισίων.....	203
2. Πολιτικές προς τους Έλληνες από την πρώτην Σοβιετική Ένωση.....	207
3. Πολιτικές προς τους Έλληνες από την Αλβανία.....	220

ΜΕΡΟΣ Β΄:

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ανασημασιοδοτήσεις του διασπορικού φαινομένου.....	231
--	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Μετασηματισμοί στην εννοιολόγηση του έθνους και στις λειτουργίες του έθνους-κράτους.....	242
--	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Εθνοτική μεταναστευτική πολιτική: συνοπτικές παρατηρήσεις.....	254
--	-----

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	263
-----------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η νέα τάξη πραγμάτων που διαμορφώθηκε με την κατάρρευση της ΕΣΣΔ συνδέθηκε μεταξύ άλλων με τη φιλέλευθεροποίηση και τη «διεθνοποίηση» των άλλοτε κρατικά ελεγχόμενων «εσωτερικών» μετακινήσεων¹ καθώς και με τον επαναπροσδιορισμό των συλλογικών ταυτοτήτων των λαών των πρώην κομμουνιστικών κρατών.² «Μετακινήσεις συνόρων πάνω από τους ανθρώπους», τοπικοί εθνικισμοί, θεσμικές αλλαγές και οικονομικοί μετασχηματισμοί παρήγαγαν εντός και εκτός του μετασοσιαλιστικού χώρου³ αυξημένες και άναρχες μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές οι οποίες με τη σειρά τους οδήγησαν τα κράτη υποδοχής, κάποια από αυτά για πρώτη φορά, στην άρθρωση επίσημων λόγων (discourses) περί μετανάστευσης και στη χάραξη κρατικών πολιτικών.

Άμεσα συνδεδεμένη με τη ρωσική κρατική παράδοση, τη μαρξιστική ιδεολογία και τον απομονωτισμό της ψυχροπολεμικής περιόδου, η απαγόρευση εξόδου από την ΕΣΣΔ προς τη Δύση για δεκαετίες αιρόταν επιλεκτικά μόνο για συγκεκριμένες εθνοτικές και θρησκευτικές ομάδες ανάλογα με τη διακριτική ευχέρεια του Κομμουνιστικού Κόμματος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μεταπολεμικά και μέχρι και το 1991 (ημερομηνία επίσημης αναγνώρισης του δικαιώματος μετανάστευσης σε όλους τους σοβιετικούς πολίτες) να εξέρχονται εκτός των συνόρων νόμιμα, οργανωμένα και ελεγχόμενα μόνο πληθυσμοί (και όχι ατομικά πολίτες), όπως Αρμένιοι, Εβραίοι, εθνοτικά Γερμανοί και Έλληνες Πόντιοι, στα πλαίσια προώθησης των διπλωματικών και οικονομικών σχέσεων της ΕΣΣΔ με τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Διάδοχο αυτού του «τρίτου Σοβιετικού μεταναστευτικού κύματος»⁴ θα είναι το μαζικότερο και

¹ R. Brubaker, "Citizenship Struggles in Soviet Successor States", *International Migration Review* 26, 2, 1992, σ. 269.

² Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες. Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα: Η περίπτωση των Ρωσοπόντιων», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 276.

³ Για τον προσδιορισμό της μετάβασης από το πολιτικο-κοινωνικό καθεστώς του υπαρκτού σοσιαλισμού στις δομές της οικονομίας της αγοράς προτείνονται οι όροι «μετα-σοσιαλισμός» και «μετα-κομμουνισμός» με τον πρώτο να προτιμάται ως αυτοπροσδιορισμός από τα ίδια τα κράτη, ως λιγότερο ιδεολογικά φορτισμένος, και τον δεύτερο να χρησιμοποιείται από τρίτες χώρες και να παραπέμπει περισσότερο στην επικυριαρχία της σοβιετικής αυτοκρατορίας στην Ανατολική Ευρώπη. Βλ. Ε. Βουτυρά, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, «Εισαγωγή: «Ο Βασιλιάς πέθανε. Ζήτω ο Βασιλιάς!»», στο Ε. Βουτυρά, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*. Αθήνα, Κριτική, 2007, σ. 11-12.

⁴ Τα δύο πρώτα κύματα ονομάστηκαν καταχρηστικά «μεταναστευτικά» εφόσον περιλάμβαναν μόνο τους πρόσφυγες της Επανάστασης του 1917 (1,5 εκατομμύριο) και τους εκτοπισμένους του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (2 εκατομμύρια). Για πολλούς μελετητές επίσης το «τέταρτο κύμα» είναι συνέχεια του «τρίτου κύματος» και όχι αυτόνομο μεταναστευτικό ρεύμα. Βλ. S. Heitman, "The Third Soviet Emigration, 1948-91", *Refuge* 13, 2, 1993, σ. 5-13.

αρκετά διαφοροποιημένο ως προς την εθνοτική προέλευση και τα κίνητρα «τέταρτο κύμα» που θα ξεκινήσει από την περίοδο ήδη της *perestroika* και θα κορυφωθεί με τη διάλυση της ομόσπονδης κρατικής εξουσίας.

Οικονομικοί μετανάστες, «εκούσιοι» και «ακούσιοι», προσωρινοί μετανάστες, «λαθρομετανάστες», «παλινοστούντες», επαναπατριζόμενοι, διεθνικοί μετανάστες, γυναικεία μετανάστευση, μετακινήσεις των ελίτ θα είναι οι νέες κατηγορίες που θα περιγράψουν τη μεταναστευτική πραγματικότητα της δεκαετίας του 1990 έτσι όπως αυτή θα διαμορφωθεί επηρεαζόμενη όχι μόνο από τις πολιτικές ανατροπές στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή αλλά και από την ελεύθερη κυκλοφορία του κεφαλαίου, την εξάπλωση των πληροφοριών, τις διευκολύνσεις των μεταφορών.⁵ Μέσα σ' αυτό το παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο των μαζικών και ετερογενών μετακινήσεων, των διεθνικών δικτύων, των αναδύομενων διασπορών και των υβριδικών ταυτοτήτων, το κράτος ως «εδαφική, πολιτισμική και κοινωνική ισομορφία» θα δεχτεί νέες προκλήσεις από-εδαφοποίησής του, εθνικής και πολιτικής ανασηματοδότησής του.⁶ Διαπερατότητα των συνόρων, περιορισμός των πολιτικών και οικονομικών του εξουσιών, ενίσχυση των δεσμών με ομοεθνείς εκτός συνόρων αλλά και διεύρυνση του πολιτικού σώματος με αλλοδαπούς συγκροτούν τη διαδικασία επαναπροσδιορισμού των λειτουργιών του κράτους και των σχέσεών του με άτομα που κατάγονται από αυτό. ζουν όμως εκτός επικράτειας ή με άλλα που επιλέγουν να εγκατασταθούν εντός του παρά τη διαφορετική καταγωγή τους.

Την ίδια περίοδο, η παγκοσμιοποιημένη μετανάστευση με κατεύθυνση τη Δύση αρχίζει να αντιμετωπίζεται ως «πρόβλημα» που απαιτεί αυστηρή διαχείριση μέσα από την περιφρούρηση των κρατικών συνόρων (*border regime*) και τον αυστηρό έλεγχο της κινητικότητας των εργαζομένων (*migration regime*). Το Σύστημα Πληροφοριών Schengen, οι συνοριοφύλακες, η νομοθεσία περί αλλοδαπών, η εσωτερική αστυνόμευση, τα στρατόπεδα εγκλεισμού και επαναπροώθησης είναι μερικά από τα ρυθμιστικά μέτρα με τα οποία η Ευρώπη επιχείρησε μετά το 1989 να μετατραπεί σε «Φρούριο κατά της μετανάστευσης» από χώρες προέλευσης εκτός ΕΕ.⁷ Εξαθλιωμένοι «λαθρομετανάστες», πρόσφυγες, αιτούντες ασύλου, μετανάστες με επισφαλές καθεστώς παραμονής εντός των ευρωπαϊκών κρατών, «δεύτερη γενιά» μεταναστών

⁵ Λ. Βεντούρα, Σ. Τρουμπέτα. «Εισαγωγή», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 21.

⁶ Β. Καραγιάννης, «Μετανάστευση-Διεθνικότητα-Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 23, 26.

⁷ Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου, Β. Τσιάνος, «Και όμως κινούνται!...Η επανάσταση των προσδοκιών και η αυτονομία των μεταναστών», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 78.

χωρίς ιθαγένεια αλλά και κυκλώματα ανθρώπινης εμπορίας και ναρκωτικών συνέβαλαν στην ενίσχυση των αρνητικών αναπαραστάσεων της μετανάστευσης και στην αναγωγή του «μεταναστευτικού προβλήματος» σε μόνιμο διακύβευμα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής των δυτικών χωρών.

Μέσα σε τέτοιες απαγορευτικές συνθήκες μετακίνησης και εργασίας και με δεδομένες τις κατακλυσμιαίες αλλαγές στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού μετά το 1989, ιστορικές διασπορές ανακάλυπταν «κληρονομικά» δικαιώματα μετοίκησης σε «συγγενή» εθνοτικά κράτη και ευκαιρίες «εξευρωπαϊσμού» τους.⁸ Την ώρα που η μετανάστευση στη Δύση νοηματοδοτούνταν αρνητικά, οι συγκεκριμένες μετακινήσεις φορτίζονταν ιδεολογικά ως «παλιννοστήσεις» και ενθαρρύνονταν στο πλαίσιο μιας «πολιτικής ορθότητας» των καπιταλιστικών κρατών απέναντι σε ομογενείς «τιμωρημένους» και αποκλεισμένους μέσα στο σοβιετικό καθεστώς. Αν και σε καμιά περίπτωση ο όρος «παλιννόστηση» και «επιστροφή» (“*homecoming*”, “*return*”) δεν ήταν κυριολεκτικός, αφού δεν περιέγραφε την αποκατάσταση σε ένα *status quo ante*⁹ αλλά την ένταξη λόγω ομογενειακής ιδιότητας, η καθιέρωσή του ισοδυναμούσε με προνομιακή συμμετοχή στην πολιτική και εθνική κοινότητα και με πρόταξη της εθνότητας και των διώξεων που συνδέονται με αυτήν ως βασικού κινήτρου εξόδου.¹⁰

Πράγματι, επισήμως, η εθνότητα ήταν το στοιχείο που υποκινούσε και νομιμοποιούσε την όλη μεταναστευτική διαδικασία: η θεσμοθετημένη εθνότητα των σοβιετικών πολιτών, η διατήρηση ακμαίων κοινοτήτων, οι εθνοτικές διώξεις, η ύπαρξη «εθνικών κέντρων»-ασφαλών καταφυγίων των εθνοτικών ομάδων, οι Νόμοι Επιστροφής.¹¹ Σε ανεπίσημο επίπεδο, όμως, η εθνότητα ως βίωμα, αυτό-αντίληψη και κοινωνικές σχέσεις θα αποδειχτεί ιδιαίτερος ασθενής. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι μαζικές μετακινήσεις και η αναποτελεσματικότητα των κρατικών μέτρων θα αναδείξουν τελικά το βάρος των οικονομικών προτεραιοτήτων στη μετανάστευση των «ομογενών» προς τα καπιταλιστικά κέντρα, το ρευστό χαρακτήρα των εθνοτικών ταυτοτήτων τους, την κατασκευή των ουσιοποιημένων επίσημων

⁸ Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», *ό.π.*, σ. 276-277.

⁹ Σ' αυτήν την περίπτωση εντάσσονται για παράδειγμα οι οικονομικοί μετανάστες που επιστρέφουν μετά από χρόνια στη χώρα απ' όπου στο παρελθόν αποδήμησαν, οι εξόριστοι και οι πρόσφυγες που επαναπατρίζονται μετά από κάποιο διάστημα υποχρεωτικής φυγής λόγω πολιτικών/θρησκευτικών διώξεων ή κάποιας φυσικής καταστροφής.

¹⁰ Ε. Βουτυρά, *ό.π.*

¹¹ R. Brubaker, “Migrations of ethnic unmixing in the ‘New Europe’”, *International Migration Review* 32, 4, 1998, σ. 1050-1054.

κατηγοριών. Πάντως, ανεξαρτήτως των ατομικών επιδιώξεων των ίδιων των μεταναστών, σε ακαδημαϊκό επίπεδο οι μετακινήσεις αυτές θα αποδοθούν ως «μεταναστεύσεις εθνοτικής συγγένειας» ('*ethnic return migration*' - '*movements of ethnic affinity*' - '*migrations of ethnic unmixing*'),¹² ακριβώς για να υπογραμμιστεί η λεπτή διαφορά από την κλασική μετανάστευση.¹³

Ο συγκεκριμένος τύπος μετανάστευσης δεν είναι καινούριος ούτε φυσικά ευρωπαϊκό φαινόμενο. Η κατάλυση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών στο χώρο της Ανατολικής Ευρώπης (Οθωμανών, Αψβούργων, Ρομανόφ, Χοεντσόλερν) στις αρχές του αιώνα δημιούργησε διασπορές και μειονότητες οι οποίες τροφοδότησαν κατά καιρούς τα σχηματιζόμενα εθνικά κράτη με ομογενείς πληθυσμούς. Το ίδιο συνέβηκε στα μέσα του αιώνα στην ινδική χερσόνησο και την υπο-Σαχάρια Αφρική μετά την από-αποικιοποίηση και την ανάδυση των νέων ανεξάρτητων κρατών.¹⁴ Στα πλαίσια όμως ενός «μεθοδολογικού εθνικισμού» η μετακίνηση των ομοεθνών απασχόλησε τις κοινωνικές επιστήμες για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα περισσότερο στην ιστορική της διάσταση παρά ως αυτόνομο μεταναστευτικό φαινόμενο με ιδιαίτερα γνωρίσματα και συγκεκριμένες συνθήκες πραγματοποίησης. Μέχρι το 1989 οι μεταναστευτικές σπουδές εστίαζαν κυρίως στο «πρόβλημα» των διασυνοριακών ροών των αλλοδαπών βάσει της αντίληψης ότι αυτές παραβιάζουν την αρχή του εθνικού ανήκειν και αποτελούν μια έντονα «ετερογενοποιητική» διαδικασία.¹⁵ Η παλιννόστηση, ως «φυσική» επανένταξη στην εθνική κοινότητα, συνιστούσε μια «δομικά αόρατη μετανάστευση» ενώ παρέμεινε εξίσου περιθωριακή ακόμα και όταν οι «μεγάλες αφηγήσεις» της μεταναστευτικής έρευνας μετατοπίστηκαν από την αφομοίωση στην πολυπολιτισμικότητα/διασπορά και στη συνέχεια στη διεθνικότητα(transnationalism)/παγκοσμιοποίηση. Σε μια περίοδο θετικής πρόσληψης της κινητικότητας, η «επιστροφή» στην εθνική κοινότητα μεταφράστηκε ως αντιπροοδευτική, παράλογη

¹² Στο ίδιο, σ. 1047.

¹³ Ωστόσο, το εθνοτικό στοιχείο αναγνωρίζεται εξίσου σημαντικό και για την οικονομική μετανάστευση, αφού όμως αυτή έχει συντελεστεί. Αποτελεί, δηλαδή, κριτήριο κοινωνικής ιεράρχησης στο σύστημα σχέσεων οικονομικής, πολιτικής, συμβολικής κυριαρχίας της νέας (εθνικής) κοινωνίας ενώ παράλληλα λειτουργεί ως πόλος συσπείρωσης, ανάπτυξης κοινωνικών δεσμών και θεσμικών δικτύων μεταξύ των μεταναστών προκειμένου να αντιμετωπισθεί το αντίξοο περιβάλλον και ο κίνδυνος κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού τους. Βλ. Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1994, σ. 86-96· R. Ohliger, R. Münz, "Diasporas and Ethnic Migrants in Twentieth-Century Europe: A Comparative Perspective", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Πόρτλαντ ΟΡ, Frank Cass, 2003, σ. 14-15.

¹⁴ R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 1048.

¹⁵ A. Wimmer, N. Glick Schiller, "Methodological nationalism and beyond: Nation-state building, migration and the social sciences", *Global Networks* 2, 4, 2002, σ. 311.

και απατηλή πρακτική και γι' αυτό άρχισε να εξετάζεται όχι ως αυτόνομο γεγονός ή ως μόνιμη εγκατάσταση αλλά ως τμήμα του ευρύτερου διεθνικού μεταναστευτικού κύκλου.¹⁶

Η μετανάστευση στην «ιστορική πατρίδα» αποτελεί διαδικασία η οποία εμπλέκει την ανασυγκρότηση τριών «πολιτικών πεδίων» σε ένα δυναμικά σχεσιακό δίκτυο: των εθνικών μειονοτήτων-διασπορών (*national minorities*), της «εξωτερικής πατρίδας» τους (*external national homeland*) και του κράτους διαβίωσής τους (*host state*). Κράτη «εθνικοποιούμενα» (*nationalizing states*) που επιχειρούν να εξαλείψουν την εθνοτική ετερογένειά τους με διακρισιακές πολιτικές, μειονότητες των οποίων το στάτους ανατρέπεται ή επιδεινώνεται, εθνικές «πατρίδες» που παρεμβαίνουν προστατευτικά υπέρ των ομοεθνών, καθιστούν ιδιαίτερος συγκρουσιακή την τριμερή αυτή σχέση. Το γεγονός ότι η πολιτική αναμόρφωση της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (και γενικότερα της Ευρασίας) με εθνικά κριτήρια δεν επέτρεψε την επίλυση του εθνικού ζητήματος για δεύτερη φορά μέσα στον 20^ο αιώνα, κατέστησε για άλλη μια φορά το τριαδικό αυτό σχήμα αντικείμενο έντονου προβληματισμού. Η νέα σύγκυση πολιτισμικών και πολιτικών ορίων στην Τσεχοσλοβακία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Σοβιετική Ένωση ανέδειξε μια σειρά από μειονότητες με τάσεις σύσφιξης των δεσμών τους με τα όμορα συγγενικά κράτη ύστερα από τη μεταβολή του στάτους τους και αντιδράσεις που ποικίλουν μεταξύ «παλιννόστησης», εκπαιδευτικών και πολιτισμικών αιτημάτων και αλυτρωτικών διεκδικήσεων. Η σχηματιζόμενη διασπορά των 25 εκατομμυρίων Ρώσων στις νέες ανεξάρτητες Δημοκρατίες είναι αποτέλεσμα ακριβώς αυτών των ανταγωνιστικών θέσεων μεταξύ των τριών σχεσιακών πεδίων, όπως άλλωστε ήταν και οι γερμανικές μειονότητες στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη κατά το μεσοπόλεμο (αντίθετα με τις σύγχρονες γερμανικές κοινότητες της Ευρασίας οι οποίες με την εθνοτική μετανάστευσή τους προς την «πατρίδα» αλλά και την εγκατάλειψη της εθνοτικής ψυχροπολεμικής πολιτικής από τη Γερμανία μετά το 1989 αποδυναμώνονται αριθμητικά και πολιτικά).¹⁷

Άμεσα συνδεδεμένη με την εθνοτική μετανάστευση είναι η διασπορά, έννοια πληθωριστική και εύκαμπτη που παραπέμπει ταυτόχρονα στο φαινόμενο του

¹⁶ A. Stefansson, "Homecomings to the Future: From Diasporic Mythographies to Social Projects of Return", στο F. Markowitz, A. Stefansson (επιμ.), *Homecomings: Unsettling Paths of Return*, Lanham, MD: Lexington Books, 2004, σ. 3-8.

¹⁷ R. Brubaker, *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1996, σ. 55-76.

διασκορπισμού μιας κοινότητας (εθνοτικής, εθνικής, θρησκευτικής, ακόμα και επαγγελματικής) από τη γενέθλια ή προγονική γη, στην οργάνωση της εν λόγω κοινότητας, στον πληθυσμό της, στον τόπο του διασκορπισμού και στις αποεδαφικοποιημένες ανταλλαγές των μελών της.¹⁸ Συστατικά της μυθολογίας που έχει αναπτυχθεί γύρω από το φαινόμενο της «διασποράς» και τα οποία έχουν αντληθεί από το αρχετυπικό παράδειγμα των Εβραίων, αποτελούν ο διασκορπισμός εθνοτικών πληθυσμών με μονοδιάστατο τραυματικό περιεχόμενο, η εξιδανίκευση της προγονικής εστίας, η επιθυμία διατήρησής της ή και δημιουργίας της, η εσχατολογική προσδοκία της επιστροφής σ' αυτήν, οι προβληματικές σχέσεις με τις χώρες υποδοχής αλλά και η ανάπτυξη μιας συλλογικής μνήμης και μιας ισχυρής εθνοκοινοτικής συνείδησης.¹⁹ Συνδεδεμένη για αιώνες αποκλειστικά με θρησκευτικές ομάδες (λαούς, Εκκλησίες, τάγματα), η έννοια θα υιοθετηθεί εκ νέου μετά το 1960 με νέες κοσμικές, θετικές και ευρείες συνδηλώσεις²⁰ οι οποίες θα παραπέμπουν όχι μόνο στις κλασικές διασπορές των Εβραίων, των αρχαίων Ελλήνων και των Αρμενίων αλλά και των Αθιγγάνων, των Αφρικανών σκλάβων, των Άγγλων αποικιοκρατών, των Ινδών εργατών, των Λιβανέζων και Κινέζων εμπόρων, των Παλαιστινίων προσφύγων, των λαών της Καραϊβικής.²¹ Ουσιακρατικές τυπολογίες των διασπορικών ομάδων (W. Safran, G. Sheffer, R. Cohen) και κατηγοριοποιήσεις των παραγόντων εκτοπισμού τους (διωγμοί, αναζήτηση εργασίας, εμπορικές δραστηριότητες, αποικιακές πολιτικές, κοινές πολιτισμικές ταυτότητες) θα αποβλέπουν στη διάκρισή τους από τις υπόλοιπες κατηγορίες «ανθρώπων εν κινήσει» (μεταναστών, εξόριστων, προσφύγων, τουριστών, παρεπιδημούντων κ.ά.) και στην ανάδειξη του ηγεμονικού ρόλου του έθνους-κράτους, θα αποδομηθούν όμως στα πλαίσια των μετααποικιακών σπουδών και της υιοθέτησης της μετανεωτερικής οπτικής των υβριδικών ταυτοτήτων και των διεθνικών μετακινήσεων (H. Bhabha, S. Hall, P. Gilroy, J. Clifford).²²

Η αυξανόμενη πάντως επίκληση του όρου διασπορά από τις ελίτ πολλών εθνοτικών μειονοτήτων και η προθυμία των εθνικών κρατών να ορίσουν ή και να

¹⁸ St. Dufoix, *Les Diasporas*, Παρίσι, PUF, Que sais-je?, 2003, σ. 3-4.

¹⁹ R. Cohen, *Η παγκόσμια διασπορά*, μτφρ. Τ. Πλυτά, Αθήνα, Παπαζήσης, 2003, σ. 63-71.

²⁰ St. Dufoix, *ό.π.*, σ. 18-20.

²¹ Βλ. αναλυτικά στο R. Cohen, *ό.π.*

²² Λ. Βεντούρα, «Διασπορά. Παγκοσμιοποίηση και Συλλογικότητες», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 34-36· Η. Πετράκου, «Προβληματισμοί περί του Διασπορικού λόγου: Οι Θεωρητικές Προσεγγίσεις του Robin Cohen και του James Clifford», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 40-45· A. Weingrod, A. Levy, "On homelands and diasporas: An introduction", στο A. Levy, A. Weingrod (επιμ.), *Homelands and diasporas. Holy lands and other places*, Στάνφορντ, Stanford UP, 2005, σ. 7-9.

συγκροτήσουν τέτοιες συλλογικότητες μετά το 1980 βρίσκεται σε συνάρτηση με την ανακάλυψη των υλικών κερδών και των συμβολικών διακυβευμάτων για την κάθε πλευρά.²³ Αυτό είχε τελικά ως συνέπεια η διασπορά να εξελιχτεί σε ένα «ιδίωμα», μια «πολιτική στάση» των ενδιαφερόμενων μερών η οποία καταλήγει να προσδιορίζει με αρκετή ελευθερία κάθε πληθυσμό διασκορπισμένο με οποιοδήποτε τρόπο στο χώρο, όπως: τους εξ' αποστάσεως εθνικιστές, τους μετανάστες εργάτες που διατηρούν δεσμούς με την πατρίδα ή ακόμα και εκείνους που είναι αφομοιωμένοι στη νέα κοινωνία, τις διεθνικές/διασυνοριακές γλωσσικές κατηγορίες, τις παγκόσμιες θρησκευτικές κοινότητες, τις queer ομάδες κ.ά.²⁴ Μία ακόμα αμφισβητούμενη για πολλούς περίπτωση διασποράς, η «ατυχηματική» (*accidental*) διασπορά αναφέρεται στις αποκομμένες συνοριακά μειονότητες (*stranded minorities*), σε πληθυσμούς δηλαδή οι οποίοι βρέθηκαν εκτός πατρίδας λόγω της μεταφοράς των συνόρων και όχι της φυσικής μετακίνησης των ίδιων.²⁵ Το αν τελικά η διασπορά θα υιοθετηθεί σήμερα ως αναλυτικό εργαλείο, εξαρτάται πλέον πρωτίστως από το βαθμό στον οποίο συγκεκριμένα κράτη και εθνοτικές ομάδες συμπεριφέρονται σαν να υπάρχουν μεταξύ τους διασπορικές σχέσεις παρά από το αν κάθε εθνοπολιτισμική κοινότητα πληροί κάποιες στατικές πολιτισμικές και ιστορικές προϋποθέσεις.²⁶

Οι «διασπορικές πολιτικές», πάντως, θα βρουν γόνιμο έδαφος άνθησης στο μεταβατικό πολιτικό και οικονομικό χώρο της μετα-κομμουνιστικής Ανατολικής Ευρώπης και της Ευρασίας. Οι κληροδοτημένες από τα κομμουνιστικά ομοσπονδιακά συστήματα θεσμοποιημένες εθνικές και εθνοτικές ταυτότητες (βλ. Γιουγκοσλαβία και Σοβιετική Ένωση) θα δημιουργήσουν εκ νέου τεράστια περιθώρια εργαλειοποίησής τους από τα αναδυόμενα και σχετικά ασθενή εθνικά κράτη, τόσο από τα συγγενή (*kin-state*) όσο και από τα κράτη διαβίωσης (*host state*). Οι διασπορές ανάλογα με την αριθμητική τους δύναμη, το επίπεδο κοινοτικής οργάνωσης και αλληλεγγύης τους αλλά και τις ευκαιρίες που θα αφήνει το διεθνές πολιτικό σύστημα, θα εξελιχτούν σε πολιτικό και οικονομικό κεφάλαιο για τα κράτη, ικανό να ενισχύσει την εθνική ταυτότητα, τα εθνικά σύνορα και την εθνική οικονομία. Αναγνώριση διπλής

²³ Λ. Βεντούρα, «Διασπορά...», *ό.π.*, σ. 37.

²⁴ R. Brubaker, "The 'diaspora' diaspora", *Ethnic and Racial Studies* 28, 2005, σ. 2-3, 12-13.

²⁵ Ο όρος "ατυχηματική διασπορά" ανήκει στον Brubaker. Βλ. R. Brubaker, "Accidental Diasporas and External 'Homelands' in Central and Eastern Europe: Past and Present", *Political Sciences Series*, Institute for Advanced Studies, Vienna, 2000.

²⁶ C. King, "Introduction: Nationalism, Transnationalism, and Postcommunism", στο C. King, N. Melvin (επιμ.), *Nations Abroad. Diaspora Politics and International Relations in the Former Soviet Union*, Boulder, Οξφόρδη, Westview Press, 1998, σ. 9.

ιθαγένειας, «πρόσκληση για παλιννόστηση», επιχειρηματικές δραστηριότητες, ίδρυση προξενείων και πολιτιστικών κέντρων, υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ομογενών στη διεθνή πολιτική σκηνή ή απευθείας παρέμβαση στο εσωτερικό των κρατών αποτελούν θεσμικές και διπλωματικές πρωτοβουλίες από την πλευρά του συγγενούς κράτους οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις θα εγείρουν υποψίες για την πολιτική νομιμοφροσύνη των κοινοτήτων προς το κράτος διαβίωσης, σε άλλες πάλι θα προκαλέσουν ριζοσπαστικοποίηση της εξωτερικής πολιτικής του ή αντίθετα θα αποτελέσουν ευκαιρίες ανάπτυξης διακρατικής οικονομικής συνεργασίας.²⁷

Πολιτικές και ιδεολογικές μεταβολές μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, παγκοσμιοποίηση, μετανάστευση, διασπορές, έθνος-κράτος, κρατικές πολιτικές, εθνοτικοί δεσμοί, παλιννόστηση είναι οι έννοιες-κλειδιά που θα βοηθήσουν στην περιγραφή και ερμηνεία του φαινομένου της εθνοτικής μετανάστευσης στη μετασοβιετική εποχή. Το καθεστώς και οι συγκυρίες μετακίνησης των Εβραίων, Γερμανών, Ρώσων και Ελλήνων «ομογενών» μετά το 1989 προς τα συγγενή εθνικά κράτη, οι δυσκολίες στις οποίες προσέκρουσαν αυτές οι μεταναστεύσεις και οι αλλαγές που επέφεραν στον πληθυσμιακό και κοινωνικό χάρτη της κάθε χώρας, στις αντιλήψεις περί έθνους, στις συνολικές και επιμέρους μεταναστευτικές πολιτικές αποτελούν και το αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Παρά τη γεωγραφική τους απόσταση, τα διαφορετικά οικονομικά, πολιτικά και αριθμητικά μεγέθη και την ιδιαίτερη ιστορική πορεία τους, τα τέσσερα παραδείγματα παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς την εργαλειοποίηση της «ομογένειας» μέσα από λόγους και πράξεις, μέσα από τη σύλληψη δηλαδή του έθνους (ευρείς ορισμούς Έθνους) και τη συμπερίληψη σ' αυτό (βλ. τους Νόμους Επιστροφής και το συνολικό δικαίκο σύστημα), την οροθέτηση του συγκεκριμένου τύπου μετανάστευσης (εβραϊκή «*aliya*», Γερμανοί «*spätaussiedlers*», Ρώσοι «ακούσιοι μετανάστες», Ρωσοπόντιοι «παλιννοστούντες» και «Βορειοηπειρώτες μειονοτικοί») και την ανάπτυξη πολιτικών ενσωμάτωσης (στεγαστικών, εκπαιδευτικών, κοινωνικών, οικονομικών).

Αν και η εθνοτική μετανάστευση στην ευρύτερη περιοχή της Ευρώπης μετά το 1989 δεν περιορίζεται στα τέσσερα αυτά παραδείγματα,²⁸ η επιλογή του Ισραήλ, της Γερμανίας, της Ρωσίας και της Ελλάδας βασίζεται στο ιστορικό βάρος και το

²⁷ Στο ίδιο, σ. 2, 11-17.

²⁸ Βλ. π.χ. εθνοτικές μεταναστεύσεις προς την Ουγγαρία, Πολωνία, Φιλανδία, Ουκρανία, Κορέα, το Καζακστάν. Βλ. αναλυτικά C. King, N. Melvin (επιμ.), *Nations Abroad. Diaspora Politics and International Relations in the Former Soviet Union*, Boulder, Οξφόρδη, Westview Press, 1998· R. Brubaker, "Migrations of ethnic unmixing in the 'New Europe'", *ό.π.*, σ. 1047-1065.

αριθμητικό μέγεθος των διασπορών τους, στην ανάπτυξη ανθεκτικών (όχι όμως αδιάρρηκτων) λόγων (discourses) και θεσμών περί ομογένειας και στην εφαρμογή πολιτικών υποδοχής τους. Η ιδεοτυπική εβραϊκή διασπορά και ο ρόλος της aliyah στην οικοδόμηση του κράτους του Ισραήλ και στον ανταγωνισμό του με τους αραβικούς πληθυσμούς, η σύνδεση της τύχης των γερμανικών κοινοτήτων της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης για πενήντα περίπου χρόνια με το ναζιστικό παρελθόν της Γερμανίας και τις ψυχροπολεμικές επιλογές της Ομοσπονδιακής Γερμανίας, η αναδυόμενη «πρωτοδιασπορά» των 25 εκατομμυρίων Ρώσων μέσα από τη μετακίνηση των πολιτικών και κρατικών συνόρων της πρώην Σοβιετικής Ένωσης προσφέρουν τη δυνατότητα πολύπλευρης εξέτασης του φαινομένου της εθνοτικής μετανάστευσης (ιδεολογικής, πολιτικής, κοινωνικής) και παρακολούθησης της εξέλιξης της έννοιας της διασποράς μέσα στο χρόνο ενώ η συγκριτική ανάλυση πολλαπλών περιπτώσεων επιτρέπει την προσέγγιση της ελληνικής «παλινοστήσης» χωρίς εθνικές ιδεοληψίες και απόλυτες θεωρητικές αφετηρίες.

Συσχετισμοί ανάμεσα στη Γερμανία, τη Ρωσία και το Ισραήλ αποφεύγονταν στο παρελθόν υπό το βάρος της ιστορικής κληρονομιάς που έφερε το κάθε κράτος (βλ. αντι-σημιτισμό Γερμανίας και Ρωσίας, Ναζισμό και Ολοκαύτωμα, σοβιετικές πολιτικές απέναντι στις μειονότητες) με αποτέλεσμα κάθε παράδειγμα να προσεγγίζεται μεμονωμένα και αποκλειστικά ως προς τη μοναδικότητα των τραυματικών εμπειριών του.²⁹ Ωστόσο, η μελέτη θα αναδείξει μια σειρά από ομοιότητες μέσα στο χρόνο και στο χώρο. Παραλληλίες εντοπίζονται, καταρχάς, ανάμεσα στη Γερμανία της Βαϊμάρης και τη μετα-Σοβιετική Ρωσία³⁰ ως προς την ανάδυση νέων κρατών σε «εθνοποιητική διαδικασία»³¹ στο χώρο της «Νέας Ευρώπης» και ως προς τη μεταβολή του προνομιακού στάτους των εθνοτικών Γερμανών στο «*Νέο Εξωτερικό*» (*New abroad*) και των εθνοτικών Ρώσων στο «*Εγγός*

²⁹ R. Ohliger, R. Münz. "Diasporas and Ethnic Migrants in Twentieth-Century Europe: A Comparative Perspective", *ό.π.*, σ. 15-16.

³⁰ Για τη σύγκριση της Γερμανίας της Βαϊμάρης και της μετα-σοβιετικής Ρωσίας βλ. R. Brubaker, *Nationalism reframed: Nationhood ...*, *ό.π.*, σ. 135-147.

³¹ Σύμφωνα με τον Brubaker (*Στο ίδιο*, σ. 9), πρόκειται για "κράτη τα οποία εκλαμβάνονται από την ηγετική ελίτ τους ως εθνικά-κράτη, ως κράτη αποκλειστικά και μόνο συγκεκριμένων εθνοπολιτισμικών εθνών, παρόλ' αυτά «ατελή» και «ανολοκλήρωτα» έθνη-κράτη, ανεπαρκώς «εθνικά» από πολλές έννοιες. Προς διόρθωση αυτής της αδυναμίας και επανόρθωση των αδικιών του παρελθόντος, οι ελίτ τους πιέζουν και αναλαμβάνουν δράση με στόχο την προώθηση της γλώσσας, του πολιτισμού και της δημογραφικής υπεροχής, της οικονομικής ανάπτυξης και της πολιτικής κυριαρχίας του εθνοπολιτισμικού έθνους τους".

Εξωτερικό» (*Near abroad*)³² μετά τη διάλυση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών τους. Κοινή τύχη θα βιώσουν, επίσης, οι Γερμανικές, Εβραϊκές και Ελληνικές κοινότητες μέσα στη Σοβιετική Ένωση κατά τη διάρκεια των διώξεων και των περιορισμών που θα επιβληθούν πριν και μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (σταλινικές εκτοπίσεις στην Κεντρική Ασία, συρρίκνωση πολιτισμικών ελευθεριών και απαγόρευση εξόδου) ενώ ταυτόσημες επιλογές θα τους χαρακτηρίσουν μετά την πτώση του κομμουνισμού και το άνοιγμα των συνόρων.

Σε μια ιστορική αναδρομή, λοιπόν, στο πρώτο μέρος θα παρουσιαστούν οι συγκυρίες διαμόρφωσης των τεσσάρων διασπορών (εβραϊκής, γερμανικής, ρωσικής και ελληνικής) και η πορεία του μειονοτικού τους στάτους, η συγκρότηση του αντίστοιχου έθνους-κράτους, η εξέλιξη του δικαίου ιθαγένειας και τα μεταναστευτικά ρεύματα «επιστροφής» των ομοεθνών. Η εξέταση των διαμορφωμένων κρατικών πολιτικών σε προηγούμενες περιόδους (κυρίως μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κατά τη διάρκεια της ψυχροπολεμικής περιόδου) για τα τρία παραδείγματα (Ισραήλ, Γερμανία, Ελλάδα) αλλά και η απουσία θεσμικής οργάνωσης στη διαχείριση των εξωτερικών ροών στην περίπτωση της Ρωσίας (σε μια περίοδο μετάβασής της σε ένα νέο πολιτικο-οικονομικό σύστημα) θα επιτρέψουν την κατανόηση και αξιολόγηση των μέτρων υποδοχής και των όρων ταξινόμησης των «συγγενών» νεήλυδων στο νέο περιβάλλον κάθε κράτους. Παράλληλα, οι ιστορικές ιδιαιτερότητες αλλά και οι σύγχρονες πραγματικότητες θα αναδείξουν το διαφορετικό βάρος που έχει για κάθε ένα από τα παραδείγματα η μετανάστευση των ομοεθνών του, τη συνοχή ή την αντιφατικότητα των πολιτικών του.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας θα εστιάσει σε θεωρητικούς προβληματισμούς γύρω από το ίδιο το διασπορικό φαινόμενο και τη θέση του έθνους-κράτους στη μετακομμουνιστική παγκοσμιοποιημένη εποχή. Η αποδόμηση των ιδεολογημάτων της διασποράς και των ουσιοκρατικών προσεγγίσεών της και η αναδιάταξη στις λειτουργίες του κράτους και στα όρια του έθνους θα αποτυπωθούν μέσα από συγκεκριμένες αναφορές στα τέσσερα ερευνητικά παραδείγματα. Τέλος, συνοπτικές παρατηρήσεις γύρω από τις πολιτικές υποδοχής των ομοεθνών, τα προβλήματα εφαρμογής τους, τις στοχεύσεις και τα επιτεύγματά τους θα ολοκληρώσουν τη μελέτη της εθνοτικής μετανάστευσης.

³² Οι εκφράσεις «Νέο Εξωτερικό» για τη Γερμανία του Μεσοπολέμου και «Εγγύς Εξωτερικό» για τη μετα-σοβιετική Ρωσία υποδηλώνουν μια σφαίρα επιρροής, μια ζώνη η οποία δεν είναι εντελώς ξένη για τις άλλοτε ισχυρές Γερμανία και Ρωσία. Βλ. R. Brubaker, *Nationalism reframed...*, ό.π., σ. 135.

ΜΕΡΟΣ Α΄:

**ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΣΕ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΙΣΡΑΗΛ

Α. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ:

1. Η εβραϊκή διασπορά

Στην εβραϊκή παράδοση, η οποία μέχρι την εμφάνιση του σιωνισμού και την έξοδο των Εβραίων από τα γκέτο ήταν καθαρά θρησκευτική, ο διασκορπισμός του εβραϊκού λαού είχε ταυτιστεί με την Εξορία (*galouth*) και είχε αποδοθεί στη θεϊκή εντολή.³³ Η εκδίωξη από τη γη του Ισραήλ, η ερήμωση της Ιερουσαλήμ και η καταστροφή του Ναού αποδίδονταν στην αθέτηση των θεϊκών εντολών (*mitsvo*), ενώ ο πόνος των αμαρτωλών απαλυνόταν μόνο μέσα από τη μεσσιανική αναμονή της Λύτρωσης. Η διδασκαλία των ραβίνων και το περιεχόμενο της Torah (τα πέντε πρώτα βιβλία της Βίβλου/Πεντάτευχος αλλά και το σύνολο των κανόνων της εβραϊκής παράδοσης) τροφοδοτούσαν με εσχατολογικούς μύθους και αρνητικές μνήμες τη διασπορά καθ' όλη τη διάρκεια της δισχιλιοστής ιστορίας της και τη συσπείρωναν σε κύκλους ευρύτερα χωρικούς παρά στενά γεωγραφικούς.³⁴ Χωρίς κοινή γη και ανεξάρτητη κρατική οργάνωση ο ιουδαϊσμός οργανώθηκε γύρω από πόλεις, ισχυρές κοινότητες και μακρόβια κέντρα επενδύοντας έτσι το νόστο της Σιών περισσότερο με πνευματική παρά με υλική υπόσταση.³⁵ Ο εθνοτικός τους μύθος άντλησε την πρωτοτυπία του και την πίστη στην πολιτισμική ανωτερότητά τους από μια χαμένη πατρίδα με καθαρά θρησκευτικό συμβολισμό.³⁶

Η βαβυλωνιακή αιχμαλωσία μετά την ισοπέδωση των τειχών του Ναού του Σολομώντα το 586 π. Χ. και η νέα έξοδος των Εβραίων από τη γη του Ισραήλ μετά την καταστροφή και του δεύτερου Ναού από το Ρωμαίο στρατηγό Τίτο το 70 μ.Χ. αποτελούν αναμφισβήτητα τα ιστορικά γεγονότα πάνω στα οποία δομήθηκε η παράδοση του «περιπλανώμενου Ιουδαίου». Ωστόσο, οι απαρχές της εβραϊκής διασποράς ανάγονται, σύμφωνα με τη βιβλική αφήγηση, στα προϊστορικά χρόνια. Με ρίζες στη δυτική Μεσοποταμία οι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν σταδιακά στη γη της

³³ I. Greilsammer, "Le thème de l' exil chez les leaders du mouvement sioniste", στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.), *Les diasporas dans le monde contemporaine. Un état des lieux*, Παρίσι, Pessac, Karthala, MSHA, 2006, σ. 245.

³⁴ St. Dufoix, *Les Diasporas*, ό.π., σ.11.

³⁵ A. D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Ε. Πέππα, Αθήνα, Οδυσσέας, 2000, σ. 57.

³⁶ J. A. Armstrong, "Mobilized and Proletarian Diasporas", *The American Political Science Review* 70, 2, 1976, σ. 394-5.

Χαναάν, όπου άρχισαν να αναπτύσσουν δεσμούς αλληλεγγύης, να θεμελιώνουν τη μονοθεϊστική θρησκεία τους και να ταυτίζονται με τον «περιούσιο λαό» της γης του Ισραήλ. Στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας οι πατριάρχες θα συνοδεύσουν τις πρώτες εθελούσιες εβραϊκές μεταναστεύσεις προς τη Μέση Ανατολή και κυρίως την Αίγυπτο. Εκεί θα ανθήσει μια πρώιμη διασπορά η οποία θα διατηρήσει την εθνοθρησκευτική ταυτότητά της και θα επιλέξει το δρόμο της νέας μετανάστευσης όταν η τοπική κοινωνία θα αρχίσει να γίνεται εχθρική. Τη θρυλική «αιγυπτιακή έξοδο» υπό την ηγεσία του Μωυσή (13^{ος} αι π.Χ.) θα διαδεχτεί η ίδρυση του κράτους του Σολομώντα και η διαίρεσή του στο Βόρειο Βασίλειο των δέκα φυλών (Ισραήλ) και το Νότιο των δύο φυλών (Ιουδαία) (10^{ος} αι π.Χ.). Η εκδίωξη των Ισραηλιτών (στο εξής θα ταυτιστούν με τις «δέκα χαμένες φυλές») από τους Ασσύριους (8^{ος} αι π.Χ.) και αργότερα των Ιουδαίων από τους Βαβυλώνιους (6^{ος} αι. π.Χ.) θα προσθέσει νέες ομάδες στις ήδη υπάρχουσες διασπορικές κοινότητες της Αιγύπτου και της Συρίας αλλά και νέα κέντρα στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια. Η δεύτερη «επιστροφή» στο Ισραήλ θα ενθαρρυνθεί από τον Πέρση Κύρο το 520 π.Χ. περίπου και θα επιτρέψει τη δημιουργία ενός ανθηρού δικτύου ανταλλαγών ανάμεσα στα διάφορα τμήματα της εβραϊκής εθνο-θρησκευτικής ομάδας.³⁷

Ο Ναός θα ανοικοδομηθεί το 516 π.Χ. ενώ οι μεταρρυθμίσεις ενός Βαβυλώνιου ιερέα, του Εσδρά, θα οδηγήσουν τον ιουδαϊσμό σε μεγαλύτερη εθνοτική διαφοροποίηση και θρησκευτικό φανατισμό. Στα ελληνιστικά χρόνια, ο εβραϊκός κόσμος θα παρακμάσει λόγω του ανταγωνισμού με άλλες εθνοτικές ομάδες, ενώ η δεύτερη καταστροφή του Ναού από τους Ρωμαίους θα προκαλέσει νέα, αν και μικρής έκτασης, έξοδο από το Ισραήλ, ενισχύοντας έτσι την παράδοση της τιμωρίας και της ανάγκης εξιλασμού των Εβραίων. Ο χριστιανικός μύθος της καταδίκης των υπευθύνων για τη θανάτωση του Χριστού αλλά και η ραβινική διδασκαλία για την ανυπακοή στο θεϊκό νόμο θα προσδώσουν στον εβραϊκό διασκορπισμό το χαρακτήρα του εξαναγκασμού, της απομόνωσης και των δεινών, εξαλείφοντας έτσι οποιαδήποτε θετική εμπειρία από το συγχρωτισμό των Εβραίων με άλλες κοινότητες. Η πνευματική και οικονομική άνθηση μέσα στις πλουραλιστικές κοινωνίες της ελληνορωμαϊκής Μεσογείου, των προτεσταντικών περιοχών της Ευρώπης και του σχετικά ανεκτικού στους «Βιβλικούς» λαούς Ισλάμ θα λησμονηθούν μπροστά στην

³⁷ Για τις απαρχές της εβραϊκής διασποράς βλ. G. Sheffer, *Diaspora politics: At home abroad*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2003, σ. 36-46.

εκδικητικότητα των Σταυροφόρων, την αδιαλλαξία της ισπανικής Ιεράς Εξέτασης και την εχθρότητα συνολικά της Καθολικής Εκκλησίας.³⁸

Η εβραϊκή ιστορία έχει πράγματι εμποτισθεί από τη γενικευμένη και διαρκή εχθρότητα θρησκειών, αυτοκρατοριών και εθνών, η οποία θα εκφραστεί με διακρίσεις, περιχαρ ακώσεις σε Πείλ και εγκλεισμούς σε γκέτο, διώξεις και σφαγές και θα αποτυπωθεί το 19^ο αι. ως «αντισημιτισμός». Η τελευταία Μεγάλη Εβραϊκή Εξέγερση κατά των Ρωμαίων (Μπαρ Κοχμπά. 132-135 μ.Χ.), η Πρώτη Σταυροφορία (1096) που κατέληξε στη σφαγή των Εβραίων, το Auto da fé εναντίον των Εβραίων και των Μαράνοζ (Εβραίοι που υποκρίνονταν ότι μεταστράφηκαν στον Καθολικισμό για να γλιτώσουν το διωγμό), οι σφαγές στην Ουκρανία από τους Κοζάκους του Μπογδάν Χμελνίτσκι (1648), τα πογκρόμ με την υποστήριξη των Τσάρων της Ρωσίας, όπως επίσης κατά τους προηγούμενους αιώνες οι εκτοπισμοί από την Αγγλία (1290), τη Γαλλία (1396), την Ισπανία (1492), την Πορτογαλία (1497) και τα γερμανικά κράτη στα οποία είχαν εγκατασταθεί Εβραίοι, με αποκορύφωμα το Ολοκαύτωμα του Αδόλφου Χίτλερ, συνδέθηκαν με θρησκευτικά, πολιτισμικά, οικονομικά και πολιτικά κίνητρα ενώ τους τελευταίους αιώνες επενδύθηκαν με θεωρίες συνωμοσίας («Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών») και προκαταλήψεις ιδεολογικής και βιολογικής φύσεως (οι Εβραίοι ως ξεχωριστή, κατώτερη φυλή).³⁹

Η θεώρηση της εβραϊκής εμπειρίας της διασποράς μέσα στα πλαίσια της συνολικής εβραϊκής ιστορίας αποκαλύπτει, λοιπόν, έναν αγώνα επιβίωσης διαμέσου εκδηλώσεων ρατσισμού, κακουχιών, φτώχειας, ακόμη και κυμάτων γενοκτονίας, με κάποιες περιόδους πολιτιστικής, οικονομικής και ατομικής άνθησης αλλά και μια συνεχή εναλλαγή ανάμεσα στην κεντρικότητα του Ισραήλ και την ανάπτυξη ισχυρών κέντρων εντός ξένων πολιτικών οντοτήτων. Από το 586 π.Χ. έως το 1948 οι γεωπολιτικές διαρθρώσεις του ιουδαϊκού κόσμου ανέδειξαν πόλους, όπως τη Βαβυλώνα, την Ιβηρική χερσόνησο των Σεφαραδιτών, τις γερμανικές περιοχές των Ashkenazi, τον Οθωμανικό πόλο, το ρωσικό Πείλ, το εβραϊκό κέντρο της Αμερικής. Στη διάρκεια των αιώνων η εβραϊκή κοινοτική ζωή μεταφέρθηκε από την περιοχή της Παλαιστίνης στη Μέση Ανατολή, διασταυρώθηκε με το Ισλάμ στην αραβική Μεσόγειο και την Οθωμανική αυτοκρατορία και διαχύθηκε μετά την εκδίωξη από την Ισπανία στη Βόρεια και Ανατολική Ευρώπη και από εκεί στις Νέες Χώρες.⁴⁰

³⁸ R. Cohen. *Η παγκόσμια διασπορά*. ό.π., σ. 39-54.

³⁹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Jew>

⁴⁰ St. Dufoux. ό.π., σ. 8-11.

2. Από το σιωνισμό στο Κράτος του Ισραήλ

Ως «κινητική διασπορά» (*mobilized diaspora*)⁴¹ οι Εβραίοι θα αναπτύξουν γλωσσικές επιδεξιότητες και τεχνική ειδίκευση και θα αναλάβουν ρόλους μεσάζοντα μέσα στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες στηρίζοντας οικονομικά και πολιτικά τις κυρίαρχες εθνοτικές ελίτ (αραβικές και οθωμανικές, δυτικοευρωπαϊκές και ρωσικές) και διαμορφώνοντας μια λεπτή κοινωνική ισορροπία. Η περίοδος ανακατατάξεων στην εποχή της νεωτερικότητας, η κοινωνική δηλαδή κινητικότητα των κατώτερων στρωμάτων της κυρίαρχης κοινωνίας, θα θέσει σε κίνδυνο την ελίτ η οποία θα υποδαυλίσει το ρατσισμό προκειμένου να εκτρέψει την λαϊκή εχθρότητα μακριά της. Σε όλες τις αυτοκρατορίες που θα βιώσουν το πέρασμα στο μοντερνισμό αργά και σχετικά ανώμαλα, επίσημες αντισημιτικές πολιτικές θα αναδείξουν τη μειονοτική θέση στην οποία η εβραϊκή διασπορά είχε καθηλωθεί και θα τερματίσουν σταδιακά τις σύντομες περιόδους αρμονικής συμβίωσης και αλληλεπίδρασης με τις ελίτ.⁴²

Ο 18^{ος} και ο 19^{ος} αιώνας θεωρούνται καθοριστικοί για το μέλλον της εβραϊκής διασποράς. Η έναρξη του εβραϊκού διαφωτισμού με το κίνημα της Χασκαλά (*Haskalah*)⁴³ θα οδηγήσει τις εβραϊκές κοινότητες στην υιοθέτηση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και στο άνοιγμά τους προς την ευρύτερη ευρωπαϊκή κοινωνία. Πολλοί Εβραίοι αρχίζουν στο εξής να αποδέχονται ότι το να αποτελεί ένα άτομο μέλος του εβραϊκού «έθνους» είναι κάτι διαφορετικό από το να είναι ακόλουθος της ιουδαϊκής πίστης. Η ενθάρρυνση της κοσμικής μόρφωσης και η καλλιέργεια της εβραϊκής ιστορίας, η ενεργός εμπλοκή των Εβραίων στις κοινωνίες στις οποίες ζουν και η υιοθέτηση των κυρίαρχων γλωσσών θα διευκολύνουν την αφομοίωσή τους, θα προκαλέσουν τις ποικίλες θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις στους κόλπους του αγγλόφωνου εβραϊσμού και θα παρακινήσουν τα πολιτικά κινήματα χειραφέτησής τους. « Η έξοδος από τα γκέτο», σωματική, ψυχική και πνευματική, κεντρικό σύνθημα των οπαδών της Χασκαλά μετά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, θα βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με το πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης και τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. Η άνοδος του

⁴¹ Ως *κινητική διασπορά* ο J. A. Armstrong ορίζει κάθε εθνοτική ομάδα η οποία, χωρίς να έχει μία γενικά προνομιακή κοινωνική θέση, απολαμβάνει πολλαπλά υλικά και πολιτισμικά οφέλη σε σχέση με άλλες ομάδες μέσα σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία. Η προοπτική κοινωνικής κινητικότητας λειτουργεί ως σημείο αναφοράς για τα μέλη της τα οποία δεν βρίσκονται απαραίτητα όλα σε προνομιακή επαγγελματική θέση. (βλ. J. A. Armstrong, *ό.π.*, σ. 393, 394 και 405.)

⁴² Στο *ίδιο*, σ. 398-399.

⁴³ <http://en.wikipedia.org/wiki/Haskalah>

Ναπολέοντα στην εξουσία θα συνδεθεί με τη βελτίωση της θέσης των Εβραίων στη Γαλλία και τις κατακτημένες ευρωπαϊκές χώρες μέσα από την κατάργηση των μεσαιωνικών νόμων οι οποίοι για αιώνες είχαν επιβάλει περιορισμούς στο δικαίωμα της λατρείας, της εργασίας, της κατοικίας και της περιουσίας. Παρά την αμφισβήτηση των κινήτρων του Γάλλου Αυτοκράτορα (αφομοιωτικές προθέσεις, πολιτικές και οικονομικές βλέψεις), τις ανεκπλήρωτες υποσχέσεις του (σχέδιο δημιουργίας εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη) και τις αντιδράσεις των συντηρητικών καθεστώτων της Ρωσίας, της Αυστρίας, της Πρωσίας και των Βουρβόνων, οι μεταρρυθμίσεις του (πολιτική εκπροσώπηση Εβραίων μέσω του *Συνεδρίου*, επαναλειτουργία συναγωγών, έξοδος από τα γκέτο) θα ανοίξουν το δρόμο για τη χειραφέτηση των εβραϊκών κοινοτήτων αρχικά στην Ιταλία, την Πορτογαλία, την Ολλανδία, τις γερμανικές επαρχίες και, μετά τις αστικές επαναστάσεις του 1848, στο σύνολο των Γερμανικών κρατών (βλ. Συνέλευση της Φραγκφούρτης και αναγνώριση για πρώτη φορά πολιτικών δικαιωμάτων ανεξαρτήτως θρησκεύματος).⁴⁴

Στην Ευρώπη όμως των εθνικών ιδεολογιών και της διάδοσης των ιδανικών της *Ελευθερίας, Ισότητας και Αδελφότητας* θα αναπτυχθούν ισχυρά αντι-εβραϊκά αισθήματα τα οποία με τη σειρά τους θα προκαλέσουν τη συσπείρωση των Εβραίων και τη σύλληψη του σιωνιστικού σχεδίου.⁴⁵ Στη Γαλλία, οι αφομοιωτικές πολιτικές και οι εκκοσμικευτικές τάσεις του κράτους αντιστρατεύονταν την επαναστατική πολιτειακή παράδοση και τη φιλελευθεροποίηση της κοινωνίας,⁴⁶ προκαλώντας την αντίδραση πολλών Εβραίων οι οποίοι, αν και επίσημα Γάλλοι πολίτες, επέμεναν στην προσήλωσή τους στον ιουδαϊσμό. Η ενσωμάτωσή τους στις κοινωνίες όπου ζούσαν, αν και νομικά κατοχυρωμένη, προσέκρουε στη θρησκευτική τους ιδιότητα και στις διάχυτες αμφιβολίες περί της νομιμοφροσύνης τους. Η διαχείριση των υποθέσεων «Δαμασκού» (1840) και «Ντρέιφους» (1894) από τη γαλλική κοινωνία⁴⁷ σε

⁴⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Napoleon_and_the_Jews

⁴⁵ Για τις συνθήκες γέννησης του σιωνιστικού κινήματος βλ. R. Cohen, *ό.π.*, σ. 54-62.

⁴⁶ Στη Γαλλική Εθνοσυνέλευση του 1789 υποστηρίχτηκε το δικαίωμα των Εβραίων να πολιτογραφηθούν Γάλλοι πολίτες εφόσον μιλούσαν τη γαλλική γλώσσα και διατηρούσαν την ιουδαϊκή θρησκεία σε αποκλειστικά ιδιωτικό επίπεδο. (W. Safran, "Comparing diasporas: a review essay". *Diaspora* 8, 3, 1999, σ. 772, 273, 288.)

Στη διάρκεια, ωστόσο, του 19^{ου} αι. θα αρχίσει να ισχυροποιείται ο γαλλικός πολιτισμικός εθνικισμός (*ethnic*) ο οποίος αντανάκλουσε μια καθαρά «εθνοτική» αντίληψη του έθνους. Το επαναστατικό δημοκρατικό μοντέλο του «εδάφους και του πολίτη» (*civie*) θα συγκρουστεί με τις δημόσιες αντιλήψεις περί «οργανικού έθνους» κυρίως στη διάρκεια της υπόθεσης «Ντρέιφους». Για τις γαλλικές αντιλήψεις περί έθνους βλ. E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*. μτφρ. Χ. Νάντρις, Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1994, σ. 38-39 και A. D. Smith, *ό.π.*, σ. 29-30.

⁴⁷ Η πρώτη και λιγότερο γνωστή υπόθεση αφορούσε στο μεγάλο διωγμό των Εβραίων στην υπό Οθωμανική κατοχή Δαμασκό με την κατηγορία της δολοφονίας ενός Καπουτσίνου μοναχού και του

συνδυασμό με την αντισημιτική έξαρση και τα πογκρόμ στο Ρωσικό Πέιλ το 1881 θα πείσουν μια ομάδα κοσμικών Ashkenazi για την ανάγκη αποκήρυξης της ζωής στη διασπορά και σύνδεσης της εβραϊκής ταυτότητας με μια συγκεκριμένη επικράτεια. Οι «Εραστές της Σιών» (*hovevei Zion*), η πρώτη σιωνιστική οργάνωση, θα συσταθεί στη Ρωσία με σκοπό τη φυγάδευση των καταδιωκόμενων μελών της στην Παλαιστίνη. Η σταδιακή αποδοχή της φιλοδοξίας αυτής θα ενισχύσει τις κατηγορίες εναντίον της εβραϊκής διασποράς για διττή πίστη αλλά και διεθνή συνωμοσία με στόχο την παγκόσμια κυριαρχία.⁴⁸ Η έκδοση των «Πρωτοκόλλων των Σοφών της Σιών» στις αρχές του 20 αιώνα θα βρει μεγάλη απήχηση στους κύκλους ακροδεξιών, ρατσιστών, σοβιετικών και αργότερα ναζιστών και θα ανατροφοδοτήσει τον αντισημιτισμό.

Η συμβολή του Βιεννέζου δημοσιογράφου Theodore Herzl και άλλων αφομοιωμένων Εβραίων στη διαμόρφωση της σιωνιστικής σκέψης και η εξέλιξή της σε εθνικιστικό πολιτικό κίνημα με τη σύγκληση συνεδρίων (1897, Βασιλεία), τη δημιουργία της Παγκόσμιας Σιωνιστικής Οργάνωσης και τη σύσταση του Εθνικού Εβραϊκού Ταμείου για την εξαγορά γης, θα συμβάλουν καθοριστικά στην εξέλιξη του εβραϊκού ζητήματος. Παρά το σχηματισμό διαφορετικών ρευμάτων στο εσωτερικό του κινήματος⁴⁹ και τις αντιπαραθέσεις για τον τόπο και το χαρακτήρα της υπό ίδρυση «εθνικής εστίας», οι σιωνιστές θα επικεντρωθούν τελικά στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα στον εποικισμό της Παλαιστίνης και στη σταδιακή εκτόπιση των Αράβων.

Η κρίση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτέλεσε καθοριστική εξέλιξη για την τύχη του σιωνιστικού σχεδίου. Η απώλεια του ελέγχου των περιφερειακών εδαφών της, μεταξύ αυτών και της Παλαιστίνης, η ανάμειξη των αποικιοκρατικών δυνάμεων και η έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου θα οδηγήσουν στη Διακήρυξη του Μπαλφούρ το 1917 (ασαφής βρετανική υπόσχεση προς τους σιωνιστές για ίδρυση εβραϊκού κράτους), στην κατάληψη της περιοχής από το βρετανικό στρατό το 1918

υπρέτη του στα πλαίσια εβραϊκής τελετουργίας. Οι οξυμμένες ευρωπαϊκές αντιθέσεις στο χώρο της Μέσης Ανατολής θα εμπλέξουν στην υπόθεση τη Γαλλία η οποία θα υποστηρίξει τον αντισημιτικό λίβελο, και τις ανταγωνίστριες Δυνάμεις Αυστρία και Βρετανία οι οποίες θα ταχθούν υπέρ της αθωότητας των φυλακισμένων Εβραίων. Η δεύτερη υπόθεση αφορούσε στη σκευωρία εις βάρος του γαλλοεβραίου αξιωματικού Άλφρεντ Ντρέιφους περί κατασκοπείας υπέρ της Γερμανίας. Βλ. R. Cohen, *ό.π.*, σ. 59-60.

⁴⁸ G. Sheffer, *Diaspora politics...*, *ό.π.*, σ. 230-236.

⁴⁹ Μια εναλλακτική πρόταση, για παράδειγμα, στην κρατικιστική εκδοχή του εβραϊκού εθνικισμού που εξέφρασε ο Herzl, ήταν ο πολιτισμικός/ ηθικός σιωνισμός του Ahad Ha'am. Ο τελευταίος έδινε προτεραιότητα στην πνευματική αναγέννηση του ιουδαϊσμού και όχι απλώς στην εξασφάλιση ενός «εθνικού κέντρου»-καταφύγιου για τους Εβραίους. Επέμενε σε ζητήματα ταυτότητας, κοινωνικής συνοχής και θρησκευτικών αξιών, αναγνώριζε μεσσιανικό ρόλο στον ιουδαϊσμό και εμφανιζόταν διαλλακτικός απέναντι στον αραβικό πληθυσμό της Παλαιστίνης. Βλ. C. Calhoun, *Nations matter. Culture, history, and the cosmopolitan dream*. Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2007, σ. 120-123.

και στην επικύρωση της βρετανικής Εντολής⁵⁰ από το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών το 1922. Η αντίδραση των Αράβων της Παλαιστίνης λόγω της μειονεκτικής θέσης στην οποία συνεχώς περιέρχονταν διπλωματικά και αριθμητικά, θα εκδηλωθεί καθ' όλη τη δεκαετία του 1920 και θα κορυφωθεί με την εξέγερση κατά των βρετανικών αρχών το 1936- 39. Ο απόηχος του Ολοκαυτώματος και η δημογραφική αλλοίωση της περιοχής θα οδηγήσουν τελικά στην αποχώρηση των Βρετανών και στη διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ στις 15 Μαΐου 1948. (προηγήθηκε ψήφισμα διχοτόμησης της Παλαιστίνης σε εβραϊκό και αραβικό κράτος που όμως απορρίφθηκε). Ο πρώτος αραβοϊσραηλινός πόλεμος του 1948-49 θα εγκαινιάσει μια μακρά περίοδο συρράξεων ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς του Ισραήλ η οποία θα εμπλέξει και τα γειτονικά κράτη: ο πόλεμος των έξι ημερών το 1967 (κατάληψη του Γκολάν, της Λωρίδας της Γάζας, της Δυτικής Όχθης, του Σινά και της Ανατολικής Ιερουσαλήμ) του Γιομ Κιμπούρ το 1973, του Λιβάνου το 1982, οι δύο Παλαιστινιακές Ιντιφάντα (1987-1993, 2000-2003) αλλά και οι ειρηνευτικές συμφωνίες (Καμπ Ντέιβιντ 1978, Όσλο 1993) θα καθορίσουν όχι μόνο την εξωτερική πολιτική του Ισραήλ αλλά και την ίδια τη δομή του κράτους (οικονομία, κοινωνία), όπως και τις σχέσεις του με τη διασπορά και τις πολιτικές του προς αυτή.⁵¹

Αναμφισβήτητα, η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ και η σύνδεση των Εβραίων με ένα «εθνικό κέντρο»⁵² αποτελεί κορυφαίο γεγονός της εβραϊκής ιστορίας. Η εδαφικότητα και η πολιτική ανεξαρτησία, ωστόσο, δεν αρκούν για να προσδώσουν στο Ισραήλ την «κανονικότητα» των υπόλοιπων εθνών με μακρά πολιτική ύπαρξη. Το αμφισβητούμενο πολιτικό στάτους της Λωρίδας της Γάζας και της Δυτικής Όχθης, ο αγώνας ανατροπής των δημογραφικών δεδομένων με την εκδίωξη των Παλαιστινίων Αράβων και την ενθάρρυνση της aliyah, η ετερογενής ισραηλινή κοινωνία συσπειρωμένη γύρω από την απειλή των γειτονικών εχθρικών αραβικών χωρών (Αιγύπτου, Συρίας, Ιορδανίας, Λιβάνου) και τον κίνδυνο του παλαιστινιακού εξτρεμισμού (Hamas, Fatah), ο ενισχυμένος ρόλος του στρατού, η θέση των ραβίνων μέσα στην κοινωνία (υπεροχή της θρησκείας στο οικογενειακό δίκαιο), η επιρροή της

⁵⁰ Για τη θεσμική καινοτομία της ανάθεσης «εντολών» (προστασίας) μετά τη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης το 1919 και τη σύνδεσή της με την αρχή της αυτοδιάθεσης βλ. E. Kedourie. *Ο Εθνικισμός*, μτφρ. Σ. Μαρκέτος, (προοίμιο Π. Κιτρομηλίδης), Αθήνα, Κατάρτι, 2005, σ. 188-194.

⁵¹ Για τα γεγονότα 1917-1948 και 1948 έως σήμερα βλ. <http://en.wikipedia.org/wiki/Israel>

⁵² Μετά το 1948 η μέχρι τότε «stateless» εβραϊκή διασπορά εντάχθηκε στην κατηγορία των «state-linked diasporas» σύμφωνα με τις κατηγοριοποιήσεις του Sheffer. Βλ. G. Sheffer, *Diaspora politics*, ό.π., 148-179.

διασποράς (βλ. ανάθεση ανώτατων δημοσίων λειτουργιών, όπως μετανάστευση, εγκατάστασης και ανάπτυξης της γης σε εξω-εδαφικούς Εθνικούς Θεσμούς), ο εθνοθηρσκευτικός προσδιορισμός του ισραηλινού έθνους (αποκλεισμός Αράβων), η ιδιαιτερότητα του Νόμου της Παλιννόστησης (ελεύθερος προσδιορισμός εβραϊκότητας) αναδεικνύουν την απόκλιση του συγκεκριμένου κράτους από το μοντέλο του «φιλελεύθερου, δημοκρατικού δυτικού εθνικού κράτους».

3. Το Ολοκαύτωμα

Έξι εκατομμύρια είναι το νούμερο που χρησιμοποιείται πιο συχνά για τον αριθμό των θυμάτων του εβραϊκού Ολοκαυτώματος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁵³ Το πογκρόμ της Νύχτας των Κρυστάλλων (1938) και το Πρόγραμμα Ευθανασίας T-4, τα τάγματα θανάτου και τα στρατόπεδα εξόντωσης αποτέλεσαν μια μαζική και κεντρικά οργανωμένη προσπάθεια για την εξολόθρευση των Εβραίων της Ευρώπης στα πλαίσια της εφαρμογής της «Τελικής Λύσης του Εβραϊκού Ζητήματος». Αν και ο συστηματικός διωγμός από τη Ναζιστική Γερμανία αφορούσε και άλλες «φυλετικά κατώτερες» ή «ανεπιθύμητες» πληθυσμιακές ομάδες (Ρομά, διανοητικά ή σωματικά ασθενείς, ομοφυλόφιλους, Μάρτυρες του Ιεχωβά, Ελευθεροτέκτονες, Κομμουνιστές και άλλους πολιτικούς αντιφρονούντες, συνδικαλιστές και κάποιους Καθολικούς και Προτεστάντες κληρικούς, Σοβιετικούς στρατιώτες και πολίτες αιχμάλωτους σε κατεχόμενες περιοχές, Πολωνούς) το Ολοκαύτωμα ταυτίστηκε παγκοσμίως με τη γενοκτονία των Εβραίων ενώ στη συνείδηση της εβραϊκής διασποράς η «καταστροφή» (*Shoa*, *Shoah* ή και *Sho'ah*) συνδέθηκε με την ανάγκη δημιουργίας ενός εβραϊκού κράτους. Ο σιωνισμός θα εξελιχτεί σε κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα στους κόλπους των εβραϊκών κοινοτήτων μετά τη λήξη του Πολέμου και οι διασωθέντες Εβραίοι θα καταφύγουν στα «στρατόπεδα των εκτοπισμένων» (σε λειτουργία μέχρι το 1952) για να μεταναστεύσουν στη συνέχεια προς την υπό Βρετανική εντολή Παλαιστίνη, την Αμερική, τον Καναδά.⁵⁴

Το Ολοκαύτωμα και η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ θα αποτελέσουν τα δύο νέα συστατικά στοιχεία της εβραϊκής συλλογικής ταυτότητας στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα.⁵⁵ Ο φόβος για την επιβίωση και η ελπίδα για μία διαφορετική τύχη του εβραϊκού έθνους θα καλλιεργήσουν μύθους και ήθη για τα γεγονότα του 1939-1945 και του 1948 που άλλοτε θα συνυπάρχουν στο συλλογικό φαντασιακό (το ισραηλινό κράτος ως ασφαλές καταφύγιο της διασποράς σε περίπτωση νέου κινδύνου) και άλλοτε θα ενισχύουν χωριστά την ταύτιση των Εβραίων με την τραγωδία των κρεματορίων (ως παγκόσμια ανθρώπινη καταστροφή και όχι ως εθνική μοναδικότητα, ως γενική απειλή προερχόμενη από τη Δύση και όχι ειδικά από τους Άραβες) ή με το θρίαμβο του νέου κράτους (στρατιωτική υπεροχή στον

⁵³ <http://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust>

⁵⁴ Στο ίδιο.

⁵⁵ Για τη σχέση του Ολοκαυτώματος με το κράτος του Ισραήλ βλ. Y. Gorny. "The Jewish people at the end of the twentieth century between two existential experiences". *Journal of Israeli History* 15. 2. 1994, σ. 193-212.

αραβοϊσραηλινό πόλεμο). Πίσω από τις ατομικές αφηγήσεις σχετικά με τη ζωή στα γκέτο και τη φρίκη στα στρατόπεδα θανάτου, τον προσωπικό αγώνα επιβίωσης και τα παραδείγματα αντίστασης, θα αποκαλυφθούν η έλλειψη αλληλεγγύης των διασκορπισμένων σε όλο τον κόσμο εβραϊκών κοινοτήτων, η απροθυμία αρωγής προς τους διωκόμενους Εβραίους της Ευρώπης (βλ. μη εμπλοκή Αμερικάνικων Εβραϊκών Οργανώσεων) και η αδυναμία άσκησης πολιτικής επιρροής στη διεθνή σκηνή προκειμένου να εμποδιστεί η ναζιστική θηριωδία. Η άποψη ότι η τραγωδία θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί αν είχε δημιουργηθεί έστω ένα μικρό κράτος στη Μέση Ανατολή, περιοχή στρατηγικής σημασίας για τους Δυτικούς Συμμάχους κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα υιοθετηθεί από ένα πλήθος επιστημόνων, πολιτικών και πολιτών οι οποίοι θα αναδείξουν έτσι το ρόλο του εθνικού κράτους στην προστασία της διασπορικής ζωής. Η συγκέντρωση κεφαλαίων από τη Διασπορά και η διάθεσή τους για τις στρατιωτικές ανάγκες του νεοσύστατου κράτους και την απορρόφηση των olim στο Ισραήλ, η δημιουργία ομάδων πολιτικής πίεσης στη διασπορά υπέρ των ισραηλινών συμφερόντων (βλ. εβραϊκό lobby Αμερικής) αλλά και η έγκριση και συνδρομή των περισσότερων κρατών για την ίδρυση εβραϊκού κράτους μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποδίδονται όχι μόνο σε πολιτικούς υπολογισμούς αλλά και στην επιθυμία επανόρθωσης για το Ολοκαύτωμα.

Στη Διασπορά λοιπόν το Ολοκαύτωμα θα μεταφραστεί ως ενοχή για την εγκατάλειψη, ταπείνωση για την αδυναμία των ευρωπαϊκών εβραϊκών κοινοτήτων και συνεπώς ως δέσμευση για την οικονομική, δημογραφική και πολιτική στήριξη του νέου κράτους. Στην υπό βρετανική εντολή Παλαιστίνη το δράμα του Ολοκαυτώματος θα ενισχύσει τους πολιτικούς και στρατιωτικούς αγώνες των Εβραίων εποίκων για αυτοδιάθεση. Τέλος, εντός του νεοσύστατου ισραηλινού κράτους η μνήμη του Ολοκαυτώματος θα εξελιχτεί σε συνεκτικό στοιχείο των ετερογενών πληθυσμών που θα μεταναστεύσουν μαζικά την πρώτη δεκαετία από τις μουσουλμανικές χώρες της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής. Οι Mizrahi olim, στο περιθώριο της εβραϊκής κοινοτικής ζωής τους τελευταίους αιώνες και ξένοι προς τις ανατολικοευρωπαϊκές Ashkenazi παραδόσεις, θα ταυτιστούν ευκολότερα με την *Shoa* και τους θρησκευτικούς θεσμούς παρά με τη σιωνιστική ιδεολογία στην προσπάθειά τους να ενταχθούν μέσα σε μια κοινωνία στην οποία τα πολιτισμικά πρότυπα είχαν διαμορφωθεί πολύ πριν την άφιξή τους.⁵⁶

⁵⁶ Στο ίδιο.

4. Η «*aliyah*»

Βασικό σημείο της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας του Ισραηλινού κράτους ήταν η πρόσκληση των Εβραίων της διασποράς να «επιστρέψουν» στο επίσημα πλέον αναγνωρισμένο εθνικό, γεωγραφικό και πολιτικό κέντρο τους. Ο Νόμος της Παλιννόστησης του 1950 εφαρμόζοντας αρκετά ελαστικά το «δίκαιο του αίματος», επέτρεπε την είσοδο στη χώρα σε κάθε Εβραίο (όχι όμως και σε όποιον είχε ηθελημένα αλλαξοπιστήσει), καθώς και στην οικογένειά του ακόμα και αν ο/η σύζυγος, τα παιδιά ή τα εγγόνια δεν ήταν Εβραίοι, εκχωρώντας τους αυτόματα πολιτικά δικαιώματα και κοινωνικά προνόμια (Δίκαιο Ιθαγένειας 1952). Η εβραϊκή μετανάστευση (*aliyah*) προς την περιοχή της Παλαιστίνης υπήρξε παλιό φαινόμενο, πάντα όμως αποτελούσε ατομική διαδικασία. Από το 1882 όμως μέχρι και το 1948, οι σιωνιστικές οργανώσεις (και μετά το 1929 το Εβραϊκό Πρακτορείο) θα αναλάβουν την επίσημη οργάνωση πέντε *aliyot*: 35,000 Εβραίοι (1882-1903), 40,000 (1904-1914), 40,000 (1919-1923), 82,000 (1924-1929) και 250,000 (1929-1940). Το 1933 θα οργανωθεί και η νεανική *aliyah* 5,000 Εβραίων από τη ναζιστική Γερμανία. Σ' αυτούς θα προστεθούν άλλοι 5,000 νέοι, επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Ακόμα και την περίοδο 1945-1948, παρά την απαγόρευση των βρετανικών αρχών και τον αραβικό εθνικισμό, θα καταφθάσουν 80,000 εβραίοι μετανάστες (*aliyah Bet*).⁵⁷ Το πρώτο αυτό κύμα μετανάστευσης που προερχόταν από την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη, πέρα από την ανάγκη εξεύρεσης ενός ασφαλούς καταφυγίου, είχε και ιδεολογικό χαρακτήρα καθώς τα μέλη της στόχευαν στην ίδρυση εθνικής εστίας. Αύξησαν τον εβραϊκό πληθυσμό της *Yishuv*⁵⁸ σε 600,000, διαμόρφωσαν τους πρώτους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς και αργότερα αποτέλεσαν την ελίτ της ισραηλινής κοινωνίας.

Θεωρητικά η «εθνική αναγέννηση» των Εβραϊκών πληθυσμών το 1948 σήμαινε την ολοκλήρωση της σιωνιστικής αποστολής και την αποδέσμευσή της από τη μετανάστευση. Ωστόσο, σε όλο το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα η *aliyah* θα ενθαρρυνθεί από τις ισραηλινές κυβερνήσεις για δημογραφικούς λόγους και θα διευκολυνθεί από τις ιστορικές εξελίξεις στα κράτη διαβίωσης των Εβραίων της διασποράς. Έτσι, από το 1948 έως το 1952, μετά από πρόσκληση της κυβέρνησης του

⁵⁷ Για στατιστικά στοιχεία και μεταναστευτικά ρεύματα προς Ισραήλ, βλ.

<http://www.mfa.gov.il/MFA/History/Modern-History/Centenary-of-Zionism-Aliyah-and-Absorption.htm>

⁵⁸ Με τον όρο *Yishuv* περιγράφεται η παλιά εβραϊκή κοινότητα που ζούσε στην Παλαιστίνη πριν την έναρξη της σιωνιστικής μετανάστευσης το 1882.

Μπεν Γκουριόν. Ευρωπαίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος, πρόσφυγες από τις μουσουλμανικές χώρες της Μέσης Ανατολής και τη Βόρεια Αφρική θα αυξήσουν τον εβραϊκό πληθυσμό σε 1,5 εκατομμύριο.⁵⁹ Περιορισμένης έκτασης μεταναστευτικές ροές θα ακολουθήσουν τις επόμενες τρεις δεκαετίες (1953-1989) από χώρες που βίωναν πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αναταραχές: πολιτικό αναβρασμό στη Νότια Αμερική, Ιρανική Επανάσταση, πείνα και αυταρχικό καθεστώς στην Αιθιοπία, απο-αποικιοποίηση στις χώρες του Μαγκρέμπ. Μετά το 1989 θα πραγματοποιηθεί η δεύτερη στην ιστορία του Ισραήλ έξοδος των Εβραίων της Διασποράς, αυτή των 800.000 περίπου Εβραίων της Σοβιετικής Ένωσης (400.000 θα φτάσουν τα πρώτα τρία χρόνια),⁶⁰ που θα αποτελέσουν μαζί με τους Ρωσοεβραίους του '70 (163,000)⁶¹ το 1/5 του ισραηλινού πληθυσμού. Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 το ρεύμα των Ρωσόφωνων προς το Ισραήλ θα αρχίσει να ανακόπτεται, αφού η δυσκολία ένταξης στην ισραηλινή κοινωνία θα καταστήσει πιο επιθυμητούς τους δυτικούς προορισμούς. Ταυτόχρονα όμως θα παρατηρηθεί και μια πληθυσμιακή εξάντληση των εβραϊκών κοινοτήτων της πρώην Σοβιετικής Ένωσης η οποία αποτελούσε μεταπολεμικά τη μεγαλύτερη δεξαμενή μεταναστών προς το Ισραήλ. Μια τελευταία κοινότητα που τροφοδότησε πληθυσμιακά το Ισραήλ είναι η Αιθιοπική, γνωστή ως *Beta Israel*. Η χρονική συγκυρία της άφιξής της (παράλληλα δηλαδή με το μεγάλο κύμα των Ρωσοεβραίων οι οποίοι μονοπώλησαν το κρατικό ενδιαφέρον) σε συνδυασμό με το χαμηλό μορφωτικό και κοινωνικό υπόβαθρό της θα δυσχεράνουν εξαιρετικά την ενσωμάτωσή της, παρά το μικρό αριθμό της.

⁵⁹ M. Semyonov, N. Lewin-Epstein. "Immigration and Ethnicity in Israel: Returning Diaspora and Nation- Building" στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, ό.π., σ. 329.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 330.

⁶¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Aliyah_from_the_Soviet_Union_in_the_1970s

Τρία εκατομμύρια υπολογίζονται συνολικά οι Εβραίοι⁶² που μετανάστευσαν στο κράτος του Ισραήλ, στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, συμπεριλαμβανομένων και των μη εβραϊκών μελών των μεικτών οικογενειών. Παράλληλα με τη μετανάστευση, ο ρυθμός φυσικής ανάπτυξης και, σε ένα μικρό βαθμό, οι προσηλυτισμοί στον ιουδαϊσμό είχαν ως αποτέλεσμα τη συνεχή ενίσχυση του εβραϊκού πληθυσμού. Συνεπώς, από 600.000 το 1945 το ισραηλινό κράτος περιλαμβάνει σήμερα πέντε εκατομμύρια Εβραίους (6,5 εκατομμύρια μικτός πληθυσμός), οι οποίοι μαζί με τις ΗΠΑ (5,7 εκατομμύρια) αποτελούν τις δύο μεγαλύτερες εβραϊκές κοινότητες του κόσμου (80%). Με τον παγκόσμιο εβραϊκό πληθυσμό να ανέρχεται στα 13,2 εκατομμύρια, η Εβραϊκή Διασπορά (8,2 εκατομμύρια) παρουσιάζει γεωγραφικές, δημογραφικές και κοινωνικές αλλαγές που δεν ενθαρρύνουν νέες aliyot. Στις αρχές της τρίτης χιλιετίας το περιεχόμενο των εννοιών της Διασποράς, της aliyah και της εβραϊκής ταυτότητας υφίστανται έντονο μετασχηματισμό.⁶³

⁶² Ο προσδιορισμός του εβραϊκού πληθυσμού, εννοιολογικά και αριθμητικά, αποτελεί μια διαδικασία περίπλοκη και ιδιαίτερος δύσκολη όσον αφορά τη συμφωνία ως προς τα κριτήρια συμπερίληψης και αποκλεισμού από την εβραϊκή κοινότητα. Η δυσκολία απορρέει από το γεγονός ότι ο ιουδαϊσμός συγκεντρώνει θρησκευτικά, πολιτισμικά, εθνοτικά και εθνικά χαρακτηριστικά. Για τη ραβινική halacha λοιπόν «Εβραίος είναι όποιος έχει γεννηθεί από Εβραία μητέρα ή έχει ασπαστεί τον ιουδαϊσμό με επίσημη τελετουργία και διατηρεί τις θρησκευτικές του υποχρεώσεις απέναντι στην κοινότητα». Από την άλλη πλευρά, το Ισραηλινό νομικό πλαίσιο διαπερνάται περισσότερο από μια εργαλειακή σύλληψη της εβραϊκότητας, εξαιρετικά διευρυμένης προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι κρατικές ανάγκες («Εβραίος αναγνωρίζεται οποιοσδήποτε ανήκει σε μια εβραϊκή οικογένεια»). Ανάμεσα στις δύο αυτές επίσημες θέσεις βρίσκεται μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση, αυτή των στατιστικών και δημογραφικών υπηρεσιών οι οποίες βασίζονται στον αυτοπροσδιορισμό των ίδιων των ατόμων βάσει καθαρά υποκειμενικών κριτηρίων. Σ' αυτή την περίπτωση, προκύπτει ένας «πυρήνας εβραϊκού πληθυσμού» ο οποίος δηλώνει την ένταξή του στην εθνο-θρησκευτική εβραϊκή κοινότητα χωρίς απαραίτητα να διατηρεί δεσμούς με αυτή. Βλ. S. DellaPergola, "La population juive dans le monde à l' aube du XXIe siècle: tendances, perspectives et conséquences", στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas. 2000 ans d' histoire*. Presses Universitaires de Rennes, 2005. σ. 162-165.

⁶³ Για τα αριθμητικά στοιχεία της παραγράφου βλ. στο ίδιο, σ. 165-170.

5. Το κίνημα των kibbutzim⁶⁴

Στενά συνδεδεμένο με την aliyah και με το σχέδιο οικοδόμησης ενός κράτους για τους Εβραίους υπήρξε το κίνημα των kibbutzim . Το Κιμπούτς (*kibbutz*) αποτελούσε μια επαναστατική μορφή εθελοντικής κοινοτικής οργάνωσης που συνδύαζε τις αρχές του σοσιαλισμού και του σιωνισμού. Οι ρίζες του βρίσκονται στην πρώτη aliyah και στην εργασιακή ηθική που επιχείρησαν οι σιωνιστές Ashkenazim πρωτοπόροι να προωθήσουν μέσα από ολιγομελείς αγροτικές συνεταιριστικές εγκαταστάσεις (*knvutza* =ομάδα) οι οποίες είχαν στόχο την αναζωογόνηση της παλαιστινιακής γης. Το πρώτο Κιμπούτς Degania ιδρύθηκε το 1909 κατά τη διάρκεια της δεύτερης aliyah στην περιοχή της Γαλιλαίας, σε αραβική γη που αγοράστηκε από χρήματα του Εβραϊκού ταμείου. Η επιλογή των αγροτικών εγκαταστάσεων υπαγορευόταν όχι μόνο από οικονομικούς σχεδιασμούς (βιωσιμότητα κοινότητας) αλλά και από πολιτικό-στρατηγικές ανάγκες (εξασφάλιση διευρυμένων συνόρων για το υπό διαμόρφωση εβραϊκό κράτος). Ουτοπικές αγροτικές κοινότητες με καθαρά κοσμικό χαρακτήρα στην προ-κρατική περίοδο (από το 1946 το κίνημα θα αποκτήσει και θρησκευτική πτέρυγα), θα παίξουν σημαντικό ρόλο σε κάθε πλευρά του υπό ανάπτυξη νέου κράτους, παρόλο που αφορούσαν πάντα ένα μικρό ποσοστό της ισραηλινής κοινωνίας (ποτέ δεν συγκέντρωσαν πάνω από το 4% του πληθυσμού). Την πρώτη δεκαετία θα απορροφήσουν άμεσα ένα μέρος από το μαζικό ρεύμα εβραίων εποίκων και μαζί με τους «αναπτυσσόμενους αγροτικούς οικισμούς»(*moshavim*) θα στηρίξουν την αγροτική παραγωγή της χώρας δημιουργώντας παράλληλα παραδόσεις ως προς την υποδοχή των μελλοντικών olim. Συνέβαλαν επίσης στενά στον αμυντικό μηχανισμό του Ισραήλ, ανέδειξαν στη δεκαετία του '50 και '60 την πολιτική ελίτ του κράτους και προώθησαν την αρχή της δημοκρατικής διακυβέρνησης, της κοινοκτημοσύνης, της ισότητας στην παραγωγή και κατανάλωση. Εκτός από την οικονομία, η εκπαίδευση, η εβραϊκή κουλτούρα και η κοινωνική ζωή (σχέσεις των δύο φύλων, ανατροφή των παιδιών) επηρεάστηκαν από το συνεργατικό και εξισωτικό

⁶⁴ Για την ιστορία και την ιδεολογία του κινήματος των kibbutzim βλ.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Kibbutz> . Επίσης το site του ισραηλινού Υπουργείου Εξωτερικών <http://www.mfa.gov.il/MFA/History/Modern+History/Centenary+of+Zionism/Jewish+Settlement+in+the+Land+of+Israel.htm> και του Εβραϊκού Πρακτορείου (Jewish Agency) για το Ισραήλ <http://www.jafi.org/JewishAgency/English/Aliyah/Absorption+Options/Bayit1/What+exactly+is+a+Kibbutz>.

χαρακτήρα της αυτόνομης κοινότητας. Τα μέλη των kibbutzim (*Kibbutznik*), αν και αποτελούσαν μια εργατική τάξη, απολάμβαναν υψηλό επίπεδο ζωής μέχρι τη δεκαετία του '80, οπότε αρχίζει η οικονομική και αξιακή κρίση του συστήματος. Η απόκλιση από την ισραηλινή κοινωνία, η οποία υπαγόταν όλο και περισσότερο στις δυνάμεις της αγοράς, της παγκοσμιοποίησης και των ατομικιστικών αξιών, θα επηρεάσουν τις δραστηριότητες των Κιμπουτζνίκ (από τον αγροτικό τομέα θα επεκταθούν στη βιομηχανία, τον τουρισμό, την τεχνολογία), τον τρόπο ζωής τους (διαβίωση και σπουδές εκτός κιμπούτς), τις αξίες και τις αρχές του κινήματος (εν μέρει αποδοχή της εμπορευματοποίησης των υπηρεσιών).

6. Η διασπορά

Η ίδρυση του Κράτους του Ισραήλ έθεσε επισήμως το ζήτημα της συμβολικής θέσης που θα κατείχε η διασπορά μέσα σ' αυτό. Η ταυτότητα συνολικά του εβραϊκού έθνους αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ σιωνιστών και ραβίνων η οποία εκδηλώθηκε και σε επίπεδο λεξιλογίου. Εθνικό κέντρο και διασπορά αποτέλεσαν δύο ανταγωνιστικούς πόλους νομιμοφροσύνης, αλληλεγγύης και ταύτισης για αρκετές δεκαετίες χωρίς ωστόσο κάποιους από τους δύο να αναδειχθεί σε κυρίαρχο.⁶⁵

Στο σιωνιστικό σκεπτικό η *golah* (γεωγραφικός διασκορπισμός) ήταν διαφορετική από τη *galut* (εξορία ως τρόπος ζωής).⁶⁶ Αυτό σήμαινε ότι η παραμονή στη διασπορά δεν νομιμοποιούνταν μετά τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας και ότι στο εξής μόνο η ζωή στο Ισραήλ μπορούσε να είναι αυθεντική, «κανονική». Συνεπώς, οι Εβραίοι έπρεπε να εγκαταλείψουν τη ζωή τους στις κοινότητες, όσο εύκολη και επικερδής και να ήταν, σε όφελος της *aliyah* («άνοδος», εκούσια μετανάστευση) και να γίνουν *olim* (ο εξιλεωμένος, αυτός που έχει κατακτήσει μια πλήρη εβραϊκή εθνική ταυτότητα στην πατρίδα). Ιδιαίτερα προσβλητικό ήταν και το να εκπέσει κάποιος στην κατάσταση του *yordim* (ο «πεπτωκώς», αυτός που επέλεξε αρχικά την *aliyah* αλλά επέστρεψε εκ νέου στη *golah*). Η διασπορά ήταν μια απαράδεκτη, αρνητική κατάσταση για τους σιωνιστές καθώς δημιουργούσε συνθήκες ανασφάλειας για τη ζωή των Εβραίων και την ίδια την ιουδαϊκή ταυτότητα. Μάλιστα, οι ίδιοι κρίνονταν υπεύθυνοι σε μεγάλο βαθμό για τις διώξεις που υφίσταντο στους τόπους εγκατάστασης και την αφομοίωση στην οποία υπέκυπταν.

Παθητικότητα, εξάρτηση, δειλία, εσωστρέφεια, συντηρητισμός και υπερβολική πνευματικότητα ήταν τα στοιχεία με τα οποία οι σιωνιστές αναπαριστούσαν τον Εβραίο της διασποράς. Η αρνητική αυτή εικόνα ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την εναντίωση προς το θρησκευτικό ιουδαϊσμό των εντολών (*mitsvot*) ο οποίος είχε συντηρήσει για αιώνες την εβραϊκή ταυτότητα και στην πλειοψηφία του είχε αντιταχθεί στο σιωνιστικό σχέδιο ανάκτησης της Γης του Ισραήλ (*Eretz Israel*) χωρίς θεϊκή εντολή, χαρακτηρίζοντάς την ως ανταρσία προς το Θεό. Αντίθετα, για τους περισσότερους ραβίνους η εξορία θεωρούνταν αναπόσπαστο στοιχείο της εβραϊκής κατάστασης και ο σιωνισμός ψεύτικος μεσσιανισμός. Κάποιοι άλλοι, ωστόσο, θα ακολουθήσουν τη μέση οδό υποστηρίζοντας τη συμφιλίωση του κοσμικού και του

⁶⁵ St. Dufoix. *ό.π.*, σ. 97.

⁶⁶ Για το περιεχόμενο των ιδεολογικών όρων της παραγράφου βλ. R. Cohen. *ό.π.*, σ. 218-219, 225-227.

θηρσκευτικού, της ατομικής και εθνικής εξιλέωσης μέσα στα πλαίσια ενός ισραηλινού κράτους που θα εφαρμόζε τον εβραϊκό νόμο (*halacha*). Επρόκειτο για τον θρησκευτικό σιωνισμό.⁶⁷

Η διαμόρφωση της νέας κοσμικής «πολιτικής θρησκείας» εντός του Ισραήλ, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη από την περίοδο της βρετανικής εντολής, βασίστηκε σε αξίες, σύμβολα, πρόσωπα και τελετές αποκλειστικά της βιβλικής περιόδου. Η γερμανοεβραϊκή διάλεκτος Yiddish, αν και κορυφαία λόγια γλώσσα της εποχής, η οποία ομιλούνταν από το 95% των Εβραίων της Ανατολικής Ευρώπης και των μεταναστών τους στη Δύση, περιφρονήθηκε προς όφελος της εγκαταλειμμένης για αιώνες αρχαίας εβραϊκής, η αναβίωση της οποίας ως ομιλούμενης γλώσσας του σύγχρονου Ισραήλ δυσχέραινε την επικοινωνία, τουλάχιστον στην αρχή, εξέφραζε, εντούτοις, την επίσημη εθνικιστική ιδεολογία και πολιτική του νεοσύστατου κράτους.⁶⁸ Ακόμα και το Ολοκαύτωμα αποδόθηκε από τους σιωνιστές-σοσιαλιστές στη νοοτροπία της παραίτησης που είχε καλλιεργήσει η ζωή στα γκέτο, νοοτροπία που έπρεπε να αντικατασταθεί από νέες αξίες, όπως τον ηρωισμό και την ενεργητικότητα που όφειλε να υιοθετήσει ο «νέος Ισραηλίτης».

Αν σε επίπεδο εθνικής ιδεολογίας η ζωή στη διασπορά φάνηκε αρχικά να αποκηρύσσεται από τους ισραηλινούς πολιτικούς, η διασπορά ως οικονομικό κεφάλαιο, διπλωματικό μέσο, δημογραφική δεξαμενή και (εξωεδαφικός) εθνικός θεσμός συνδέθηκε αναπόσπαστα με τη βιωσιμότητα του νεοσύστατου κράτους μέσα σ' ένα εχθρικό αραβικό περιβάλλον. Το Ισραήλ στελεχώθηκε σε επίπεδο πολιτικής διακυβέρνησης από προσωπικότητες της διασποράς (π.χ. Μπεν Γκουριόν, Γκόλντα Μείρ), εξαρτήθηκε εξολοκλήρου από τις δωρεές των κοινοτήτων για την αγορά της παλαιστινιακής γης και για την απορρόφηση των μεταναστών (τουλάχιστον μέχρι την καταβολή των γερμανικών αποζημιώσεων), υποβοηθήθηκε από τις Εβραϊκές Οργανώσεις για τη διαχείριση των *aliyot* (βλ. Εβραϊκό Πρακτορείο Μετανάστευσης), υποστηρίχτηκε πολιτικά από τα ποικίλα εβραϊκά *lobbies* ενώ ήδη από τη δεκαετία του '50 υποχρεώθηκε να προσφύγει και ιδεολογικά στη διασπορική παράδοση προκειμένου να συνενώσει τις ετερογενείς μεταναστευτικές ομάδες.

Πράγματι, η μετανάστευση θρησκευόμενων Εβραίων από τις αραβικές χώρες δημιούργησε προβληματισμό ως προς το μοντέλο διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς. Η αποκλήρυξη της διασποράς και της εβραϊκής θρησκευτικής παράδοσης κρίθηκε

⁶⁷ I. Greilsammer, "Le thème de l' exil chez les leaders du mouvement sioniste", *ό.π.*, σ. 246-252.

⁶⁸ E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, *ό.π.*, σ. 156-157.

καταστροφική για τη συνοχή της ισραηλινής κοινωνίας και το περιεχόμενο της εβραϊκής ταυτότητας. Επιπλέον, οι εχθροπραξίες του 1967 και του 1973 επέβαλαν ακόμα περισσότερο τη σύσφιξη των σχέσεων του Ισραήλ με τη διασπορά του μέσα σ' έναν κόσμο απειλητικό και για τους δύο πόλους του εβραϊσμού. Είχε προηγηθεί η σύλληψη του Άιχμαν και η δίκη του στην Ιερουσαλήμ (1960 και 1961) για εγκλήματα κατά του εβραϊκού έθνους, γεγονότα που συνέβαλαν στην πληροφόρηση της ισραηλινής νεολαίας για τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν οι Εβραίοι της διασποράς ενώ η άφιξη εθελοντών Εβραίων από τη διασπορά για να συνδράμουν στρατιωτικά το κράτος είχε ενισχύσει ακόμα περισσότερο την εξάρτηση του κράτους από τις εβραϊκές κοινότητες. Οι σοσιαλιστικές αξίες και η ιδέα της μοναδικότητας της ισραηλινής κοινωνίας εγκαταλείπονται, το Ολοκαύτωμα αποκαθίσταται στη συλλογική μνήμη και η ζωή στις διασπορικές κοινότητες της Δύσης (Αμερικής, Γαλλίας, Αγγλίας) όχι μόνο αρχίζει να κρίνεται με μεγαλύτερη ανεκτικότητα από τους ισραηλινούς αλλά να αποτελεί και αντικείμενο έλξης.⁶⁹

Αλλά και μια σειρά από άλλα γεγονότα αποδεικνύουν την εγκατάλειψη της σιωνιστικής ιδεολογίας και την επίδραση της διασποράς όχι μόνο σε επίπεδο πολιτικής αλλά και στις συμπεριφορές και νοοτροπίες της ισραηλινής κοινωνίας. Τέτοιες επιρροές μπορούν να ανιχνευτούν στο «σύνδρομο του θύματος» που κατατρέπει το ίδιο το Ισραήλ.⁷⁰ στην αυξανόμενη επιρροή των Ορθόδοξων ραβίνων (προσκολλημένων στον ιουδαϊσμό της Ανατολικής Ευρώπης) στα πολιτικά πράγματα της χώρας και στην αντιπαράθεσή τους ως προς το περιεχόμενο της εβραϊκότητας με τις θρησκευτικές ομάδες της Μεταρρύθμισης που προέρχονται κυρίως από την κοινότητα της Αμερικής, στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις διάφορες εθνοπολιτισμικές ομάδες των olim που απηχούν τις διαμάχες του παρελθόντος μεταξύ των κοινοτήτων της διασποράς, στην εξάρτηση από το AIPAC (το εβραϊκό λόμπι της Αμερικής), στο φαινόμενο της *yerida*, στη μετα-σιωνιστική αναθεωρητική προσέγγιση των ιδρυτικών μύθων του κράτους και στη διεκδίκηση μιας πολυεθνικής και πολυπολιτισμικής ισραηλινής κοινωνίας. Μάλιστα, όχι μόνο η προσπάθεια αποκήρυξης της ζωής στη διασπορά δεν ευοδώθηκε, αλλά επιπλέον μια νέα «ισραηλινή διασπορά»

⁶⁹ I. Greilsammer, *ό.π.*, σ. 252-256.

⁷⁰ Η ανασφάλεια αυτή έχει οδηγήσει πολλούς Ισραηλινούς, παρά τις όποιες επιφυλάξεις τους για τη διασπορά, να την αναγνωρίζουν ως συντηρητή του εβραϊκού έθνους στην ακραία περίπτωση της διάλυσης του ισραηλινού κράτους. Βλ. W. Safran, "The Jewish diaspora in a comparative and theoretical perspective", *Israel Studies* 10, 1, 2005, σ. 55.

δημιουργήθηκε, υποβοηθούμενη από τις συνθήκες παγκοσμιοποίησης (Μ.Μ.Ε., ταξίδια στο εξωτερικό) και τα δίκτυα της διασποράς.⁷¹

Ταυτόχρονα, η απαίτηση των ίδιων των διασπορικών κοινοτήτων για αυτονομία και διασφάλιση της συνέχειάς τους στις χώρες εγκατάστασης ανέδειξε νέα ερωτήματα γύρω από το «επίκεντρο» και την «περιφέρεια» της εβραϊκής ζωής. Η διασπορά αμφισβητεί έντονα την «ισραηλοκεντρική» πολιτική του κράτους (διάδοχη της «παλαιστινοκεντρικής πολιτικής των πρώτων σιωνιστών») το οποίο κατατάσσει τις ανάγκες και τα συμφέροντα των κοινοτήτων χαμηλά στη λίστα των προτεραιοτήτων του ενώ συχνά υιοθετεί διφορούμενες και κυνικές συμπεριφορές.⁷² Οι κατηγορίες για ενθάρρυνση από τις ισραηλινές κυβερνήσεις επιλεκτικών αλιγοτ, για υποκριτική συνεργασία με αυταρχικά καθεστώτα σε χώρες όπου ζούσαν εβραϊκές κοινότητες (Νότια Αφρική, Αργεντινή, Χιλή, Παναμάς), για υπολογιστική ουδετερότητα στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου αλλά και για επικίνδυνες παρεμβάσεις που θέτουν σε αμφισβήτηση τη νομιμοφροσύνη των Εβραίων προς τις χώρες εγκατάστασής τους (Υπόθεση Πόλαρντ) συμπληρώνονται από το σκεπτικισμό των φιλελεύθερων δυτικών Εβραίων ως προς την ικανότητα του Ισραήλ να υπερκεράσει τα κοινωνικά, πολιτικά, αμυντικά εμπόδια που συνεχώς ανυψώνονται. Η εξασθένηση της μνήμης του Ολοκαυτώματος, η υποχώρηση των πολεμικών επιτυχιών του Πολέμου της Ανεξαρτησίας και των Έξι Ημερών και κυρίως η ανένδοτη διαχείριση της παλαιστινιακής υπόθεσης έχουν θέσει ανοικτά σε αμφισβήτηση το ρόλο του Ισραήλ απέναντι στη Διασπορά, γεγονός που ισοδυναμεί πλέον και με σταδιακό περιορισμό της οικονομικής, πολιτικής και διπλωματικής υποστήριξης των υποθέσεών του.⁷³

Η πρόκληση που αντιμετωπίζει σήμερα το κράτος του Ισραήλ, σε σχέση πάντα με τους ομοεθνείς του, έχει να κάνει με τις ισορροπίες που θα κρατήσει απέναντι στις ισχυρές πολιτικά, οικονομικά και δημογραφικά κοινότητες που ανθούν στις δυτικές δημοκρατίες, αλλά και τη συνδρομή που θα παράσχει στις εκπαιδευτικές ανάγκες, τις δημογραφικές μεταβολές και την κρίση ταυτότητας που αντιμετωπίζει η εβραϊκή διασπορά.

⁷¹ W. Safran, "The End of 'Normality': The Diasporization of Israel?" στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *ό.π.*, σ. 385-400.

⁷² G. Sheffer, "Jewry, Jews and Israeli Foreign policy. A Critical Appraisal", στο D. C. Constan, A. G. Platias (επιμ.), *Diasporas in World politics. The Greeks in Comparative perspective*, Λονδίνο, Macmillan Press, 1993, σ. 203- 228.

⁷³ Για τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων Ισραήλ-Διασποράς βλ. G. Sheffer, "Is the Jewish Diaspora Unique? Reflections on the Diaspora's Current Situation", *Israel Studies* 10, 1, 2005, σ. 19-32.

B. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ:

1. Η διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών:

1.1. Δεκαετία του '50: Οι Mizrahi olim

Οι μεταναστευτικές ροές που ακολούθησαν την ίδρυση του κράτους αποτελούνταν από Ashkenazi της Ευρώπης- Αμερικής (επιζώντες του Ολοκαυτώματος), Ορθόδοξους Εβραίους της Μέσης Ανατολής (Υεμένη, Ιράκ) και Σεφαραδίτες της Βόρειας Αφρικής (Λιβύη, Μαρόκο, Τυνησία). Επειδή η πρώτη ομάδα δεν παρουσίαζε αποκλίσεις από τα χαρακτηριστικά της εβραϊκής κοινότητας της Παλαιστίνης (Yishuv) που είχαν διαμορφώσει οι Ashkenazi σιωνιστές, η μετανάστευση αυτής της περιόδου έχει ταυτιστεί κυρίως με την ομάδα των Εβραίων των αραβόφωνων μουσουλμανικών κρατών (Mizrahi) λόγω του πλήθους τους και της δυσκολίας ένταξής τους.

Η σιωνιστική δέσμευση για ελεύθερη μετανάστευση, η έμμεση ευθύνη του Ισραήλ για το επισφαλές καθεστώς των Εβραίων στον αραβικό κόσμο αλλά και οι ανάγκες του κράτους για δημογραφική και οικονομική ενίσχυση επέβαλαν την πρόσκληση των υποτιμημένων -λόγω της αραβικής κουλτούρας αλλά και της αποχής τους από τη σιωνιστική στράτευση- Mizrahi και την εφαρμογή προγραμμάτων αφομοίωσής τους. Το μέγεθος και ο ρυθμός της πρώτης αυτής μαζικής (στην ιστορία του ισραηλινού κράτους) μετανάστευσης, σε συνδυασμό με την πολεμική ατμόσφαιρα της εποχής και την επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού, δεν επέτρεψαν στο αρμόδιο για τη μετανάστευση Εβραϊκό Πρακτορείο⁷⁴ την άμεση εφαρμογή πολιτικών αποκατάστασης των πληθυσμών, παρά μόνο το διασκορπισμό τους και την εγκατάστασή τους σε κέντρα υποδοχής με υποτυπώδεις υποδομές και ανύπαρκτες κοινωνικές υπηρεσίες. Πολλοί λίγοι από αυτούς θα καταφέρουν να

⁷⁴ Η ίδρυση του *Εβραϊκού Πρακτορείου Μετανάστευσης* το 1929 (Jewish Agency), ως εκτελεστικού οργάνου της *Παγκόσμιας Σιωνιστικής Οργάνωσης*, απέβλεπε στην οργάνωση της aliyah και την ίδρυση ενός εβραϊκού κράτους στην υπό βρετανική εντολή Παλαιστίνη. Οι αρμοδιότητές του γύρω από την απορρόφηση των νέων μεταναστών στην ισραηλινή κοινωνία θα διατηρηθούν και μετά την ίδρυση του κράτους το 1948 και θα θεσμοθετηθούν με το Νόμο 5713/1952 «Περί του καθεστώτος της Παγκόσμιας Σιωνιστικής Οργάνωσης και του Εβραϊκού Πρακτορείου στη Γη του Ισραήλ». Βασικός χρηματοδότης του ήταν η *Αμερικανική Εβραϊκή Έκκληση (United Jewish Appeal in the USA)* και το *Keren Hayesod* (=το ταμείο του Ιδρύματος) που εκπροσωπούσε τις υπόλοιπες εβραϊκές κοινότητες. Βλ. S. Adler, "Israel's Absorption Policies since the 1970s", στο N. Lewin-Epstein, Y. Ro'i, P. Ritterband (επιμ.), *Russian Jews on three continents: Migration and Resettlement*. Λονδίνο, Frank Cass, 1997. σ. 135.

εγκατασταθούν στα εγκαταλελειμμένα σπίτια των Αράβων. Ο φόβος αναταραχών θα οδηγήσει το 1950 στην εσπευσμένη ίδρυση καταυλισμών (*ma'abarot*) στις συνοριακές περιοχές όπου οι μετανάστες έχοντας εξασφαλίσει στέγη, καλούνταν να επιλύσουν μόνοι τους το πρόβλημα της επιβίωσης. Η σταδιακή επιδείνωση όμως των συνθηκών ζωής των μεταναστών δημιούργησε γρήγορα έντονες ανησυχίες στα κυβερνητικά κλιμάκια και έπεισε τον πρωθυπουργό Μπεν Γκουριόν να ζητήσει για το χειμώνα του 1950-1951 τη συνδρομή των Ισραηλινών Στρατιωτικών Δυνάμεων (IDF), οι οποίες μετά τον πόλεμο του 1948 είχαν αναδειχτεί σε σύμβολο της εθνικής ανεξαρτησίας και ενότητας.⁷⁵ Το μέτρο εξυπηρετούσε την εδραίωση της πολιτικής επιρροής του κυβερνώντος κόμματος Μαπαί (εργατικό κόμμα) μέσα από τον έλεγχο της παιδείας και της πολιτιστικής ζωής. Παράλληλα όμως στόχευε στη γρήγορη αφομοίωση των ετερογενών εβραϊκών ομάδων -ενός «όχλου» που στερούνταν δεξιότητες για την οικοδόμηση του έθνους- μέσα στην ισραηλινή «καλή κοινωνία» των συλλογικών δεσμεύσεων -του εθελοντισμού, του ασκητισμού και του εξισωτισμού-, όπως αυτή είχε αρχίσει να θεμελιώνεται στη *Yishuv* περίοδο.⁷⁶

Η παρέμβαση του στρατού έλυσε πολλά πρακτικά προβλήματα της καθημερινότητας των μεταναστών (ιατροφαρμακευτικές ανάγκες, εκμάθηση της εβραϊκής γλώσσας και κανόνων λειτουργίας των καταυλισμών, εκπαίδευση των νέων), προκάλεσε όμως και τις έντονες αντιδράσεις των Ορθόδοξων πολιτικών και των θρησκευόμενων μεταναστών που ερμήνευαν την ανάμειξή του ως μια προσπάθεια εκκοσμίκευσης του κράτους. Η κυβέρνηση πράγματι θα επιδιώξει όλα αυτά τα χρόνια να ενισχύσει τον κοσμικό χαρακτήρα του Ισραήλ πιέζοντας τα παιδιά των νέων μεταναστών να φοιτήσουν σε κοσμικά σχολεία και να αποδεσμευτούν έτσι από το έντονα θρησκευτικό υπόβαθρο των γονιών τους. Η αποστολή του στρατού πάντως συνεχίστηκε και το χειμώνα του 1951-1952 λόγω της αδυναμίας των κρατικών υπηρεσιών να διαχειριστούν τα πλήθη που συνεχώς κατέφθαναν, αλλά και των οικονομικών περικοπών που συνεχώς αποφασίζονταν. Η συμβολή του θεωρήθηκε συνολικά πετυχημένη τόσο στην βελτίωση των συνθηκών των καταυλισμών όσο και στον ιδεολογικό τομέα: εκπαίδευσε τους Εβραίους εποίκους στο νέο τρόπο ζωής, στην πειθαρχία τους απέναντι στους κανονισμούς και στις

⁷⁵ M. Gat. "The IDF and the Mass Immigration of the Early 1950s: Aid to the Immigrant Camp". *Israel Affairs* 8. 1&2. 2002. σ. 191-210.

⁷⁶ E. Ya'ar. "Continuity and Change in Israeli Society: The Test of the Melting pot". *Israel Studies* 10. 2. 2005. σ. 94-95.

υποχρεώσεις τους απέναντι στο έθνος, αποτρέποντας έτσι τις κοινωνικές εντάσεις και την απειλή της εθνικής ασφάλειας.⁷⁷

Μετά το 1952, όταν ανακόπηκε το κύμα μετανάστευσης προς το Ισραήλ, το Εβραϊκό Πρακτορείο και η κυβέρνηση προχώρησαν στο σχεδιασμό πολιτικών που θα διόρθωναν τα προβλήματα των προηγούμενων χρόνων και θα μπορούσαν να εφαρμοστούν και για τις επόμενες μεταναστεύσεις. Οι γερμανικές αποζημιώσεις των 815.000.000\$ που καταβλήθηκαν στο Ισραήλ για τις απώλειες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διατέθηκαν σε ένα μεγάλο ποσοστό για την αποκατάσταση των Εβραίων εποίκων. Οι φορείς που συμμετείχαν στο έργο αυτό ήταν πολλοί και η συνεργασία τους προϋπόθεση της υλοποίησης του στόχου. Επικεφαλής βρισκόταν το Εβραϊκό Πρακτορείο με τα αρμόδια Τμήματα Μετανάστευσης και Εγκατάστασης αλλά και τους οικονομικούς πόρους της Εβραϊκής Διασποράς και συνεπικουρείτο από τα Υπουργεία Εργασίας, Γεωργίας και Οικονομίας, την Τράπεζα του Ισραήλ, τη Γενική Ομοσπονδία Εργατών (Histadrut), τα πολιτικά κόμματα, μέλη των Kibbutzim, και ιδιώτες επιστήμονες. Τα σχέδια που εφαρμόστηκαν μετά το 1955 είχαν τρεις κατευθύνσεις: απέβλεπαν καταρχάς στην εγκατάσταση των προηγούμενων olim σε κανονικό περιβάλλον, δηλαδή στη διάλυση των καταυλισμών (*ma'abarot*) και την κατασκευή μικρών διαμερισμάτων (*shikunim*) στις ίδιες πάντα περιφερειακές περιοχές όπου θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν τις υπάρχουσες εκπαιδευτικές και ιατρικές υποδομές. Σε δεύτερη φάση, τέθηκε σε εφαρμογή το πρόγραμμα εποικισμού των νέων μεταναστών που κατέφθαναν μετά το 1955 έως και το 1957 σε «αναπτυσσόμενους αγροτικούς οικισμούς» (*moshavim*) οι οποίοι θα διαμοιράζονταν σε άτομα ίδιας εθνικής προέλευσης και παράλληλα με τα *kibbutzim* θα στήριζαν την αγροτική ανάπτυξη της χώρας. Το μέτρο αυτό συμπληρωνόταν από την ανάπτυξη τριάντα αποκεντρωμένων αστικών βιομηχανικών κέντρων (*agarot pituach*) τα οποία θα είχαν μεικτή πληθυσμιακή σύνθεση και υποδομές που θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες όλης της περιφέρειας.⁷⁸

Τα αναπτυξιακά προγράμματα της δεκαετίας του '50 πρέπει να ερμηνευθούν μέσα στο πλαίσιο των σιωνιστικών σοσιαλιστικών ιδεών που εξακολουθούσαν να έχουν ισχύ στο ισραηλινό κράτος. Αν η αγορά γης από τους πρωτοπόρους σιωνιστές έγινε με στρατηγικά κριτήρια, εθνικές σκοπιμότητες εξυπηρετήσε και η

⁷⁷ M. Gat, "The IDF and the Mass Immigration of the Early 1950s...", *ό.π.*

⁷⁸ A. Shama, M. Iris, *Immigration without integration: Third World Jews In Israel*. Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη, Scenkman Publishing Company, 1977. σ. 61-110.

κατευθυνόμενη εγκατάσταση των olim στις μεθοριακές περιοχές, η μορφή των οικισμών και η κατεύθυνση της οικονομίας. Η απορρόφηση ενός εκατομμυρίου μεταναστών μέσα σε μια γενιά και με ανοιχτά τα εθνικά ζητήματα αποτέλεσε σίγουρα επιτυχία των πρώτων κυβερνήσεων και πηγή περηφάνιας για την Εβραϊκή Διασπορά. Το σύνθημα του κράτους «από τα καράβια κατευθείαν στα χωριά» εφαρμόστηκε στο μεγαλύτερο μέρος του, αφού οι νέοι έποικοι αποκαταστάθηκαν σε κανονικά σπίτια χωρίς καθυστερήσεις και εντάχθηκαν με τη συνδρομή τεχνικών συμβούλων στην ισραηλινή αγορά εργασίας. Η βασική κρατική προτεραιότητα της πληθυσμιακής ενίσχυσης των συνοριακών αραιοκατοικημένων περιοχών επίσης επιτεύχθηκε, όπως και η ενίσχυση της εθνικής οικονομίας με την ανάπτυξη του αγροτικού αλλά και του βιομηχανικού τομέα. Οι αρχές διαθέτοντας γη, τεράστια κεφάλαια, επάρκεια νερού (σημαντικό πρόβλημα για το άνυδρο Ισραήλ) και εξειδικευμένο προσωπικό, είχαν καταφέρει να επιλύσουν επιτακτικά προβλήματα του νεοσύστατου κράτους.⁷⁹

Το πρόγραμμα πρέπει όμως να αξιολογηθεί όχι μόνο από την πλευρά των κρατικών στόχων που τέθηκαν αλλά και από αυτή των αναγκών, των εφοδίων και των προσδοκιών των ίδιων των υποκειμένων. Ο ακραίος ορθολογισμός μιας πατερναλιστικής και έντονα γραφειοκρατικής μεταναστευτικής πολιτικής και η αδιαφορία για τον ανθρώπινο παράγοντα προκάλεσαν, πράγματι, βαθιές ανισότητες στην ισραηλινή κοινωνία. Αν ληφθεί υπόψη ότι οι olim εκείνης της περιόδου ήταν Σεφαραδίτικες, θρησκευόμενες, πολυμελείς οικογένειες, οι οποίες υποχρεώθηκαν να κατοικήσουν σε μικρά διαμερίσματα απομακρυσμένων περιοχών που βαρύνονταν από χρόνια προβλήματα, να εργαστούν σε συγκεκριμένους χαμηλόμισθους τομείς εργασίας που οι ίδιοι δε γνώριζαν και να αφομοιωθούν σε ένα κοσμικό δυτικό περιβάλλον, τότε μπορεί να ερμηνευθεί το κοινωνικό αλλά και γεωγραφικό σχίσμα ανάμεσα στους παλιούς και τους νέους olim. Λόγω των ανεπαρκών υποδομών τους, οι νέες αστικές περιοχές δεν προσείλκυσαν τους κοσμοπολίτες Εβραίους των παραλίων, όπως αναμενόταν, ενθάρρυναν μάλιστα τους πρώτους κάτοικους τους να τις εγκαταλείψουν προς αναζήτηση νέων ευκαιριών στα μεγάλα οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα της χώρας, καταδικάζοντας έτσι στην απομόνωση αλλά και σε υποβαθμισμένες υπηρεσίες τους νέους πληθυσμούς.⁸⁰

Στο χώρο της εκπαίδευσης, παρά την αρχική δέσμευση της κυβέρνησης για ισότιμες μορφωτικές ευκαιρίες προς όλους τους πολίτες του κράτους, το μεγαλύτερο

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 64-79.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 79-87, 93-110.

μέρος των παιδιών των μεταναστών από την Ανατολή καταδικάστηκε σε ένα διαφοροποιημένο εκπαιδευτικό σύστημα και σε σχολεία κατώτερου επιπέδου. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε το ίδιο το Υπουργείο Παιδείας με την καθιέρωση το 1953 δύο χωριστών δημόσιων σχολικών συστημάτων που θεωρητικά περιόριζαν την ανάμειξη των πολιτικών παρατάξεων σε εκπαιδευτικά ζητήματα: του κρατικού-κοσμικού συστήματος υπαγόμενου στη δικαιοδοσία του ίδιου του Υπουργείου και του κρατικού-θρησκευτικού εποπτευόμενου από μια δημόσια επιτροπή η οποία ωστόσο ελεγχόταν από το Εθνικό Θρησκευτικό Κόμμα. Η μεταρρύθμιση αναγνώριζε επίσης τη λειτουργία ιδιωτικών σχολείων που διευθύνονταν από ακραίες ορθόδοξες θρησκευτικές ομάδες και χρηματοδοτούνταν και από το κράτος με την προϋπόθεση της υιοθέτησης ενός μέρους από το κρατικό αναλυτικό πρόγραμμα και της επίβλεψής τους από το Υπουργείο. Αποτέλεσμα αυτής της νέας πολιτικής θα είναι η ανάδυση τις επόμενες δύο δεκαετίες έντονων εθνικών, εθνοτικών και ταξικών ανισοτήτων στο εκπαιδευτικό σύστημα με θύματα κυρίως τα παιδιά των σεφαραδίτικων οικογενειών. Στις κεντρικές πόλεις το Υπουργείο θα κατευθύνει τα παιδιά των βετεράνων και των πρόσφατων μεταναστών σε χωριστά κοσμικά σχολεία, ενώ ίδιοι οι θρησκευόμενοι μετανάστες της Ανατολής και οι κοσμικοί βετεράνοι Ισραηλινοί θα επιλέγουν διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα (θρησκευτικά και κοσμικά σχολεία αντίστοιχα). Αργότερα, τη δεκαετία του '80 θα ιδρυθούν ακριβώς ιδιωτικά σχολεία αρρένων και θηλέων (Noam) τα οποία θα προσφέρουν στην Ashkenazim ελίτ της ισραηλινής κοινωνίας θρησκευτική μόρφωση ανωτέρου επιπέδου σε σχέση με αυτή που παρείχαν τα αντίστοιχα κρατικά στους μετανάστες από τη Μέση Ανατολή και την Αφρική. Στην περιφέρεια η δημογραφική κατανομή των πληθυσμών (*moshavim*, *kibbutz* και *agarot pituach*) θα ευνοήσει ακόμα περισσότερο την ετερογένεια του εκπαιδευτικού συστήματος: αραβικά σχολεία για τους Άραβες του Ισραήλ, ειδικά σχολεία ιδεολογικού προσανατολισμού για τους Ashkenazi των kibbutz, κρατικά θρησκευτικά σχολεία για τους νέους Σεφαραδίτες μετανάστες και κρατικά κοσμικά σχολεία για τους πρόσφατους και παλιούς Ευρωπαίους μετανάστες.⁸¹

Τη δεκαετία του '60 το Υπουργείο Παιδείας θα επιχειρήσει να βελτιώσει το μορφωτικό επίπεδο των παιδιών των Mizrahim πληθυσμών με μία σειρά από θεσμικά μέτρα (ολοήμερο σχολείο, εισαγωγή της προσχολικής εκπαίδευσης, επιμόρφωση των

⁸¹ Για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1953 βλ. F. A. Lazin, "Politics, Race and Absorption: Israeli Housing and Education Policies for Ethiopian Jewish Immigrants, 1984-1992", *CCIS*, Working Paper 28, 2000, σ. 8-11. (πρόσβαση: <http://www.ccis-ucsd.org/PUBLICATIONS/wrkg28.PDF>)

εκπαιδευτικών, οικονομική ενίσχυση των σχολείων) τα αποτελέσματα των οποίων όμως θα αποδειχτούν περιορισμένα. Η σχολική αποτυχία των παιδιών, η ανέχεια των οικογενειών και η περιθωριοποίησή τους (θα αποτελέσουν το «Δεύτερο Ισραήλ»), μαρτυρούν ότι η εγκατάστασή τους στη Γη του Ισραήλ δε σήμαινε και κοινωνικο-οικονομική ένταξη και ότι παρά τη σιωνιστική ρητορεία το ισραηλινό κράτος δεν μπόρεσε να εξισώσει τις μεταναστευτικές ομάδες. Αντίθετα, ανέδειξε ένα σύστημα εθνοτικής διαστρωμάτωσης,⁸² το οποίο υποστηρίχτηκε αρχικά από την απόκλιση ανάμεσα στους παραδοσιακούς μετανάστες και το προσανατολισμένο προς τις δυτικές αξίες κράτος για να ενισχυθεί στη συνέχεια μέσα από τη γεωγραφική διαίρεση κέντρου- περιφέρειας. Οι βετεράνοι Ashkenazi παρουσίασαν ανοδική κινητικότητα καθιλώνοντας τους νέους μετανάστες στις κατώτερες βαθμίδες της κοινωνίας, ενώ η εβραίο-αραβική πολιτισμική κληρονομιά εκτοπίστηκε προς όφελος της ισραηλινο-εβραϊκής κουλτούρας.

Τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα των πολιτικών του '50 υπήρξαν ουσιαστικά ένα περίεργο μείγμα εθνοτικής αφομοίωσης και διαίρεσης ταυτόχρονα, με ποικίλες επιδράσεις στην ισραηλινή κοινωνία συνολικά. Το Ισραήλ λειτούργησε επιτυχώς ως χωνευτήρι των εσωτερικών διαφορών των Ashkenazi Ευρωπαίων μεταναστών αλλά και της εξίσου ετερογενούς Mizrahim ομάδας, χωρίς ωστόσο, στη συνέχεια να πραγματοποιήσει τη συγχώνευση των δύο αυτών κατηγοριών (*mizug galuyoth*) σε ένα νέο τύπο Ισραηλινού Εβραίου, αδιαφοροποίητου εθνοτικά.⁸³ Οι Mizrahi Ισραηλίτες θα συμβάλουν στην αριθμητική, στρατιωτική και οικονομική ενδυνάμωση του νεοσύστατου κράτους, παράλληλα όμως θα ενισχύσουν το θρησκευτικό στοιχείο και θα ακολουθήσουν συντηρητικές πολιτικές (μέσα από τη δημιουργία του υπερρθόδοξου, δεξιού κόμματος Shas το 1984, αλλά και προηγουμένως, με τη μαζική μεταστροφή υπέρ του εθνικιστικού κόμματος Likud το οποίο θα πετύχει συντριπτική νίκη το 1977, τερματίζοντας έτσι τρεις δεκαετίες διακυβέρνησης των Εργατικών), γεγονός που θα έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην ποιότητα της δημοκρατίας, την αραβο-ισραηλινή διαμάχη και τις ειρηνευτικές διαδικασίες. Πάντως, πέρα από τους ανταγωνισμούς των διαφόρων εθνοτικών ομάδων που αποτέλεσαν το Ισραηλινό Εβραϊκό μωσαϊκό, οι Mizrahi συνεισέφεραν στην αποκρυστάλλωση της νέας εθνικής ταυτότητας, κάτι που δε συνέβηκε ποτέ με τους

⁸² M. Semyonov, N. Lewin-Epstein. "Immigration and Ethnicity in Israel:..." . *ό.π.* σ. 330-334.

⁸³ S. Smooha. "The mass immigrations to Israel: A comparison of the failure of the Mizrahi immigrants of the 1950s with the success of the Russian immigrants of the 1990s". *Journal of Israeli History*, 27, 1, 2008. σ. 6-11.

Άραβες οι οποίοι ως ξένοι αποκλείστηκαν εξ' ολοκλήρου από το ισραηλινό εβραϊκό έθνος.⁸⁴ Οι τελευταίοι υφίστανται από το 1948 έως και σήμερα μια σειρά από απροκάλυπτες αλλά και συγκαλυμμένες διακρίσεις,⁸⁵ όπως μη στράτευσή τους στον ισραηλινό στρατό για «λόγους ασφαλείας», στέρηση κοινωνικών προνομίων (επιδομάτων) άμεσα συνδεδεμένων με την στρατιωτική υπηρεσία, αποκλεισμό από το δικαίωμα αγοράς και χρήσης στο 80% της γης που ανήκει στο Ισραηλινό κράτος και διαχειρίζονται οι Εθνικοί Θεσμοί, απαγόρευση επιστροφής των Παλαιστινίων προσφύγων⁸⁶ κ.α. λειτουργώντας έτσι ως ο κατεξοχήν επικίνδυνος εθνικά «άλλος» ενάντια στον οποίο συσπειρώνονται, παρά τις εθνοτικές ιδιαιτερότητές τους, Εβραίοι γηγενείς, βετεράνοι και νέοι olim.

⁸⁴ E. Ya'ar, *ό.π.*, σ. 121-122.

⁸⁵ Ch. Joppke, *Selecting by origin. Ethnic migration in the liberal state*, Κέμπριτζ, MA, Λονδίνο, Harvard UP, 2005, 166-167,

⁸⁶ Το Δίκαιο Ιθαγένειας του 1952 στερούσε την ισραηλινή ιθαγένεια σε όσους Άραβες Παλαιστίνιους είχαν προσωρινά εγκαταλείψει το Ισραήλ το 1948 και είχαν επιστρέψει με παράνομο τρόπο. Οι πληθυσμοί αυτοί θα παραμείνουν εντός του Ισραήλ ανιθαγενείς έως τη μεταρρύθμιση του Κώδικα το 1980 οπότε και θα αναγνωριστεί σ' αυτούς και στους απογόνους τους η ιθαγένεια. Σε καθεστώς ανιθαγενούς ζουν και οι Παλαιστίνιοι πρόσφυγες στα γειτονικά αραβικά κράτη (με εξαίρεση την Ιορδανία) στα πλαίσια μιας πολιτικής άσκησης πίεσης από τις αραβικές κυβερνήσεις προς το κράτος του Ισραήλ. Βλ. Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 192-193.

1.2. Δεκαετία του '70: Οι πρώτοι Εβραίοι από τη Σοβιετική Ένωση⁸⁷

Η ευφορία που δημιούργησε στον εβραϊκό κόσμο ο Πόλεμος των Έξι Ημερών ερμηνεύτηκε από τους ισραηλινούς πολιτικούς ως μια σπάνια ευκαιρία για την πραγματοποίηση μιας νέας aliyah, μεγάλης σε μέγεθος και επιθυμητής αυτή τη φορά ως προς τη σύνθεση. Μετά από τα συνεχή κύματα olim από τα στρατόπεδα προσφύγων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τις μουσουλμανικές και τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες (*aliyah metsuka*= μετανάστευση φτώχειας) μπορούσε πλέον να ενθαρρυνθεί η *aliyah revaha* (=μετανάστευση ευημερίας) από τις αναπτυγμένες χώρες, τη Β. και Ν. Αμερική, την Ευρώπη, τη Ν. Αφρική, την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία. Η ίδρυση του *Υπουργείου Απορρόφησης των Μεταναστών* το καλοκαίρι του 1968 αποδείκνυε το ενδιαφέρον της ισραηλινής κυβέρνησης να αναλάβει η ίδια την πλήρη ευθύνη για την αποκατάσταση των νέων μεταναστών ως πολιτών ισότιμων με τους «γηγενείς» (*sabra*). Ο αρχικός στόχος ήταν να λειτουργήσει ως ένα Υπερ-υπουργείο το οποίο θα συντόνιζε τις δραστηριότητες των υπολοίπων υπηρεσιών υπό την επίβλεψη του ίδιου του Πρωθυπουργού, η αντίδραση όμως του Εβραϊκού Πρακτορείου⁸⁸ το οποίο συγκέντρωνε τις δωρεές από την *Ενωμένη Εβραϊκή Εκκλησία* της Αμερικής (*United Jewish Appeal in the USA*) και τις αντίστοιχες φιλανθρωπικές οργανώσεις των υπολοίπων κρατών, όπου διαβιούσε η εβραϊκή διασπορά, οδήγησε σ' ένα συμβιβασμό όχι όμως και σε αποφυγή των ανταγωνισμών και των παρεξηγήσεων ανάμεσα στα δύο σώματα. Το Ισραήλ θα αναλάβει επίσημα την αρχική απορρόφηση των νέων μεταναστών με το Εβραϊκό όμως Πρακτορείο να παρευρίσκεται στα κέντρα υποδοχής (λιμάνι της Χάιφα και αεροδρόμιο Lydda), να οργανώνει τη μεταφορά τους μέχρι το σημείο εγκατάστασής τους και να τους ενισχύει με ένα μικρό δάνειο για τα πρώτα έξοδα.

Για πρώτη φορά οι μετανάστες, προτού ακόμα φτάσουν στη χώρα, είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν ανάλογα με το μορφωτικό-επαγγελματικό τους υπόβαθρο ανάμεσα σε δύο μορφές αποκατάστασης: την *έμμεση* και την *άμεση*. Η πρώτη επιλογή αφορούσε στις οικογένειες μεταναστών με ένα τουλάχιστον μέλος τους να ασκεί επάγγελμα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Για την ομάδα αυτή προβλεπόταν

⁸⁷ Για τις κρατικές πολιτικές της δεκαετίας του '70 και τα στατιστικά στοιχεία του κεφαλαίου βλ. S. Adler. "Israel's Absorption Policies since the 1970s". *ό.π.*, σ. 135-139.

⁸⁸ Η συμμετοχή του Εβραϊκού Πρακτορείου στις πολιτικές αποκατάστασης των μεταναστών επιβαλλόταν και από το ίδιο το φορολογικό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών το οποίο απαγόρευε την απευθείας διάθεση κεφαλαίων από ένα αμερικανικό ίδρυμα (στην προκειμένη περίπτωση της Αμερικανικής Εβραϊκής Εκκλησίας) σε ξένες κυβερνήσεις. Βλ. F. A. Lazin. "Politics, Race and Absorption...". *ό.π.*, σ. 11.

φιλοξενία για έξι μήνες σε κέντρα απορρόφησης κοντά στην Ιερουσαλήμ και σε παραθαλάσσια μέρη. Παρέχονταν δωρεάν διατροφή, μαθήματα εκμάθησης της εβραϊκής γλώσσας και πληροφόρηση για τις επαγγελματικές ευκαιρίες, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών του Ισραήλ. Η προθεσμία των έξι μηνών κρινόταν από τις αρχές επαρκής για την εξεύρεση εργασίας και στέγης καθώς και για την απόκτηση βασικών γνώσεων στη γλώσσα. Αντίθετα όμως με τις κρατικές προσδοκίες οι μετανάστες, ακόμα και όταν έβρισκαν εργασία, αρνούνταν να εγκαταλείψουν τα κέντρα, παραμένοντας εκεί πάνω από 5 χρόνια μέχρι να εξασφαλίσουν την επιδότηση ενοικίου σε περιοχή της επιλογής τους. Αναγκαστικά λοιπόν, η κυβέρνηση προχώρησε σε ένα νέο φιλόδοξο μέτρο διευκόλυνσης της στέγασης στο κεντρικό τμήμα της χώρας όπου κυρίως προσανατολιζόνταν οι συγκεκριμένοι μετανάστες. Το κράτος ενοικίασε για λογαριασμό του και στην τρέχουσα τιμή της αγοράς 6.000 περίπου διαμερίσματα για τρία χρόνια και τα υπενοικίασε με πολύ χαμηλό μίσθωμα στους μετανάστες για 1-2 χρόνια. Το κόστος υπήρξε τεράστιο και η ζήτηση περιορισμένη με πολλά από τα διαμερίσματα να παραμένουν τελικά άδεια.

Το πρόγραμμα της *άμεσης απορρόφησης*, το οποίο απευθυνόταν σε μετανάστες χαμηλού κοινωνικο-οικονομικού στάτους, επιδοτούσε κατά ένα μεγάλο ποσοστό το ενοίκιο διαμερίσματος σε συγκροτήματα που είχαν οικοδομηθεί για λογαριασμό του κράτους, παρέχοντας ταυτόχρονα και τον εξοπλισμό του σε βασικά είδη. Ο αρχηγός της οικογένειας εγγραφόταν αυτομάτως στους καταλόγους της Υπηρεσίας Εργασίας, εξασφάλιζε κάποια απασχόληση ενώ υποχρεωνόταν σε φοίτηση σε κάποιο ulpan προκειμένου να αποκτήσει τις βασικές γνώσεις στην εβραϊκή γλώσσα (αντιστοίχως τα παιδιά εγγράφονταν στα τοπικά σχολεία). Δεδομένου ότι τα διαμερίσματα αυτά βρίσκονταν σε αναπτυσσόμενες περιοχές στις οποίες είχαν ήδη συγκεντρωθεί μετανάστες από προηγούμενες περιόδους, οι επαγγελματικές ευκαιρίες και η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των νέων κατοίκων ήταν σαφώς περιορισμένες.

Η μετανάστευση από τη Σοβιετική Ένωση ξεκίνησε δειλά το 1969 για να αυξηθεί σημαντικά το 1972-3 φτάνοντας τα 30.000 άτομα το έτος. Η επαγγελματική επιμόρφωση και αποκατάσταση των μεταναστών στην ισραηλινή αγορά εργασίας υπήρξε βασικό μέλημα των Υπουργείων Απορρόφησης και Εργασίας. Το πρώτο ανέλαβε την καταβολή των επιδομάτων ανεργίας καθώς και την επιδότηση του μισθού των μεταναστών στις επιχειρήσεις στις οποίες θα προσλαμβάνονταν. Το δεύτερο διέθεσε τις υπηρεσίες του για την παροχή πληροφοριών και την οργάνωση

των πρόσθετων επιμορφωτικών προγραμμάτων. Το 1973 ιδρύθηκε το Κέντρο για την Απορρόφηση στην Επιστήμη με στόχο την αποκατάσταση των επιστημόνων σε τομείς αντίστοιχους με τις σπουδές τους, μετά από δύο όμως χρόνια το Κέντρο συγχωνεύθηκε με το Υπουργείο Απορρόφησης προκειμένου οι μετανάστες να αναζητήσουν επαγγελματικές διεξόδους και σε άλλους χώρους. Το Υπουργείο Παιδείας ανέλαβε την ευθύνη για την ενισχυτική διδασκαλία των παιδιών στην εβραϊκή γλώσσα με μαθήματα που παρέχονταν σε ατομική βάση ή με τη μορφή μικρών ομάδων. Οι μαθητές μπορούσαν να διδαχτούν ορισμένα μαθήματα στη μητρική τους γλώσσα ενώ οι σπουδαστές είχαν την ευκαιρία να δώσουν ένα μέρος των κατατακτήριων εξετάσεων για τα Πανεπιστήμια στη ρωσική.

Η μείωση του αριθμού των μεταναστών μετά τον Πόλεμο του Γιομ Κιπούρ (1973) συνδέθηκε με την αδυναμία του Υπουργείου Απορρόφησης των Μεταναστών να εκπληρώσει τον αρχικό στόχο του: τη μετατροπή του σε ένα υπερ-υπουργείο. Ήδη από το 1971 ο πρωθυπουργός είχε εκχωρήσει τις αρμοδιότητές του σε άλλους συνεργάτες του (προερχόμενοι συνήθως από κάποιο μικρό κόμμα του κυβερνητικού συνασπισμού ή από την πιο αδύναμη πτέρυγα του κυρίαρχου κόμματος) μετατρέποντας το συγκεκριμένο Υπουργείο σε ακόμα μία μεταναστευτική υπηρεσία. Η γενική δυσαρέσκεια των εβραϊκών οργανώσεων θα οδηγήσει το 1975 στην ανάθεση σε μία ανεξάρτητη δημόσια επιτροπή της επεξεργασίας προτάσεων για τη βελτίωση του συστήματος μετανάστευσης και απορρόφησης των μεταναστών. Η έκθεση Horev (από τον επικεφαλής της Amos Horev) συνιστούσε τη θέσπιση ενός ανώτατου συμβουλίου υπεύθυνου για τη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής με τη συμμετοχή πολιτικών, εκπροσώπων των εβραϊκών οργανώσεων και των ίδιων των μεταναστών. Η Αρχή Μετανάστευσης και Απορρόφησης θα ήταν το νέο εκτελεστικό όργανο που θα αντικαθιστούσε τα αντίστοιχα τμήματα του Εβραϊκού Πρακτορείου και του ισραηλινού κράτους, θα διοικούνταν από τον πρόεδρο του Εβραϊκού Πρακτορείου και θα στελεχωνόταν από μέλη όλων των αρμόδιων για θέματα μετανάστευσης υπηρεσιών. Οι εκλογές του 1977 και η ανάδειξη στην εξουσία της νέας κυβέρνησης του κόμματος του Likud δεν επέτρεψαν την υλοποίηση των προτάσεων Horev διατηρώντας έτσι τον καταμερισμό των εξουσιών ανάμεσα στο Εβραϊκό Πρακτορείο και την ισραηλινή κυβέρνηση ως είχε.

Στα τέλη του 1978 η μετανάστευση παρουσίασε μια μικρή αύξηση (17.000 το 1979) για να σταθεροποιηθεί στα μέσα του '80 στο χαμηλό ποσοστό των 12.000 ατόμων το χρόνο λόγω της απαγορευτικής σοβιετικής πολιτικής. Οι εξελίξεις στην

Ανατολική Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας θα οδηγήσουν στο σχεδιασμό μιας νέας πολιτικής προσέλκυσης και αποκατάστασης των μεταναστών από τη διασπορά της Σοβιετικής Ένωσης. Ο όρος «άμεση απορρόφηση» του '70 θα διατηρηθεί, το περιεχόμενό του όμως θα τροποποιηθεί ριζικά μπροστά στον όγκο των μεταναστών και την κρατική αδυναμία διοχέτευσής τους σε συγκεκριμένες περιοχές. Οι πολιτικές του '70 πάντως, παρά τη διχογνωμία των εμπλεκόμενων φορέων ως προς τον καταμερισμό των αρμοδιοτήτων τους, αποτελούσαν σημαντική εξέλιξη ως προς τη μεταναστευτική πολιτική του Ισραήλ. Είχαν αναπροσαρμοστεί σε σχέση με εκείνες του '50 προκειμένου να ανταποκριθούν στις ανάγκες και τις συμπεριφορές μιας διαφορετικής (και ολιγάριθμης) μεταναστευτικής ομάδας, επιτρέποντας έτσι την απόκτηση σημαντικής θεσμικής εμπειρίας αλλά και τη δημιουργία μιας ισχυρής ρωσοεβραϊκής κοινότητας εντός του Ισραήλ η οποία θα συμβάλει μέσω των δικτύων της στη γρήγορη αποκατάσταση του μεγάλου κύματος μεταναστών της δεκαετίας του '90.

1.3. Δεκαετία του '80: η άφιξη των Εβραίων-Αιθίοπων⁸⁹

Ο λιμός στην Αιθιοπία στις αρχές του '70, η εκθρόνιση του Χαϊλέ Σελασιέ το 1974 και η επιβολή του στρατιωτικού-μαρξιστικού καθεστώτος του Χαϊλέ Μαριάμ Μενγκίστου θα προκαλέσουν τη θεαματική (αν και διστακτική από την πλευρά των ισραηλινών αρχών) aliyah του ξεχασμένου εβραϊκού πληθυσμού των μαύρων Αιθίοπων. Στο Ισραήλ η εβραϊκότητά τους αμφισβητούνταν μέχρι το 1973 οπότε και αναγνωρίστηκαν από τον Σεφαραδίτη αρχιρραβίνο Ovadia Yosef ως απόγονοι της φυλής του Δαν (Dan) ενώ το 1976 έγιναν επίσημα δεκτοί από τον Υπουργό των Εσωτερικών ως Εβραίοι υπαγόμενοι στο Νόμο της Επιστροφής. Μέχρι το 1977 θα έχει επιτραπεί από τις Ισραηλινές και τις Αιθιοπικές αρχές να μεταναστεύσουν μόνο σε 100 περίπου άτομα, μέχρι το 1984 όμως θα καταφθάσουν κρυφά 6.500 περίπου Αιθίοπες με τη βοήθεια της Ισραηλινής Mossad και της Αμερικανικής Οργάνωσης υπέρ των Αιθίοπων Εβραίων. Από το Νοέμβριο του 1984 έως τον Ιούνιο του 1985 με την αεροπορική «επιχείρηση Μωυσής» θα μεταφερθούν στο Ισραήλ από το Σουδάν στο οποίο είχαν καταφύγει ως πρόσφυγες 8.000 με 10.000 Αιθίοπες. Η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με την Αιθιοπία θα ενισχύσει τα επόμενα πέντε χρόνια την έξοδο των Εβραίων (το 1990 θα φτάσει τα 4.153 άτομα) ενώ το 1991 θα επιχειρηθεί από το ισραηλινό κράτος νέα μυστική αερομεταφορά 14.160 ατόμων από την Αντίς Αμπέμπα («επιχείρηση Σολομώντας»)⁹⁰. Η ροή προς το Ισραήλ θα συνεχιστεί και τις επόμενες δύο δεκαετίες δημιουργώντας έτσι μια αιθιοπική κοινότητα η οποία αριθμεί σήμερα 120.000 περίπου άτομα.⁹¹

Η στεγαστική και εκπαιδευτική πολιτική του Ισραήλ απέναντι στους Αιθίοπες μετανάστες παρουσιάζει αναλογίες με αυτή που εφαρμόστηκε τη δεκαετία του '50 και '60 προς τους olim από τη Β. Αφρική και τη Μέση Ανατολή. Ενώ από τις αρχές του '70 το κράτος είχε αρχίσει να απομακρύνεται από την πατερναλιστική πολιτική του παρελθόντος ευνοώντας την ελεύθερη μετακίνηση και εγκατάσταση όσων Ρωσοεβραίων διέθεταν ακαδημαϊκή παιδεία, οι Αιθίοπες λόγω του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και της ιδιαίτερης κουλτούρας τους (κοινότητα αγροτική, παραδοσιακή και αποκομμένη από τον επίσημο ιουδαϊσμό) θα θεωρηθούν αδύναμες να απορροφηθούν από την αστική, εκσυγχρονισμένη και βιομηχανοποιημένη

⁸⁹ Η Αιθιοπική κοινότητα είναι γνωστή ως Beta Israel, όρος που χρησιμοποιείται κυρίως από την ίδια για να τονίσει τους δεσμούς της με τον Ιουδαϊσμό. Αντίθετα ο όρος Falasha θεωρείται μειωτικός επειδή παραπέμπει στον «ξένο», τον «εξόριστο» και γι' αυτό αποφεύγεται.

⁹⁰ Για τα στατιστικά στοιχεία βλ. F. A. Lazin, "Politics, Race and Absorption:...", *ό.π.*, σ. 13-15.

⁹¹ Wikipedia. http://en.wikipedia.org/wiki/Beta_Israel

ισραηλινή κοινωνία χωρίς κρατική παρέμβαση. Το Εβραϊκό Πρακτορείο θα αναλάβει την αποκλειστική ευθύνη της υποδοχής τους επιδιώκοντας έτσι να διατηρήσει τη χρηματοδότηση από τις αμερικάνικες και άλλες εβραϊκές φιλανθρωπικές οργανώσεις αλλά και τον ρόλο της στην αποκατάσταση των μεταναστών (η λύση της «άμεσης απορρόφησης» θα περιόριζε τόσο τις δωρεές της διασποράς όσο και τις αρμοδιότητές της). Υγειονομική περίθαλψη, εκμάθηση της εβραϊκής γλώσσας, βασικών κανόνων υγιεινής και προσαρμογής στην ισραηλινή κοινωνία θα είναι οι βασικές υπηρεσίες που θα παράσχουν τον πρώτο χρόνο τα κέντρα υποδοχής. Η μόνιμη αποκατάσταση των νέων olim αποδείχτηκε όμως πιο δύσκολη και μακροχρόνια διαδικασία. Τα κέντρα απορρόφησης παρέτειναν τη λειτουργία τους για αρκετά χρόνια, υποβοηθήθηκαν κατά τη διάρκεια των δύο αερομεταφορών από ξενοδοχεία και τροχόσπιτα και μετά την άφιξη των Σοβιετικών Εβραίων συμπληρώθηκαν από καταυλισμούς που δημιουργήθηκαν σε στρατιωτικές βάσεις της περιφέρειας. Τα διαμερίσματα που τους διατέθηκαν αργότερα από το κράτος προς ενοικίαση ή αγορά βρίσκονταν σε υποβαθμισμένες γειτονίες φτωχών δήμων του κεντρικού Ισραήλ και σε αναπτυσσόμενες πόλεις των συνόρων με ανεπαρκείς δομές και περιορισμένες επαγγελματικές ευκαιρίες ενώ πολλοί δήμοι τους δέχονταν βάσει αυστηρών ποσοστών και μόνο έναντι οικονομικών ανταλλαγμάτων από την κυβέρνηση. Γκετοποίηση, ανεργία και κυρίως προβληματική εκπαίδευση θα αποτελέσουν τα βασικά προβλήματα της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας. Ειδικά στον τομέα της παιδείας οι επιλογές της κυβέρνησης για μια αφομοιωτική πολιτική (μεταστροφή των Αιθίοπων στον παραδοσιακό Ιουδαϊσμό) και περιχαράκωση των παιδιών σε χωριστά σχολεία θα έχουν μακροπρόθεσμα αρνητικές συνέπειες για την οικονομική και κοινωνική ανέλιξή τους εντός της ισραηλινής κοινωνίας.⁹²

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ο Υπουργός Παιδείας και επικεφαλής του Εθνικού Θρησκευτικού κόμματος Zevulun Hammer με τη σύμφωνη γνώμη της κυβέρνησης και του Εβραϊκού Πρακτορείου είχε επιβάλει στα παιδιά των Αιθίοπων αποκλειστικά θρησκευτική πρωτοβάθμια εκπαίδευση με την αιτιολογία ότι η επανασύνδεσή τους με τον ιουδαϊσμό των Ραβίνων θα διευκόλυνε την ένταξή τους στην ισραηλινή κοινωνία. Το μέτρο προβλεπόταν για τον πρώτο χρόνο εκπαίδευσης, ωστόσο οι γονείς σπανίως άλλαζαν τα επόμενα χρόνια τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης των παιδιών τους. Πολιτικά κίνητρα (οι βλέψεις του Εθνικού

⁹² Για τις πολιτικές του Ισραήλ, απέναντι στους Εβραίους Αιθίοπες βλ. F. A. Lazin, *ό.π.*, σ. 15-35.

Θρησκευτικού κόμματος προς τους Αιθίοπες ψηφοφόρους), τα λάθη του παρελθόντος (η πίεση προς τα παιδιά των θρησκευόμενων μεταναστών του '50 να φοιτούν σε κοσμικά σχολεία) και η ομοφωνία των Αιθίοπων θρησκευτικών αρχηγών θα στερήσουν από τη συγκεκριμένη μεταναστευτική ομάδα τη δυνατότητα επιλογής υποβιβάζοντάς την σε ένα κατώτερου επιπέδου κρατικό θρησκευτικό εκπαιδευτικό σύστημα (κάτι που βεβαίως δεν θα ισχύσει αργότερα για τους αφομοιωμένους Σοβιετικούς Εβραίους οι οποίοι προέρχονταν από ένα κομμουνιστικό καθεστώς). Το περιορισμένο ανθρώπινο κεφάλαιο των οικογενειών (υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού), η απουσία πολιτικής δύναμης, η φτώχεια, η οικιστική απομόνωσή τους θα οδηγήσουν σε ένα μεγαλύτερο διαχωρισμό εντός του ίδιου του σχολικού θεσμού (κατώτερα θρησκευτικά σχολεία φτωχών δήμων) αλλά και εντός του σχολείου (καθήλωσή τους σε προπαρασκευαστικές τάξεις με ωρομίσθιους καθηγητές ανεπαρκούς κατάρτισης, εγκατάλειψη των συγκεκριμένων σχολείων από τα παιδιά των ισραηλινών οικογενειών). Μετά το 1992 και τη νέα κυβέρνηση Rabin οι περιορισμοί θα χαλαρώσουν και τα παιδιά των νέων μεταναστών που είχαν καταφθάσει μετά την «επιχείρηση Σολομώντα» θα έχουν πλέον πρόσβαση σε κοσμικά σχολεία και σε καλύτερες μορφωτικές ευκαιρίες.⁹³

Η δεύτερη πτυχή της εκπαιδευτικής πολιτικής αφορούσε στην υποχρεωτική φοίτηση των Αιθίοπων εφήβων ηλικίας 12-18 ετών στα θρησκευτικά οικοτροφεία και τα ιδρύματα της Νεανικής Aliyah του Εβραϊκού Πρακτορείου. Ο θεσμός ο οποίος είχε καθιερωθεί τη δεκαετία του 1930 για να περιθάλψει τα παιδιά-πρόσφυγες από τη ναζιστική Γερμανία διατηρήθηκε και μετά την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ για να συνδράμει παιδιά ισραηλινών και εβραίων μεταναστών που προέρχονταν από μειονεκτικό κοινωνικό περιβάλλον και αποτύγχαναν στο κανονικό σχολείο. Ενώ για τους Εβραίους της Σοβιετικής Ένωσης η επιλογή των οικοτροφείων θα χαρακτηριστεί ως προαιρετική, για τους Αιθίοπες θα είναι επιβεβλημένη. Το γεγονός ότι πολλά παιδιά είχαν φυγαδευτεί στο Ισραήλ κατά τη διάρκεια των δύο επιχειρήσεων χωρίς τη συνοδεία των γονιών τους, έφεραν μια ιδιαίτερη θρησκευτική και πολιτισμική κουλτούρα και προέρχονταν από «προβληματικά» περιβάλλοντα δικαιολογούσε την παρεμβατική πολιτική του κράτους. Το μέτρο ωστόσο κατακρίθηκε ως ανισοποιητικό (παρείχε επαγγελματική περισσότερο εκπαίδευση στερώντας έτσι τις ευκαιρίες ακαδημαϊκής μόρφωσης), περιθωριοποιητικό (απομάκρυνε τους Αιθίοπες από τα

⁹³ Στο ίδιο, σ. 20-25.

δημόσια σχολεία απαλλάσσοντας τους δήμους από δαπάνες και ευθύνες) και καθόλου ουδέτερο πολιτικά (εξυπηρετούσε κυρίως το Θρησκευτικό κόμμα και συνολικά το κράτος το οποίο διασφάλιζε τη σταθερή εισροή κεφαλαίων από τη διασπορά). Η πολιτική ισχυροποίηση του εργατικού κόμματος και οι εκπαιδευτικές αλλαγές που θα προωθήσει μετά το 1992 θα έχουν θετικά αποτελέσματα, αυξάνοντας αισθητά τον αριθμό των εισαχθέντων Αιθίοπων μαθητών στα Πανεπιστήμια.⁹⁴

Μπορεί λοιπόν οι Αιθίοπες να αναγνωρίστηκαν ως μέλη της εβραϊκής διασποράς και μετά την aliyah δικαιωματικά πολίτες του Ισραήλ, ωστόσο οι κρατικές πολιτικές δύο δεκαετιών, στεγαστικές και εκπαιδευτικές, τους υποβίβασαν σε εθνοτική ομάδα δεύτερης κατηγορίας. Το φυλετικό κριτήριο θα επιβαρύνει το ελλειμματικό κοινωνικό και μορφωτικό τους υπόβαθρο και θα εξαναγκάσει την κυβέρνηση σε μία οπισθοδρόμηση με πολιτικές πατερναλιστικού και έντονα διακρισιακού χαρακτήρα. Η συγκυρία της άφιξής τους παράλληλα με τον όγκο των Εβραίων της Σοβιετικής Ένωσης θα περιορίσουν ακόμα περισσότερο τους διαθέσιμους πόρους αλλά και το ενδιαφέρον των πολιτικών για την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία. Το μικρό μέγεθος της κοινότητάς τους, η αδυναμία άσκησης πολιτικής πίεσης στις κυβερνητικές αποφάσεις, ο θρησκευτικός προσανατολισμός τους δεν θα αφήσουν περιθώρια αντίδρασης στον εθνοτικό και κοινωνικό υποβιβασμό τους. Η θέση τους μέσα στο Ισραήλ θα επιβαρύνεται και από την πίεση που θα ασκείται από την πλευρά του Ραβινάτου για συμβολική κατήχηση στον κανονιστικό ιουδαϊσμό μέσα από τελετές όπως περιτομή, βάπτισμα και όρκος στον εβραϊκό νόμο.⁹⁵ Θα είναι η συσσώρευση των προβλημάτων (ανεργία, φτώχεια, εξάρτηση από τις κοινωνικές υπηρεσίες, σχολική αποτυχία και παραβατικότητα των νέων Αιθίοπων) και ο φόβος διάρρηξης της κοινωνικής συνοχής (εκδήλωση έντονου ρατσισμού εις βάρος τους) που θα πιέσουν τις αριστερές κυρίως πολιτικές δυνάμεις για πιο ουσιαστικά μέτρα ενσωμάτωσης της αιθιοπικής κοινότητας. Από την πλευρά τους οι Εβραίοι Αιθίοπες όχι μόνο θα «ανακαλύψουν τη νεγροσύνη τους» στο Ισραήλ αλλά και θα «κατασκευάσουν» νέες εκδοχές της «διασπορικής τους ιδιότητας», όπως την αφρικανική και την αιθιοπική προκειμένου να ενταχθούν με το δικό τους τρόπο στη νέα κοινωνία.⁹⁶

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 26-28.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 28-35.

⁹⁶ Βλ. L. Anteby-Yemini. "Une nouvelle diaspora noire? Les Juifs éthiopiens en Israël", στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *ό.π.*, σ. 299-309.

2. Οι Ρωσοεβραίοι *olim* της δεκαετίας του '90

2.1. Η μετανάστευση

Οι Εβραίοι ζούσαν στη Ρωσία από τον 10^ο και 11^ο αιώνα ως μια μικρή θρησκευτική μειονότητα, απομονωμένη στην περιφέρεια. Το 1791 δημιουργείται από την Αικατερίνη την Μεγάλη ο θεσμός του Πείλ, η υποχρεωτική δηλαδή εγκατάσταση των Εβραίων σε μικρές επαρχιακές πόλεις των δέκα χιλιάδων κατοίκων (*shtetls*) στην περιοχή κατά μήκος των δυτικών συνόρων της Ρωσικής Αυτοκρατορίας προκειμένου να συγκρατηθεί η κινητικότητα τους προς τη μεσαία τάξη. Ο θεσμός θα γίνει σημαντικός για τις ρωσικές αρχές μετά το Δεύτερο Διαμελισμό της Πολωνίας το 1793 και την προσάρτηση πολωνικών και λιθουανικών εδαφών, οπότε και αυξάνεται σημαντικά ο εβραϊκός πληθυσμός ξεπερνώντας τα πέντε εκατομμύρια.⁹⁷ Συγκεντρωμένοι στο Πείλ μέχρι την επίσημη κατάργησή του το 1917, οι Εβραίοι θα υποστούν την επιβολή αυστηρών νόμων (Διατάγματα του Μαΐου του 1882), διώξεις (πογκρόμ του 1881-1883, 1903-1906 και 1918-1920) αλλά και σχεδίων εξόντωσης από τα ναζιστικά στρατεύματα.

Οι αυστηρές ποσοτώσεις στη μετακίνηση, στην εκπαίδευση και στην άσκηση επαγγελμάτων θα εξαναγκάσουν δύο εκατομμύρια Εβραίους να μεταναστεύσουν στη Δύση και κυρίως την Αμερική (από το 1880-1914). Άλλοι θα συσπειρωθούν υπό την επίδραση της κοσμικής και σοσιαλιστικής ιδεολογίας και θα απαντήσουν στις διώξεις με την οργάνωση του σιωνιστικού κινήματος και την προετοιμασία της οριστικής «επιστροφής στην κοιτίδα του ιουδαϊσμού». Πολλοί πάλι, μετά τη Ρωσική Επανάσταση, θα εκμεταλλευτούν τα περιθώρια κοινωνικής και οικονομικής κινητικότητας που άφηνε η ζωή στα μεγάλα αστικά κέντρα και το εκπαιδευτικό σύστημα και θα επιλέξουν το δρόμο της αφομοίωσης στη ρωσική κουλτούρα. Η ζωή όμως μέσα στο κομμουνιστικό καθεστώς γίνεται εκ νέου ανασφαλής αλλά και ασφυκτική λόγω των αυστηρών απαγορεύσεων εξόδου. Το πιεστικό αίτημα της ελεύθερης μετανάστευσης προς το Ισραήλ που θα αρθρώσει μια ομάδα νέων Εβραίων (*refuseniks*), ενθουσιασμένων από τον Πόλεμο των Έξι Ημερών, θα ικανοποιηθεί σε περιορισμένο βαθμό τη δεκαετία του '70, όταν στα πλαίσια της «ύφεσης» των διπλωματικών σχέσεων Ανατολής- Δύσης και υπό την πίεση των

⁹⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Pale_of_Settlement

ενδιαφερόμενων δυτικών κυβερνήσεων η σοβιετική μεταναστευτική πολιτική θα χαλαρώσει για ορισμένες εθνοτικές και θρησκευτικές ομάδες.⁹⁸

Δύο εκατομμύρια υπολογίζεται ο εβραϊκός πληθυσμός που ζούσε στη Σοβιετική Ένωση το 1970 και ο οποίος περιλάμβανε παραδοσιακά θρησκευόμενους «Ασιάτες» της Κεντρικής Ασίας και του Καυκάσου, σιωνιστές «Δυτικούς» των προσαρτημένων μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο Βαλτικών περιοχών και την πολυάριθμη ομάδα των ρωσοποιημένων Εβραίων που είχε εγκατασταθεί στην Ευρωπαϊκή Ρωσία από το 1917. Αστικοποιημένοι, με υψηλή μόρφωση και επαγγελματική ανέλιξη, ήταν πολύτιμοι για τις ρωσικές αρχές, όχι όμως και προφυλαγμένοι από τις διακρίσεις. Είναι ακριβώς αυτό το υπόβαθρο και το μέγεθος της συγκεκριμένης κοινότητας που θα προσελκύσουν το ενδιαφέρον του ισραηλινού κράτους από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του. Αν και το σιωνιστικό αξίωμα της ελεύθερης aliyah είχε γίνει αποδεκτό τόσο σε ατομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο από τις εβραϊκές κοινότητες, οι κρατικές αρχές θα επιδιώξουν να ελέγξουν τα μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα που κατευθύνονταν προς τη γη του Ισραήλ προκειμένου να διευκολύνουν την ένταξή τους στην ισραηλινή κοινωνία και οικονομία.⁹⁹

Από το 1953 λοιπόν η κυβέρνηση θα αναθέσει σε μία ειδική ομάδα να αναπτύξει επαφές με τους Σοβιετικούς Εβραίους και τις υπόλοιπες κοινότητες της Ανατολικής Ευρώπης και να κινητοποιήσει τον εβραϊκό κόσμο για άσκηση πίεσης προς τη Σοβιετική ηγεσία με στόχο τη διαφύλαξη των πολιτισμικών και θρησκευτικών ελευθεριών των Σοβιετικών Εβραίων, κυρίως όμως επιδιώκοντας το άνοιγμα των συνόρων. Η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο κυβερνήσεις το Φεβρουάριο του 1953 λόγω της ανακίνησης από τον Στάλιν της θεωρίας της «Συνωμοσίας των Γιατρών»¹⁰⁰ θα αποκατασταθούν τον Ιούλιο και θα επιτρέψουν τον επόμενο χρόνο να εξέλθει με βίζα η πρώτη ολιγάριθμη ομάδα (ηλικιωμένων κυρίως) Εβραίων στα πλαίσια της οικογενειακής επανένωσης. Η ενίσχυση του μεταναστευτικού ρεύματος από τη Σοβιετική Ένωση θα αποτελέσει διακηρυγμένο στόχο του Μπεν Γκουριόν και θα συσχετισθεί με τα ισραηλινά σχέδια για τη διαμόρφωση της νέας κοινωνίας και τη μετατροπή του κράτους σε μεγάλο

⁹⁸ A. Weingrod, A. Levy, "Paradoxes of Homecoming: the Jews and their Diasporas", *Anthropological Quarterly* 79, 4, 2006, σ. 701-702.

⁹⁹ S. Heitman, "The Third Soviet Emigration, 1948-91", *Refuge* 13, 2, 1993, σ. 8-9.

¹⁰⁰ Πρόκειται για την κατηγορία που διατυπώθηκε από τον Στάλιν κατά των γιατρών του Κρεμλίνου, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Εβραίοι, ότι είχαν υπονομεύσει την υγεία των ανώτατων ηγετών της Σοβιετικής Ένωσης. Μετά το θάνατό του Στάλιν θα αποκαλυφτεί ότι η συνωμοσία ήταν αντισηματική σκευωρία. Βλ. http://en.wikipedia.org/wiki/Doctors%27_plot

επιστημονικό κέντρο. Η εκστρατεία προσέλκυσης μιας μαζικής aliyah από τη Σοβιετική Ένωση θα διαρκέσει σαράντα περίπου χρόνια και θα περιοριστεί στην υπεράσπιση του δικαιώματος των Εβραίων να επιστρέψουν στην «αρχέγονη γη» αποφεύγοντας οποιαδήποτε άσκηση κριτικής στο σοβιετικό καθεστώς και ταύτιση με τις διάφορες αντικαθεστωτικές ομάδες.¹⁰¹

Ανάμεσα στο 1948 και το 1988, περίπου 300.000 Ρωσοεβραίοι θα εκμεταλλευτούν το άνοιγμα των συνόρων για να αυτομολήσουν όχι μόνο στο Ισραήλ (περίπου οι μισοί) αλλά και στη Δύση, αμφισβητώντας έτσι το σιωνιστικό ιδεολόγημα της μονόδρομης aliyah.¹⁰² Οι επιλογές τους πράγματι αποδεικνύουν ότι ο «δρόμος προς την Σιών» δεν ήταν πάντα επιθυμητός. Όσοι προέρχονταν από τις ρωσικές μεγαλουπόλεις, άλλαζαν προορισμό στη Βιέννη (κυρίως στα τέλη της δεκαετίας του '70 και του '80)¹⁰³ ή στη Ρώμη (την προηγούμενη δεκαετία) και ταξίδευαν προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και τον Καναδά ή ακόμα και στη Δυτική Γερμανία υποκινούμενοι περισσότερο από τις προσωπικές προτιμήσεις¹⁰⁴ και τα συγγενικά δίκτυα παρά από τις επιταγές της «πατρίδας». Οι διευκολύνσεις που παρείχε η Αμερικανική Εβραϊκή Οργάνωση¹⁰⁵ στους επίδοξους «noshrim» (= αυτοί που αρνούνται την επιστροφή στη Γη του Ισραήλ.) ματαίωναν τα σχέδια των

¹⁰¹ Y. Dominitz, "Israel's Immigration Policy and the dropout phenomenon", στο N. Lewin-Epstein, Y. Ro'i, P. Ritterband (επιμ.), *Russian Jews on three continents...* ό.π., σ. 115-116.

¹⁰² W. Berthomière, "Les enjeux du retour en Israël: une lecture de géographie politique à partir du cas des Juifs ex-soviétiques", στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.), *Les diasporas dans le monde contemporaine...*, ό.π., σ. 323-325.

¹⁰³ Τη δεκαετία του '70 η Βιέννη και η Ρώμη αποτελούσαν υποχρεωτικούς σταθμούς διέλευσης από τη Ρωσία προς το Ισραήλ ύστερα από την πίεση που άσκησαν οι αραβικές χώρες στους Σοβιετικούς προκειμένου να καταργηθεί η απευθείας αεροπορική σύνδεση με το Ισραήλ και να αποτραπεί έτσι η στρατιωτική ενίσχυση της χώρας. Στα τέλη του '80 το Βουκουρέστι, η Βαρσοβία και η Βουδαπέστη θα δεχτούν να χορηγούν στους Ρωσοεβραίους βίζες εξόδου αποκλειστικά προς το Ισραήλ καταργώντας έτσι την επιλογή της υπερατλαντικής μετανάστευσης. Βλ. W. Berthomière, ό.π.

¹⁰⁴ Αν και τα κριτήρια με τα οποία αποφάσιζαν οι Εβραίοι της Σοβιετικής Ένωσης να μεταναστεύσουν στη Δύση ή το Ισραήλ, δεν μπορούν εύκολα να κατηγοριοποιηθούν, θεωρείται ότι η πρώτη επιλογή αφορούσε περισσότερους σε όσους ήταν δυσαρεστημένοι από την κοινωνική και πολιτική αποξένωση που βίωναν εντός της Ρωσίας (αφομοιωμένοι Εβραίοι των μεγάλων αστικών κέντρων) ενώ η δεύτερη σε όσους έδιναν προτεραιότητα στην ιδεολογική και θρησκευτική ταύτιση με το Ισραήλ (θρησκευόμενοι της Κεντρικής Ασίας), Φιλικά και συγγενικά δίκτυα, συνθήκες ασφαλείας και ευκαιρίες επαγγελματικής και οικονομικής αποκατάστασης, όπως και ατομικές προσδοκίες βάρυναν οπωσδήποτε στην επιλογή σε προσωπικό επίπεδο. Βλ. Y. Dominitz, "Israel's Immigration Policy...", ό.π., σ. 122-123 και W. Berthomière, ό.π., σ. 324.

¹⁰⁵ Οι κυριότερες αμερικανικές οργανώσεις που είχαν εμπλακεί στη διαδικασία ήταν η HIAS και η JDC. Η πρώτη φρόντιζε για την έκδοση βίζας και τη μεταφορά ενώ η δεύτερη παρείχε τη βασική φροντίδα κατά τη διάρκεια της διέλευσης. Με την άφιξη στο αμερικανικό έδαφος άλλες εβραϊκές οργανώσεις (π.χ. η NYAVA στη Ν. Υόρκη) αναλάμβαναν την αποκατάσταση των μεταναστών. Η ενεργός εμπλοκή της αμερικανικής εβραϊκής κοινότητας στη μεταφορά των Σοβιετικών Εβραίων είχε συσχετισθεί με την προσπάθεια απενοχοποίησής της από την ουδετερότητα που τήρησε κατά τη διάρκεια των διώξεων των Ευρωπαίων Εβραίων πριν και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Για τη διαδρομή της σοβιετικής aliyah προς τη Δύση βλ. αναλυτικά Y. Dominitz, ό.π., σ. 113-127.

ισραηλινών αρχών για δημογραφική ενίσχυση του κράτους σε μία περίοδο έντασης των σχέσεων με τους Παλαιστίνιους, ενώ ταυτόχρονα διατάρασσαν τις σχέσεις με την αμερικανική Διασπορά. Το ολοκληρωτικό άνοιγμα των Σοβιετικών συνόρων μετά το 1989 και η απευθείας αεροπορική σύνδεση με το Ισραήλ μετά το 1990, σε συνδυασμό βέβαια με την απαγορευτική μεταναστευτική πολιτική της Δύσης,¹⁰⁶ θα προκαλέσουν μια νέα μαζική aliyah με τεράστιες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις.

¹⁰⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι αν και η κατάρρευση του κομμουνισμού άλλαξε την πολιτική χορήγησης ασύλου των δυτικών κρατών, η Γερμανία παρά την αυστηροποίηση της διαδικασίας μετά την ενοποίησή της (εισαγωγή ποσόστωσης και υποχρέωση κατάθεσης αίτησης ασύλου στις γερμανικές πρεσβείες της χώρας διαβίωσης) δέχτηκε συνολικά 120,000 Εβραίους από την πρώην ΕΣΣΔ κατά την περίοδο 1990-1999. Βλ. B. Dietz, "German and Jewish migration from the former Soviet Union to Germany: background, trends and implications", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26, 4, October 2000, σ. 639-641.

2.2. Ο προσδιορισμός της «εβραϊκότητας»

Στο Ισραήλ, το επίμαχο ζήτημα του προσδιορισμού της εβραϊκότητας συνδέεται στενά με τον εθνοθησκευτικό χαρακτήρα του κράτους, τη σύγκρουση πολιτικών συμφερόντων και ιδεολογίας και τον ανταγωνισμό των κοσμικών και θρησκευτικών δυνάμεων. Η αμφιταλάντευση για αρκετές δεκαετίες ανάμεσα στα υποκειμενικά και αντικειμενικά κριτήρια του ορισμού της εβραϊκής ταυτότητας και η ροπή προς την επιλογή της θρησκευτικής εκδοχής (όχι όμως στην αυστηρή μορφή της halacha) σχετίζεται με την εξωτερική εθνική διαμάχη Ισραηλινών-Αράβων και το ενδεχόμενο συμπερίληψης μουσουλμανικών πληθυσμών στο έθνος αλλά και με την εσωτερική ανησυχία για την υπέρπουσα «από-ιουδαϊκοποίηση» του Ισραήλ λόγω της μαζικής μετανάστευσης μη Εβραίων Ρωσόφωνων μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης.¹⁰⁷

Πράγματι, ενώ στην αρχή της δεκαετίας του '90 ένα 5% των μεταναστών από τη Σοβιετική Ένωση είχε επίσημα καταγραφεί ως μη Εβραίοι, το ποσοστό άγγιξε το 50% το 2000, ενώ δυσοίωνα σενάρια προβλέπουν την κλιμάκωσή του στο 96% μετά το 2010.¹⁰⁸ Σε αντίθεση με τα μεταναστευτικά ρεύματα των προηγούμενων δεκαετιών, οι νεοεισερχόμενοι όχι απλώς δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις της halacha αλλά επιπλέον δήλωναν μη θρησκευόμενοι, υποκινούμενοι στην επιλογή της aliyah από καθαρά οικονομικούς λόγους. Οι μεικτοί γάμοι και ο μεγάλος βαθμός γλωσσικής και πολιτισμικής τους αφομοίωσης στο τοπικό περιβάλλον είχαν ως αποτέλεσμα την άσκηση πίεσης από τους ζηλωτές όχι για την ανακοπή της μετανάστευσης, -κάτι που θα αντέβαινε, άλλωστε, στο λόγο ύπαρξης του συγκεκριμένου κράτους, την «περισύλλογή της εβραϊκής διασποράς» (*mizug-galuyoth*)- αλλά για την εφαρμογή μιας πιο αυστηρής, επιλεκτικής πολιτικής απέναντι στους ομοεθνείς.

Επιλεκτική μεταναστευτική πολιτική στην περίπτωση του Ισραήλ θα σήμαινε τροποποίηση του Νόμου της Παλινοστήσης προς μια αυστηρά θρησκευτική ερμηνεία της εβραϊκότητας. Το αίτημα αυτό, αν και διατυπώθηκε πολλές φορές κατά τη διάρκεια της εξηκονταετούς ιστορίας του ισραηλινού κράτους, δεν εισακούστηκε για ιδεολογικούς λόγους -σιωνιστική δέσμευση για δημιουργία ενός «κανονικού» φιλελεύθερου δημοκρατικού κράτους-,¹⁰⁹ κυρίως όμως υπό την πίεση της ανάγκης

¹⁰⁷ Για τον ανταγωνισμό εντός του Ισραήλ, ως προς το περιεχόμενο της εβραϊκότητας και για τα στατιστικά στοιχεία βλ. Ch. Joppke, *Selecting by origin...* .ό.π., σ. 162-170, 176-181, 190-204.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 199.

¹⁰⁹ Φυσικά η «φιλελεύθερη» μεταναστευτική πολιτική του Ισραηλινού κράτους αφορούσε επιλεκτικά μόνο στους εβραϊκούς πληθυσμούς και όχι στους 914.000 Παλαιστίνιους της περιόδου 1948-50 στους οποίους έχει αναγνωριστεί επίσημα προσφυγικό στάτους από τον ΟΗΕ (πρόκειται μόνο γι' αυτούς που

για έμπυχο δυναμικό προκειμένου να νομιμοποιηθεί το νεοσύστατο κράτος. Καθώς στερούνταν τη δημογραφική πλειοψηφία στην περιοχή της Παλαιστίνης, οι Εβραίοι μπορούσαν το 1948 να στηρίξουν διεθνώς τις διεκδικήσεις τους στη «Γη του Ισραήλ» μόνο στο «ιστορικό δίκαιο» (έξωση από τη «γενέθλια γη» το 70 μ.Χ.) και στις αντισημιτικές διώξεις που είχαν υποστεί στη διασπορά με αποκορύφωμα το Ολοκαύτωμα. Τον αγώνα ανατροπής των αριθμητικών δεδομένων προς όφελός τους, τον οποίο είχαν ξεκινήσει με τις πρώτες αλιγιοί, θα συνεχίσουν και τις επόμενες δεκαετίες με νέες μαζικές αλιγιοί και διακρισιακές πολιτικές εις βάρος των Παλαιστινίων. Ο δημογραφικός ανταγωνισμός με τους Άραβες κατοίκους του Ισραήλ ακόμα και σήμερα δικαιολογείται από το γεγονός ότι οι δεύτεροι, παρά την έξωσή τους από την Παλαιστίνη το 1948 και την αρχική αριθμητική τους συρρίκνωση από ένα εκατομμύριο σε 156,000, διατηρούν μέχρι σήμερα μια σταθερή αναλογία 20% - σε σχέση με τον εβραϊκό πληθυσμό- χάρη στο υψηλό ποσοστό γεννήσεων (παρά την απουσία αραβικής παλιννόστησης, το 1991 ανέρχονταν σε 875,000).¹¹⁰

Λόγω αυτού του κλίματος, ο Νόμος της Παλιννόστησης απέφυγε αρχικά να προσδιορίσει επακριβώς το ποιος Εβραίος δικαιούνταν «επιστροφή στη γη του Ισραήλ», αφήνοντας ανοιχτό το πεδίο για μια ελεύθερη, πνευματική ταύτιση με τον ιουδαϊσμό. Αυτή η αοριστία προκάλεσε από το 1958 έως και το 1970 δημόσια διαμάχη που σχετιζόταν όχι τόσο με το ζήτημα της αλιγιοί όσο με τον προσανατολισμό του ίδιου του κράτους. Το 1970 επιβλήθηκε η τροποποίηση του Νόμου και για πρώτη φορά η θεσμοποίηση του περιεχομένου της εβραϊκότητας. Η ιδιαιτερότητα συνίστατο στο ότι η εβραϊκότητα προσδιοριζόταν στο εξής με θρησκευτικά κριτήρια όσον αφορά την απόκτησή της και με κοσμικά όσον αφορά τη δυνατότητα εξόδου από αυτή (σε αντίθεση δηλαδή με την halacha, η οποία θεωρούσε αμαρτωλούς τους αποστάτες Εβραίους, τους αναγνώριζε ωστόσο ως μέλη του εβραϊκού έθνους, ο Νόμος της Παλιννόστησης έκρινε ασυμβίβαστη τη διατήρηση δύο θρησκευμάτων).¹¹¹ Έτσι, «Εβραίος αναγνωριζόταν όποιος είχε γεννηθεί από Εβραία μητέρα ή είχε προσηλυτισθεί στον ιουδαϊσμό και δεν αποτελούσε μέλος άλλης θρησκείας» (Παράγραφος 4B) και κατ' επέκταση «η στενή οικογένεια ενός Εβραίου

κατέφυγαν στη Συρία, την Ιορδανία, το Λίβανο, τη Λωρίδα της Γάζας και τη Δυτική Όχθη) και στους οποίους ποτέ δεν επιτράπηκε η επιστροφή στην Παλαιστίνη. Το 2008 ο αριθμός των προσφύγων υπολογίστηκε στα 4,6 εκατομμύρια (συμπεριλαμβάνων όσων ακολούθησαν κατά τους επόμενους πολέμους και των απογόνων τους). <http://www.un.org/unrwa/refugees/whois.html>

¹¹⁰ Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 170.

¹¹¹ Δύο δικαστικές υποθέσεις, η «Rufeisen» (1962) και η «Shalit» (1970) άνοιξαν το δρόμο στο Ισραήλ για τη νομοθετική ρύθμιση του περιεχομένου της εβραϊκότητας. Βλ. Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 177-179.

ακόμα και αν αυτός δεν ζούσε ή δεν συνόδευε τα μέλη της οικογένειάς του κατά τη μετανάστευση προς το Ισραήλ» (Παράγραφος 4Α).¹¹² Είναι ακριβώς αυτή η παράγραφος που νομιμοποίησε τη μαζική μετανάστευση των μη Εβραίων της Σοβιετικής Ένωσης τη δεκαετία του '90 προς μεγάλη δυσαρέσκεια των Ορθοδόξων οι οποίοι διέγνωναν ότι εξίσου προβληματική ήταν και η παράλειψη από την παράγραφο 4Β της φράσης «σύμφωνα με την Halacha», όσον αφορά τον όρο του προσηλυτισμού. Οι τελευταίοι θα χρησιμοποιήσουν την εξουσία που τους έδινε το ίδιο το κράτος να ρυθμίζουν μονοπωλιακά το οικογενειακό δικαίο (γάμους, κηδείες, διαζύγια) και θα ελέγχουν εκ νέου και ξεχωριστά από το κράτος την halashic εβραϊκότητα του κάθε ατόμου. Οι Ρωσοεβραίοι θα βρεθούν, λοιπόν, αντιμέτωποι με το παράδοξο της επίσημης αναγνώρισης πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων βάσει του Νόμου της Παλιννόστησης, της στέρησης όμως από το Ισραηλινό Ραβινάτο των θρησκευτικών δικαιωμάτων τους.

¹¹² Για τη δεύτερη τροποποίηση του Νόμου της Παλιννόστησης (5730-1970) βλ. αναλυτικά: <http://www.jafi.org/JewishAgency/English/Aliyah/Aliyah+Info/The+Law+of+Return>

2.3. Η ένταξη

Οι συνθήκες στο Ισραήλ στις αρχές της δεκαετίας του '90 όπως και τα χαρακτηριστικά των παλαιότερων εποίκων ήταν θετικά στοιχεία για την απορρόφηση των Ρωσοεβραίων μεταναστών. Το κράτος εμφανιζόταν λιγότερο συγκεντρωτικό, περισσότερο δημοκρατικό και ανοικτό στις δυτικές αξίες. Η σκληρή αφομοιωτική λογική είχε υποχωρήσει και το Ashkenazim- κοσμικό μοντέλο του «Νέου Ισραηλινού Εβραίου» είχε εξασθενήσει εδώ και δεκαετίες. Η οικονομία, αν και όχι σταθερή, παρουσίαζε σημαντική ανάπτυξη, επηρεασμένη από το φιλελευθερισμό και την παγκοσμιοποίηση αλλά και τις προσπάθειες ειρήνευσης στην περιοχή (Συμφωνίες του Όσλο, 1993). Η άφιξη των Ρωσοεβραίων γινόταν δεκτή με ενθουσιασμό από την κοινωνία και τον πολιτικό κόσμο ως ένα ισχυρό οικονομικό, εθνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο για το κράτος. Η ευκαιρία διάσωσης της Ashkenazim δυτικής κουλτούρας και συγκράτησης των αραβικών και Mizrahi πληθυσμών και η προοπτική τόνωσης της οικονομίας, της ασφάλειας και του εβραϊκού πληθυσμού δημιουργούσαν εθνική συναίνεση απέναντι στους νεοεισερχόμενους παρά την εσωτερική εθνοτική διαίρεση της κοινωνίας σε Ashkenazi και Mizrahi πληθυσμούς.¹¹³

Ωστόσο, το νέο αυτό μεταναστευτικό ρεύμα παρουσίαζε ιδιαιτερότητες που δημιουργούσαν φόβο για την ανάδυση ενός εθνοτικού θύλακα. Οι Ρωσοεβραίοι, όπως και οι olim του '50, είχαν εισέλθει με αναγνωρισμένο το πολιτικό καθεστώς του πρόσφυγα λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν στη διαλυόμενη Σοβιετική Ένωση πριν φύγουν αλλά και της άρνησης των δυτικών κρατών να τους δεχτούν ως μετανάστες. Επιπλέον, ο πληθυσμός αυτός ήταν ογκώδης (ισοδυναμούσαν με το ένα πέμπτο των «γηγενών» Ισραηλινών-sabra), ετερογενής (με τους Ασιατικής καταγωγής Ρωσοεβραίους να διαθέτουν χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά εφόδια από τους Ashkenazi των μεγάλων ρωσικών πόλεων) και εξευρωπαϊσμένος στην πλειοψηφία του (προτεσταντική ηθική, εκκοσμίκευση, πυρηνικές οικογένειες, αστική προέλευση). Διέθεταν τεράστια εκλογική δύναμη, ισχυρή αριθμητικά γλώσσα, την αίσθηση της υπεροχής και την επιθυμία της κινητικότητας λόγω του υψηλού ανθρώπινου και κοινωνικού τους κεφαλαίου.¹¹⁴

¹¹³ S. Smooha, *ό.π.*, σ. 12- 14.

¹¹⁴ Στο ίδιο.

Η ανάγκη άμεσης αποκατάσταση των 400.000 Σοβιετικών Εβραίων που κατέφθασαν τα τρία πρώτα χρόνια στο Ισραήλ,¹¹⁵ ανάγκασαν την κυβέρνηση να θέσει σε εφαρμογή μια παραλλαγή του προγράμματος που εφαρμόστηκε τη δεκαετία του '70 έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στο αστικό υπόβαθρο, την υψηλή επαγγελματική εξειδίκευση και το μορφωτικό επίπεδο των πολυάριθμων νέων olim. Αντίθετα με τους «μεσο-ανατολίτες» μετανάστες της δεκαετίας του '50 που λόγω των ελλιπών δεξιοτήτων τους αλλά και των περιορισμένων κρατικών πόρων κατευθύνθηκαν ευκολότερα εντός της χώρας και εξαρτήθηκαν από τις κρατικές αρχές και τις πολιτικές τους, για τους νεήλυδες συνεχίστηκε η διαδικασία η οποία είχε εν μέρει δοκιμαστεί δύο δεκαετίες πριν και η οποία ανταποκρινόταν περισσότερο στη νεοσυντηρητική λογική των κυβερνήσεων Likud. Το πρόγραμμα «άμεσης ένταξης»¹¹⁶ (όρος παλαιός με νέα όμως σημασία) περιελάμβανε ένα «πακέτο υπηρεσιών», οικονομικού (επιδόματα ενοικίου και κάλυψης των πρώτων αναγκών, ευνοϊκά δάνεια και φοροαπαλλαγές), κοινωνικού (υγειονομική περίθαλψη, ασφάλιση, συντάξεις) και εκπαιδευτικού χαρακτήρα (εκμάθηση γλώσσας, υποτροφίες σπουδών, επαγγελματική κατάρτιση).¹¹⁷ Καθώς το πακέτο προσφερόταν σε οικογένειες, οι διευρυμένες οικογένειες μπορούσαν να συνδυάσουν επιδόματα από διάφορες πηγές, να μοιραστούν το ενοίκιο και να πολλαπλασιάσουν τα έσοδά τους.

Κυρίως όμως, προέβλεπε απόλυτη ελευθερία στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης, συνεπώς και του είδους εργασίας, αφήνοντας έτσι τους ενδιαφερόμενους να κινηθούν με κριτήριο τις προτιμήσεις τους αλλά και τις διαθέσεις της ελεύθερης αγοράς. Ταυτόχρονα συνεχίστηκε η πρακτική των

¹¹⁵ Βλ. παραπομπή ⁶⁰.

¹¹⁶ Αρχικά το Υπουργείο Απορρόφησης ενοικίαζε δωμάτια σε ξενοδοχεία όλης της χώρας επιτρέποντας στους μετανάστες από τη Σοβιετική Ένωση να εγκατασταθούν ελεύθερα για ένα διάστημα δύο εβδομάδων και να συντηρηθούν με ένα μικρό επίδομα που τους χορηγούσε. Στη συνέχεια, υποχρεώνονταν να βρουν κάποιο διαμέρισμα και να εγγραφούν οι ίδιοι σε ulpan και τα παιδιά τους σε σχολεία. Όλο αυτό το διάστημα το κράτος τους εξασφάλιζε μέσω ποικίλων υπηρεσιών διάφορα οικονομικά επιδόματα (ενοικίου για ένα χρόνο, συντήρησης της οικογένειας για το εξάμηνο που διαρκούσαν τα μαθήματα ulpan, οικογενειακό βοήθημα ανάλογα με τον αριθμό των μελών κλπ) τα οποία από τα μέσα του 1990 συμψηφίστηκαν στο «πακέτο απορρόφησης» προκειμένου να περιοριστούν οι γραφειοκρατικές δυσχέρειες. Το πακέτο στο εξής περιλάμβανε την καταβολή χρημάτων σε ρευστό για τις πρώτες ανάγκες, σε επιταγή για την εξεύρεση στέγης και κατόπιν σε μηνιαία τραπεζική κατάθεση για τη συντήρηση. Συνολικά σε μία τετραμελή οικογένεια αναλογούσε το ποσό των \$10.000 για τον πρώτο χρόνο με τον κατώτατο ετήσιο μισθό του Ισραηλινού να ανέρχεται στα \$5.000. Βλ. S. Adler, "Israel's Absorption Policies since the 1970s", *ό.π.*, σ. 141-144.

¹¹⁷ Για τα προγράμματα υποδοχής και ένταξης των Ρωσοεβραίων του '90 βλ. επίσης W. Berthomière, "Integration and the Social Dynamic of Ethnic Migration: The Jews from the former Soviet Union in Israel" στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *ό.π.*, σ. 338-354· A. Doron, H. J. Kargar, «The Politics of Immigration Policy in Israel», *International Migration* 31, 4, 1993, σ. 497-510· S. Smooha, *ό.π.*, σ. 14-15.

προηγούμενων δεκαετιών, της κατασκευής δηλαδή νέων κατοικιών σε συνοριακές και κατεχόμενες περιοχές (Γαλιλαία, έρημο Νέγκεβ, Τείχος Ασφαλείας) προκειμένου να ενισχυθεί η εθνική ασφάλεια. Το έργο ανατέθηκε στον ιδιωτικό τομέα και τελικά παραδόθηκε με καθυστέρηση στους λίγους δικαιούχους που εκδήλωσαν ενδιαφέρον για αυτές τις απομονωμένες περιοχές. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στα παραθαλάσσια αστικά κέντρα (Τελ Αβίβ και Χάιφα), όπου προσδοκούσαν καλύτερες ευκαιρίες επαγγελματικής αποκατάστασης. Η συμφύρση όμως των μεγαλουπόλεων προκάλεσε γρήγορα στεγαστική κρίση. Η κυβέρνηση αν και γνώριζε ότι η έλλειψη ενοικιαζόμενων κατοικιών στο Ισραήλ θα δημιουργούσε πρόβλημα στην εγκατάσταση των μεταναστών, ανέμενε ότι η αγορά κατοικίας γρήγορα θα ανέκαμπτε χάρη στις ιδιωτικές κατασκευαστικές εταιρείες. Όμως, τελικά οι ιδιώτες επενδυτές ενδιαφέρθηκαν για την κατασκευή κυρίως πολυτελών κατοικιών, επιτρέποντας έτσι στους μεσίτες και τους λίγους ιδιοκτήτες να κερδοσκοπήσουν από την αφορολόγητη διάθεση της σπάνιας γης και την ενοικίαση των λίγων διαμερισμάτων.¹¹⁸

Ταυτόχρονα, τα υψηλά και διαφορετικά προσόντα των Σοβιετικών Εβραίων μέσα σε μια μικρή και κορεσμένη επαγγελματικά αγορά εργασίας προκάλεσαν υψηλό ποσοστό ανεργίας και ετεροαπασχόλησης και, φυσικά, τα πρώτα χρόνια μια καθοδική κοινωνική κινητικότητα. Με στόχο τη δημιουργία μιας ευέλικτης αγοράς εργασίας η κυβέρνηση Likud παρενέβη στην εργατική νομοθεσία περικόπτοντας τους μισθούς και τις κοινωνικές παροχές και αποδυναμώνοντας έτσι την Εργατική Συνομοσπονδία (*Histradut*). Η πολιτική αυτή όμως, η οποία στόχευε στο να υποκαταστήσει στα κατεχόμενα το φτηνό αραβικό εργατικό δυναμικό με τους νέους μετανάστες έπληττε συνολικά τον ισραηλινό πληθυσμό και απορύθμιζε την αγορά εργασίας. Η δυσaráσκεια των νέων πληθυσμών θα εκφραστεί στις εκλογές του 1992 με την υποστήριξη του σοσιαλιστικού κόμματος του Yitzhak Rabin. Παρά τις παραδοσιακά συντηρητικές τους πεποιθήσεις, οι νέοι μετανάστες καταψήφισαν τη νέο-φιλελεύθερη λογική του κυβερνώντος κόμματος Likud, την υποχώρηση του Κράτους Πρόνοιας και τις οικονομικές περικοπές της κρατικής βοήθειας προς τους συνεχώς αυξανόμενους μετανάστες από τη Σοβιετική Ένωση. Όπως θα αποδειχτεί τελικά, ο χρόνος και η

¹¹⁸ Αντίθετα με τα δυτικά κράτη, το Ισραήλ δεν είχε αναπτύξει μια υποδομή ενοικιαζόμενης κατοικίας. Οι περισσότεροι *vatikim*, ακόμα και αυτοί των χαμηλών εισοδημάτων, ζούσαν σε ιδιόκτητα μικρά διαμερίσματα σε οικοδομικά συγκροτήματα. Επιπλέον, τα λιγοστά κτίρια που είχαν οικοδομηθεί μετά το 1968 για εκμετάλλευση εξαφούνταν πλήρως από τη φορολόγηση ενοικίου. Όταν τα ενοίκια εκτινάχθηκαν στα ύψη μετά το 1990, η κυβέρνηση συνέχιζε να αποφεύγει την επιβολή φόρων, ενθαρρύνοντας έτσι την ιδιωτική συσσώρευση κεφαλαίου μέσα από τη στεγαστική κρίση που δημιουργήθηκε. Βλ. A. Doron, H.J. Kargar, *ό.π.*, σ. 502-503.

πολιτική τους κινητοποίηση θα είναι οι παράγοντες που θα ανατρέψουν την εις βάρος τους κατάσταση. Το 1996 προβάλλουν για ακόμα μια φορά την πολιτική τους δύναμη δημιουργώντας το κόμμα των Ρώσων μεταναστών (*Be' Aliyah*) και επαναφέροντας στην εξουσία το δεξιό Likud. Με επτά έδρες στην Knesset και δύο Υπουργεία στην κυβέρνηση, οι Ρωσόφωνοι θα μπορούν στο εξής να προωθούν δυναμικά τα αιτήματά τους. Την ίδια περίοδο η μεταναστευτική ροή μετριάζεται και οι ίδιοι προχωρούν σε μια αυτο-ρύθμιση της χωρικής κατανομής τους με τη συμβολή των μεταναστευτικών δικτύων τους. Οι νότιες περιφέρειες και κυρίως οι εκκενωμένες αραβικές εγκαταστάσεις στη Δυτική Όχθη και την ανατολική Ιερουσαλήμ αρχίζουν να τους προσελκύουν λόγω των φτηνών κατοικιών, ικανοποιώντας έτσι για ακόμα μια φορά τα στρατηγικά σχέδια της κυβέρνησης για ανατροπή των δημογραφικών δεδομένων στα κατεχόμενα. Παράλληλα, η γρήγορη εκμάθηση της Εβραϊκής γλώσσας, τα οικονομικά κίνητρα του κράτους, τα κεφάλαια που μεταφέρουν οι μετανάστες τα τελευταία χρόνια, διευκολύνουν την ένταξή τους στην αγορά εργασίας όπου παρατηρούνται επιχειρηματικές πρωτοβουλίες με τη μορφή εθνοτικών μικροεπιχειρήσεων.¹¹⁹

Μετά από μια περίοδο παθητικότητας λοιπόν, οι Ρωσόφωνοι, αντιλαμβανόμενοι την πληθυσμιακή και εκλογική τους δύναμη και το ξεχωριστό πολιτισμικό τους υπόβαθρο (ρωσική κουλτούρα αλλά και Ashkenazim συγγένεια), δραστηριοποιούνται σε πολλαπλά επίπεδα επιδιώκοντας να κατακτήσουν στην ισραηλινή κοινωνία τη θέση που τους αρμόζει. Οι πολιτικές κινήσεις και ο οικονομικός δυναμισμός τους συμπληρώνεται από τον αγώνα να διατηρήσουν τη ρωσική γλώσσα τους, το κατεξοχήν συνεκτικό στοιχείο της ετερογενούς ομάδας τους. Η εκμάθηση της εβραϊκής γλώσσας επιτεύχθηκε αρκετά γρήγορα, περισσότερο όμως χάρη στις ατομικές προσπάθειες παρά στα κρατικά προγράμματα τα οποία ήταν σύντομης διάρκειας (έξι μήνες) και προσανατολισμένα προς τη γνώση της καθομιλουμένης.¹²⁰ Η χρήση της περιορίστηκε τελικά μόνο στη δημόσια σφαίρα, δηλαδή στην επικοινωνία με τις υπηρεσίες και την αγορά εργασίας και όχι στην καθημερινότητα

¹¹⁹ W. Berthomière. "Integration and the Social Dynamic of Ethnic Migration: The Jews from the former Soviet Union in Israel", *ό.π.*, σ. 347-351.

¹²⁰ Ένα πρόσθετο πρόβλημα για την εκμάθηση της εβραϊκής γλώσσας από τους Ρωσόφωνους είναι η τεράστια απόκλιση της καθομιλουμένης εβραϊκής γλώσσας -η οποία έχει κάποια συγγένεια στο συντακτικό και το εννοιολογικό επίπεδο με τα ρωσικά- από τη γραπτή η οποία έχει επηρεαστεί από τη βιβλική γλώσσα. Για τους κοσμικούς Εβραίους της διασποράς η τελευταία είναι παντελώς άγνωστη. Βλ. M. Niznik. "The Russian Language as a Base Factor: The Formation of the Russian Community in Israel", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants...*, *ό.π.*, σ. 356-360.

όπου οι Ρωσόφωνοι Εβραίοι επέμειναν στη χρήση των ρωσικών. Η συγκεκριμένη γλώσσα μετά από αρκετά χρόνια παραμονής και βελτίωσης των συνθηκών ζωής στο Ισραήλ απέκτησε και μια άλλη διάσταση, αυτή του αυτοπροσδιορισμού μιας ομάδας που δεν ανήκει σε κάποια εθνοτική μειονότητα, αντίθετα αποτελεί τμήμα της κυρίαρχης πλειοψηφίας των Ashkenazi. Αντιδρώντας στους αφομοιωτικούς μηχανισμούς του ισραηλινού εκπαιδευτικού συστήματος και στον αμερικάνικο προσανατολισμό του, επιχείρησαν μάλιστα να διαμορφώσουν ένα ιδιωτικό δικό τους αναλυτικό πρόγραμμα, το *MOFET* (πρότυπο), που έδινε έμφαση στη ρωσική γλώσσα και τη λογοτεχνία και λειτουργούσε συμπληρωματικά στο πρόγραμμα των δημόσιων σχολείων. Καθώς όμως λίγοι σπουδαστές είχαν τελικά πρόσβαση σ' αυτό, η ρωσική κοινότητα αγωνίστηκε και από το 1997 πέτυχε την αναγνώριση των ρωσικών ως μιας από τις ξένες διδασκόμενες γλώσσες στα δημόσια Ισραηλινά σχολεία. Στόχος ήταν η δυνατότητα εκμάθησης της γλώσσας αυτής από τη δεύτερη γενιά μεταναστών.¹²¹

Την ώρα λοιπόν που το βιοτικό επίπεδο των Εβραίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση βελτιώνεται και ως ένα βαθμό το κοινωνικό τους status αποκαθίσταται, εκδηλώνεται η δυσαρέσκεια του «δεύτερου Ισραήλ». Η εθελούσια μετακίνηση των νέων olim σε παραδοσιακές περιοχές εγκατάστασης των mizrahi, οι γενναιόδωρες κρατικές επιδοτήσεις κατοικίας οι οποίες μέσα σε μια δεκαετία θα εξασφαλίσουν στο 75% των Ρωσοεβραϊκών οικογενειών ιδιόκτητα διαμερίσματα (ποσοστό εξαιρετικά υψηλό με δεδομένο το ύψος της τιμής της γης στο Ισραήλ), η έκφραση παραπόνων από τους βετεράνους μετανάστες (*Vatikim*) για τις συνθήκες που είχαν υπομείνει για δεκαετίες και για τις περιορισμένες ευκαιρίες κοινωνικής ανέλιξης, θα οδηγήσουν σε απομόνωση τις δύο κοινότητες και σε πολιτικές αντιπαραθέσεις στην Knesset μέσα από τη δράση των κομμάτων τους, των δύο ρωσικών *Be' Aliyah* και *Yisrael Beiteinu* και του σεφαραδίτικου *Shas*.¹²² Ειδικά η νέα γενιά Σεφαραδιτών αισθάνεται έντονη απειλή από τους ανώτερους σε προσόντα ρωσόφωνους olim και σκληρό ανταγωνισμό για τους περιορισμένους οικονομικούς και κοινωνικούς πόρους του κράτους. Στα τέλη της δεκαετίας του '90 βλέπουν τις ελπίδες για ισχυροποίηση της θέσης τους στην ισραηλινή κοινωνία να εκμηδενίζονται, αφού οι απολαβές και οι συνθήκες ζωής τους στους οικισμούς των Κατεχόμενων παραμένουν κατώτερες των Ashkenazi. Ο ανταγωνισμός των κομμάτων, η περιχαράκωσή στο εσωτερικό των κοινοτήτων, η πόλωση των κατοίκων σε συγκεκριμένα γεωγραφικά διαμερίσματα στρατηγικών

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 355-369.

¹²² W. Berthomière. "Les enjeux du retour en Israël...ό.π., σ. 327-336.

πόλεων. όπως η Ιερουσαλήμ και η Μπιρσίμπα. αποτέλεσαν σημάδια μιας βαθμιαίας «εθνοτικοποίησης» της ισραηλινής κοινωνίας. Η μαζική «παλιννόστηση» της Διασποράς, συστατικό στοιχείο της εθνικής ιδεολογίας του Ισραήλ, προκάλεσε τελικά δυναμικές που έθεσαν σε αμφισβήτηση την ικανότητα του κράτους να διασφαλίσει την αρμονική συμβίωση των εποίκων, τη συνεργασία και την ισότιμη ένταξη. Όχι μόνο δεν επιτεύχθηκε η «διάχυση των εξόριστων», όπως ευαγγελιζόταν το σιωνιστικό σχέδιο, αντίθετα ενισχύθηκαν οι χωροταξικές και κοινωνικές διαιρέσεις του παρελθόντος μέσα στην πολυπολιτισμική ισραηλινή κοινωνία, ενώ παράλληλα ασκήθηκε κριτική από τους ζηλωτές για την αυξημένη παρουσία μη Εβραίων μεταξύ των μεταναστών από την πρώην Σοβιετική Ένωση, αλλά και προβληματισμός από την πλευρά των μετα-σιωνιστών για τον κοινωνικό ρατσισμό που βιώνει η εβραϊκή αιθιοπική κοινότητα.¹²³ αλλά και το καθεστώς ομηρίας υπό το οποίο τελούν οι οικογένειες των μη εβραϊκών φιλοξενούμενων εργατών.¹²⁴

¹²³ Ο φυλετικός διαχωρισμός έφτασε στο απόγειό του το 1996, μετά το «σκάνδαλο του αίματος», την αποκάλυψη δηλαδή ότι το αίμα των Αιθίοπων δωρητών πεταγόταν συστηματικά από την Τράπεζα Αίματος επειδή το AIDS θεωρούνταν ενδημικό στην κοινότητα αυτή. Βλ. L. Anteby-Yemini, " Une nouvelle diaspora noire? Les Juifs éthiopiens en Israël", *ό.π.*, σ. 303-304.

¹²⁴ Πρόκειται για 250000 μετανάστες από τη Μέση Ανατολή, την Αφρική, τις Φιλιππίνες και την Ταϊλάνδη (μεταξύ αυτών και πολλοί παράτυποι) οι οποίοι προσκλήθηκαν από το ισραηλινό κράτος για να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες σε εργατικό δυναμικό μετά το σταδιακό κλείσιμο των συνόρων του Ισραήλ για τους Παλαιστίνιους εργάτες. Βλ. W. Berthomière, *ό.π.*, σ. 320-323.

2.4. Τα αποτελέσματα

Ενώ οι Ρωσοεβραίοι μετανάστες του 1970 εντάχθηκαν γρήγορα στην ισραηλινή κοινωνία λόγω του μικρού αριθμού τους και των κοινωνικο-επαγγελματικών εφοδίων τους, το κύμα του '90 αντιμετώπισε τα πρώτα χρόνια τεράστιες δυσκολίες παρά τα περιθώρια ελευθερίας της κρατικής πολιτικής. Στην πορεία, ωστόσο, παρουσίασαν υψηλή κοινωνική, οικονομική και πολιτική κινητικότητα, όπως και μεγαλύτερη αντίσταση στους ισραηλινούς θεσμούς απορρόφησής τους. Σε σχέση με τους Mizrahi μετανάστες του '50 υπήρξαν σαφώς ευνοημένοι ως προς τις συγκυρίες, τις δυναμικές του κράτους αλλά και της ίδιας τους της ομάδας, γι' αυτό και οι προοπτικές τους ήταν θετικότερες. Σίγουρα πάντως, τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα της ρωσικής μαζικής μετανάστευσης της δεκαετίας του '90, η ροή της οποίας συνεχίστηκε και μετά το 2000, δεν μπορούν ακόμα να εκτιμηθούν με ασφάλεια. Η ισραηλινή εμπειρία των προηγούμενων aliyah, το δίκτυο των μεταναστών του 1970 και οι νέες συνθήκες που επικρατούν στο κράτος σήμερα έχουν αναδείξει δύο φαινομενικά αντιμαχόμενες θέσεις σχετικά με το μέλλον των Ρωσοεβραίων olim μέσα στην ισραηλινή κοινωνία: αυτή της «εθνικοποίησης» και εκείνη της «αφομοίωσης».¹²⁵

Η πρώτη βασίζεται στις τάσεις που άρχισαν να διαφαίνονται την πρώτη δεκαετία στους κόλπους των ρωσόφωνων μεταναστών: της δημιουργίας μιας νέας εθνοτικής κοινότητας δίπλα στους Ashkenazi, στους Mizrahi και στον αραβικό θύλακα. Πράγματι, η διατήρηση της ρωσικής γλώσσας και κουλτούρας, η εγκατάσταση σε συγκεκριμένες αστικές περιοχές, η δημιουργία ρωσικών πολιτικών κομμάτων, η διατήρηση διεθνικών δεσμών με τη χώρα προέλευσής τους ενισχύουν το επιχείρημα της ανάδυσης μιας «νέας ρωσικής διασποράς» σε ένα ισραηλινό κράτος το οποίο μετά το '80 δείχνει να είναι αρκετά ανεκτικό απέναντι στις διάφορες εβραϊκές εθνοτικές ομάδες. Άλλωστε, η συγκεκριμένη aliyah, αν και επιθυμητή από το ισραηλινό κράτος, ήταν μια ρεαλιστική παρά ιδεολογική απόφαση για τους ίδιους τους Ρωσοεβραίους. Η ταύτιση των μεταναστών στη Ρωσία με το σιωνισμό και τον ιουδαϊσμό ήταν ιδιαιτέρως ασθενής λόγω του υψηλού βαθμού αφομοίωσής τους και των μεικτών γάμων ενώ ο προορισμός στο Ισραήλ αποτέλεσε εναλλακτική επιλογή (όχι αναγκαστικά και η τελική) ύστερα από τη μείωση του επιτρεπόμενου αριθμού μεταναστών προς τα δυτικά κράτη.¹²⁶

¹²⁵ S. Smooha, *ό.π.*, σ. 1-3, 15-17.

¹²⁶ A. Weingrod, A. Levy, "Paradoxes of Homecoming: the Jews and their Diasporas", *ό.π.*, σ. 702-705.

Η αυτό-απομόνωση της πολυάριθμης ρωσοεβραϊκής κοινότητας και η διεκδίκηση αναγνώρισης της πολιτισμικής ιδιαιτερότητάς της οφείλεται. καταρχάς, στην ισχυρή προσκόλλησή της στη ρωσική γλώσσα και στην αίσθηση υπεροχής της «υψηλής ευρωπαϊκής παιδείας» της απέναντι στην τοπική «ασιατική» εβραϊκή παράδοση. Εξάλλου, η διατήρηση της παλιάς ταυτότητας λειτούργησε αντισταθμιστικά στην επαγγελματική υποβάθμιση και στις δυσκολίες εγκατάστασης και προσαρμογής στο νέο περιβάλλον. Εθνοτικές επιχειρήσεις. Μέσα Επικοινωνίας. Τύπος και καλωδιακή τηλεόραση. επαγγελματικά ταξίδια. διατήρηση ιθαγένειας και κάποιας παρουσίας στη Ρωσία. έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο στην επικοινωνία με τη ρωσική πατρίδα και τα υπόλοιπα τμήματα της ρωσικής διασποράς.¹²⁷

Από την άλλη πλευρά, υποστηρίζεται ότι καθώς το αφομοιωτικό μοντέλο επανακάμπει στη Δύση σε μία μετριοπαθή εκδοχή που δανείζεται στοιχεία και από τη «φιλελεύθερη πολυπολιτισμικότητα».¹²⁸ η οικονομική και κοινωνική ένταξη των Ρώσων μεταναστών (ευνοημένη και από το κοινωνικό και ανθρώπινο κεφάλαιό τους) είναι δεδομένη μέσα στην ισραηλινή κοινωνία. Θεσμικά μέτρα για τη διατήρηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους κληρονομιάς ως χωριστής κουλτούρας δεν έχουν ληφθεί, εφόσον δεν έχουν εκφραστεί σε συλλογικό επίπεδο αντίστοιχα αιτήματα. τα χωριστά πολιτικά κόμματα ενσωματώνονται στο πολιτικό σύστημα,¹²⁹ ενώ η διαφαινόμενη είσοδός τους στη μεσαία τάξη διασφαλίζει την απορρόφησή τους από τη συγγενή ομάδα των Ashkenazi. Όσο για τις διεθνικές δραστηριότητες των Ρωσοεβραίων, αυτές εντάσσονται ουσιαστικά σ' ένα «διεθνικό κοινωνικό χώρο

¹²⁷ Στο ίδιο.

¹²⁸ Σύμφωνα με τον Brubaker, η «επιστροφή της αφομοίωσης» σε μια εποχή στην οποία η πλουραλιστική προσέγγιση της διαφορετικότητας άρχισε να γίνεται ο κανόνας στις δυτικές κοινωνίες, δεν σημαίνει αναδίπλωση στις σκληρές ομογενοποιητικές κρατικές πολιτικές του παρελθόντος, οι οποίες, αναμφισβήτητα, αποδείχτηκαν αναποτελεσματικές. Σημαίνει εγκατάλειψη της «οργανικής» πρόσληψης της αφομοίωσης (ως πλήρους και τετελεσμένης απορρόφησης) όπως και της αντιμετώπισης του μετανάστη ως «εύπλαστου» αντικειμένου. Συνεπώς, ο όρος μπορεί να διατηρείται ο ίδιος, το περιεχόμενό του όμως έχει υποστεί έντονο μετασχηματισμό. Προσδιορίζει μια συνεχή και δια-γενεακή διαδικασία στην οποία ενεργά υποκείμενα μέσα σε ένα κοινωνικό, πολιτισμικό, οικονομικό και πολιτικό συγκείμενο γίνονται όμοια -και όχι ίδια- σε ορισμένους τομείς, διαφορετικούς βαθμούς και σε σχέση με ποικίλους πληθυσμούς αναφοράς. Αποβλέπει δηλαδή στην πολιτειακή ένταξη- και όχι στην πολιτισμική εξομοίωση- ετερογενών ομάδων σε μία εξίσου ετερογενή κοινωνία. Βλ. R. Brubaker, "The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States", *Ethnic and Racial Studies* 24, 4, 2001, σ. 531- 548.

¹²⁹ Βλ. ενσωμάτωση του «Yisrael BaAliyah» (υπό την ηγεσία του Natan Sharansky) μετά το 2003 στο κόμμα Λικούντ και σταθερή συνεργασία του υπερεθνικιστή ηγέτη του «Israel Beiteinu» Avigdor Lieberman με το δεξιό Λικούντ μέχρι και σήμερα. Βλ. http://en.wikipedia.org/wiki/Yisrael_Ba%60aliyah και http://en.wikipedia.org/wiki/Yisrael_Beiteinu

διαμορφωμένο από τα κάτω»,¹³⁰ μέσα δηλαδή από τις ατομικές δραστηριότητες των ίδιων των μεταναστών και όχι μέσα από πρωτοβουλίες κρατικών ή πολυεθνικών οργανισμών. Ακόμα και η διατήρηση της ρωσικής κουλτούρας αποτελεί στην πραγματικότητα «επινόηση» μιας νέας Ρωσο-Ισραηλινής ταυτότητας, ενός γλωσσικού και πολιτισμικού υβριδισμού.

Αν, λοιπόν, η εθνοτικοποίηση ήταν μια διαφαινόμενη τάση της μεταβατικής δεκαετίας του '90, η οποία αφορούσε την πρώτη γενιά των μεταναστών λόγω της δυσκολίας του κράτους να διαχειριστεί το πλήθος των olim και να εξυπηρετήσει παράλληλα τους ποικίλους στρατηγικούς στόχους του, η αφομοίωση της δεύτερης γενιάς Ρωσοεβραίων δείχνει τελικά να διευκολύνεται από τα ίδια τα χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής ομάδας: κοσμική, Ashkenazim κοινότητα, με ισχυρή βιομηχανική υποδομή και δυτικό προσανατολισμό. Μια προνομακή ομάδα που ταυτίζεται με το ισραηλινό κράτος όλο και περισσότερο, από ορθολογισμό όμως και όχι από ιδεολογία, διατηρεί τη ρωσική παράδοση ως ιδιαίτερη κουλτούρα, ενώ παράλληλα παρουσιάζει δυναμικές αναδιαμόρφωσης της εβραϊκής ταυτότητας (πρόσληψής της περισσότερο ως εθνικού και λιγότερο ως θρησκευτικού και πολιτισμικού αυτοπροσδιορισμού) και μετασχηματισμού της κοινωνίας (τάσεις ανεκτικότητας προς τους αραβικούς πληθυσμούς).¹³¹

Είναι αλήθεια ότι ο όγκος των Ρωσοεβραίων μεταναστών σε συνδυασμό με το υπόβαθρό τους και τις αποκεντρωμένες πολιτικές απορρόφησής τους έχουν επιτρέψει την άρθρωση από την πλευρά τους ενός εναλλακτικού ή και κριτικού λόγου απέναντι στην ισραηλινή ιδεολογία και κοινωνία. Ενώ από την ίδρυση του κράτους μέχρι και τη δεκαετία του '80 η ηγεμονική μονολιθική ερμηνεία της «εβραϊκότητας» και της «ισραηλικότητας» δεν επιδεχόταν αμφισβητήσεις, το τελευταίο κύμα μεταναστών με τις επιφυλάξεις του απέναντι στις σιωνιστικές ηθικές δεσμεύσεις δείχνει να σηματοδοτεί τη «μετα-σιωνιστική εποχή».¹³² Με την άφιξή τους στο Ισραήλ, αναγνωρίζουν το σιωνιστικό αξίωμα της «επιστροφής στη γενέθλια εβραϊκή γη», υιοθετούν όμως ταυτόχρονα μια πολυφωνική ταυτότητα που συνδυάζει την εβραϊκή, ρωσική, ισραηλινή, ευρωπαϊκή και κοσμοπολίτικη ιδιότητα, ενώ παράλληλα αποδεσμεύουν την ισραηλικότητα από την εδαφικότητα και την υποχρεωτική φυσική

¹³⁰ L. Remennick, "A Case Study in Transnationalism: Russian Jewish Immigrants in Israel of the 1990s", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants*... ό.π., σ. 373-377, και 383.

¹³¹ S. Smooha, ό.π., σ. 16-17, 21-22.

¹³² E. Lomsky-Feder, T. Rapoport, "Homecoming, Immigration, and the National Ethos: Russian-Jewish Homecomers Reading Zionism", *Anthropological Quarterly* 74, 1, 2001, σ. 1-14.

παρουσία στη γη του Ισραήλ. Για τους Ρωσοεβραίους το ενδεχόμενο μιας νέας μετανάστευσης χάνει τις ιδεολογικές-συλλογικές αποχρώσεις του και ανάγεται σε ατομική-οικογενειακή υπόθεση που υπακούει σε πραγματιστικές ανάγκες: τη βελτίωση των όρων ζωής.

Αξιολογώντας συνολικά τη μεταναστευτική πολιτική του Ισραήλ, ενός κράτους πολυεθνικού, συγκροτημένου εξ' ολοκλήρου από την εβραϊκή μετανάστευση (αλλά και από τη συστηματική εκδίωξη των αραβόφωνων Παλαιστινίων), θα παρατηρούσαμε ότι κατάφερε να απορροφήσει σε ικανοποιητικό βαθμό τα πλήθη των ομοεθνών του. Η διαίρεση Mizrahi- Askhenazi πληθυσμών, αναμφίβολα δεν είναι τόσο βαθιά όσο εκείνη ανάμεσα στους κοσμικούς και τους Ορθόδοξους, τους Άραβες και τους Εβραίους πολίτες ή ακόμα ανάμεσα στους πρόσφατους μετανάστες της Ρωσίας και τους φιλοξενούμενους εργάτες, ακριβώς επειδή στερείται ιδεολογικής βάσης, θεσμικής διάκρισης και μαζικής κινητοποίησης.¹³³ Το εθνοτικό στοιχείο μπορεί να είναι εμφανές στην κοινωνικο-οικονομική ιεραρχία (εις βάρος των Mizrahi) ή στο πολιτισμικό επίπεδο (αντίσταση της ρωσικής κουλτούρας) όμως και οι δύο ομάδες παρουσιάζουν τάσεις σύγκλισης αφού η Ισραηλινο- Εβραϊκή ταυτότητα υπερισχύει τελικά όλων των άλλων ατομικών και συλλογικών προσδιορισμών. Άλλωστε, το γεγονός της συγκρότησης ξεχωριστών πολιτικών κομμάτων μαρτυρά όχι μόνο αμφισβήτηση από την πλευρά των μεταναστών των δομικών περιορισμών της ισραηλινής κοινωνίας αλλά και προσαρμογή τους στο ισχύον πολιτικό σύστημα και στους κανόνες του.¹³⁴

Ο ρόλος του κράτους στη διαχείριση της μετανάστευσης και στη δημιουργία της κοινωνικής στρωμάτωσης υπήρξε καθοριστικός. Ο όγκος της και οι χρονικές συγκυρίες πραγματοποίησής της δικαιολογούν την πατερναλιστική, συγκεντρωτική πολιτική του παρελθόντος ή και τα φιλελεύθερα μέτρα των δύο τελευταίων δεκαετιών. Εξίσου σημαντική είναι όμως και αντίστροφα η επίδραση της μετανάστευσης στη δημογραφική σύνθεση, τους θεσμούς και τη συλλογική ταυτότητα του ισραηλινού κράτους. Η παγκοσμιοποίηση, η επιρροή των δυτικών αξιών και του μοντέρνου τρόπου ζωής αλλά και το ανοικτό παλαιστινιακό μέτωπο αποτελούν τους εξωγενείς παράγοντες που με τη σειρά τους έχουν δρομολογήσει αλλαγές στην ιδεολογία, τη συνοχή και το ρυθμό ανάπτυξης της ισραηλινής κοινωνίας.

¹³³ S. Smooha. "The mass immigrations to Israel". *ό.π.* σ. 10.

¹³⁴ E. Ya'ar. "Continuity and Change in Israeli Society". *ό.π.* σ. 99-100.

3. Το μέλλον της εβραϊκής μετανάστευσης

Οι προοπτικές μιας νέας aliyah προς το Ισραήλ είναι σίγουρα δύσκολο να εκτιμηθούν σήμερα. Οι ιδιομορφίες που παρουσιάζει το συγκεκριμένο κράτος έχουν ως αποτέλεσμα την επιμονή στην ιδεολογική επένδυση της μετανάστευσης των ομοεθνών. Από τη μία πλευρά παραμένει ένα εθνοθηρησκευτικά κλειστό και ταυτόχρονα εξωεδαφικά αναπτυγμένο εβραϊκό έθνος (με διακηρυγμένη δηλαδή την εβραϊκότητά του και παράλληλα με αναγνωρισμένη τη δικαιοδοσία εξωεδαφικών Εθνικών Θεσμών, όπως η Παγκόσμια Σιωνιστική Οργάνωση, το Εβραϊκό Πρακτορείο, το Εθνικό Εβραϊκό Ταμείο), από την άλλη επιμένει στη βαθιά εσωτερική διαίρεση της κοινωνίας του (εβραϊκή πλειοψηφία και αραβική μειονότητα).¹³⁵ Με οξυμμένη την αραβοϊσραηλινή διαμάχη και ισχυρό το αίσθημα της δημογραφικής ανασφάλειας, το κράτος θεωρεί ότι δεν έχει ολοκληρώσει την εθνικοποιητική του διαδικασία και γι' αυτό συνεχίζει να προσκαλεί τις διασπορικές κοινότητες χωρίς να επιβάλλει κριτήρια και απαγορεύσεις στην προσέλευσή τους. Και αυτό, σε μια περίοδο που τα δυτικά κράτη ακολουθούν αυστηρές πολιτικές συγκράτησης των μεταναστών, ακόμα και των ομοεθνών τους, εκτός συνόρων.

Μια μελλοντική aliyah, βέβαια, θα εξαρτηθεί όχι μόνο από την ιδεολογία του ισραηλινού κράτους αλλά και από τις συνθήκες που επικρατούν σήμερα στις διασπορικές κοινότητές του, όπως και από τη νέα πραγματικότητα που έχει διαμορφωθεί παγκοσμίως μέσα από την παγκοσμιοποίηση, την τεχνολογία, τον εκδημοκρατισμό. Η «κανονικοποίηση» της ζωής των περισσότερων Εβραίων στις φιλελεύθερες πολυπολιτισμικές χώρες, η νομιμοποίηση της κοινοτικής τους οργάνωσης, η εκκοσμίκευση της ταυτότητάς τους συγκλίνουν υπέρ της επιλογής μιας αυτόνομης δράσης απέναντι στο κράτος του Ισραήλ. Οι δημογραφικές αλλαγές, εξάλλου, που έχουν συντελεστεί (γήρανση ενεργών κοινοτήτων, δεμένων με το Ισραήλ, όπως της Ρωσίας, της Αργεντινής, της Ν. Αφρικής αλλά και συρρίκνωση των Εβραίων του αραβικού κόσμου), η ελευθερία μετακίνησης σε νέες περιοχές (Αυστραλία, Αγγλία, Γερμανία), η αφομοίωση μέσα από τους μεικτούς γάμους και την εγκατάσταση στα μεγάλα αστικά κέντρα, οι προκλήσεις εν τέλει από τα δυτικά πολιτισμικά μοντέλα δείχνουν παράλληλες τάσεις αποδυνάμωσης κάποιων κοινοτήτων, ανάδυσης κάποιων άλλων, και τελικά ενίσχυση της διασπορικής διαδικασίας μέσα από το γεωγραφικό διασκορπισμό τους. Η εβραϊκή διασπορά,

¹³⁵ Ch. Joppke, *Selecting by origin*, ό.π., σ. 166-169.

λοιπόν, όχι μόνο επιβιώνει αλλά και ανανεώνεται, χωρίς όμως να υποστηρίζει επιλογές «επιστροφής» στο Ισραήλ.¹³⁶

Στα πλαίσια άλλωστε μιας μετα-σιωνιστικής προσέγγισης της εβραϊκής ταυτότητας αρθρώνεται τις τελευταίες δεκαετίες ένας κριτικός λόγος απέναντι στις πολιτικές ηγεμονίες (βλ. Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας και Νόμο της Παλιννόστησης του ισραηλινού κράτους) και τις στεγανά οριοθετημένες κουλτούρες. Υποστηρίζεται, δηλαδή, η αποδέσμευση του εβραϊκού έθνους από οποιοδήποτε ισχυρισμό ιθαγένειας και αυτοχθονισμού και η επανάκτηση της διασπορικής συνείδησης, που σημαίνει διατήρηση και σεβασμός των ιδιαιτεροτήτων μέσα σε περιβάλλοντα πολυεθνικά και πολυπολιτισμικά είτε αυτό είναι το Ισραήλ, είτε οποιοδήποτε άλλη κοινωνία υποδοχής των Εβραίων.¹³⁷

Μέσα σ' αυτό το κλίμα έντονης αμφισβήτησης της μοναδικότητας και της κεντρικότητας του Ισραηλινού κράτους εντάσσεται το φαινόμενο της *yerida*, της επιλογής δηλαδή πολλών Ισραηλινών να εγκαταλείψουν το κράτος ή να αποκλίνουν του «προορισμού» τους (σύμφωνα με τη σιωνιστική επιταγή) προς αυτό για χάρη των δυτικών κοινωνιών.¹³⁸ Αν και αυτή η ομάδα αρχικά αποδοκιμαζόταν έντονα από το σιωνισμό καθώς με τη στάση της αποποιούνταν των υποχρεώσεων της απέναντι στο έθνος και γι' αυτό προσδιοριζόταν με τον απαξιωτικό όρο *yordim* (=οι «πεπτωκότες»), σήμερα αποτελεί μία αντίστροφη μετανάστευση που υπαγορεύεται από ρεαλιστικές ανάγκες: τα οικονομικά κίνητρα, τις πιέσεις της επαγγελματικής αγοράς, τη διαρκή στρατιωτική απειλή από τα γειτονικά κράτη, τη λαχτάρα της φυγής από το ασφυκτικό πλαίσιο μιας μικρής κοινωνίας, αλλά και την ιδεολογική απογοήτευση από την αποτυχία του Ισραήλ να εκπληρώσει τις ουτοπιστικές του προσδοκίες. Αρκετοί λοιπόν από όσους γεννιούνται στο Ισραήλ (*sabra*), αφού εκπληρώσουν τις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους κατευθύνονται προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ή τη Δυτική Ευρώπη, όπου εκμεταλλευόμενοι τα συγγενικά δίκτυα αναζητούν καλύτερες ευκαιρίες εκπαίδευσης και εργασίας. Ανάμεσά τους βρίσκονται επίσης κοσμικοί που αντιδρούν στη θεοκρατική εξέλιξη του Ισραήλ, ταυτόχρονα όμως και Ορθόδοξοι Εβραίοι δυσαρεστημένοι με τις κοσμικές τάσεις της πατρίδας. Ένας μεγαλύτερος πάλι αριθμός νέων *olim*, όπως εκείνοι από την πρώην

¹³⁶ G. Sheffer, "Is the Jewish Diaspora Unique? Reflections on the Diaspora's Current Situation", *ό.π.*, σ. 4-18.

¹³⁷ D. Boyarin, J. Boyarin, "Diaspora: Generation and the Ground of Jewish Identity", *Critical Inquiry*, 19, 4, 1993, σ. 713-723.

¹³⁸ W. Saffran, "The End of 'Normality': The Diasporization of Israel?" στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *ό.π.*, σ. 394-397 και R. Cohen, *Η παγκόσμια...*, *ό.π.*, σ. 225-227.

Σοβιετική Ένωση, χρησιμοποιούν το κράτος απλώς ως ενδιάμεσο σταθμό.

Απολαμβάνουν τα προνόμια που τους αναγνωρίζονται βάσει του Νόμου της Επιστροφής και αναχωρούν εκ νέου για τον κατεξοχήν επιθυμητό προορισμό, τις ΗΠΑ. Αντίθετα, παγιδευμένοι στη γη του Ισραήλ δείχνουν να είναι κατά ένα παράδοξο τρόπο αυτοί που δεν κατόρθωσαν ποτέ να ενταχθούν πλήρως και ισότιμα στην ισραηλινή κοινωνία: οι παλιοί olim από τις μουσουλμανικές χώρες .

Στο μεταξύ έχει αλλάξει και η αντίδραση των ίδιων των κρατικών αρχών απέναντι στην εξωτερική μετανάστευση.¹³⁹ Ενώ στο παρελθόν η επιλογή αυτή κρινόταν ως απειλή για τη φυσική επιβίωση (δημογραφική, οικονομική, στρατιωτική) και την ιδεολογική νομιμοποίηση του εβραϊκού κράτους, αποθαρρυνόταν μέσα από συγκεκριμένες κρατικές πολιτικές (άσκηση κοινωνικής πίεσης, άρνηση της συνδρομής των εβραϊκών οργανισμών της διασποράς προς τους yordim), μετά το '90 η παρουσία Ισραηλινών στο εξωτερικό προσεγγίζεται με μεγαλύτερη ανεκτικότητα. Θεωρείται ισχυρό οικονομικό και δημογραφικό κεφάλαιο (λόγω της ανάπτυξής του στις ισχυρές κοινότητες της Δύσης) που αξίζει να προστατευθεί προκειμένου να επαναπατριστεί, όταν παρουσιαστεί εθνική ανάγκη. Άλλωστε, οι στατιστικές της δεκαετίας του '90 δείχνουν ότι οι ισραηλινοί μετανάστες είναι περισσότερο διατεθειμένοι από άλλες εβραϊκές ομάδες της διασποράς να πραγματοποιήσουν την aliyah στην πατρίδα (5,500 επαναπατρισμοί ετησίως από το 1985-1991, 10,500 ετησίως από το 1992-1993 και 14,000 το 1994).¹⁴⁰ Μια σειρά από προνόμια που έχουν θεσπιστεί μετά το 1992 για αυτούς και τις οικογένειές τους ενθαρρύνουν σημαντικά αυτή την τάση (π.χ. μειωμένο αεροπορικό εισιτήριο, τελωνειακές απαλλαγές, μείωση στρατιωτικής θητείας, οικονομική βοήθεια κ.α.).

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες η «μοναδικότητα» του Ισραήλ στο θέμα της μετανάστευσης αμφισβητείται έντονα από όσους επιμένουν σε παραλληλίες ανάμεσα στην ισραηλινή aliyah, τον εβραϊκό Νόμο της Παλιννόστησης, τα σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα προς το ισραηλινό κράτος (πρόσφυγες, ισραηλινοί επαναπατρισθέντες, νόμιμοι και αντικανονικοί αλλογενείς εργάτες, άτομα που επικαλούνται το δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης ή που αιτούνται ασύλου) και τα αντίστοιχα κοινωνικά φαινόμενα άλλων ευρωπαϊκών και μη χωρών.¹⁴¹ Η ίδια ωστόσο

¹³⁹ S. J. Gold. "La politique d'émigration israélienne". στο N. L. Green, F. Weil (επιμ.), *Citoyenneté et émigration. Les politiques du départ*, Παρίσι, EHESS, 2006, σ. 251-271.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 268.

¹⁴¹ Για τα επιχειρήματα όσων υποστηρίζουν την «κανονικότητα» του κράτους του Ισραήλ βλ. J. Shuval. "Migration To Israel: The Mythology of "Uniqueness" ". *International Migration* 36, 1, 1998.

η επιμονή του Ισραήλ στη χρήση των ιδεολογικά φορτισμένων εννοιών της *aliyah* και της *yerida* και η αποφυγή του ουδέτερου όρου *hagira* για τον προσδιορισμό της μετανάστευσης αναδεικνύει τις ιστορικές, πολιτισμικές και δημογραφικές ιδιαιτερότητες ενός κράτους το οποίο εξήντα χρόνια μετά την ίδρυσή του επιμένει σε μια εθνοτικά επιλεκτική μεταναστευτική πολιτική, σε ένα μητρογραμμικό δίκαιο ιθαγένειας και στο επιχείρημα του διωκόμενου εβραϊκού έθνους, εντός και εκτός Ισραήλ.¹⁴²

σ. 3-24' A. Yakobson, A. Rubinstein, *Democratic Norms, Diasporas, and Israel's Law of Return*.
(πρόσβαση:
<https://www.policyarchive.org/bitstream/handle/10207/13685/Democratic%20Norms.pdf?sequence=1>)
¹⁴² Ch. Joppke, *Selecting by origin...*, ό.π., σ. 159.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ : ΓΕΡΜΑΝΙΑ

A. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Η συγκρότηση του γερμανικού εθνικού κράτους

Για αιώνες η «Γερμανία» υπήρξε περισσότερο συνείδηση και πολιτισμική πραγματικότητα παρά πολιτική ενότητα.¹⁴³ Από το Μεσαίωνα δεν υπήρξε ενωμένο κράτος αλλά μια Γερμανική Αυτοκρατορία κατακερματισμένη σε ένα πλήθος από ανεξάρτητα γερμανόφωνα βασίλεια και ελεύθερες πόλεις. Η λήξη του Τριακονταετούς Πολέμου (1618-1648) διέψευσε οριστικά κάθε ελπίδα ενοποίησης, αφού η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους διαιρέθηκε de facto σε 350 περίπου κράτη με τεράστιες διαφορές μεταξύ τους ως προς την εδαφική έκταση, την πολιτική δομή (κοσμικές ή εκκλησιαστικές ηγεμονίες, ελεύθερες δημοκρατίες) και τις θρησκευτικές αντιλήψεις (καθολικοί της Νότιας Γερμανίας, καλβινιστές της Βορειοδυτικής, Λουθηρανοί της Βορειανατολικής) ενώ ο αυτοκράτορας μετατράπηκε σε μια συμβολική μορφή. Η κατάσταση αυτή θα διατηρηθεί σε όλο το 17^ο και 18^ο αιώνα και μέχρι τότε η «γερμανικότητα» θα ορίζεται κυρίως με πολιτισμικούς όρους, μέσω δηλαδή της γλώσσας, των εθίμων και των παραδόσεων. Θα αποκτήσει πολιτικό περιεχόμενο με την κατάρρευση της Αυτοκρατορίας το 1806 και την κινητοποίηση των Γερμανών στους Ναπολεόντειους πολέμους.

Ήταν η εποχή της ανάδυσης της εθνικιστικής ιδεολογίας και των επαναστάσεων σε όλη την Ευρώπη. Αντίθετα όμως με τη Γαλλία, όπου το εθνικό κράτος ήταν αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας οικοδόμησης του κράτους (*Staatsnation*) και όπου η βαθμιαία ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης ακολούθησε τη Γαλλική Επανάσταση, στη Γερμανία η εθνική ταυτότητα σφυρηλατήθηκε κατά τη διάρκεια της γαλλικής κατοχής χωρίς την υποστήριξη κοινών θεσμικών και εδαφικών δομών. Η επεξεργασία της εθνικής ταυτότητας πραγματοποιήθηκε από μια περιορισμένη αριθμητικά λόγια μεσαία τάξη, την *Bildungsbürgertum*, και είχε χαρακτήρα εθνοπολιτισμικό (*Kulturnation*).¹⁴⁴ Συνδέθηκε τόσο με το ρομαντικό κίνημα όσο και με τις Πρωσικές μεταρρυθμίσεις, γεγονός που προκάλεσε ανταγωνιστικές προσλήψεις του έθνους. Οι ρομαντικοί αποστασιοποιήθηκαν από τον ορθολογισμό

¹⁴³ P. Hogwood, "Citizenship controversies in Germany: The twin legacy of Völkisch nationalism and the Alleinvertretungsanspruch". *German Politics* 9, 3, 2000, σ. 126-127.

¹⁴⁴ R. Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Κέμπριτζ MA, Harvard UP, 1992, σ. 1-10.

και τον κοσμοπολιτισμό του Διαφωτισμού και προσέγγισαν το έθνος και με αισθητικούς όρους, ως πολιτισμική δηλαδή ιδιαιτερότητα, αυθεντικότητα, εσωτερικότητα και παράδοση, ενώ το κράτος ως έκφραση του έθνους και του ξεχωριστού «πνεύματος του λαού» (*Volksgeist*). Οι μεταρρυθμιστές όμως, οι οποίοι στόχευαν στην αναγέννηση του πρωσικού κράτους, αντιλήφθηκαν τη σχέση με καθαρά πολιτικούς όρους, δηλαδή το ενωμένο και ενεργό έθνος ως σκόπιμη κατασκευή του κράτους. Βεβαίως, η εθνοπολιτισμική ιδιαιτερότητα θα τονωθεί αργότερα λόγω της παρουσίας των Πολωνών στην ανατολική Πρωσία και της αυτοαντίληψης της Γερμανίας ως ενός συνοριακού κράτους, αναχώματος του σλαβικού κινδύνου.

Η γένεση πάντως του γερμανικού εθνικισμού τοποθετείται το 1807, την επαύριον της πρωσικής ταπείνωσης στην Ιένα, όταν ο φιλόσοφος Φίχτε εκφώνησε στο Βερολίνο τους *14 Λόγους προς το Γερμανικό Έθνος*. Η φιλοσοφία του βασίστηκε στην οργανική αντίληψη του έθνους ως φυσικής γλωσσικής κοινότητας, έτσι όπως αυτή συμπυκνώθηκε στη ρήση του Χέρντερ «όσα η ίδια η Φύση έχει χωρίσει με τη γλώσσα, τα έθιμα και το χαρακτήρα, δεν επιτρέπεται να τα ενώσει τεχνητά η (πολιτική) χημεία».¹⁴⁵ Επεξεργαζόμενος τη θεωρία του Χέρντερ περί πολυμορφίας του κόσμου, των εθνών και των γλωσσών, ανέδειξε τη σύνθετη και στενή σχέση γλώσσας και πολιτικής, την ανωτερότητα της πρωτογενούς γερμανικής γλώσσας και την εξάρτηση της επιβίωσης του έθνους και της ολοκλήρωσής του από τη διατήρηση της γλωσσικής καθαρότητας. Παράλληλα, εντυπωσιασμένος από τη συλλογική ενέργεια που είχε εκλυθεί από τη Γαλλική Επανάσταση, προσπάθησε να βρει τη σωτηρία του γερμανικού έθνους σε ένα νέο εκπαιδευτικό σύστημα που θα εμφυσούσε στη νέα γενιά τη «θαυμαστή δύναμη ψυχής» που έλειψε στην αναμέτρηση με τον Ναπολέοντα.¹⁴⁶

Στο Συνέδριο της Βιέννης οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι θα λήξουν επίσημα και η δομή της Γερμανίας θα επανακαθοριστεί σε νέα βάση. Η ίδρυση της Γερμανικής Ομοσπονδίας αποτελούμενης από 39 κράτη θα σηματοδοτήσει μια νέα περίοδο, αυτή του ανταγωνισμού των δύο ισχυρών κρατών, Πρωσίας και Αυστρίας. Το όραμα της ενοποίησης θα επιχειρήσει να υλοποιήσει το 1848 η Επαναστατική Εθνοσυνέλευση της Φραγκφούρτης με τη σύνταξη του Συντάγματος της Ενωμένης Γερμανίας και την

¹⁴⁵ Παρατίθεται στο: Π. Ε. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*. Αθήνα, Κατάρτι, 2006, σ.146.

¹⁴⁶ E. Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, ό.π., σ. 101-112 και 125-129.

προσφορά του αυτοκρατορικού στέμματος στον Πρώσο μονάρχη. Η διαμάχη ανάμεσα στα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά και την εδαφικότητα έχει ξεσπάσει και δύο ισχυρότατα αντίπαλα στρατόπεδα έχουν δημιουργηθεί: οι φιλελεύθεροι υποστηρικτές μιας Μεγάλης Γερμανίας που θα περιλάμβανε την Αυστρία (*Grossdeutschland*) και οι φιλοπρώσοι συντηρητικοί που τάσσονταν υπέρ μιας Μικρής Γερμανίας (*Kleindeutschland*). Η κληρονομιά του μακρόχρονου ανταγωνισμού Αψβούργων και Χοεντσόλερν ως προς την κρατική επέκταση αλλά και η δυσκολία των Γερμανών διανοούμενων να ορίσουν το Γερμανικό Έθνος εξαιτίας της συμπερίληψης εντός της χιλιετούς Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας διαφόρων εθνοτικών ομάδων όπως Πρώσων, Αυστριακών, Βαυαρών, Δανών, Πολωνών δημιουργούσε προβλήματα στη διευθέτηση των γερμανικών συνόρων βάσει εθνοπολιτισμικών κριτηρίων.¹⁴⁷

Ο Γερμανο-Αυστριακός πόλεμος του 1866 θα οδηγήσει στη νίκη των Πρώσων και τη διάλυση της Γερμανικής Ομοσπονδίας. Ο Πρώσος καγκελάριος Βίσμαρκ αναδεικνύεται σε απόλυτο ρυθμιστή του γερμανικού ζητήματος. Η νέα νίκη στο Γαλλο-Πρωσικό πόλεμο του 1870-71 επιτρέπει την ίδρυση της Γερμανικής Ομοσπονδίας του Βορρά χωρίς τη συμμετοχή της Αυστρίας και τον ίδιο χρόνο την ανακήρυξη της Γερμανικής Αυτοκρατορίας με αυτοκράτορα τον Πρώσο βασιλιά Γουλιέλμο Α' και καγκελάριο τον Βίσμαρκ. Η ενοποιημένη *Kleindeutschland* ήταν όμως ένα «ατελές εθνικό κράτος»: περιλάμβανε μειονότητες και είχε αποκλείσει τους Αυστριακούς. Επίσης, η συνταγματική της δομή απείχε από τα χαρακτηριστικά ενός εθνικού κράτους, όπως τη λαϊκή κυριαρχία, την ενοποιημένη ιθαγένεια, την κατάργηση των κατά τόπους προνομίων. Μέχρι το 1914 όμως θα καταφέρει να ενσωματώσει σε μεγάλο βαθμό τις δυο διαφορετικές και ανταγωνιστικές παραδόσεις, την πρωσική κρατική και τη γερμανική εθνοπολιτισμική. Βεβαίως, ο παλιός δυαδισμός ανάμεσα στην κρατικοκεντρική και εθνοπολιτισμική πλευρά της εθνικής ταυτότητας δε θα εκλείψει και η δεύτερη θα αποτελέσει πολλές φορές αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης: στο πολωνικό ζήτημα, το παγγερμανικό κίνημα, τη διάλυση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και την προσπάθεια προσεταιρισμού της Αυστρίας, τη ναζιστική προπαγάνδα.¹⁴⁸

¹⁴⁷ S. Woolf. *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*. μτφρ. Ε. Γαζή, (πρόλογος Α. Λιάκος). Αθήνα. Θεμέλιο. 1995. σ. 34-39.

¹⁴⁸ R. Brubaker. *ό.π.* σ. 12-13

Η ήττα στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο σημαίνει την κατάλυση της Αυτοκρατορίας και τη γέννηση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1919-1933), μιας εύθραυστης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας λόγω των επαχθών όρων συνθηκολόγησης (αποζημιώσεις, εδαφικός ακρωτηριασμός, απώλεια αποικιών, αποστρατικοποίηση) αλλά και των οικονομικών συνθηκών του μεσοπολέμου.¹⁴⁹ Το 1933 το Εθνικο-Σοσιαλιστικό κίνημα ανέρχεται στην εξουσία και τίθενται σε εφαρμογή οι ιδεολογικές αρχές ενός πολιτικού συστήματος που απέβλεπε στον αναθεωρητισμό της Συνθήκης των Βερσαλλιών, την «εξασφάλιση ζωτικού χώρου», την εξύμνηση της «αρίας και γερμανικής φυλής». Με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη γερμανική ήττα, οι νικητρίες δυνάμεις ΗΠΑ, ΕΣΣΔ, Γαλλία και Ηνωμένο Βασίλειο διαιρούν σε τέσσερις ζώνες κατοχής τη ναζιστική Γερμανία και σε αντίστοιχους τομείς το Βερολίνο. Ταυτόχρονα η Γερμανία χάνει μεγάλα τμήματα της ανατολικής επικράτειάς της, τα οποία αποδίδονται κυρίως στην Πολωνία, ενώ το βόρειο τμήμα της ανατολικής Πρωσίας ενσωματώνεται στην ΕΣΣΔ. Επτά εκατομμύρια Γερμανοί εκδιώκονται από τις περιοχές αυτές, τρία από την Τσεχοσλοβακία και δύο από άλλες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, όπως τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία, την Ουγγαρία.¹⁵⁰ Η πολιτική διαίρεση της χώρας επισφραγίζεται με την ίδρυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΟΔΓ) στις τρεις δυτικές Ζώνες Κατοχής το 1949 και λίγους μήνες μετά, της Ανατολικής Γερμανίας (ΛΔΓ) στη Σοβιετική Ζώνη Κατοχής. Η ανέγερση του τείχους του Βερολίνου το 1961 ως τμήματος των ενδογερμανικών συνόρων αναδεικνύεται σε σύμβολο του ψυχρού πολέμου και της διχοτόμησης της Γερμανίας. Τα δυο κράτη θα ακολουθήσουν τις επόμενες δεκαετίες διαφορετική πορεία: ιδεολογική, πολιτική, οικονομική. Προσπάθειες σύγκλισης των δύο κρατών θα γίνουν τη δεκαετία του '70 με την άνοδο των σοσιαλιστών στην εξουσία και την *Ostpolitik* του Βίλλυ Μπραντ ενώ η αμοιβαία αναγνώριση το 1972 εντάσσεται μέσα στα πλαίσια του γενικότερου ανοίγματος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας προς τις κομμουνιστικές χώρες. Το τείχος θα διατηρηθεί μέχρι τις 9 Νοεμβρίου του 1989, οπότε και ανοίγουν τα σύνορα των δύο Γερμανιών ενώ ένα χρόνο αργότερα, στις 3 Οκτωβρίου του 1990, πραγματοποιείται η επίσημη συνένωση. Η σοβιετική ανεκτικότητα στα τέλη της

¹⁴⁹ Για τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου 1919-1990 βλ. Wikipedia.

¹⁵⁰ S. Wolff, "From Colonists to Emigrants: Explaining the 'Return-Migration' of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic*, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη, Berghahn Books, 2002, σ. 8.

δεκαετίας του '80 και η μεταπολεμική αναγνώριση από τη Δυτική Γερμανία μίας κοινής ιθαγένειας για όλους τους Γερμανούς, παρά τη διαίρεση των δύο κρατών, θεωρούνται τα δύο καθοριστικά στοιχεία για την «επανάσταση του 1989».¹⁵¹

Πράγματι, η αλλαγή της ηγεσίας της Σοβιετικής Ενώσεως επέτρεψε ελευθερίες όχι μόνο στους πολίτες της Σοβιετικής Ένωσης αλλά και στις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Στη ΛΔΓ όμως το άνοιγμα των συνόρων και ο εκδημοκρατισμός των χωρών του Ανατολικού Συνασπισμού αιφνιδίασαν τον συντηρητικό ηγέτη της Έρικ Χόνεκερ ο οποίος ήρθε ξαφνικά αντιμέτωπος με τον κίνδυνο μαζικής εγκατάλειψης της χώρας προς τη Δυτική Γερμανία μέσω των πρεσβειών των γειτονικών πρώην κομμουνιστικών χωρών. Διαθέτοντας γερμανικό διαβατήριο, οι Ανατολικογερμανοί εκμεταλλεύονταν το προνόμιο εισόδου σε ένα συγγενές εθνικά και ισχυρό οικονομικά δυτικό κράτος, σε μια περίοδο που η Ευρώπη ύψωνε τα τείχη της στους μετανάστες. Η κυβέρνηση όμως θα αποδειχτεί αδύναμη να διαχειριστεί τις διαδηλώσεις των πολιτών και την πίεση των γειτονικών χωρών. Στις κρίσιμες αυτές ώρες ένα σχέδιο ταξιδιωτικού νόμου που απελευθέρωνε τη διαδικασία των σύντομων ταξιδιών και της μόνιμης μετεγκατάστασης και που είχε ήδη προκαλέσει ισχυρές αντιρρήσεις στο κόμμα, τέθηκε σε άμεση εφαρμογή από ένα γραφειοκρατικό λάθος. Φυσικά, το δικαίωμα ελεύθερης φυγής σε συνδυασμό με τις οικονομικές ευκαιρίες της Δυτικής Γερμανίας ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο τη μετανάστευση των ανατολικογερμανών, όπως είχε ήδη αρχίσει να γίνεται με τους εθνοτικούς Γερμανούς της Πολωνίας, της Ρουμανίας, της Ρωσίας.

Στα τέλη του αιώνα το «γερμανικό ζήτημα» έδειχνε να διευθετείται οριστικά: η διαίρεση της Γερμανίας είχε λήξει, οι συνοριακές διαφορές με την Πολωνία είχαν οριστικά επιλυθεί με την επίσημη αναγνώριση από την ενωμένη Γερμανία της γραμμής Oder-Neisse το 1990, όπως είχαν αποκατασταθεί και οι σχέσεις με τα υπόλοιπα γειτονικά κράτη που είχαν στα εδάφη τους γερμανικές μειονότητες μέσω διμερών συμφωνιών. Εκκρεμής παρέμενε μια τρίτη πτυχή του ζητήματος: η ένταξη των νέων aussiedler και το μέλλον της εθνοτικής μετανάστευσης.

¹⁵¹ R. Brubaker, "Frontier Theses: Exit, Voice, and Loyalty in East Germany", *Migration World Magazine* 18, 3/4, 1990, σ. 12-17.

2. Η γερμανική διασπορά στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη

Οι απαρχές του διασκορπισμού των Γερμανών στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη εντοπίζονται στον 12^ο αιώνα και σχετίζονται με τις κατακτήσεις των Τευτόνων Ιπποτών, με τους εποικισμούς που ενθάρρυναν ντόπιοι Ούγγροι και Ρώσοι ηγεμόνες σε μη ανεπτυγμένες περιοχές αλλά και με τις πολιτικές και θρησκευτικές διώξεις. Η περιοχή Μπανάτ, η Τρανσυλβανία, η Πομερανία, η Βοημία, η Μοραβία, η Σιλεσία, οι Βαλτικές χώρες, η Πρωσία είναι οι περιοχές όπου μέχρι τον 15^ο αι. θα εγκατασταθούν Γερμανοί αγρότες, έμποροι και τεχνίτες. Η κατάκτηση των Βαλκανίων από τους Οθωμανούς Τούρκους θα ανακόψει την εξάπλωση των Γερμανών και μόνο μετά τον 18^ο αι. αυτοί θα συνεχίσουν να εγκαθίστανται σε εδάφη της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας που σήμερα ανήκουν στη Ρουμανία, την Ουγγαρία, τα κράτη της πρώην Γιουγκοσλαβίας και τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες: Βεσσαραβία, Μπουκοβίνα, Δοβρουτσά. Στις απομακρυσμένες αυτές περιοχές, οι Γερμανοί έποικοι, λόγω της εθνοτικής τους καταγωγής, θα ταυτιστούν με την κεντρική εξουσία και θα συμβάλουν στη διατήρηση της πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Οι ίδιοι θα υιοθετήσουν μια ιδιαίτερη πρόσληψη της αψβουργικής εξάπλωσης στην Ανατολή ως γερμανικής εκπολιτιστικής αποστολής.¹⁵²

Η τελευταία φάση των γερμανικών εποικισμών θα πραγματοποιηθεί στη Ρωσία, με τα δύο διατάγματα της Αικατερίνης της Μεγάλης, το 1762 και 1763, τα οποία προσκαλούσαν Γερμανούς αγρότες να καλλιεργήσουν νέες εκτάσεις και να διδάξουν τις σύγχρονες τεχνικές τους στους Ρώσους χωρικούς.¹⁵³ Απαλλαγή από φορολογία και από τη στρατιωτική θητεία, θρησκευτικές και πολιτισμικές ελευθερίες και αυτονομία είναι τα προνόμια που προσείλκυσαν ένα πρώτο κύμα Γερμανών εποίκων στην περιοχή του Βόλγα και αργότερα ένα δεύτερο στον Καύκασο και τη Μαύρη Θάλασσα. Στον 20^ο αιώνα νέες γερμανικές κοινότητες στην κεντρική Ευρώπη θα αναδειχτούν με τη διάλυση της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας και το σχεδιασμό των εθνικών κρατών. «Αποκομμένες μειονότητες», όπως οι Σουδήτες, αλλά και γερμανικοί πληθυσμοί σε απολεσθέντα εδάφη λόγω μετακίνησης των συνόρων, όπως

¹⁵² S. Wolff, "From Colonists to Emigrants... ό.π., σ. 5-6.

¹⁵³ Στο ίδιο.

στη Σιλεσία της Πολωνίας, θα αυξήσουν σημαντικά τις «νησίδες γερμανικότητας» μέσα στους σλαβικούς πληθυσμούς της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.¹⁵⁴

Η άνοδος της εθνικιστικής ιδεολογίας το 19^ο αιώνα, οι συνοριακές διευθετήσεις των αρχών του 20^{ου} αιώνα και ο αυξανόμενος ανταγωνισμός για τους περιορισμένους οικονομικούς πόρους αρχίζουν να δυσχεραίνουν την προνομιακή ζωή των γερμανικών μειονοτήτων και τις σχέσεις τους με τις εθνικές ομάδες με τις οποίες συμβίωναν για αιώνες. Ως κινητική διασπορά,¹⁵⁵ οι Γερμανοί απολάμβαναν μέχρι τότε υλικά και πολιτισμικά πλεονεκτήματα λόγω των τεχνικών δεξιοτήτων τους χωρίς να διαθέτουν ένα γενικό προνομιακό στάτους μέσα στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες. Η νομιμοφροσύνη τους απέναντι στην εξουσία θα αρχίσει όμως να αμφισβητείται από τις κυρίαρχες ελίτ μετά την ενοποίηση του 1871 και τις πολιτικές εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη ενώ η θέση τους θα υποβαθμιστεί λόγω της κινητικότητας των γηγενών πληθυσμών.

Μέσα στην πολυπολιτισμική Αψβουργική Αυτοκρατορία, όπου βρίσκονταν πάνω από δέκα εκατομμύρια γερμανόφωνοι, εκδηλώνεται μετά το 1880 μια έντονη κινητοποίηση από Γερμανούς εθνικιστές ως αντίδραση στις θεσμικές κατακτήσεις άλλων γλωσσικών ομάδων εις βάρος των γερμανοφώνων.¹⁵⁶ Ο γερμανικός αυτός εθνικισμός διεκδικούσε τη διατήρηση της προνομιακής θέσης των κοινοτήτων τους λόγω της αριθμητικής τους υπεροχής και της «ιστορικής τους αποστολής» στην περιοχή. Σε καμιά περίπτωση όμως δεν ήγειρε αλυτρωτικές αξιώσεις συνένωσης με την *Kleindeutsch* Γερμανική Αυτοκρατορία του 1871. Οι εθνικιστές δεν επιδίωκαν να αντικαταστήσουν την Αψβουργική Αυτοκρατορία με ένα εθνικό κράτος, αντιθέτως, αγωνίζονταν να πείσουν το δυναστικό κράτος για τη νομιμοφροσύνη των κοινοτήτων τους, προκειμένου έτσι να εξασφαλίσουν μεγαλύτερο μερίδιο από τους κρατικούς πόρους. Άλλωστε, η πρόσληψη της γερμανικότητάς τους ως πολιτισμικού κεφαλαίου (ως γλωσσικής κοινότητας), η αντιπαράθεση του καθολικού θρησκευμάτός τους με τον Προτεσταντισμό των Πρώσων και οι περιφερειακές διαφορές των Γερμανών εθνικιστών δεν άφηναν περιθώρια «εδαφικοποίησης» του εθνικισμού τους. Τη δημιουργία ενός κοινού γερμανικού εθνικού κινήματος παρεμπόδιζε και το γεγονός

¹⁵⁴ K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin, «Islands of Germanness», στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*. Ann Arbor, U of Michigan P, 2005. σ. 185 (εισαγωγή τρίτου κεφαλαίου).

¹⁵⁵ J. A. Armstrong, «Mobilized and Proletarian Diasporas», *ό.π.*, σ. 393-408.

¹⁵⁶ Για τους γερμανόφωνους της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας βλ. P. Judson, «When is a Diaspora not a Diaspora? Rethinking Nation-Centered Narratives about Germans in Habsburg East Central Europe», στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *ό.π.*, σ. 219-247.

ότι η όποια κινητοποίηση αφορούσε τα αστικά επαγγέλματα που πλήττονταν από τους νέους νόμους και όχι όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, λοιπόν, η γερμανικότητα θα ορίζεται μέσα από τις περιφερειακές ταυτότητες και την αυστριακότητα.¹⁵⁷ Τότε, η ταπεινωμένη από τη συνθήκη των Βερσαλλιών Γερμανία, απομονωμένη πολιτικά και εξασθενημένη οικονομικά θα αρχίσει πρώτη να εντάσσει στις εδαφικές απώλειές της και τις «χαμένες ιστορικές διασπορές», επιχειρώντας έτσι να προωθήσει το πολιτικό όραμα επανόρθωσης της ήττας μέσω ενός διευρυμένου εθνικού κράτους. Οι ίδιες οι κοινότητες όμως θα αποκτήσουν μια νέα αυτό-αντίληψη, αυτή της διασποράς του γερμανικού εθνικού κράτους, μόνο στα μέσα της δεκαετίας του '30 με τη ναζιστική προπαγάνδα. Αυτό συνέβαινε, επειδή παρά τις νομικές εγγυήσεις των Συνθηκών που είχαν επιβληθεί από τις νικήτριες Δυνάμεις για την προστασία των μειονοτήτων, η θέση των γερμανόφωνων μέσα στα εθνικά κράτη που διαδέχτηκαν την Αψβουργική Αυτοκρατορία επιδεινωνόταν σταδιακά όχι μόνο λόγω της κατάργησης των όποιων προνομίων (κυρίως πολιτισμικών) αλλά και των σκληρών αφομοιωτικών πολιτικών που τους επιβάλλονταν. Πολύ σύντομα η οικονομική, πολιτική, πολιτισμική υποστήριξη από το Εθνικο-Σοσιαλιστικό κόμμα, οι εδαφικές προσαρτήσεις και οι μετακινήσεις πληθυσμών θα τους βοηθήσουν να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους, να αξιοποιήσουν την κληρονομιά των εθνικιστών ακτιβιστών των προηγούμενων δεκαετιών και να σφυρηλατήσουν μια ισχυρή σχέση με τη Γερμανία. Σε ένα μεγάλο βαθμό μάλιστα, η ταυτότητα της Γερμανικής Διασποράς για τους γερμανόφωνους της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης θα τονωθεί περισσότερο εντός της Γερμανίας, ως μνήμη πλέον, μετά τις βίαιες εκδιώξεις του 1945.

Στη Ρωσία «γερμανικό ζήτημα» θα τεθεί μετά το 1861 και την απελευθέρωση των δουλοπάροικων. Η απογοήτευση των Ρώσων χωρικών από την έλλειψη γης και η συσσώρευση των χρεών ενισχύονταν από την προκλητική ευημερία των γερμανικών κοινοτήτων και με τον καιρό επενδυόταν με εθνικά στερεότυπα. Λιγότερο οι κατηγορίες για απειλή της ασφάλειας των συνόρων από τους γερμανόφωνους κατοίκους, οι οποίες ενισχύονταν μετά την ίδρυση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας και περισσότερο η πίεση για αναδιανομή γης θα οδηγήσουν τον Τσάρο στα τέλη του 19^{ου} αι. να ακυρώσει τα προνόμια της Αικατερίνης της Μεγάλης. Η Επανάσταση του 1905 και κυρίως η απαλλοτρίωση της γης που θα ξεκινήσει ο Τσάρος και θα

¹⁵⁷ Στο ίδιο.

ολοκληρώσουν οι Μπολσεβίκοι, θα εξαναγκάσουν τους εθνοτικούς Γερμανούς να μεταναστεύσουν προς τη Γερμανία και κυρίως την αμερικανική ήπειρο. Οι κάτοικοι της Αυτόνομης Σοβιετικής Δημοκρατίας του Βόλγα, οι οποίοι ήταν στην πλειοψηφία τους γερμανόφωνοι, θα απολαύσουν πολιτισμικά προνόμια από το 1924 έως το 1941, οπότε και θα τους επιβληθούν από τον Στάλιν οι εκτοπισμοί προς τα ανατολικά (μέτρο που είχε εξαγγελθεί και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου). Οι εθνοτικοί Γερμανοί της Δυτικής Ουκρανίας, οι οποίοι παρέμειναν στις εστίες τους, συνεργάστηκαν ή στρατολογήθηκαν από τους Ναζί και με τη λήξη του πολέμου εκδιώχθηκαν από τον Κόκκινο Στρατό στη Γερμανία. Ήταν λοιπόν ο ανταγωνισμός τους με τους ντόπιους ακτήμονες γεωργούς και κυρίως τα μέτρα καταδίωξης τους κατά τον Β΄ Παγκόσμιο που διαμόρφωσαν μεταξύ των ετερογενών, διασκορπισμένων και κλειστών γερμανικών κοινοτήτων μια κοινή ταυτότητα, αυτή της ρωσικής γερμανικότητας. Και σ' αυτή την περίπτωση, η συμβολή της ναζιστικής προπαγάνδας υπήρξε καθοριστική.¹⁵⁸

Οι μαζικές μετατοπίσεις των γερμανόφωνων πληθυσμών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, αναμφισβήτητα, αποτέλεσαν μία από τις πιο δραματικές πλευρές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ουσιαστικά, όταν οι νικήτριες Συμμαχικές Δυνάμεις συμφωνούσαν στη Συνδιάσκεψη στο Πότσταμ το 1945 για μια «μεθοδική και ανθρώπινη» μετακίνηση των γερμανόφωνων πληθυσμών ανατολικά της γραμμής Oder- Neisse στη Γερμανία, επικύρωναν μια διαδικασία την οποία, εκτός από τον Χίτλερ, είχε εφαρμόσει και ο Στάλιν προς την ανατολική κατεύθυνση. Συγκεκριμένα, οι Ναζί πρώτοι, με τη Συμφωνία του Μονάχου το 1938 έθεταν σε εφαρμογή την πολιτική *Heim-ins-Reich* (=πίσω στην Αυτοκρατορία) η οποία απέβλεπε στην αξιοποίηση των εθνοτικών προκειμένου η Αυτοκρατορία να προσαρτήσει περιοχές που είχε στερηθεί με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών αλλά και άλλων που ποτέ δεν είχε συμπεριλάβει. Στα πλαίσια διμερών συμφωνιών με τη Σοβιετική Ένωση, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία αλλά και μονομερών αποφάσεων ένα εκατομμύριο εθνοτικοί που ζούσαν σε κοινότητες που για τους Ναζί κρίνονταν μη βιώσιμες, θα μετακινηθούν οργανωμένα στη δυτική Πολωνία, η οποία είχε προηγουμένως εκκαθαριστεί από μη γερμανικούς πληθυσμούς.¹⁵⁹ Με την έναρξη του πολέμου η Ρωσία θα εφαρμόσει εκτοπισμούς Γερμανών από την αυτόνομη Γερμανική

¹⁵⁸ R. Bridenthal, "Germans from Russia. The Political Network of a Double Diaspora", στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad* ..., ό.π., σ.187-189 και 190-196.

¹⁵⁹ Για ιστορικά και στατιστικά στοιχεία βλ. S. Wolff, "From Colonists to Emigrants...", ό.π., σ. 8-10.

Δημοκρατία του Βόλγα, την περιοχή του Λένινγκραντ, τη Μόσχα και την Κριμαία προς τα στρατόπεδα εργασίας της Σιβηρίας, του Καζακστάν και του Κιργκιστάν προκειμένου έτσι να αποφευχθεί η συνεργασία με τα ναζιστικά στρατεύματα. Οι μετακινήσεις αυτές θα έχουν τελικά ως αποτέλεσμα η γερμανική εθνοτική ταυτότητα να ενισχυθεί ως πολιτική κατηγορία και ταυτόχρονα να αποδυναμωθεί εθνοπολιτισμικά.¹⁶⁰ Οι πληθυσμοί αυτοί θα φέρουν για πολύ καιρό το πολιτικό στίγμα του ναζισμού, θα χάσουν την πολιτική και πολιτισμική ελευθερία τους και σταδιακά θα οδηγηθούν στη γλωσσική αφομοίωση. Θα ελευθερωθούν στα τέλη της δεκαετίας του '50 όχι όμως για να επιστρέψουν στα σπίτια τους αλλά για να απελαθούν στη Γερμανία.

Δώδεκα εκατομμύρια Γερμανόφωνοι και πρώην Γερμανοί πολίτες θα εκδιωχτούν προς την ηττημένη Γερμανία ανεπίσημα κατά τη διάρκεια του πολέμου, καθώς υποχωρούσαν τα γερμανικά στρατεύματα αλλά και επίσημα με τη Συμφωνία του Πότσδαμ και την προσπάθεια αποφυγής δημιουργίας μειονοτικών γερμανικών θυλάκων. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι μεταπολεμικές εκτοπίσεις ήταν ως ένα βαθμό επιλεκτικές. Τέσσερα εκατομμύρια εθνοτικοί Γερμανοί ή μεικτής καταγωγής παρέμειναν στην Πολωνία, τη Ρουμανία, την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία και τη Σοβιετική Ένωση, τροφοδοτώντας έτσι το μεταναστευτικό ρεύμα των *aussiedlers* από το 1950 έως και σήμερα.¹⁶¹ Συγκεκριμένα είχαν εξαιρεθεί όσοι είχαν πολεμήσει τους Ναζί, όσοι είχαν συνάψει μεικτούς γάμους και, στην περίπτωση της Πολωνίας, όσοι εθνοτικοί Πολωνοί (για τη Γερμανία επρόκειτο για γνήσιους εθνοτικούς Γερμανούς) είχαν «γερμανοποιηθεί» ή χαρακτηριστεί «γερμανοποιήσιμοι» από το 1940 έως το 1945 βάσει της γερμανικής *Volkslist*. Το γεγονός επίσης ότι οι νικητές εφάρμοσαν εκτοπίσεις εκτός συνόρων μόνο μετά τη λήξη του πολέμου και σε κάποιες περιπτώσεις με καθυστέρηση (π.χ. Πολωνία και Τσεχοσλοβακία), εξηγείται από το ότι οι Γερμανοί στήριζαν τις εθνικές οικονομίες ως ιδιοκτήτες βιομηχανιών και ορυχείων αλλά και ως εξειδικευμένοι εργάτες και μηχανικοί. Η σκέψη των συμμάχων να αξιοποιηθεί η εργατική δύναμη των Γερμανών ως επανόρθωση προς τους ηττημένους εφαρμόστηκε ως ένα βαθμό τους πρώτους μήνες του 1945, όταν 110,000 εθνοτικοί Γερμανοί από τη Ρουμανία, την Ουγγαρία, τη Γιουγκοσλαβία και 80,000

¹⁶⁰ R. Ohliger, R. Münz, "Minorities into Migrants: Making and Un-Making Central and Eastern Europe's Ethnic German Diasporas". *Diaspora* 11, 1, 2002, σ. 51-52.

¹⁶¹ Για τα στατιστικά στοιχεία της παραγράφου βλ. Στο ίδιο, σ. 48.

από την Άνω Σιλεσία και την Ανατολική Πρωσία κατευθύνθηκαν προς στρατόπεδα εργασίας κυρίως της Ουκρανίας.¹⁶²

Η αποτυχία επίλυσης του γερμανικού ζητήματος με την εκδίωξη των γερμανόφωνων πληθυσμών διαφάνηκε από το γεγονός ότι το πρόβλημα των γερμανικών μειονοτήτων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη διατηρήθηκε και μετά το 1950, αναδείχτηκε μάλιστα σε βασικό στοιχείο της εξωτερικής πολιτικής της Ομοσπονδιακής Γερμανίας. Μέχρι το 1987 περίπου 1.400.000 εθνοτικοί θα εκμεταλλευτούν το επιλεκτικό άνοιγμα των συνόρων των κομμουνιστικών κρατών και τις διακρατικές συμφωνίες και θα μεταναστεύσουν στη Δυτική Γερμανία.¹⁶³ Μετά το 1988 και την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων ο αριθμός των ομογενών μεταναστών προς τη Γερμανία θα υψωθεί κατακόρυφα (2.600.000 μέχρι το 1999) σηματοδοτώντας μια νέα φάση της ιστορίας της γερμανικής διασποράς αλλά και της ίδιας της γερμανικής μεταναστευτικής πολιτικής.¹⁶⁴

¹⁶² S. Wolff. "Coming home to Germany? Ethnic German Migrants in the Federal Republic after 1945", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home...*, ό.π., σ. 222.

¹⁶³ R. Münz. "Ethnic Germans in Central and Eastern Europe and their Return to Germany", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and ethnic migrants...*, ό.π., σ. 265.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 269.

3. Το Δίκαιο Ιθαγένειας

Στη Γερμανική γλώσσα η σημασιολογική διαφοροποίηση των όρων *Staatsangehörigkeit*, *Staatsbürgerschaft*, *Nationalität* ή *Volkszugehörigkeit*, οι οποίοι χρησιμοποιούνται για να ορίσουν την ιθαγένεια, αντανακλά την ανεξάρτητη και μερικές φορές ανταγωνιστική διαδρομή της ίδρυσης του κράτους, της ανάδυσης του εθνικισμού και της εδραίωσης της δημοκρατίας στη Γερμανία.¹⁶⁵ Αντίθετα με τη γαλλική περίπτωση όπου η Επανάσταση συνέβαλε καθοριστικά στην αποκρυστάλλωση του Δικαίου Ιθαγένειάς της, στη Γερμανία *το ανήκειν στο κράτος, η συμμετοχική ιδιότητα του πολίτη και η εθνικότητα/ εθνοπολιτισμική ένταξη* (έννοιες που υποδηλώνουν αντίστοιχα οι παραπάνω νομικοί όροι) αναπτύχθηκαν σταδιακά, αρχικά στα ανεξάρτητα γερμανικά κράτη (*Länder*), κατόπιν στη Γερμανική Ομοσπονδία και τέλος στη Γερμανική Αυτοκρατορία.

Τρεις περίοδοι σηματοδοτούν την εξέλιξη της ιθαγένειας στα εδάφη που αργότερα αποτέλεσαν τη Γερμανία.¹⁶⁶ Η πρώτη αφορά την προ-εθνική, προ-δημοκρατική πλευρά της ιθαγένειας (*Staatsangehörigkeit*) που αναπτύχθηκε στα τέλη του 18^{ου} αι. και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αι. στα ανεξάρτητα γερμανικά κράτη προκειμένου να ρυθμιστεί το καθεστώς των Γερμανών σε μια περίοδο αυξημένης γεωγραφικής κινητικότητας των φτωχών. Αποτελεί ουσιαστικά μια μεταβατική φάση διέλευσης από το *ancien régime* και «το ανήκειν στην κοινότητα» στη διαμόρφωση του πολιτικού σώματος του κάθε γερμανικού κράτους βάσει της μόνιμης διαμονής (*jus domicili*) και όχι της γερμανικής καταγωγής (*jus sanguinis*). Η δεύτερη είναι η περίοδος της μαζικής υπερπόντιας μετανάστευσης των Γερμανών, της εσωτερικής μετακίνησης προς τα βιομηχανικά κέντρα, της αποικιακής εξάπλωσης και της ανάδυσης του “Völkisch” εθνικισμού¹⁶⁷ στους κόλπους της μεσαιας τάξης. Ξεκινά με τη γερμανική ενοποίηση και τη διακυβέρνηση του Βίσμαρκ (1871-1890) η οποία σηματοδοτεί τη μετατροπή της Γερμανίας σε εθνικό κράτος και τη διαμόρφωση ενός αυτοκρατορικού Δικαίου Ιθαγένειας, υπερβολικά «κρατικιστικού» και «ατελούς»

¹⁶⁵ R. Brubaker, *Citizenship and Nationhood...*, ό.π., σ. 50.

¹⁶⁶ H. Sargent, “Diasporic Citizens. Germans Abroad in the Framing of German Citizenship Law”, στο K. O’Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat...*, ό.π., σ. 18.

¹⁶⁷ Ο Γερμανικός εθνικισμός, αποτέλεσμα της υπερβατικής πρόσληψης του Γερμανικού Λαού/Volk (Herder) και της αντίληψης περί προτεραιότητας του κράτους (Hegel) θα αναδείξει τη γερμανική διασπορά σε διαμορφωτή της πολιτικής του γερμανικού κράτους και της εθνικής αυτο-πρόσληψης ενώ παράλληλα θα συμβάλει στην ανατροφοδότηση της δικής της εξιδανικευμένης «γερμανικότητας». βλ. P. Hogwood, “Citizenship controversies in Germany...”, ό.π., σ. 127 και K. O’Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin. «Εισαγωγή», στο K. O’Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), ό.π., σ. 9.

εθνοπολιτισμικά (*Staatsbürgerschaft*).¹⁶⁸ Συνεχίζει με την περίοδο του Γουλιέλμου Β' (1888-1918) κατά τη διάρκεια της οποίας η ιθαγένεια αποκτά έναν εθνικιστικό προσανατολισμό για να καταλήξει στο εθνοπολιτισμικό Δίκαιο Ιθαγένειας του 1913 το οποίο θα εξελιχτεί κατά τη διάρκεια των Ναζί σε φυλετικό-ρατσιστικό.¹⁶⁹ Το Δίκαιο του 1913 (*Volkszugehörigkeit*) είναι ουσιαστικά αυτό που θα επικρατήσει στην τρίτη περίοδο, από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τη διαίρεση της Γερμανίας μέχρι την ενοποίησή της το 1990 και την αναθεώρηση του 2000. Πάνω σ' αυτό θα στηριχτεί ουσιαστικά η μετανάστευση των *aussiedlers* του β' μισού του 20^{ου} αιώνα.

Η ιστορία του γερμανικού Δικαίου Ιθαγένειας παρουσιάζει ασυμφωνίες ως προς τον προσδιορισμό της γερμανικότητας, ταυτόχρονα όμως και συνέχειες ως προς την προνομιακή σχέση του κράτους με τη διασπορά του και τον αποκλεισμό των ξένων μεταναστών. Η «αρχή της καταγωγής» (*jus sanguinis*) δεν αποτελεί διαχρονικό χαρακτηριστικό της γερμανικής ιθαγένειας, παρά τις αντίθετες βεβαιότητες, η εισαγωγή της δεν εξασφάλισε μόνιμο στάτους για πολλές δεκαετίες ενώ η ταύτισή της αποκλειστικά με τη γερμανική εθνότητα πραγματοποιήθηκε μόνο μεταπολεμικά.¹⁷⁰ Από την εποχή των ανεξάρτητων γερμανικών κρατών μέχρι την ενοποίηση και τη νέα διαίρεση της Γερμανίας στη διαμόρφωση του Δικαίου Ιθαγένειας θα συμβάλουν η πίεση του συστήματος Κοινωνικής Περίθαλψης, η έκταση της υπερπόντιας και εσωτερικής μετανάστευσης, οι διασκορπισμένες γερμανικές κοινότητες, τα κρατικά συμφέροντα και οι ιδεολογίες και λιγότερο η βιολογική ή η πολιτισμική πρόσληψη του γερμανικού έθνους.

¹⁶⁸ R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 52.

¹⁶⁹ H. Sargent, *ό.π.*, σ. 30.

¹⁷⁰ A. Klekowski von Koppenfels, "Politically Minded: The Case of Aussiedler as an Ideologically Defined Category" πρόσβαση: <http://www.gesis.org/en/services/specialized-information/service-publications-for-the-social-sciences/social-science-specialized-information-service/topics/migration-und-ethnische-minderheiten>, σ. 7-10.

3.1. Προ-εθνική περίοδος: *Staatsangehörigkeit*

Η ανάπτυξη του θεσμού της ιθαγένειας είναι στενά συνυφασμένη με τη διαμόρφωση του σύγχρονου κράτους και του διακρατικού συστήματος. Πριν τη Γαλλική Επανάσταση δεν μπορούμε να μιλάμε για επίσημες ρυθμίσεις της ιθαγένειας σε μια Ευρώπη κατακερματισμένη εδαφικά, πολιτικά και νομοθετικά. Το Γαλλικό Δίκαιο Ιθαγένειας της δεκαετίας του 1790 είναι αυτό που πρώτο δημιούργησε το στάτους του πολίτη που ήταν απελευθερωμένος από τους οικονομικούς και κοινωνικούς περιορισμούς των Τάξεων, περιορισμένος όμως μέσα από το σύστημα των διαβατηρίων ως προς τα περιθώρια εισόδου και εξόδου από την εθνική επικράτεια. Στην περίπτωση της Γερμανίας η ίδρυση της χαλαρής Ομοσπονδίας το 1815 δεν επέτρεψε τη δημιουργία μιας κοινής ιθαγένειας ούτε την ελεύθερη διακίνηση μεταξύ των γερμανικών κρατών. Αν και οι όροι «γηγενείς» και «άγνωστοι» που χρησιμοποιούνταν στην περίοδο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας για τα μέλη ή μη ενός δήμου (μιας από τις 1800 περίπου πολιτικές οντότητες της Αυτοκρατορίας) αντικαταστάθηκαν στις αρχές του 18^{ου} αι. από το νέο λεξιλόγιο «πολίτες» και «ξένοι», ο τελευταίος όρος δεν είχε εθνοτικό ή πολιτισμικό χαρακτήρα αφού υποδήλωνε τους πολίτες των υπολοίπων γερμανικών κρατών και όχι τους μη Γερμανούς. Η ιθαγένεια λοιπόν θα αποτελεί για αρκετές δεκαετίες μέσα στον 19^ο αι. δικαιοδοσία του κάθε γερμανικού κράτους ξεχωριστά, συνδεδεμένη περισσότερο με τη *μόνιμη κατοικία* ή με την επιλεκτικά επιτρεπόμενη από το κράτος *μακροχρόνια διαμονή*, χωρίς να έρχεται ακόμα αντιμέτωπη με το δίλημμα «*soli versus sanguinis*».¹⁷¹

Τα θεμέλια της γερμανικής ιθαγένειας τέθηκαν στην Πρωσία μέσω μιας «επανάστασης από πάνω», με μεταρρυθμίσεις, δηλαδή, που προήλθαν από τον ίδιο τον απόλυτο μονάρχη και που πέρασαν μέσα από τις «προνομιακές κοινότητες» (*Stände*).¹⁷² Ο Γενικός Πρωσικός Νομικός Κώδικας (*Allgemeines Landrecht* ή *ALR*) του 1794 ενδυνάμωσε το κράτος επιτρέποντάς του την άμεση εμπλοκή στη ζωή των κατοίκων μέσα από τη σταδιακή ενοποίηση της διοίκησης και της νομοθεσίας. Με τον περιορισμό της αυτονομίας των φεουδαρχικών συσσωματώσεων και τη

¹⁷¹ Για την αναχρονιστική ερμηνεία των γερμανικών δικαίων ιθαγένειας προ του 1871 ως *de facto* εθνοπολιτισμικών βλ. τη μελέτη του A. Fahrmeir, "Nineteenth-Century German Citizenships: a reconsideration", *The Historical Journal* 40, 3, 1997, σ. 721-752.

¹⁷² Για την προ-εθνική περίοδο διαμόρφωσης της γερμανικής ιθαγένειας βλ. αναλυτικά R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 53-72 και H. Sargent, *ό.π.*, σ. 18-22.

δημιουργία μιας όλο και περισσότερο αδιαμεσολάβητης σχέσης με τον πολίτη, το κράτος αναδείχτηκε σε μια εδαφική οργάνωση με εσωτερικά ενιαία κυριαρχία χωρίς όμως ακόμα θεσμοθετημένο το σώμα των μελών του.

Το επόμενο βήμα της ορθολογικοποίησης και κωδικοποίησης του κρατικού «ανήκειν», του *Staatsangehörigkeit*, έγινε με την άρση των περιορισμών στην ελευθερία κίνησης και απασχόλησης που συνέπεσε με τον αγροτικό υπερπληθυσμό και την κατάρρευση του συστήματος της κοινοτικής πρόνοιας. Μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. το «ανήκειν» είχε καθαρά εδαφική βάση αφού μέλος της κοινότητας και του κράτους θεωρούνταν ο μόνιμος κάτοικός τους. Η διάλυση όμως των *ständisch* μετά τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις στα τέλη του 18ου αι. δημιούργησε μια νέα τάξη περιπλανώμενων φτωχών, η περίθαλψη των οποίων περιερχόταν με το Νόμο ALR στην ευθύνη του συγκεντρωτικού κράτους. Σε ένα πρώτο επίπεδο, ήταν οι κοινότητες που αναγκάστηκαν πρώτες να προσδιορίσουν τα μέλη τους επακριβώς (δημιουργώντας έτσι τη δική τους ιθαγένεια) και να συνδράμουν αποκλειστικά τους δικούς τους φτωχούς. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, τα ίδια τα γερμανικά κράτη επιδίωξαν για πρώτη φορά το καθένα ξεχωριστά να ορίσει μέσα από μια σειρά νόμων τους δικούς του πολίτες προκειμένου να περιορίσει τις υποχρεώσεις αρωγής προς το πλήθος των ξένων φτωχών που συνέρρεαν από έξω και να αποφύγει τις προστριβές με τα υπόλοιπα κράτη. Επιπλέον, σε μια εποχή γενικευμένης κινητικότητας, και με δεδομένο το γεγονός ότι η έξοδος από ένα γερμανικό κράτος σήμαινε απώλεια της ιθαγένειας,¹⁷³ μια σειρά από διακρατικές συμφωνίες τις δεκαετίες 1820 και 1830 ρύθμιζαν τη διαδικασία απέλασης των ανεπιθύμητων μεταναστών και σιωπηρά τους όρους πολιτογράφησης των νέων μελών, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για ένα κοινό δίκαιο ιθαγένειας. Η πλειοψηφία των Γερμανών με ιθαγένεια σε κάποιο κράτος την αποκτούσε μέσω γεννήσεως (από τον πατέρα) ή μέσω γάμου, ενώ οι ξένοι (μόνο οι ανεξάρτητοι οικονομικά) πολιτογραφούνταν σε κάποιο γερμανικό κράτος βάσει της παρατεταμένης παραμονής τους σ' αυτό. Μπορεί λοιπόν η έννοια της «καταγωγής» να είχε αρχίσει να διαπερνά

¹⁷³ Οι διακρατικές αυτές συμφωνίες διόρθωσαν ουσιαστικά μια εσωτερική αντίφαση που παρουσίαζαν οι πρώτοι νόμοι που ρύθμιζαν την ιθαγένεια στα γερμανικά κράτη (αντίφαση η οποία θα διατηρηθεί και στο ενωμένο Γερμανικό Δίκαιο μέχρι το 1913): την υιοθέτηση τόσο εδαφικών κριτηρίων όσο και καταγωγής. Εφόσον η μετανάστευση σήμαινε απώλεια της ιθαγένειας, η απόκτησή της όμως βασιζόταν μόνο στην καταγωγή και όχι στην κατοικία, όλοι οι μετανάστες κινδύνευαν να μετατραπούν σε μόνιμα ανιθαγενείς ξένους εντός οποιουδήποτε γερμανικού κράτους ή προσωρινά ανιθαγενείς σε άλλα κράτη της Ευρώπης ή της Αμερικής όπου εκεί τουλάχιστον μπορούσαν μετά από κάποιο χρονικό διάστημα να αποκτήσουν δικαίωμα πολιτογράφησης. Βλ. A. Fahrmeir, *ό.π.*, σ. 732-738 και R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 115.

τους νόμους ιθαγένειας ως ασφαλέστερο κριτήριο σε μια περίοδο έντονης μετανάστευσης ανεπιθύμητων απόρων, όμως η αρχή αυτή δεν συνδεόταν με πολιτισμικές ή βιολογικές αντιλήψεις (*jus sanguinis*). ταυτιζόταν περισσότερο με την «καταγωγή από μόνιμο κάτοικο» και υποχωρούσε όταν οικονομικές ανάγκες και κρατικά συμφέροντα το επέβαλλαν. Έτσι, εξαρτώμενα άτομα (χαμηλότερες, δηλαδή, κοινωνικές τάξεις), θρησκευτικές μειονότητες και κυρίως Εβραίοι δεν πολιτογραφούνταν παρόλο που εθνοτικά ήταν Γερμανοί ενώ οι πολίτες των γερμανικών κρατιδίων που μετανάστευαν (άρα έπαυαν να εκπληρώνουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις) έχαναν την ιθαγένειά τους.

Το πρωσικό κράτος διευθετώντας, πρώτο αυτό, το 1842 τις συνθήκες εισόδου, εγκατάστασης και συμμετοχής στο σύστημα πρόνοιας οριοθέτησε εξωτερικά το πολιτικό σώμα του, επιβάλλοντας αποκλεισμούς στα μη μέλη με επίσημο κριτήριο την καταγωγή από το πρωσικό κράτος και όχι την κατοικία. Ενώ μέχρι τότε «η κατοικία δημιουργούσε το υποκείμενο» (*Domicilium facit subditum*), στο εξής το «ανήκειν» στο κράτος αποτελούσε προϋπόθεση της εγκατάστασης σ' αυτό. Η απουσία όμως οποιασδήποτε εθνοτικής αναφοράς στο νόμο σήμαινε ότι πολίτης του κράτους αναγνωριζόταν ο εθνοτικά Πολωνός πρωσικής καταγωγής όχι όμως και ο γερμανόφωνος κάτοικος κάποιου άλλου κράτους. Ο Πρωσικός Κώδικας τελικά, με τους πολλαπλούς αποκλεισμούς που δημιουργούσε, κωδικοποιούσε το στάτους του Πρώσου πολίτη ικανοποιώντας τα οικονομικά συμφέροντα του πρωσικού κράτους και όχι τις αντιλήψεις περί ενωμένου γερμανικού έθνους. Θα χρησιμοποιηθεί μάλιστα ως μοντέλο ιθαγένειας από τα περισσότερα γερμανικά κράτη τις επόμενες τρεις δεκαετίες, παρά την προσωρινή πρόκληση που δέχτηκε από τις φιλελεύθερες εθνικιστικές επαναστάσεις του 1948. Η Συνέλευση της Φραγκφούρτης ήταν αυτή που πρώτη προσανατολίστηκε προς ένα συμπεριληπτικό εθνικό Δίκαιο Ιθαγένειας το οποίο θα ενσωμάτωνε όλους τους εθνοτικά Γερμανούς, πρόταση ωστόσο που δεν έτυχε της γενικής συναίνεσης, τουλάχιστον εκείνη τη δεδομένη χρονική στιγμή.

3.2. Αυτοκρατορική περίοδος (1871-1918): *Staatsbürgerschaft*

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι θα συντελεστεί μια στροφή ως προς το περιεχόμενο της ιθαγένειας: η σταδιακή ανάπτυξη μιας «εθνοπολιτισμικής πρόσληψης του γερμανικού έθνους», ανεξάρτητης από τη θεσμική οργάνωση και τα εδαφικά όρια του κράτους που θεμελιώθηκε το 1871. Αιτία ήταν και αυτή τη φορά η μετανάστευση, αν και διαφορετικού μεγέθους και προορισμού σε σχέση με εκείνη των αρχών του 19^{ου} αι. Πράγματι, η μετανάστευση τεσσάρων εκατομμυρίων Γερμανών την περίοδο 1846-1893, κυρίως προς την Αμερική,¹⁷⁴ αλλά και η αποικιακή επέκταση ανάγκασαν τη Γερμανική Αυτοκρατορία να αρχίσει να επανεξετάζει τις μέχρι τότε εχθρικές σχέσεις της με τους Γερμανούς του εξωτερικού (τους *Auslandsdeutsche*) και να επεξεργάζεται έναν πιο διευρυμένο ορισμό της εθνικής κοινότητας. Η κυβέρνηση Βίσμαρκ, σταθερή στην «κρατικο-κεντρική πρόσληψη του έθνους» (*Staatsnation*), διατήρησε την ιστορική αντίληψη των γερμανικών κρατών περί υποχρεώσεων και προνομίων που απέρρεαν από το συμβόλαιο μεταξύ κράτους και πολίτη¹⁷⁵ (αντίληψη πάνω στην οποία βασίστηκε η απώλεια της γερμανικής ιθαγένειας λόγω μετανάστευσης), ταυτόχρονα όμως διείδε τα οικονομικά, πολιτισμικά και διπλωματικά κέρδη που μπορούσε να αποκομίσει από τους μετανάστες Γερμανούς σε μια εποχή οικονομικής ύφεσης και έντονης λαϊκής κινητοποίησης υπέρ της Διασποράς με τη μορφή πατριωτικών και αποικιακών εταιριών (π.χ. *Παγγερμανική Ένωση ADV* και *Γερμανική Αποικιακή Εταιρία DKG*). Αν και απρόθυμα, συναίνεσε στην ανάπτυξη των αποικιών ως «εστιών γερμανικότητας», ενισχύοντας έτσι ακόμα περισσότερο την τάση πρόσληψης του γερμανικού έθνους πέρα από τα όρια του κράτους.

Οι νέες αντιλήψεις για τα όρια του έθνους πιέζουν την εθνική κυβέρνηση για πολιτικές και νομοθετικές πρωτοβουλίες που θα αποκαθιστούν τη σχέση κράτους και Διασποράς. Ο *Νόμος της Ιθαγένειας της Γερμανικής Ομοσπονδίας του Βορρά του 1870*,¹⁷⁶ ο οποίος διατηρήθηκε και μετά την ενοποίηση ως Αυτοκρατορικός Νόμος, θεμελιώνει για πρώτη φορά την ομοσπονδιακή ιθαγένεια υιοθετώντας εν μέρει την «αρχή της καταγωγής» (*jus sanguinis*): στο εξής ο πολίτης οποιουδήποτε γερμανικού

¹⁷⁴ H. Sargent, *ό.π.*, σ. 22-23.

¹⁷⁵ Για τα ανεξάρτητα γερμανικά κράτη η μετανάστευση στο εξωτερικό ήταν αρχικά ένδειξη εξασθένησης, γι' αυτό και έπρεπε να αποθαρρυνθεί. Η αυτόματη απώλεια της ιθαγένειας των μεταναστών εκδήλωνε την πρόθεση του κράτους να αποποιηθεί οποιασδήποτε ευθύνης απέναντι στους πρώην πολίτες του. Η Γερμανική Αυτοκρατορία είναι αυτή που θα αρχίσει να αντιλαμβάνεται την υπερατλαντική μετανάστευση όχι μόνο ως σύμπτωμα αλλά και ως θεραπεία της γερμανικής δυσπραγίας. Στο *ίδιο*.

¹⁷⁶ A. Fahrmeir, *ό.π.*, σ. 751.

κράτους θεωρούνταν συμπολίτης. Επρόκειτο, ωστόσο, για μια κωδικοποίηση των νόμων ιθαγένειας που ίσχυαν σε κάθε γερμανικό κράτος ξεχωριστά και όχι για δημιουργία καινούργιων. Κάθε Γερμανός ήταν πρωτίστως πολίτης του κράτους του (στοιχείο που αναγραφόταν και στα επίσημα προσωπικά έγγραφα του), αποκτούσε όμως επιπλέον τις υποχρεώσεις και δικαιώματα του πολίτη της Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, διατηρούνταν από τον Πρωσικό Νόμο του 1842 η ρήτρα της αυτόματης απώλειας της ιθαγένειας στην περίπτωση της δεκαετούς συνεχούς παραμονής εκτός συνόρων, με τη διαφορά όμως ότι τώρα δινόταν η δυνατότητα διαφύλαξης της μέσω μιας απλής δήλωσης στο προξενείο. Ο συγκεκριμένος όρος πάντως παρέμενε άγνωστος σε ένα μεγάλο αριθμό μεταναστών αλλά και πρακτικά δύσκολος στην εφαρμογή του λόγω του διασκορπισμού και της απομόνωσης των γερμανικών κοινοτήτων. Όσον αφορά την πολιτογράφηση των μη-Γερμανών μεταναστών, το κάθε κράτος διατηρούσε την αυτονομία του να απορρίπτει ή να αποδέχεται τις αιτήσεις σύμφωνα με τους κανόνες του. Η συγκεκριμένη διάταξη του νόμου δημιούργησε στην πορεία προστριβές ανάμεσα στη συντηρητική Πρωσία και στα υπόλοιπα γερμανικά κράτη, τα οποία με τους γενναιόδωρους όρους πολιτογράφησης, μετέτρεπαν ανεπιθύμητους ξένους, όπως τους Πολωνούς και τους Εβραίους, σε νομικά προστατευμένους πολίτες της αυτοκρατορίας.

Μετά την άνοδο στο θρόνο του Γουλιέλμου Β' εκφράστηκε ένας πιο έντονος εθνικισμός στους κόλπους των πατριωτικών οργανώσεων μέσα από αιτήματα μεταρρύθμισης της ιθαγένειας και χάραξης μιας μεταναστευτικής πολιτικής. Το ζήτημα της γερμανικότητας είχε περιπλεχτεί ακόμα περισσότερο λόγω της παρουσίας Πολωνών, Γάλλων, Δανών και άλλων μειονοτήτων στα εδάφη της αυτοκρατορίας (στην Αλσατία-Λωραίνη, στο Βόρειο Σλέσβιχ και στην Ανατ. Πρωσία αντίστοιχα). Ειδικά, η περίπτωση των πολυάριθμων Πολωνών μεταναστών, οι οποίοι είχαν διαδεχτεί τους απόδημους Γερμανούς ως φτηνό βιομηχανικό και αγροτικό εργατικό δυναμικό στις ανατολικές επαρχίες, δημιούργησε ανησυχία για το μέλλον του γερμανικού έθνους. Προκαταλήψεις εναντίον των Εβραίων και των Σλάβων και φόβοι μπροστά στο ενδεχόμενο πολιτογράφησης τους ενίσχυσαν τις φωνές για σύσφιξη των σχέσεων με τους ομοεθνείς μέσω της επ' αόριστον διατήρησης της γερμανικής ιθαγένειας. Ο *Εθνικός Μεταναστευτικός Νόμος του 1897* δεν ικανοποίησε τελικά τους εθνικιστές, αφού περιόριζε αρκετά τις ευθύνες της κυβέρνησης απέναντι στη Διασπορά: την παροχή προστασίας στους εθνοτικούς Γερμανούς των νέων χωρών και την κατεύθυνση των νέων μεταναστών σε εδραιωμένες γερμανικές

κοινότητες όπου θα μπορούσε καλύτερα να διαφυλαχτεί η γερμανικότητα. Ωστόσο, ο δρόμος για τη μεταρρύθμιση του δικαίου ιθαγένειας είχε ανοίξει. Στα τέλη του 19^{ου} αι. η έκκληση των εθνικιστικών ομάδων για διατήρηση των δεσμών με τους ομοεθνείς μέσω της κατάργησης της ανάκλησης της ιθαγένειας των μεταναστών μετά την παρέλευση δέκα χρόνων και της διευκόλυνσης πολιτογράφησης όσων εθνοτικών την είχαν ήδη χάσει. θύμιζε τις φιλελεύθερες προτάσεις που είχαν διατυπωθεί στη Συνέλευση της Φραγκφούρτης για μια συμπεριληπτική ιθαγένεια, με τη διαφορά ότι τώρα συμπληρωνόταν και από ένα νέο αίτημα, αυτό της αποφυγής περικλεισμού των ξένων μεταναστών στο έθνος. Οι συζητήσεις θα διαρκέσουν δεκαπέντε χρόνια και, αντίθετα απ' ό,τι πιστεύεται, δεν θα επικεντρωθούν στο δίλημμα «*jus sanguinis*» ή «*jus soli*» αλλά σ' εκείνο της προτεραιότητας των συμφερόντων του κράτους έναντι του έθνους. Ως προς την περιφρούρηση της γερμανικότητας στην πατρίδα δεν υπήρχε διαφωνία, ως προς τη διατήρησή της όμως στο εξωτερικό το κλίμα των συνομιλιών ήταν ιδιαίτερος συγκρουσιακό.¹⁷⁷

Πράγματι, το ζήτημα του αποκλεισμού των ξένων εργατών δεν ήταν καθόλου αμφιλεγόμενο και η κτήση ιθαγένειας *jure solis* είχε απορριφτεί ομόφωνα για πρακτικούς αλλά και ιδεολογικούς-συμβολικούς λόγους.¹⁷⁸ Στην εποχή του εθνικισμού η αυτόματη μετατροπή των μεταναστών σε πολίτες προϋπέθετε εμπιστοσύνη στις αφομοιωτικές δυνάμεις του κράτους, εμπιστοσύνη που χαρακτήριζε τη Γαλλία των τελών του 19^{ου} αι. όχι όμως τη Γερμανία του Γουλιέλμου. Η δημογραφική κατάσταση της Γερμανίας του 1913 δεν επιβεβαίωνε τους ισχυρισμούς της περί μη μεταναστευτικής χώρας ούτε ικανοποιούσε το εθνικιστικό ιδεώδες ενός ομοιογενούς έθνους. Ενώ το 1871 υπήρχαν 200.000 ξένοι σ' έναν πληθυσμό 40 εκατομμυρίων (περίοδο κατά την οποία η εξωτερική μετανάστευση των Γερμανών ανερχόταν στο ένα εκατομμύριο), τα αριθμητικά δεδομένα το 1913 είχαν ανατραπεί: η εξωτερική μετανάστευση είχε απότομα μειωθεί ενώ η παρουσία ξένων μεταναστών είχε φτάσει το 1.250.000 μεταξύ αυτών και ένα σημαντικό ποσοστό «δεύτερης γενιάς».¹⁷⁹ Το ένα τρίτο αποτελούσαν Πολωνοί (μόνιμοι ή εποχικοί) μετανάστες, εγκατεστημένοι στις ανατολικές αγροτικές επαρχίες τις οποίες είχαν εγκαταλείψει προηγουμένως Γερμανοί εσωτερικοί μετανάστες προς τα δυτικά βιομηχανικά κέντρα. Η συγκεκριμένη περιοχή όμως ήταν μια ιδιαίτερος ευαίσθητη εθνοπολιτική ζώνη εδώ

¹⁷⁷ H. Sargent. *ό.π.*, σ. 25-28.

¹⁷⁸ Για την επίδραση της γερμανικής διασποράς και της Πολωνικής μετανάστευσης στη διαμόρφωση του Δικαίου του 1913 βλ. R. Brubaker. *ό.π.*, σ. 114-137.

¹⁷⁹ Στο *ίδιο*, σ. 124-5.

και έναν αιώνα. Οι διαμελισμοί της Πολωνίας στα τέλη του 18^{ου} αι. είχαν επιβαρύνει την Πρωσία με ένα πολυάριθμο και συμπαγή πληθυσμό ο οποίος υπό την ηγεσία μιας αντιδραστικής αριστοκρατίας (της szlachta) αντιδρούσε στο διοικητικό συγκεντρωτισμό και τη γλωσσική αφομοιωτική πολιτική του κράτους αναπτύσσοντας ένα ισχυρό εθνικιστικό κίνημα. Αν η πολιτική της Πρωσίας στο πολωνικό ζήτημα συνδύαζε αναγκαστικά τόσο την «εθνοτική» αντίληψη (καταπολέμηση της αλλογενούς αριστοκρατίας και του πολωνικού καθολικού κλήρου) όσο και την «κρατική/πολιτική» (π.χ. μεταχείριση των Πολωνών ως Πρώσων στο ζήτημα της ιθαγένειας), δεν μπορούσε να γίνει το ίδιο και στην Αυτοκρατορία του Βίσμαρκ ή και του Γουλιέλμου, η οποία εφάρμοζε τουλάχιστον για το εσωτερικό της αποκλειστικά την εθνοτική αντίληψη: οι εθνοτικοί Πολωνοί πολίτες της Αυτοκρατορίας χαρακτηρίζονταν «Πολωνοί» ή στην καλύτερη περίπτωση «Πολωνοί συμπολίτες», ποτέ όμως «Γερμανοί πολίτες». Ήταν στιγματισμένοι ως εχθροί της αυτοκρατορίας και παρέμεναν πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Οι μαζικοί διωγμοί του 1885-87 (30,000 Πολωνοί και Εβραίοι ρωσικής και αυστριακής ιθαγένειας), ο Νόμος Εγκατάστασης του 1886 με τον οποίο πολωνικές εκτάσεις, εξαγορασμένες από το κράτος, προσφέρθηκαν σε 20.000 Γερμανικές οικογένειες και ο Νόμος Απαλλοτρίωσης του 1908 εγκαινίαζαν μια σειρά από διακρισιακές πολιτικές με στόχο την «από-πολωνικοποίηση» της Ανατολικής Πρωσίας και τη δημιουργία ενός προγεφυρώματος κατά των Σλάβων.¹⁸⁰ Η αποτυχία της Πρωσο-γερμανικής πολιτικής να εξασφαλίσει την πολιτική νομιμοφροσύνη και την πολιτισμική αφομοίωση της πολωνικής μειονότητας στα ανατολικά και ο φόβος μιας νέας μαζικής μετανάστευσης Σλάβων προς τη Δύση είχαν τελικά οδηγήσει στη χάραξη μιας σκληρής μεταναστευτικής πολιτικής.

Προτάσεις, ωστόσο, απελευθέρωσης της διαδικασίας πολιτογράφησης για τους αλλοδαπούς δεύτερης ή τρίτης γενιάς είχαν κατατεθεί από τους Σοσιαλδημοκράτες και από κάποια γερμανικά κράτη κατά τις συζητήσεις για τη μεταρρύθμιση της ιθαγένειας. Υιοθετώντας έναν «κρατικό-εθνικό» τρόπο αυτοπρόσληψης τάσσονταν υπέρ ενός «δικαίου εδάφους» υπό προϋποθέσεις για τα άτομα που είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει στη Γερμανία. Συμφωνούσαν ότι ο τόπος γέννησης σε μια εποχή κινητικότητας μπορεί να είναι ένα τυχαίο γεγονός, σε συνδυασμό όμως με άλλους παράγοντες, όπως τη μακρά διαμονή ή τον τόπο γέννησης των γονιών δημιουργούσε

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 131-132.

σταθερούς και ισχυρούς δεσμούς με την υπόλοιπη κοινότητα. Έστω όμως και σ' αυτή τη μετριοπαθή εκδοχή, το «δίκαιο του εδάφους» κρίθηκε ασυμβίβαστο με την πρόσληψη του γερμανικού έθνους ως «κοινότητας καταγωγής» και απορρίφτηκε.¹⁸¹

Αντιθέτως, το ζήτημα των εθνοτικών Γερμανών προκάλεσε τις περισσότερες διαμάχες ανάμεσα σ' αυτούς που υποστήριζαν ότι η παθητική γερμανική εθνότητα αρκούσε για τη διατήρηση της ιθαγένειας και εκείνους που απαιτούσαν έμπρακτη εκδήλωση της νομιμοφροσύνης μέσω της εκπλήρωσης των στρατιωτικών υποχρεώσεων. Το «εθνοπολιτισμικό επιχείρημα» αφορούσε στους εθνοτικούς Γερμανούς, οποιασδήποτε γενεάς και στην επανένταξή τους στο Γερμανικό Έθνος (*Deutschum*) μέσω της άνευ όρων πολιτογράφησης τους, ακόμα και αν αυτό σήμαινε διατήρηση διπλής ιθαγένειας. Αντίθετα, το «κρατικό επιχείρημα» εστίαζε κυρίως στους σύγχρονους και μελλοντικούς μετανάστες και στις προϋποθέσεις διατήρησης της ιδιότητας του πολίτη της Αυτοκρατορίας (*Reichsdeutsche*). Υποστηριζόταν ότι οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές για τη διατήρηση των δεσμών με τους πρόσφατους μετανάστες λόγω των βελτιωμένων μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας, των δυνατοτήτων της Αυτοκρατορίας για παροχή αποτελεσματικής βοήθειας (προξενεία, ισχυρό ναυτικό) και της αλλαγής της νοοτροπίας των ίδιων των μεταναστών απέναντι στην πατρίδα τους. Στην πρώτη περίπτωση, ερχόταν η Αυτοκρατορία κοντά στο *Deutschum* και γινόταν πιο Γερμανική, ενώ στη δεύτερη, ενδυναμωνόταν το *Deutschum* μπαίνοντας υπό την προστασία της Αυτοκρατορίας.¹⁸²

Η διχογνωμία οφειλόταν στο ότι από την εποχή του Βίσμαρκ το ζήτημα ταύτισης έθνους και κράτους παρέμενε περιθωριακό. Ως «Μικρή Γερμανία» (*Kleindeutsch*) η Αυτοκρατορία ήταν διπλά «ατελής» από εθνοτική πλευρά: είχε απολέσει δέκα εκατομμύρια Γερμανούς της Αυστρο-Ουγγαρίας και είχε συμπεριλάβει σημαντικές μη γερμανικές μειονότητες. Η πραγματικότητα αυτή, άλλωστε, αποδείκνυε την υπεροχή της «κρατικής» έναντι της «εθνοπολιτισμικής» αρχής. Το σχέδιο της «Μεγάλης Γερμανίας», λοιπόν, παρά την αναβίωσή του στα τέλη του 19^{ου} αι. δεν αποτελούσε κυβερνητική προτεραιότητα εκείνη την περίοδο. Για τον Βίσμαρκ εξάλλου, οι αλτρωτικές διεκδικήσεις δεν νομιμοποιούσαν την Αυτοκρατορία ως εθνικό κράτος ενώ η προσάρτηση των καθολικών Αυστριακών θα δημιουργούσε προβλήματα στην Προτεσταντική- Πρωσική πρωτοκαθεδρία. Εδαφική προέκταση στην Ευρώπη αλλά και ενεργή κρατική παρέμβαση υπέρ των εθνοτικών Γερμανών θα

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 120-121.

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 117-118.

αναδειχτούν σε επίσημη πολιτική μόνο μετά την κατάρρευση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Μέχρι τότε, το ενδιαφέρον της Αυτοκρατορίας θα επικεντρωθεί στην πολιτισμική κυρίως υποστήριξη των ομοεθνών μέσα από την ίδρυση γερμανικών σχολείων, τη διατήρηση της γλώσσας και της κουλτούρας.¹⁸³

Η *Αυτοκρατορική και Κρατική Πράξη Ιθαγένειας (RuStaG) του 1913* όρισε τελικά το πολιτικό σώμα ως «κοινότητα καταγωγής», χωρίς όμως επιμονή σε μια εθνοπολιτισμική ερμηνεία της γερμανικότητας. Προσδιοριζόταν, δηλαδή, στενά ως καταγωγή από πολίτη της Γερμανικής Αυτοκρατορίας και όχι αποκλειστικά από Γερμανό. Οι πρώην Γερμανοί πολίτες μπορούσαν να ξαναποκτήσουν την γερμανική ιθαγένεια και οι νέοι μετανάστες να τη διατηρήσουν επ' αόριστον στο εξωτερικό και να τη μεταβιβάσουν στους απογόνους τους, στην πράξη όμως την έχαναν, αν γίνονταν πολίτες άλλου κράτους με τη θέλησή τους ή αδυνατούσαν να εκπληρώσουν τις στρατιωτικές υποχρεώσεις. Ο τελευταίος όρος αντικατέστησε την προηγούμενη υποχρέωση εγγραφής στους καταλόγους των προξενείων και συνέχιζε να παρουσιάζει πρακτικές δυσκολίες στην εφαρμογή του, παρά τις διευκολύνσεις που παρέχονταν από την Αυτοκρατορία. Επιπλέον, η διαδικασία πολιτογράφησης έγινε πιο δύσκολη, καθώς στο εξής ο Υπουργός Εσωτερικών οποιουδήποτε κράτους αποκτούσε το δικαίωμα άσκησης βέτο στις πολιτογραφήσεις που είχαν εγκριθεί από τα υπόλοιπα κράτη. Η αλλαγή αυτή ήταν αποτέλεσμα της πίεσης που άσκησαν η Πρωσία, η Σαξονία και η Βαυαρία, οι οποίες ως συνοριακά κράτη πλήττονταν ιδιαίτερα από την παρουσία των ξένων μεταναστών στα εδάφη τους.¹⁸⁴

Η εθνοπολιτισμική ροπή της αυτοκρατορικής περιόδου, στη λαϊκή εθνικιστική μορφή των πατριωτικών οργανώσεων και την περισσότερο κρατικο-κεντρική εκδοχή του Δικαίου του 1913 θα επηρεάσουν σημαντικά τη ναζιστική σύλληψη της γερμανικής εθνικής κοινότητας, της *Volksgemeinschaft* και τη ρατσιστική εθνοφυλετική πολιτική ιθαγένειας του 1935 (*Reichsbürgergesetz*), γνωστής ως ένας από τους *Νόμους της Νυρεμβέργης*. Ωστόσο, η συσχέτιση ανάμεσα στις δύο εποχές δεν καταδεικνύει τη συνέχεια ως προς την ιδεολογία και τη νομοθεσία της Γερμανίας, αντιθέτως, αποκαλύπτει την πρωτοτυπία της ναζιστικής πολιτικής της «καθαρότητας» και του «ζωτικού χώρου» (*Lebensraum*).¹⁸⁵

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 125-127.

¹⁸⁴ H. Sargent, *ό.π.*, σ. 29-30.

¹⁸⁵ Για τις ναζιστικές πολιτικές ιθαγένειας βλ. R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 165-168.

3.3. Ναζιστική περίοδος: *Volksgemeinschaft*

Ο ιδεολογικά φορτισμένος όρος *Volksgemeinschaft* συμπυκνώνει σήμερα όλη την ουτοπία του πολιτικού εγχειρήματος των Γερμανών εθνικοσοσιαλιστών.¹⁸⁶ Αν και η λέξη χρησιμοποιούνταν και πριν τους Ναζί με την έννοια της «εθνικής κοινότητας» ή «κοινότητας του λαού», με τον Χίτλερ απέκτησε ένα ρευστό περιεχόμενο που ξεπερνούσε τα γεωγραφικά όρια της Αυτοκρατορίας αλλά και τη συνήθη εθνοπολιτισμική πρόσληψη της γερμανικότητας (ως κοινότητας γλώσσας και κουλτούρας). Περιλάμβανε όλο το *Γερμανικό Λαό (Volk)* εντός και εκτός συνόρων.¹⁸⁷ δεμένο μέσω του αίματος και της φυλής και δεσμευμένο να προωθήσει τους πολιτικούς και στρατιωτικούς στόχους του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος ανεξάρτητα από (ή και ενάντια σ') τους νομικούς δεσμούς με τις χώρες εγκατάστασής του. Ο προσδιορισμός όμως της «κοινότητας αίματος» εκτός συνόρων θα αποδειχτεί στην πράξη περίπλοκη διαδικασία.

Όταν άρχισαν οι δυναμικές προσαρτήσεις, οι γερμανικές αρχές δυσκολεύτηκαν ιδιαίτερα να ταυτοποιήσουν την ετερογενή ομάδα των εθνοτικών Γερμανών, των *Volksdeutsche*, με βάση τα φυλετικά κριτήρια που οι ίδιες είχαν διαμορφώσει.¹⁸⁸ Η εμφάνιση (χρώμα μαλλιών και ματιών), η γλώσσα, ο τρόπος ζωής και οι έμφυλες «γερμανικές» αρετές¹⁸⁹ όπως η καθαριότητα και η τάξη των γυναικών ή η εργατικότητα των ανδρών αποδείχτηκαν ανεπαρκή και αμφίβολα στοιχεία λόγω της αλληλεπίδρασης με τις άλλες κουλτούρες. Επιπλέον, οι ίδιοι οι Ναζί αναγνώρισαν γρήγορα τα οφέλη που θα αποκόμιζαν, εάν απέφευγαν τη δημιουργία ενός μόνιμου στάτους για τους εθνοτικούς. Έτσι, ο ορισμός των *Volksdeutsche* παραποιήθηκε, συνδέθηκε με τη στρατολόγηση στα τάγματα των SS, την αφοσίωση στο κόμμα και την προνομιακή συμμετοχή στο πρόγραμμα διανομής της ακίνητης περιουσίας των Εβραίων. Οι εθνοτικοί μετατράπηκαν σε μια χειραγωγήσιμη ομάδα η οποία για να εξασφαλίσει την κατάταξή της στη *Λίστα των Γερμανικών Αρχών (Deutsche*

¹⁸⁶ Για το ιδεολογικό περιεχόμενο του όρου βλ. N. Götz, "German-Speaking People and German Heritage: Nazi Germany and the Problem of Volksgemeinschaft" στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat...*, ό.π., σ. 58-81.

¹⁸⁷ Ο «λαός των 100 εκατομμυρίων Γερμανών» περιλάμβανε 65 εκατομμύρια εντός των κρατικών συνόρων (*Reichsdeutsche*), 15 εκατομμύρια γερμανόφωνους στις γειτονικές περιοχές, 4 εκατομμύρια διασκορπισμένους στην υπόλοιπη Ευρώπη (*Volksdeutsche*) και άλλα 16 εκατομμύρια εγκατεστημένους στην Αμερική (*Auslandsdeutsche*). Στο ίδιο, σ. 60.

¹⁸⁸ D. Bergen, "Tenuousness and Tenacity: The Volksdeutschen of Eastern Europe, World War II, and the Holocaust", στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat...*, ό.π., σ. 267-286.

¹⁸⁹ N. Reagin, "German Brigadoon? Domesticity and Metropolitan Perceptions of Auslandsdeutschen in Southwest Africa and Eastern Europe", στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), ό.π., σ. 248-266.

Volksliste)¹⁹⁰ ταυτίστηκε με τα ναζιστικά σχέδια και συνέπραξε σ' ένα μεγάλο μέρος στη γενοκτονία. Μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η ρευστή και ασαφής κατηγορία των *Volksdeutsche* αποδείχτηκε ιδιαιτέρως ανθεκτική: μετατράπηκε σε μια αυστηρά οριοθετημένη ομάδα και αποτέλεσε εκ νέου «θύμα», αυτή τη φορά των διώξεων των σοβιετικών αρχών.

Παράλληλα όμως με την υπερκρατική σύλληψη της γερμανικής *Volksgemeinschaft*, ο Χίτλερ ανακάλυπτε εντός της Αυτοκρατορίας και ξένες *Volksgemeinschaft*: τη Δανέζικη μειονότητα στο Σλέσβιχ και την Πολωνική στην Πρωσία, τους Εβραίους και τους Ρομά, όπως και διάφορες αλλόγλωσσες συνοριακές ομάδες.¹⁹¹ Γι' αυτό και με την άνοδό του στην εξουσία προχώρησε αμέσως στη «διόρθωση των ανεπαρκειών» που παρουσίαζε το Δίκαιο του 1913. Με νόμο του 1933 ακυρώθηκαν αναδρομικά όλες οι πολιτογραφήσεις της περιόδου της Βαϊμάρης που κρίθηκαν ανεπιθύμητες, σύμφωνα με τις εθνοφυλετικές αρχές, ενώ δυο χρόνια αργότερα έγινε η νομική διάκριση ανάμεσα στη νέα κατηγορία του *πλήρους πολίτη που απολάμβανε πολιτικά δικαιώματα (Reichsbürgerschaft)* και σε εκείνη του *απλού μέλους του κράτους (Staatsangehörigkeit)* που δικαιούνταν απλώς την προστασία του *Ράιχ*. Σύμφωνα μ' αυτή τη διάκριση οι Εβραίοι αποκλείονταν από το γερμανικό Volk, όχι όμως και από το κράτος, κάτι που γρήγορα αναγνωρίστηκε ως νέα αδυναμία του νόμου. Το σχέδιο των εκτοπίσεων που θα τεθεί σε εφαρμογή το 1940 θα αποβλέπει σ' αυτόν ακριβώς το στόχο: στον αποκλεισμό των Εβραίων και άλλων μειονοτήτων από το στάτους του *Staatsangehörigkeit* και κατ' επέκταση στην απαλλαγή της Γερμανικής Αυτοκρατορίας από οποιαδήποτε ευθύνη απέναντί τους. Πάντως, ο βασικός σκελετός της ιθαγένειας του 1913 παρέμεινε ανέπαφος γι' αυτό και η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία μπόρεσε να τον χρησιμοποιήσει μετά το τέλος του πολέμου.¹⁹²

¹⁹⁰ Αντίθετα με τους Γερμανούς της Αυτοκρατορίας, οι εθνοτικοί μπορούσαν να τιμωρηθούν από τις αρχές με την έξωσή τους από το Volk και τον αποκλεισμό τους από τα προνόμια. Μέσα από μια γραφειοκρατική διαδικασία που στηριζόταν κυρίως στην προφορική συνέντευξη, θα διαμορφωθεί μετά το 1941 η *Deutsche Volksliste*, ένας κατάλογος με τα ονόματα όλων των επίσημα αναγνωρισμένων εθνοτικών, αξιολογημένων σε τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με το βαθμό «γερμανικότητάς» τους. Από την ανώτερη κατηγορία των «αγνών και πολιτικά καθαρών» Γερμανών μέχρι την κατώτερη, των «αποστατών», ωστόσο «γερμανοποιήσιμων» πληθυσμών, οι εθνοτικοί βρίσκονταν συνεχώς σε μια επισφαλή θέση. Βλ. D. Bergen, «Tenuousness and Tenacity...», *ό.π.*, σ. 273-4.

¹⁹¹ N. Götz, *ό.π.*, σ. 64-65.

¹⁹² Αν και η νομοθεσία του 1913 με την εισαγωγή του *jus sanguinis* και την αυστηρή πολιτική πολιτογράφησης εμπόδιζε τους Πολωνούς και τους Εβραίους μετανάστες να γίνουν πολίτες της Αυτοκρατορίας, δεν έθιγε την ιθαγένεια όσων εθνοτικών Πολωνών και Εβραίων ήταν ήδη πολίτες, δυσχερествώντας έτσι τους εθνοκοσμοσσιαλιστές. Βλ. R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 166-168.

3.4. Μεταπολεμική περίοδος: *Volkszugehörigkeit*

Η ήττα της Γερμανίας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η απαξίωση της ναζιστικής ιδεολογίας δεν σηματοδότησαν την απαρχή μιας νέας πολιτικής ιθαγένειας. Αντιθέτως, οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικράτησαν -η απώλεια των ιστορικών εδαφών ανατολικά της γραμμής Oder-Neisse, η εκδίωξη των εθνοτικών Γερμανών από την Ανατολική Ευρώπη και τη Σοβιετική Ένωση και η εσωτερική διαίρεση του κράτους - ενδυνάμωσαν την αυτο-πρόσληψη της Γερμανίας ως εθνοπολιτισμικού έθνους. Για άλλη μια φορά «η Γερμανία μετατράπηκε σε ένα έθνος χωρίς κράτος», όπως ακριβώς πριν την ενοποίηση του 1871.¹⁹³ Την αντίληψη αυτή θα υιοθετήσει και επίσημα η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία η οποία θα θεωρήσει προσωρινό το χαρακτήρα του κράτους της και χρέος της την αποκατάσταση της γερμανικής ενότητας. Για να μη νομιμοποιήσει την ύπαρξη της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας διατήρησε το Δίκαιο του 1913 -όχι ως δυτικογερμανικού αλλά ως μοναδικού γερμανικού δικαίου- και βάσει της «αρχής της καταγωγής» αναγνώρισε δύο ισότιμες νομικά κατηγορίες Γερμανών: τους γηγενείς Γερμανούς πολίτες και τους εθνοτικούς πρόσφυγες και εκδιωχθέντες της Ανατολικής Ευρώπης. Με τη ρύθμιση αυτή δημιουργήθηκε για πρώτη φορά ένα ιδιαίτερο «στάτους» «όσων ανήκαν στο γερμανικό λαό» (*deutsche Volkszugehörigkeit*), ορολογία που παρέπεμπε σε εκείνη που χρησιμοποίησαν πρώτοι ο Στάλιν και οι Σύμμαχοι για να εφαρμόσουν τις εκτοπίσεις και τις εκδιώξεις των γερμανικών πληθυσμών το 1941 και το 1945 αντίστοιχα.

Σύμφωνα με το άρθρο 116 του Βασιικού Νόμου του 1949 ως Γερμανός αναγνωριζόταν αυτόματα: α) όποιος είχε ήδη γερμανική ιθαγένεια, β) όποιος εθνοτικά Γερμανός είχε γίνει δεκτός ως πρόσφυγας ή εκδιωχθείς (*Vertriebene*) στην επικράτεια της Γερμανικής Αυτοκρατορίας, στα σύνορα που ίσχυαν μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου του 1937, καθώς επίσης και οι απόγονοί του. Ο δεύτερος ορισμός ήταν αυτός που άφηνε περιθώρια για τη συμπερίληψη δύο μεγάλων ομάδων: των προσφύγων που δημιουργήθηκαν αμέσως μετά τον πόλεμο (οι *Reichsdeutsche*: πρώην Γερμανοί πολίτες των Πολωνικών εδαφών που εκχωρήθηκαν στην Πολωνία και τη Ρωσία, οι *Sudetendeutsche*: Γερμανοί πολίτες-μετά το 1938- της Σουδητίας και οι *Volksdeutsche*: εθνοτικοί Γερμανοί της Ανατολικής Ευρώπης) και των εν δυνάμει προσφύγων (εθνοτικοί Γερμανοί που παρέμειναν στην Πολωνία, τη Ρωσία και τη

¹⁹³ R. Brubaker. *ό.π.* σ. 168.

Ρουμανία) της ψυχροπολεμικής περιόδου.¹⁹⁴ Το νομικό στάτους των τελευταίων θα προσδιοριστεί επακριβώς με το Νόμο BVFG του 1953.

Η διεκδίκηση από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της νόμιμης κληρονομιάς της Γερμανικής Αυτοκρατορίας, κρατικής και εθνοπολιτισμικής και η επιμονή στη διατήρηση ενός και μοναδικού δικαίου «ανοιχτού σε όλους τους Γερμανούς», συμπεριλαμβανομένων και αυτών που ζούσαν εκτός επικράτειας, είχε όχι μόνο συμβολικό χαρακτήρα αλλά και συγκεκριμένη πολιτική στόχευση. Η σύλληψη, δηλαδή, του «αποκλειστικού δικαιώματος εκπροσώπησης των Γερμανών» (*Alleinvertretungsanspruch*)¹⁹⁵ από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία μπορεί να κατανοηθεί μόνο σε συσχετισμό με τον περιορισμό της κυριαρχίας της ηττημένης Γερμανίας -διαίρεση σε ζώνες κατοχής, καταβολή αποζημιώσεων, αποστρατιωτικοποίηση, εξωτερικοί περιορισμοί στην άσκηση πολιτικής- και την έναρξη της ψυχροπολεμικής περιόδου.¹⁹⁶ Η ανάγκη πολιτικής νομιμοποίησής της επιβαλλόταν όχι μόνο από την απώλεια των εδαφών της ανατολικά (υπέρ της Πολωνίας και της Ρωσίας) αλλά κυρίως από την ύπαρξη ενός δεύτερου γερμανικού κράτους σοσιαλιστικού χαρακτήρα και τη διχοτόμηση της ιστορικής πρωτεύουσάς της. Επηρεασμένη από το ψυχροπολεμικό κλίμα περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο ευρωπαϊκό κράτος (βλ. Αποκλεισμό Βερολίνου 1948-9 και Τείχος Βερολίνου μετά το 1961) και με τη συμμαχία των μέχρι πρότινος δυτικών δυνάμεων κατοχής της (είσοδος της στο NATO το 1955, εκβιομηχάνιση και επανεξοπλισμός της με τη βοήθεια της Αμερικής) θα αναδειχτεί σε ανάχωμα του κομμουνισμού στη Δύση. Η αντι-κομμουνιστική ρητορεία θα καλλιεργήσει την εικόνα του γερμανικού λαού ως «θύματος» μέσω της πολυπληθούς παρουσίας των προσφύγων και θα τη συντηρήσει μέσω της πρόσκλησης των «διωκόμενων» γερμανικών μειονοτήτων που παρέμεναν στα κομμουνιστικά κράτη (κυρίως αυτών που ήταν εγκλωβισμένοι στην Ανατολική Γερμανία). Η ταχεία οικονομική ανάπτυξη και η ενσωμάτωση των προσφύγων στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή της Δυτικής Γερμανίας θα προβάλλεται ως τεκμήριο της ανωτερότητας της Δύσης απέναντι στη «σοβιετική επιθετικότητα» και παράλληλα θα συμβάλλει στην συσπείρωση του γερμανικού εθνικού σώματος σε ένα κράτος συρρικνωμένο εδαφικά και διαιρεμένο πολιτικά και ιδεολογικά.

¹⁹⁴ Για το βασικό Νόμο του 1949, βλ. A. Klekowski von Koppenfels, "Politically Minded: The Case of Aussiedler as an Ideologically Defined Category", *ό.π.*, σ. 10-13.

¹⁹⁵ P. Hogwood, "Citizenship controversies in Germany....", *ό.π.*, σ. 128-130.

¹⁹⁶ A. Klekowski von Koppenfels, *ό.π.* σ. 10.

Η μη αναγνώριση της Λαϊκής Δημοκρατίας μέχρι το 1972 θα στηριχτεί νομικά σε διάφορες θεωρίες όπως εκείνη του «ατροφικού κράτους» ή της «ζώνης κατοχής» για το ανατολικό τμήμα και του «πυρηνικού κράτους» όλης της Γερμανίας αντίστοιχα για το δυτικό. Η Δυτική Γερμανία θα εμφανιστεί ως ένα «κράτος δικαίου», αφοσιωμένου στο δημοκρατικό κοινοβουλευτισμό και τις δυτικές αξίες και ταγμένου στην εδαφική ενοποίηση. Με ρητά διακηρυγμένη την αντι-κομμουνιστική του πολιτική θα επιχειρήσει να διαφοροποιηθεί από την ανομία του Τρίτου Ράιχ αλλά και το Σοβιετικό «ολοκληρωτισμό» της Ανατολικής Ευρώπης.¹⁹⁷ Η ιδεολογικά προσανατολισμένη πολιτική ιθαγένειας θα είναι ιδιαιτέρως γενναιόδωρη απέναντι στους εθνοτικούς Γερμανούς των κομμουνιστικών χωρών και από τις πιο φιλελεύθερες παγκοσμίως στην ικανοποίηση των αιτήσεων χορήγησης ασύλου.¹⁹⁸ Πέρα όμως από τις πολιτικές επιδιώξεις η διατήρηση του *ius sanguinis* εξυπηρετούσε και τις ανάγκες της κοινωνικής πολιτικής της μεταπολεμικής Γερμανίας. Η γενναιόδωρη ερμηνεία της γερμανικής ιθαγένειας εξασφάλιζε δηλαδή τη νομική ισότητα των εκδιωχθέντων Γερμανών πολιτών με τους Γερμανούς κατοίκους και δημιουργούσε προϋποθέσεις αρμονικής συνύπαρξης.¹⁹⁹

Η επιμονή της Ομοσπονδιακής Γερμανίας σ' ένα δίκαιο ιθαγένειας εθνοτικού χαρακτήρα αποδείχτηκε τα επόμενα χρόνια όχι μόνο εξωπραγματική αλλά και προβληματική. Για τους πολίτες της Λαϊκής Δημοκρατίας η «γερμανική ιθαγένεια» μετά την ανοικοδόμηση του τείχους του Βερολίνου δεν είχε αντίκρισμα, εφόσον δεν μπορούσαν πλέον να μετακινηθούν προς το δυτικό τμήμα (αντιθέτως, από το 1949-1961 1,7 εκατομμύρια ανατολικογερμανοί, καθώς και ένα περίπου εκατομμύριο *Vetriebene* έκαναν χρήση αυτού του δικαιώματος).²⁰⁰ Το ίδιο ίσχυε και για τους εθνοτικούς οι οποίοι μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν τις ευνοϊκές διατάξεις μόνο σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές ύφεσης της έντασης, όπως μετά την υπογραφή της Πράξης του Ελσίνκι (1975) και φυσικά μετά την *perestroika* του Γκορμπατσόφ. Επιπλέον, το 1967 η Λαϊκή Δημοκρατία θέσπισε τη δική της ιθαγένεια, ενώ η διαίρεση των δύο κρατών παγιώθηκε και με την αμοιβαία αναγνώριση το 1972.

Από την άλλη πλευρά, η διατήρηση του εθνοπολιτισμικού Δικαίου του 1913 και η δημιουργία του στάτους των «εθνοτικών Γερμανών» εξυπηρέτησε τις έκτακτες

¹⁹⁷ P. Hogwood, "Citizenship controversies in Germany....", *ό.π.*, σ. 128-130, 143.

¹⁹⁸ A. Klekowski von Koppenfels, *ό.π.*, σ. 17.

¹⁹⁹ D. Levy, "The Politicization of Ethnic German Immigrants: The Transformation of State Priorities" στο Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants....*, *ό.π.*, σ. 293.

²⁰⁰ R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 170-171.

συνθήκες των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων με τις μαζικές διώξεις των εθνοτικών Γερμανών από την Ανατολική Ευρώπη και τη Σοβιετική Ένωση όχι όμως τη νέα δημογραφική κατάσταση που αρχίζει να διαμορφώνεται μετά το 1955 με την σύναψη των συμφωνιών για τους φιλοξενούμενους εργάτες από τις μεσογειακές χώρες (*Gastarbeiter*). Όταν αργότερα τη δεκαετία του 1970 θα εκδηλωθεί η μεγάλη οικονομική κρίση και οι διακρατικές συμφωνίες στρατολόγησης εργατών θα διακοπούν, τέσσερα εκατομμύρια *gastarbeiter* θα μετατραπούν σε μόνιμη μειονότητα η οποία μπορούσε στο εξής να πολιτογραφηθεί μόνο μέσα από μια διαδικασία που στηριζόταν στη «διακριτική ευχέρεια» των αρμοδίων οργάνων.²⁰¹ Οι κατευθυντήριες οδηγίες του 1977 απέβλεπαν στο να συγκεκριμενοποιήσουν τις προϋποθέσεις κτήσης της ιθαγένειας από τους αλλοδαπούς -αφήνοντας ταυτόχρονα περιθώρια ελευθερίας στην ερμηνεία και την εφαρμογή τους στα ομόσπονδα κράτη- αλλά και να τονίσουν την ταύτιση της κυβέρνησης της Βόννης με τον εθνοπολιτισμικό χαρακτήρα της γερμανικής ιθαγένειας μέσα από τη δήλωση ότι «η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία δεν είναι μεταναστευτική χώρα και γι' αυτό δεν επιδιώκει την αύξηση των πολιτών της μέσω της πολιτογράφησης».²⁰²

Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία είχε πράγματι ενισχύσει τις προηγούμενες δύο δεκαετίες ακόμα περισσότερο τον εθνοτικό χαρακτήρα της ιθαγένειας, όταν το 1953 με το *Ομοσπονδιακό Νόμο των Εκδιωχθέντων και των Προσφύγων (BVFG)* είχε επεκτείνει το στάτους των *Vetriebene* σε εθνοτικούς Γερμανούς από κομμουνιστικές χώρες, όπως η Πολωνία, η Ρουμανία, η Σοβιετική Ένωση με το αιτιολογικό ότι η καταπίεση των Γερμανών σ' αυτές τις περιοχές συνεχιζόταν, εφόσον δεν προστατευόταν η πολιτιστική τους ταυτότητα. Ενώ, λοιπόν, η νομική πρόβλεψη του Βασικού Νόμου για τους *Vetriebene* είχε χαρακτηριστεί ως μεταβατική μέχρι να τερματιστούν οι διώξεις, η Ομοσπονδιακή Γερμανία είχε προχωρήσει ακόμα παραπέρα, θεσπίζοντας ένα «Νόμο Επιστροφής». Στην πραγματικότητα ο Νόμος διαμόρφωνε μια ελαστική νομική και πολιτική κατηγορία, αυτή των *aussiedlers*, η οποία ενώ έπρεπε να φέρει συγκεκριμένα εθνοτικά χαρακτηριστικά, όπως γερμανική καταγωγή, γλώσσα, εκπαίδευση, πολιτισμό, συνδέθηκε τελικά περισσότερο με το ίδιο

²⁰¹ S. Green. "Beyond ethnoculturalism? German citizenship in the new millennium", *German Politics* 9, 3, 2000, σ. 109-110 και H. Sargent. "Diasporic Citizens...", *ό.π.*, σ. 31-32.

²⁰² Η αντίληψη αυτή θα έχει αντίκτυπο στη διαδικασία πολιτογράφησης των αλλοδαπών με τα εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά των δεκαετιών 1970 και 1980 (0,4%). Μεταξύ 1990 και 1996 το ποσοστό θα αυξηθεί σε 1,2% και το 1998 στο 1,5%, παραμένοντας, ωστόσο, από τα χαμηλότερα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Βλ. S. Green. *ό.π.*, σ. 106.

το γεγονός της διάκρισης-δίωξης στο κομμουνιστικό μπλοκ λόγω εθνότητας.²⁰³ Έτσι, η κατηγορία αυτή θα συμπεριλάβει αργότερα ακόμα και πιθανούς εθνοτικούς Γερμανούς της Κίνας και της Αλβανίας όχι όμως και τους ομογενείς της Νότιας Αμερικής.²⁰⁴ Ο Νόμος, ο οποίος θα δημιουργήσει τη νομική βάση για την ισότητα αλλά και για την ένταξη των *aussiedlers* σε όλες τις σφαίρες, θα συμπληρωθεί το 1955 με την *Πράξη για τη Ρύθμιση ζητημάτων Ιθαγένειας (StaReG)*, η οποία αναγνώριζε την υποχρεωτική πολιτογράφηση όσων Γερμανών δεν είχαν γερμανική ιθαγένεια και θα ισχύσει μέχρι την ενοποίηση των δύο Γερμανιών.

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και οι γεωπολιτικές εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη θα επηρεάσουν σημαντικά την πολιτική της Γερμανίας σε θέματα ιθαγένειας. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70, μια σειρά από δικαστικές αποφάσεις άρχισαν να τροποποιούν την ερμηνεία των νόμων ενισχύοντας τις πολιτισμικές προϋποθέσεις για την πολιτογράφηση των εθνοτικών χωρίς, ωστόσο, στην πράξη να προκαλέσουν ορατές αλλαγές. Επίσης, την ίδια περίοδο άρχισε να προβάλλεται στους κόλπους της αριστεράς η αμφισβήτηση της *Kulturnation* σύλληψης του εθνικού κράτους και να αρθρώνεται μια εναλλακτική φωνή υπέρ του συνταγματισμού (αργότερα με τον Habermas θα προβληθεί ως «συνταγματικός πατριωτισμός») και των ανθρώπινων δικαιωμάτων.²⁰⁵ Η πόλωση ανάμεσα στις δύο θέσεις τη δεκαετία του '90 θα εκφραστεί σε πολιτικό επίπεδο με την αντιπαράθεση από τη μία πλευρά Χριστιανοδημοκρατών (CDU/CSU) και από την άλλη Σοσιαλδημοκρατών (SPD), Πρασίνων και Ελεύθερων Δημοκρατών FDP σε θέματα ασύλου, προνομιακού καθεστώτος των εθνοτικών και πολιτογράφησης των ξένων μεταναστών. Ένας πρώτος συμβιβασμός (ο επονομαζόμενος «συμβιβασμός του ασύλου») θα επέλθει στα τέλη του 1992, όταν η αριστερά θα πετύχει την αντικατάσταση του Νόμου BVFG από την *Πράξη Ρύθμισης των Συνεπειών του Πολέμου (KfbG)* η οποία δημιουργούσε μια νέα νομική κατηγορία, τους «ύστερους εθνοτικούς μετανάστες» (*Spätaussiedlers*), υπαγόμενη σε μια αυστηρότερη διαδικασία αναγνώρισης του

²⁰³ A. Klekowski von Koppenfels, "The Decline of Privilege: The legal Back-ground to the Migration of Ethnic Germans", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany?...*, ό.π., σ. 106-108.

²⁰⁴ Μια πρώτη εκδοχή του νομοσχεδίου για τους εκδιωχθέντες δεν προσδιόριζε τα κράτη στα οποία μπορούσαν να υποστούν συλλογική δίωξη οι εθνοτικοί ως ανήκοντα αποκλειστικά στο κομμουνιστικό μπλοκ. Αντιθέτως, περιλάμβανε ακόμα και κράτη της Δ. Ευρώπης (όπως την Ιταλία, την Αυστρία, τη Γαλλία, τα κράτη της Benelux) στα οποία οι εθνοτικοί Γερμανοί κινδύνευαν να υποστούν ατομικές διακρίσεις λόγω του ναζιστικού παρελθόντος. Φυσικά, η σχετική αναφορά απαλείφθηκε από την κυβέρνηση Αντενάουερ ως πρόκληση εναντίον των Συμμαχικών Δυνάμεων. Bł., Ch. Joppke, *Selecting by origin...*, ό.π., σ. 182-183.

²⁰⁵ P. Hogwood, ό.π., σ. 136-140.

στάτους και σε σαφώς περιορισμένα προνόμια (ταυτόχρονα, βέβαια, επιβλήθηκαν περιορισμοί στο δικαίωμα του ασύλου, κάτι που θεωρήθηκε νίκη της δεξιάς). Η σταδιακή «από-εθνοτικοποίηση»²⁰⁶ του Δικαίου Ιθαγένειας θα οδηγήσει σε μια σημαντική μεταρρύθμιση η οποία για πρώτη φορά θα εισαγάγει στοιχεία του «δικαίου του εδάφους» στη γερμανική ιθαγένεια. Το νέο Δίκαιο (StaG) που θα τεθεί σε ισχύ από την 1^η Ιανουαρίου του 2000 θα περιέχει σημαντικές καινοτομίες, όπως τη μείωση των προϋποθέσεων πολιτογράφησης για τους μετανάστες και τα παιδιά τους²⁰⁷ και την απώλεια της γερμανικής ιθαγένειας για τους απογόνους των Γερμανών του εξωτερικού, θα διατηρήσει όμως παράλληλα και πολλές γραφειοκρατικές αγκυλώσεις του παρελθόντος και εθνοπολιτισμικά κατάλοιπα, όπως την ευνοϊκή πολιτογράφηση πολιτών από άλλα γερμανόφωνα κράτη και την απαγόρευση της διπλής ιθαγένειας στους αλλογενείς μετανάστες που επιθυμούν πολιτογράφηση (όχι όμως στους *spätaussiedlers!*).²⁰⁸

Αναμφισβήτητα, η νέα ιθαγένεια με την εισαγωγή κάποιων στοιχείων από το «*jus soli*» αρχίζει να προσεγγίζει περισσότερο την πολιτειακή-εδαφική πρόσληψη του έθνους, η πραγματική επίδραση του νόμου όμως θα διαφανεί από τον αριθμό των νέων πολιτών που θα δημιουργήσει. Η απελευθέρωση της διαδικασίας πολιτογράφησης σίγουρα από μόνη της δεν αρκεί· πρέπει να συνοδευτεί από την αντίστοιχη πολιτική κουλτούρα, δηλαδή από μια νέα πρόσληψη του «τι σημαίνει να είσαι ή να γίνεις Γερμανός» τόσο από τους γηγενείς όσο και από τους μετανάστες.²⁰⁹

²⁰⁶ A. Klekowski von Koppenfels, "Politically Minded: The Case of Aussiedler as an Ideologically Defined Category", *ό.π.*, σ.16-26.

²⁰⁷ Συγκεκριμένα, για τα παιδιά των μεταναστών που έχουν γεννηθεί ή μεγαλώσει στη Γερμανία προβλέπεται το δικαίωμα αυτόματης κτήσης της ιθαγένειας με την προϋπόθεση της νόμιμης δετούς παραμονής του ενός τουλάχιστον από τους δύο γονείς τους και την υποχρέωση επιλογής μεταξύ 18 και 23 ετών ανάμεσα στη γερμανική ιθαγένεια και σε εκείνη των γονιών τους. Δικαίωμα πολιτογράφησης έχουν οι πρώτης γενιάς μετανάστες μετά από οκτώ χρόνια συνεχούς και νόμιμης παραμονής στη Γερμανία και με την προϋπόθεση γνώση της γερμανικής γλώσσας, όρκου στο Σύνταγμα και απώλεια της προηγούμενης ιθαγένειας. Βλ. S. Green, *ό.π.*, σ. 113-119.

²⁰⁸ Στο *ίδιο*.

²⁰⁹ R. Brubaker. *ό.π.*, σ. 79.

B. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ:

1. Η διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών

1.1. Πρόσφυγες στη Δυτική Γερμανία (Vertriebenes)²¹⁰

Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας διεκδικώντας για τον εαυτό της τον τίτλο του νόμιμου ιστορικά και θεσμικά διαδόχου κράτους της Γερμανικής Αυτοκρατορίας ανέλαβε όσο ακόμα βρισκόταν υπό βρετανικό, γαλλικό και αμερικανικό έλεγχο, να ενσωματώσει τα οκτώ εκατομμύρια προσφύγων και εκδιωχθέντων που κατέφθασαν και που αποτελούσαν το ένα πέμπτο του πληθυσμού της. Επιπρόσθετα, μέχρι την κατασκευή του τείχους του Βερολίνου το 1961, θα δεχτεί και άλλα τρία εκατομμύρια Γερμανών προερχόμενων από την Ανατολική Γερμανία. Άμεση προτεραιότητά της ήταν η οικονομική και κοινωνική ένταξη των εθνοτικών Γερμανών, ενός ανομοιογενούς πολιτισμικά πληθυσμού ο οποίος τα τελευταία τουλάχιστον διακόσια χρόνια είχε αναπτύξει μια ποικιλία τοπικών ταυτοτήτων, διαλέκτων και παραδόσεων και σε κάποιες περιπτώσεις παρουσίαζε υψηλό βαθμό αφομοίωσης στις κοινωνίες εγκατάστασής του.

Οι Δυνάμεις κατοχής που είχαν αναλάβει τη μετακίνηση των εκδιωχθέντων στις περιοχές υποδοχής, θεωρώντας ότι επρόκειτο για εσωτερική γερμανική υπόθεση, είχαν επιφορτίσει τις γερμανικές αρχές με την άμεση αποκατάστασή τους και την ταχύτατη αφομοίωσή τους. Η εγκατάστασή τους σε στρατόπεδα είχε επιτραπεί μόνο σε πρώτη φάση και ως λύση ανάγκης ενώ ο διασκορπισμός τους σε διάφορες περιοχές είχε προβλεφτεί προκειμένου να αποδυναμωθούν οι δεσμοί τους και να αποτραπούν πιθανές κοινωνικές αναταραχές. Η εντεινόμενη ωστόσο δυσарέσκεια των προσφύγων και το ενδεχόμενο να παρασυρθούν από την κομμουνιστική προπαγάνδα έπεισε τις δυτικές δυνάμεις το 1949 να συνεργαστούν με τις γερμανικές αρχές προκειμένου να βελτιώσουν τις υλικές συνθήκες ζωής τους. Προτεραιότητα δόθηκε στην οικονομική ένταξη αφού, κατά την εκτίμηση των Δυτικών, αυτή από μόνη της θα αρκούσε για να απαλύνει τις πολιτικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της

²¹⁰ Για την αποκατάσταση των *Vertriebenes* στην ομοσπονδιακή Γερμανία (πληροφορίες και στατιστικά στοιχεία) βλ. D. Levy. "Integrating Ethnic Germans in West Germany: The Early Postwar Period", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home ...*, ό.π., σ. 19-37 και R. Schulze. "The Struggle of Past and Present in Individual Identities: The Case of German Refugees and Expellees from the East", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home ...*, ό.π., σ. 38-55.

φυγής. Το εγχείρημα ήταν ιδιαιτέρως τολμηρό δεδομένης της γερμανικής ήττας στον πόλεμο και της καταστροφής που είχε υποστεί σε επίπεδο υποδομών και εθνικής οικονομίας. Η επιτυχία του θα αποδείκνυε την πολιτική σταθερότητα και οικονομική βιωσιμότητα του νεοσύστατου γερμανικού κράτους, θα διασφάλιζε την εθνική συνοχή και επιπλέον θα αποτελούσε νίκη της Δύσης απέναντι στις κομμουνιστικές δυνάμεις.

Σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο το κράτος προσπάθησε κατ' αρχάς να καλύψει τις άμεσες ανάγκες σε τροφή, στέγαση και εργασία σε μια περίοδο σοβαρών οικονομικών προβλημάτων, έλλειψης κατοικιών, ανεργίας, αλλά και έντονων ανταγωνισμών ανάμεσα στους γηγενείς και τους νεήλυδες. Το 1949 όταν η δυσαρέσκεια των αυτοχθόνων είχε αυξηθεί, καθώς διαφαινόταν ως οριστική η παραμονή των προσφύγων στη χώρα, ψηφίστηκε με πρωτοβουλία των Συμμάχων ένας προσωρινός *Νόμος Άμεσης Βοήθειας (SHG)* που προέβλεπε ένα μηνιαίο εισόδημα 70 φράγκων ανά πρόσφυγα και επιπλέον οικονομική ενίσχυση για την κάλυψη στεγαστικών, εκπαιδευτικών και επαγγελματικών αναγκών ανοίγοντας έτσι το δρόμο για ικανοποιητικότερες νομοθετικές ρυθμίσεις προς όφελός τους. Αντιπαραθέσεις για τη γεωγραφική κατανομή των νέων πληθυσμών και τα μέτρα στήριξης τους εκδηλώθηκαν τόσο σε επίπεδο Βουλής όσο και μεταξύ των ίδιων των πολιτών. Οι κρατικές αρχές συνέδεαν το ζήτημα των προσφύγων με την εθνική ενότητα και αλληλεγγύη η οποία δεν μπορούσε να στηριχτεί παρά μόνο σε αρχές ισότητας. Για τις αγροτικές περιοχές όμως, οι οποίες, επειδή δεν είχαν πληγεί από τους βομβαρδισμούς ούτε από την οικονομική κρίση, είχαν δεχτεί μετά από πίεση και των συμμαχικών δυνάμεων άνισες και ακανόνιστες ροές προσφύγων, οι εξελίξεις εκλαμβάνονταν ως υλική και ηθική απειλή. Οι θρησκευτικές διαφορές (καθολικισμός ντόπιων- προτεσταντισμός ξένων), οι πολιτισμικές αποκλίσεις (διάλεκτοι, τρόποι ζωής, παραδόσεις) αλλά και ο ανταγωνισμός για τους οικονομικούς πόρους δημιουργούσαν μεγάλη καχυποψία και φόβο. Αντίθετα, τα αστικά βιομηχανικά κέντρα επέτρεπαν μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα και λειτουργούσαν ως χωνευτήρι των όποιων αντιπαραθέσεων. Πάντως, η εχθρότητα εκδηλώθηκε ακόμα πιο έντονα εναντίον των «*Ubersiedlers*», των προσφύγων δηλαδή που προέρχονταν από τη σοβιετική ζώνη, τη μετέπειτα Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας.

Μπροστά σ' αυτόν τον κίνδυνο κοινωνικών διαχωρισμών η νεοσύστατη Ομοσπονδιακή Δημοκρατία ψήφισε το 1952 την *Πράξη Εξισορρόπησης των Βαρών (LAG)* η οποία απέβλεπε στην αποζημίωση των προσφύγων από τις περιοχές

ανατολικά της γραμμής Oder-Neisse για τις υλικές απώλειες που είχαν υποστεί και στη φορολόγηση των μεγάλων κεφαλαίων στη Δυτική Γερμανία. Αν και οι αποζημιώσεις καταβλήθηκαν τελικά με μεγάλη καθυστέρηση λόγω του μεγάλου αριθμού των ενδιαφερομένων και φυσικά όχι στην πραγματική αξία των χαμένων περιουσιών, η σημασία του Νόμου ήταν συμβολική για το νέο κράτος: προσέφερε ψυχική ικανοποίηση στους δικαιούχους και τους ενθάρρυνε να συμμετάσχουν στην οικονομική ανόρθωση της χώρας.

Οι πρόσφυγες άρχιζαν, λοιπόν, να αντιμετωπίζονται όχι ως δικαιούχοι κοινωνικής πρόνοιας αλλά ως ισότιμα μέλη του γερμανικού έθνους. Μάλιστα η ισοτιμία αυτή δεν προσδιοριζόταν πλέον με αυστηρά πολιτισμικά κριτήρια αλλά περισσότερο με οικονομικούς όρους. Σκληρή εργασία, πειθαρχία και οικονομικά επιτεύγματα ήταν τα στοιχεία που τους ταύτιζαν με τη μεταπολεμική ιστορία της νέας Γερμανίας, μιας Γερμανίας η οποία μετά την ταπείνωσή της και με επικεφαλής τον Αντενάουερ απέβλεπε στη δημιουργία μιας ισχυρής οικονομίας και ενός νέου δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους, που δεν θα ξανάφηνε τους πολίτες του να εξαθλιωθούν και έτσι να γίνουν εύκολα θύματα μιας νέας φασιστικής ιδεολογίας ή του σοβιετικού «ολοκληρωτισμού». Με την υποστήριξη της Αμερικής (σχέδιο Μάρσαλ) και την εφαρμογή ενός νέου οικονομικού προγράμματος μετά το 1948 που βασίστηκε στο νέο νόμισμα (γερμανικό μάρκο) και τη συγκράτηση του πληθωρισμού, το Χριστιανοδημοκρατικό κόμμα θα επιδιώξει ταυτόχρονα την ανάπτυξη σε καπιταλιστικούς ρυθμούς και τη δημιουργία ενός ισχυρού κοινωνικού ιστού, μοντέλο που τελικά επέτρεψε την πραγματοποίηση του μεταπολεμικού οικονομικού θαύματος (*Wirtschaftswunder*).²¹¹ Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του '50 η χώρα θα έχει καταφέρει και να αξιοποιήσει την ευέλικτη εργατική δύναμη των προσφύγων, στηρίζοντας τη βιομηχανική ανασυγκρότησή της αλλά και να τους ενσωματώσει γρήγορα σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, εξασφαλίζοντας την εθνική συνοχή και ευημερία.

Η άμεση αποκατάσταση των προσφύγων από τη Δυτική Γερμανία εξηγείται και από έναν πρόσθετο λόγο: τη διάχυτη παρουσία τους σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο και την επιρροή που ασκούσαν από ιδεολογικής πλευράς. Επειδή οι Συμμαχικές δυνάμεις απέτρεψαν αρχικά την πολιτική εκπροσώπησή τους από το φόβο ριζοσπαστικοποίησής τους και αποσταθεροποίησης του ιδιόμορφου καθεστώτος

²¹¹ Για το «Γερμανικό οικονομικό θαύμα» βλ. <http://en.wikipedia.org/wiki/Wirtschaftswunder>

που επικρατούσε στη μεταπολεμική Γερμανία. οι πρόσφυγες προσέφυγαν στα ανεπίσημα δίκτυα και σε περιφερειακές οργανώσεις προκειμένου να προωθήσουν τα αιτήματά τους για γρήγορη και ισότιμη υλική αποκατάσταση αλλά και ανάκτηση των χαμένων πατρίδων. Οι οργανώσεις αυτές θα αποτελέσουν τη βάση για τη συγκρότηση ξεχωριστού κόμματος (BHE) το 1950, όταν πλέον θα έχει αρθεί η απαγόρευση των Συμμάχων. Μετά από μια σειρά εκλογικών νικών στα ομόσπονδα κρατίδια (π.χ. Σλέσβιχ Χόλσταϊν) το BHE θα μπει το 1953 στην ομοσπονδιακή Βουλή (*Bundestag*) και θα δεχτεί πρόταση συνεργασίας με το κόμμα του Αντενάουερ. Λόγω της εκλογικής τους δύναμης οι πρόσφυγες θα αναδείξουν εκπροσώπους και στα παραδοσιακά κόμματα και θα αποτελέσουν μια ισχυρή ομάδα πολιτικής πίεσης (στις εκλογές του 1953 το 18% των βουλευτών ήταν πρόσφυγες). Επιπλέον, την επιρροή τους στο νέο κράτος αποδεικνύει η ίδρυση Υπουργείου Προσφύγων και Θυμάτων Πολέμου το 1949 και η ανάδειξή τους σε υψηλές θέσεις της κρατικής διοίκησης. Στα τέλη της δεκαετίας του '50, όταν τα περισσότερα κοινωνικά αιτήματά τους θα έχουν ικανοποιηθεί και η ενσωμάτωσή τους θα έχει επιτευχθεί στο μεγαλύτερο βαθμό, το BHE θα αποδυναμωθεί πολιτικά. Οι διεκδικήσεις των προσφύγων θα περιοριστούν κυρίως σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή στην αναθεώρηση του εδαφικού καθεστώτος και στην επιστροφή των περιουσιών τους. Όμως τη δεκαετία του '60 τα αιτήματά τους αρχίζουν να κρίνονται από τους οπαδούς της *Ostpolitik* του Brandt ως αναχρονιστικά και οι αναθεωρητικές τάσεις τους ως επικίνδυνες για την ειρήνη. Μέσα σ' αυτό το κλίμα «*συμφιλίωσης με την Ανατολή*» θα καταργηθεί το Υπουργείο Προσφύγων το 1969 και οι αρμοδιότητές του θα μεταβιβαστούν στο Υπουργείο Εξωτερικών.

Το γεγονός ότι η Ομοσπονδιακή Γερμανία πέτυχε αρκετά γρήγορα στο κοινωνικό πρόγραμμα ένταξης των γερμανοφώνων με τη θεσμική, οικονομική, πολιτική αναγνώρισή τους, δεν σημαίνει ότι κατάφερε άμεσα τον πολιτισμικό συγχρωτισμό γηγενών και προσφύγων. Η ενσωμάτωση της προσφυγικής εμπειρίας στη συλλογική ιστορία της Γερμανίας άργησε να επιτευχθεί παρά την ενθάρρυνση από την Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση ίδρυσης συλλόγων και διατήρησης της συλλογικής μνήμης των Γερμανοφώνων της Ανατολικής Ευρώπης. Στα πλαίσια της αντικομμουνιστικής ρητορείας, το κράτος χρηματοδότησε τη δεκαετία του '50 προγράμματα καταγραφής, μελέτης και διατήρησης της ιδιαίτερης εθνο-πολιτισμικής ταυτότητας των ομογενών επιδιώκοντας την προβολή των δραματικών ιστοριών τους και καλλιεργώντας το μίσος για τον κομμουνισμό και έμμεσα ένα κλίμα

αναθεωρητισμού. Μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα, τον κινηματογράφο, την καθιέρωση επετείων μνήμης και τη συγγραφή βιβλίων επιχειρήθηκε η «θυματοποίηση» των εθνοτικών -σε σημείο μάλιστα σύγκρισης με τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά των Εβραίων- και συντηρήθηκε η ελπίδα για επιστροφή των εδαφών ανατολικά της γραμμής Oder-Neisse. Στον επίσημο κρατικό λόγο διατηρήθηκε σκοπίμως σε όλη την ψυχροπολεμική περίοδο ο προσδιορισμός «Vetribene», ενώ αντίθετα την περίοδο της «ύφεσης» η επίκληση του προσφυγικού ζητήματος και της προσφυγικής ιστορίας θεωρήθηκε μη συμφέρουσα και γι' αυτό εγκαταλείφτηκε. Οι πρόσφυγες βέβαια θα αργήσουν να συνδεθούν με τη συλλογική ιστορία και για αρκετές δεκαετίες θα αισθάνονται ότι ανήκουν σε μια διακριτή ομάδα, σ' αυτή των «Σλάβων» και των «Πολωνών», όπως απαξιωτικά τους αποκαλούσαν οι γηγενείς πολίτες για χρόνια. Ωστόσο, η οικονομική αναβάθμισή τους, η προσέγγιση του βιοτικού επιπέδου των γηγενών και η άφιξη αργότερα των αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών θα επιτρέψουν την πλήρη ενσωμάτωσή τους στη γερμανική κοινωνία. Έτσι, οι πρόσφυγες του 1945 θα αποτελέσουν τους γηγενείς του 1970 και το «προσφυγικό πρόβλημα» θα αντικατασταθεί από εκείνο των *gastarbeiter*.²¹²

²¹² D. Levy, "Integrating Ethnic Germans in West Germany...", *ό.π.* σ. 28.

1.2. Πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία (*Umsiedlers*)²¹³

Η άφιξη τεσσάρων περίπου εκατομμυρίων προσφύγων Γερμανών στη Σοβιετική ζώνη κατοχής επηρέασε αναμφισβήτητα τις πολιτικές αλλά και την κοινωνία της μετέπειτα Λαϊκής Δημοκρατίας. Ωστόσο, η κομμουνιστική ηγεσία δεν επιχείρησε την εργαλειοποίηση του προσφυγικού ζητήματος για εθνικιστικούς σκοπούς. Το 1950 πρώτη αυτή αναγνώρισε τη συνοριακή γραμμή Oder-Neisse και απέφυγε συστηματικά να εγείρει θέμα επιστροφής των εκδιωχθέντων στις εστίες τους. Εκμεταλλεύτηκε αντίθετα την πολυπληθή παρουσία τους για την οικονομική ανασυγκρότηση του κράτους και για την εδραίωση της κομμουνιστικής εξουσίας. Η άμεση και μόνιμη ένταξη των προσφύγων αποτέλεσε βασική προτεραιότητα της Ανατολικής Γερμανίας, όπως άλλωστε και της Δυτικής. Το κοινωνικό της πρόγραμμα ωστόσο ήταν πολύ πιο σύνθετο και τολμηρό, καθώς περιλάμβανε κοινωνικά μέτρα ανθρωπιστικού χαρακτήρα, άμεση αναδιανομή κατοικίας και αγροτική μεταρρύθμιση.

Το 1945 δημιουργήθηκε η *Κεντρική Διοικητική Αρχή για τους Umsiedlers (ZVU)* η οποία ανέλαβε να διαχειριστεί το τεράστιο πρόβλημα των προσφύγων. Ακριβώς επειδή η Σοβιετική Ζώνη λειτουργούσε και ως χώρα διέλευσης και ως χώρα υποδοχής πληθυσμών και οι όποιες προσπάθειες να κατευθυνθούν τα ανθρώπινα ρεύματα σε συγκεκριμένες περιφέρειες είχαν αποτύχει, τόσο η *Σοβιετική Στρατιωτική Διοίκηση της Γερμανίας (SMAD)* όσο και οι γερμανικές αρχές είχαν αντιληφτεί ότι μόνο μια ειδική υπηρεσία θα μπορούσε να διαχειριστεί τα τέσσερα εκατομμύρια προσφύγων. Η ίδια η δημιουργία του όρου «*Umsiedler*» απέβλεπε στο να πείσει τους νεήλυδες που ήταν ήδη στιγματισμένοι ως «πρόσφυγες», ότι η περιπλάνησή τους είχε τελειώσει και ότι ήταν πλήρως αποδεκτοί στην νέα κοινωνία υποδοχής. Ο όρος υποδήλωνε επίσης την απόλυτη ταύτιση με τη Συμφωνία του Πότσταμ η οποία με λέξεις προσεκτικά επιλεγμένες έκανε λόγο για νόμιμη και σχεδιασμένη μετεγκατάσταση και όχι για εκρίζωση πληθυσμών.

Ο πρώτος βραχυπρόθεσμος στόχος της ZVU ήταν η παροχή πρώτων βοηθειών σε κέντρα υποδοχής και η άμεση μετακίνηση των πληθυσμών σε κωμοπόλεις. Η μακροπρόθεσμη αποκατάστασή τους ήταν ο αμέσως επόμενος στόχος, κοινός και για τα δύο γερμανικά τμήματα και σύμφωνα με το πνεύμα των νικητριών δυνάμεων που

²¹³ Για την αποκατάσταση των Umsiedlers βλ. P. Ther, "Expellee Policy in the Soviet-occupied Zone and the GDR: 1945-1953", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home ...*, ό.π., σ. 56-76.

δεν επιθυμούσαν τη δημιουργία μειονοτικών προβλημάτων και απόπειρες ρεβανσισμού από τους πληθυσμούς αυτούς. Η δεύτερη βασική προτεραιότητα των αρχών της Σοβιετικής ζώνης ήταν η κοινωνική εξίσωσή τους με τους γηγενείς. Με τον *Νόμο SMAD 304* η ZVU αποφάσισε το 1947 (δύο χρόνια νωρίτερα από μια ανάλογη πρωτοβουλία της Δυτικής Γερμανία) την καταβολή επιδόματος στις άπορες οικογένειες: 300 αυτοκρατορικά μάρκα για κάθε νοικοκυριό και 100 επιπλέον για κάθε παιδί. Λόγω των περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων της Σοβιετικής Ζώνης αλλά και της αντίδρασης των γηγενών που επίσης είχαν πληγεί από τον πόλεμο, αυτή η οικονομική ενίσχυση αποτέλεσε ένα βραχύβιο μέτρο. Αντιδράσεις είχε επίσης προκαλέσει, στα κρατίδια στα οποία εφαρμόστηκε το 1947, ο *Νόμος Εξισορρόπησης των Βαρών*, ο οποίος προέβλεπε πρόσθετη φορολόγηση των κατοίκων προκειμένου να εφαρμοστούν τα αναδιανεμητικά μέτρα υπέρ των προσφύγων. Τα κρατικά μέτρα πάντως θα συμπληρωθούν από την οικονομική και υλική βοήθεια της Εκκλησίας και τις δωρεές των κοινωνικών οργανώσεων.

Το βασικότερο πρόβλημα ωστόσο αποτέλεσε η στέγαση των προσφύγων αφού λόγω των βομβαρδισμών είχε παρουσιαστεί γενική έλλειψη κατοικιών που έπληττε και τους γηγενείς. Τα αναδιανεμητικά μέτρα που εφαρμόστηκαν (δήμευση σπιτιών των Ναζί, συστέγαση γηγενών και προσφύγων στα μεγάλα σπίτια ή ανταλλαγή των μεγάλων με μικρότερα διαμερίσματα) ήταν σημαντικά βήματα για την εξίσωση των δύο ομάδων, ταυτόχρονα όμως και για την επιδείνωση των μεταξύ τους σχέσεων. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα οι γραφειοκρατικοί έλεγχοι των σπιτιών καθυστερούσαν σκοπίμως ύστερα από πιέσεις των ιδιοκτητών. Πάντως θεωρήθηκε μεγάλη επιτυχία για τη Σοβιετική Ζώνη το γρήγορο κλείσιμο των κέντρων υποδοχής και η εξασφάλιση μόνιμης στέγης για τους νέους πληθυσμούς.

Η πιο σημαντική ωστόσο πολιτική ένταξης των προσφύγων, η οποία χαρακτηρίστηκε ως κοινωνικο-επαναστατική, απέβλεπε στην αναδιανομή γης. Η γη των μεγαλοϊδιοκτητών που συνεργάστηκαν με τους Ναζί απαλλοτριώθηκε αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου και προσφέρθηκε στους ακτήμονες μέσα στα πλαίσια της κομμουνιστικής προπαγάνδας για μια κοινωνική επανάσταση στην επαρχία. Η άφιξη όμως των προσφύγων διεύρυνε την εφαρμογή του μέτρου και σ' αυτούς τους πληθυσμούς αφού και αυτοί αποτελούσαν τμήμα του προλεταριάτου. Παρόλο που ένας στους δέκα πρόσφυγες αποκαταστάθηκε τελικά ως αγρότης στη Σοβιετική ζώνη, το μέτρο είχε περιορισμένη αποτελεσματικότητα επειδή οι νέοι αγρότες στερούνταν κεφαλαίου, εργαλείων και ζώων. Ο ορατός κίνδυνος πτώχευσής τους οδήγησε την

κυβέρνηση σε περαιτέρω ενίσχυση της επαρχίας κυρίως με την εφαρμογή το 1947 του κρατικού προγράμματος κατασκευής 37.000 νέων αγροτικών σπιτιών στα κρατίδια του Βρανδεμβούργου και του Μεκλεμβούργου, όπου είχαν συγκεντρωθεί οι περισσότεροι πρόσφυγες (Νόμος SMAD 209). Το μέτρο εφαρμόστηκε μόνο δύο χρόνια λόγω έλλειψης κονδυλίων, ενώ η δυσκολία συντονισμού των υπηρεσιών και η έλλειψη υλικών επέτρεψε τελικά τη στέγαση μόνο ενός στους τέσσερις πρόσφυγες. Επιπλέον, η διάθεση των επενδύσεων στην επαρχία παρεμπόδιζε την οικονομική δραστηριότητα στις πόλεις η οποία κρινόταν εξίσου επιτακτική λόγω των πολεμικών καταστροφών και της αύξησης των κατοίκων. Παγίδευσε επίσης τους νέους πληθυσμούς στον τομέα της γεωργίας όπου η ένταξη ήταν πολύ πιο αργή και ακύρωσε τις λιγοστές πρωτοβουλίες των ίδιων των προσφύγων για ίδρυση συνεταιρισμών και ιδιωτικών επιχειρήσεων. Οπωσδήποτε, το μέτρο, σε σχέση με τις αρχικές προσδοκίες και με τα αποτελέσματα που επέφερε, δεν κρίθηκε ικανοποιητικό. Αντίθετα όμως με τη Δυτική Γερμανία, που και αυτή κατηύθυνε ανεπιτυχώς τους πληθυσμούς στην επαρχία χωρίς όμως να τολμήσει για ιδεολογικούς λόγους μια μεταρρύθμιση γης, η Σοβιετική ζώνη επέτρεψε σε αρκετούς από όσους ήταν ήδη αγρότες, να επιβιώσουν και να στεριώσουν στη νέα πατρίδα.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι με ποσοτικά κριτήρια τα δύο πρώτα χρόνια οι πρόσφυγες είχαν μια καλύτερη ένταξη στη Σοβιετική ζώνη, προσεγγίζοντας ένα μέσο επίπεδο διαβίωσης. Όμως υποβαθμίστηκαν από επαγγελματικής πλευράς αποκλειστικά στον αγροτικό τομέα, ενώ σε επίπεδο πολιτικής αντιπροσώπευσης η συμμετοχή τους ήταν ελάχιστη έτσι ώστε τελικά οι μόνες ομάδες πίεσης και προώθησης των συμφερόντων τους ήταν οι ίδιες οι κρατικές υπηρεσίες. Οι σχέσεις τους με τους ντόπιους, οι οποίοι λειτουργούσαν εξίσου ανταγωνιστικά ως προς τη διεκδίκηση των υλικών αγαθών, επιδεινώθηκαν. Επιπλέον η σοσιαλιστική πολιτική δημιούργησε υψηλές προσδοκίες στους πληθυσμούς που όμως δεν ικανοποιήθηκαν. Ήδη από το 1948 άρχισε να συζητιέται η εγκατάλειψη του όρου «*Umsiedler*» ενώ το ZVU και οι διάφορες τοπικές οργανώσεις διαλύθηκαν και οι αρμοδιότητές τους συγκεντρώθηκαν σε μία κατώτερη υπηρεσία του Υπουργείου Εσωτερικών, δείχνοντας έτσι ότι το πρόβλημα των προσφύγων είχε οριστικά επιλυθεί. Ανάλογη κίνηση συγκεντρωτισμού των υπηρεσιών σημειώθηκε την ίδια χρονική περίοδο και στην Ομοσπονδιακή Γερμανία με τη διαφορά όμως ότι υπήρχε αρμόδιο Υπουργείο που διατήρησε τη λειτουργία του για δύο δεκαετίες ακόμα, καθώς επίσης και οργανωμένες ομάδες συμφερόντων των ίδιων των εκδιωχθέντων. Αντίθετα, στη

Λαϊκή Δημοκρατία θα απαγορευτεί ρητά οποιαδήποτε απόπειρα χωριστής αντιπροσώπευσης των νέων πληθυσμών με το επιχείρημα της ισότιμης ενσωμάτωσής τους και της απουσίας λόγων διακρισιακής μεταχείρισης. Η έκφραση παραπόνων εκ μέρους τους προκαλούσε τη διεξαγωγή ερευνών και κατασκοπείας εναντίον τους με το αιτιολογικό των αναθεωρητικών προθέσεων τους απέναντι στις Συνθήκες που το κράτος έχει αναγνωρίσει από το 1950 με τα γειτονικά φιλικά κομμουνιστικά κράτη. Το 1953, όταν η Ομοσπονδιακή Γερμανία εφάρμοζε το πιο δυναμικό πρόγραμμα κοινωνικής πολιτικής, αυτό της «Εξισορρόπησης των Βαρών», η Λαϊκή Δημοκρατία ολοκλήρωνε την προνοιακή της πολιτική προς τους πρόσφυγες με την κατάργηση του τελευταίου Νόμου του 1950 ο οποίος χορηγούσε πιστώσεις με ευνοϊκούς όρους.

Η ενσωμάτωση των προσφύγων υπήρξε λοιπόν αποσπασματική. Ξεκίνησε ως επαναστατική κοινωνική πολιτική, γρήγορα όμως εγκαταλείφθηκε για να αντικατασταθεί από ευκαιριακούς νόμους και έντονη ιδεολογική, πολιτική καταπίεση των πληθυσμών αυτών. Η θέση τους θα βελτιωθεί τις δεκαετίες '50 και '60 λόγω της οικονομικής ανάκαμψης του κράτους και της μετανάστευσης στα βιομηχανικά κέντρα και όχι λόγω της εφαρμογής κάποιας ιδιαίτερης πολιτικής.

1.3. Οι *Aussiedlers*

Η εξέλιξη της γερμανικής πολιτικής απέναντι στους ομογενείς μετανάστες του β' μισού του 20^{ου} αιώνα μαρτυρά ότι στηρίχτηκε όχι πάνω σε εθνοπολιτισμικά κριτήρια αλλά καθαρά σε ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές της ψυχροπολεμικής και μεταψυχροπολεμικής περιόδου. Οι επιλογές αυτές αποκαλύπτονται μέσα από την εξέλιξη του δικαίου, την ορολογία που χρησιμοποιήθηκε για τα υποκείμενα δικαιωμάτων και τα συγκεκριμένα μέτρα που εφαρμόστηκαν για τη στήριξη των νεήλυδων.

Μετά το 1950 οι εθνοτικοί Γερμανοί που θα καταφθάνουν από την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, τη Ρουμανία και τη Σοβιετική Ένωση σε πολύ μικρότερα ποσοστά (1.4 εκατομμύρια από το 1950 έως το 1987) δε θα αποκαλούνται πια *Vetriebenes* αλλά «*aussiedlers*», όρος που θα χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά επίσημα το 1957 για να προσδιορίσει όχι απλώς μια ομάδα αλλά ένα ιδιαίτερο νομικό καθεστώς και μια πολιτική της Ομοσπονδιακής Γερμανίας.²¹⁴ Αφορούσε επιλεκτικά γερμανόφωνους πληθυσμούς που ζούσαν σε κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης ακόμα και της Κίνας (όχι όμως της Αμερικής) και οι οποίοι με την άφιξή τους στην πατρίδα εξισώνονταν με τους γηγενείς βάσει του *Νόμου για τους Πρόσφυγες και τους Εκδιωχθέντες του 1953 (BVFG)*. Αποκτούσαν κατ' αρχάς αυτοδικαίως γερμανική ιθαγένεια και κοινωνική ασφάλιση: συντάξεις, επιδόματα ανεργίας και υγειονομική κάλυψη ίδιου επιπέδου με τους γηγενείς Γερμανούς. Επιπλέον, δικαιούνταν προνόμια²¹⁵ που διευκόλυναν την ένταξή τους στη γερμανική κοινωνία. όπως: επιδοτούμενο ενοίκιο, επαγγελματικά δάνεια, μεταφορά κεφαλαίων από το εξωτερικό, ποικίλα οικονομικά βοηθήματα, μαθήματα γερμανικής γλώσσας για 12 μήνες, ενισχυτική διδασκαλία στα σχολεία, επαγγελματική κατάρτιση. Προβλέπονταν ακόμα αποζημιώσεις για τις περιουσίες που έχαναν εγκαταλείποντας τις κομμουνιστικές χώρες αλλά και για τις διακρίσεις που είχαν υποστεί, όπως τον εγκλεισμό τους σε στρατόπεδα εργασίας. Ακριβώς επειδή ο αριθμός άφιξης τους ήταν μικρός (37.000 κατά μέσο όρο κάθε χρόνο), οι γερμανικές κυβερνήσεις μπόρεσαν να εφαρμόσουν επιλεκτικά μέτρα και να τους εντάξουν με επιτυχία. Εξάλλου, τα δίκτυα

²¹⁴ Για τα στατιστικά στοιχεία και τις κρατικές πολιτικές της περιόδου 1950-1987 βλ. R. Münz, "Ethnic Germans in Central and Eastern Europe and their Return to Germany", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and ethnic migrants...*, ό.π., σ. 264- 266.

²¹⁵ Για τα προνόμια βλ. επίσης A. Klekowski von Koppenfels, "The Decline of Privilege.... ό.π., σ. 108-110.

των συγγενών και φίλων που είχαν μεταπολεμικά δημιουργηθεί στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία, η γνώση της γερμανικής γλώσσας και η διατήρηση των γερμανικών παραδόσεων στις κοινότητες των *aussiedlers* συνέβαλαν στο να προσαρμοστούν αρκετά γρήγορα στις νέες συνθήκες. Διαφαίνεται πάντως ότι το κριτήριο υποδοχής των ομάδων αυτών καθ' όλη την ψυχροπολεμική περίοδο δεν ήταν η γερμανική τους καταγωγή αλλά η δίωξή τους από ένα κομμουνιστικό καθεστώς λόγω ακριβώς της «γερμανικότητάς» τους.²¹⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι η μετανάστευση αυτών των δεκαετιών ήταν εθελοντική, αντίθετα από αυτή της περιόδου 1945-1949, αφού οι ομογενείς Γερμανοί κατέθεταν οι ίδιοι αίτηση εξόδου σε περιόδους φιλελευθεροποίησης των πολιτικών των ανατολικών κρατών, πολιτικής κρίσης ή υπογραφής διμερών οικονομικών συμφωνιών με τη Δυτική Γερμανία. Σε μια εποχή γενικής απαγόρευσης εξόδου από τα κομμουνιστικά καθεστώτα οι γερμανόφωνοι πληθυσμοί ήταν μια από τις προνομιούχες ομάδες που μπορούσαν κατ' εξαίρεση να μεταναστεύσουν. Η κίνησή τους αυτή ερμηνευόταν και προβαλλόταν από την Ομοσπονδιακή Γερμανία ως αντίδραση στην πολιτική και κοινωνική καταπίεση που υφίσταντο στις χώρες τους και ως εκδήλωση πίστης στην «πατρίδα» και το πολιτικό σύστημά της και σε καμιά περίπτωση ως απόφαση με καθαρά οικονομικά κίνητρα. Για την Ανατολική Γερμανία αντίθετα επρόκειτο απλώς για στρατολόγηση και εκμετάλλευση φτηνού εργατικού δυναμικού από το δυτικογερμανικό κεφάλαιο.²¹⁷ Στις ίδιες τις κομμουνιστικές χώρες το επιλεκτικό άνοιγμα των συνόρων απέφερε οικονομικά, πολιτικά και δημογραφικά οφέλη, κέρδη εκ των οποίων το τελευταίο ενδιέφερε ιδιαίτερα την Πολωνία η οποία μεταπολεμικά επεδίωκε σε κάθε ευκαιρία την αριθμητική συρρίκνωση της γερμανικής μειονότητας.

Μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του '70 εθνικότητα και εθνοτικές διακρίσεις θα αποτελούν συνώνυμους όρους για τους Γερμανούς νομοθέτες και γι' αυτό οι «*aussiedlers*» θα γίνονται δεκτοί ως Γερμανοί διωκόμενοι από τον κομμουνισμό. Μετά το 1980 όμως, ο Νόμος του 1953 χωρίς να υποστεί καμία απολύτως τροποποίηση, θα ερμηνεύεται διαφορετικά λόγω των πολιτικών εξελίξεων στην Ανατολική Ευρώπη. Η προσέγγιση με τα κομμουνιστικά καθεστώτα που θα ενισχυθεί επί ηγεσίας Γκορμπατσόφ, θα καταστήσει αυστηρότερες και έντονα γραφειοκρατικές τις διαδικασίες εισόδου των Γερμανών Ομογενών στη χώρα. Η έως τότε εύκολη διαδικασία απόδειξης της «γερμανικής καταγωγής» απαιτούσε πλέον κάποια

²¹⁶ Στο ίδιο, σ. 107.

²¹⁷ R. Ohliger, R. Münz. "Minorities into Migrants: Making and Un-Making...", *ό.π.*, σ. 49-50.

μετρήσιμα τεκμήρια όπως γλώσσα, παραδόσεις, πιστοποιητικά.²¹⁸ Θεωρητικά, οι κρατικές υπηρεσίες δεν έπρεπε να εκλαμβάνουν ως δεδομένη τη δίωξη των εθνοτικών Γερμανών, πρακτικά όμως, όταν δεν μπορούσαν να την ανασκευάσουν, ήταν υποχρεωμένες να τους αναγνωρίσουν ως «*aussiedlers*». Οι υποψήφιοι ουσιαστικά καλούνταν να αποδείξουν μέσα από τις αφηγήσεις τους τη διατήρηση των στενών δεσμών τους με τη γερμανική κοινότητα, κάτι όμως αρκετά δύσκολο γι' αυτούς εφόσον στερούνταν εγγράφων και προέρχονταν από μεικτούς γάμους. Σ' αυτή την περίπτωση υποβάλλονταν σε μια υποκριτική διαδικασία ανάκλησης ενός τραυματικού παρελθόντος (διώξεων, απαγόρευσης χρήσης της εθνοτικής γλώσσας) που αρκούσε για να αποφανθεί ο υπάλληλος για τη γερμανική ή μη ταυτότητά τους. Το γερμανικό δίκαιο όχι απλώς αναγνώριζε τους Γερμανούς βάσει της γενεαλογικής καταγωγής αλλά τους «αναπαρήγαγε» μέσα από γραφειοκρατικές διαδικασίες και σύμφωνα με μια αρχετυπική εικόνα, με ένα μοντέλο ηρωικό ή και τραυματικό, αφήνοντας με αυτόν τον τρόπο στις αρχές περιθώρια αυθαίρετων κρίσεων. Η αναπαραγωγή του γερμανικού εθνικού σώματος «καθ' εικόνα και καθ' ομοίωσή του» (περικλείοντας μόνο εθνοτικούς Γερμανούς και μάλιστα «διωκόμενους εθνοτικούς») δημιουργούσε εντέλει μια «ναρκισσιστική εθνική ταυτότητα» η οποία όπως ήταν φυσικό εξαιρούσε τους χιλιάδες ξένους μετανάστες.²¹⁹

²¹⁸ A. Klekowski von Koppenfels, "The Decline of Privilege...", *ό.π.*, σ. 107-108.

²¹⁹ S. Senders, "Jus Sanguinis or Jus Mimesis? Rethinking 'Ethnic German' Repatriation'", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.)..., *ό.π.*, σ. 87-101.

2. Οι *Spätaussiedlers* της δεκαετίας του '90.

Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και το άνοιγμα των συνόρων των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης θα προκαλέσουν την απότομη αύξηση της μεταναστευτικής ροής των εθνοτικών προς τη Γερμανία. Οι πολιτικές αυτές εξελίξεις θα αιφνιδιάσουν τη Δυτική Γερμανία η οποία θα δεχτεί περίπου 800.000 ομογενείς μόνο τις δυο χρονιές 1989-1990 αλλά και θα την προβληματίσουν ως προς την αναγκαιότητα διατήρησης της ιδεολογικά προσανατολισμένης πολιτικής των *aussiedlers*, δεδομένου ότι οι χώρες προέλευσής τους έμπαιναν σε διαδικασία εκδημοκρατισμού. Υπό την πίεση των συντηρητικών πολιτικών κύκλων και των οργανώσεων των μεταπολεμικών προσφύγων δε θα καταργήσει το καθεστώς των *aussiedlers*,²²⁰ θα καταστήσει όμως τις διαδικασίες αναγνώρισής του αυστηρότερες και χρονοβόρες, καθώς θα ξεκινούν ήδη από τη χώρα προέλευσης των γερμανοφώνων. Τα συγκεκριμένα μέτρα προέβλεπαν καταρχάς με την *Πράξη Εκχώρησης Δικαιώματος Κατοικίας του 1989 (WoZuG)* υποχρεωτική κατανομή των εθνοτικών στα ομόσπονδα κρατίδια της Δυτικής Γερμανίας βάσει ποσόστωσης και παράταση της ισχύος του νόμου μέχρι το 2009, προκειμένου έτσι να εξισορροπηθούν τα βάρη της μετανάστευσης και να αποσυμφορηθούν κρατίδια, όπως η Κάτω Σαξονία, η Βάδη-Βυρτεμβέργη, η Βαυαρία, η Βόρεια Ρηνανία-Βεστφαλία, όπου αρχικά οι εθνοτικοί κατευθύνονταν λόγω των συγγενικών δικτύων τους. Με την *Πράξη Υποδοχής του 1990 (AAG)* η εξακρίβωση του στάτους των *aussiedlers* μεταφερόταν στα προξενεία των κρατών εγκατάστασης, όπου γινόταν η συλλογή των πληροφοριών και ο έλεγχός τους ενώ η τελική απόφαση λαμβανόταν στη Γερμανία. Ο πιο σημαντικός όμως νόμος ήταν ο *Νόμος Ρύθμισης των Ύστατων Συνεπειών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου του 1992 (KfbG)*, ο οποίος αναγνώριζε στο εξής συνθήκες καταπίεσης μόνο σε μερικούς εθνοτικούς από την πρώην Σοβιετική Ένωση και επιπλέον, όριζε το 2010 ως έτος ολοκλήρωσης της μετανάστευσης και τους γεννηθέντες μετά το 1993 μη δικαιούχους του στάτους του *aussiedler*. Με νόμο του 1996 καθιερωνόταν εκτός γερμανικών συνόρων ένας αυστηρός έλεγχος των

²²⁰ Πρακτικά δεν ήταν εύκολο για τη γερμανική κυβέρνηση να κλείσει τα σύνορά της στους εθνοτικούς σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία εκείνοι έκαναν ουσιαστικά για πρώτη φορά ελεύθερη χρήση του δικαιώματος αυτού. Τις προηγούμενες δεκαετίες η πολιτική αυτή ήταν καθαρά μια συμβολική κίνηση η οποία περισσότερο βελτίωσε τις συνθήκες ζωής των κοινοτήτων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη παρά επέτρεψε στους εθνοτικούς να μετακινηθούν προς τη Γερμανία. Βλ. A. Klekowski von Koppenfels, "Politically Minded: The Case of Aussiedler...", *ό.π.*, σ. 19.

γλωσσικών δεξιοτήτων των υποψηφίων μέσω γραπτής και προφορικής εξέτασης που διεξαγόταν από κρατικούς υπαλλήλους. Περικόπτονταν σταδιακά τα οικονομικά επιδόματα της προηγούμενης περιόδου και η διάρκεια των εκπαιδευτικών προγραμμάτων περιοριζόταν σε έξι μήνες, καταβάλλονταν μικρότερες συντάξεις από αυτές των γηγενών, ενώ τα μέτρα στήριξης απευθύνονταν στο εξής μόνο στις ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες, όπως τους νέους και τους ανέργους. Επιπλέον, μια τροποποίηση του WoZuG του 1989 δέσμευε τους μετανάστες που επιθυμούσαν συμμετοχή σε κοινωνικά προγράμματα στήριξης, να παραμείνουν στο κρατίδιο της πρώτης εγκατάστασής τους για δύο έως και τέσσερα χρόνια ανάλογα με το χρόνο μετανάστευσής τους. Ο συγκεκριμένος νόμος αποτελούσε μια διακριτική μεταχείριση εις βάρος των εθνοτικών, εφόσον περιόριζε το δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης και εγκατάστασης στη χώρα, δικαίωμα αναγνωρισμένο από το Βασικό Νόμο σε όλους τους Γερμανούς.²²¹

Διαφαίνεται λοιπόν μετά το '90 μια αλλαγή της στάσης της γερμανικής πολιτείας απέναντι στα μέλη της Διασποράς της. Οι «*Spätaussiedlers*» (όρος που καθιερώθηκε από τις κρατικές αρχές μετά το 1993 για τους ύστερους εθνοτικούς μετανάστες) αντιμετωπίζονταν πλέον ως οικονομικοί μετανάστες που μετακινούνταν αυτοβούλως και όχι ως διωκόμενοι ομοεθνείς. Τα όποια υποστηρικτικά μέτρα στόχευαν στη γρήγορη ένταξή τους στη γερμανική κοινωνία και όχι φυσικά στην αποζημίωσή τους, εφόσον δεν ετίθετο πλέον θέμα στέρισης των περιουσιών τους στις χώρες προέλευσής τους. Η γλώσσα, αποδεικτικό στοιχείο άλλοτε της «γερμανικής ταυτότητας», εκτιμάτο τώρα ως δεξιότητα απαραίτητη για την προσαρμογή σε μια κοινωνία με περιορισμένες ευκαιρίες επαγγελματικής και στεγαστικής αποκατάστασης. Μέσα σ' αυτό το κλίμα εξηγείται και η καθιέρωση ανώτατου επιτρεπόμενου ορίου στον αριθμό των ομογενών που θα γίνονταν δεκτοί με το καθεστώς των «*aussiedlers*»: 220,000 ανά έτος έως το 1999 και 110,000 μετά το 2000.²²² Όπως είναι λογικό, ο αριθμός των *Spätaussiedlers*, παρά τα αρχικά υψηλά ποσοστά, μειώθηκε σημαντικά μετά το 1996 σε σημείο ώστε ο περιορισμός των 220.000 να μη χρειαστεί καμιά χρονιά να επιβληθεί. Η ελλιπής γνώση της γερμανικής γλώσσας εμπόδιζε ένα μεγάλο ποσοστό εθνοτικών (κυρίως τους «ρωσοποιημένους» νέους) να περάσουν επιτυχώς το τεστ γλωσσικών δεξιοτήτων, ενώ ο Νόμος τους

²²¹ Για τις νέες πολιτικές προς τους *Spätaussiedlers* βλ. A. Klekowski von Koppenfels, "The Decline of Privilege: The legal Back-ground to the Migration of Ethnic Germans", *ό.π.*, σ. 110-114.

²²² R. Münz, "Ethnic Germans in Central and Eastern Europe...", *ό.π.*, σ. 269.

απαγόρευε να ξαναπροσπαθήσουν. Σ' αυτή την περίπτωση δικαίωμα εισόδου στη Γερμανία είχαν μόνο μέσω της οικογενειακής επανένωσης, δικαίωμα του οποίου έκαναν εκτενώς χρήση παρόλο που δεν τους εξασφάλιζε μέτρα ένταξης.²²³ Συνολικά, πάντως, από το 1988 έως το 1999 θα μεταναστεύσουν 2,6 εκατομμύρια εθνοτικοί, στην πλειοψηφία τους γερμανόφωνοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση (Καζακστάν, Ρωσία και Κιργιστάν) και λιγότερο από την Πολωνία και τη Ρουμανία.²²⁴

Με σαφώς περιορισμένα τα κρατικά μέτρα υποδοχής τους, οι «*Spataussiedlers*» μετατράπηκαν γρήγορα σε ακόμα μία μεταναστευτική ομάδα εντός της γερμανικής κοινωνίας. Η εγκατάστασή τους σε υποβαθμισμένες περιοχές του ανατολικού Βερολίνου ή σε πρώην στρατώνες των συμμαχικών δυνάμεων είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία γκέτο που μαστιζόνταν από την ανεργία, τον αλκοολισμό, τα ναρκωτικά και τις συγκρούσεις ανάμεσα στις διάφορες εθνοτικές ομάδες.²²⁵ Η επαφή με τη γερμανική πραγματικότητα είχε δημιουργήσει ένα πολιτισμικό σοκ στους μετανάστες της νέας γενιάς που είχαν ενηλικιωθεί σ' ένα διαφορετικό περιβάλλον θεσμικών και οικονομικών αλλαγών («γενιά της *perestroika*»). Αντίθετα με τους ομογενείς των προηγούμενων δεκαετιών που διατηρούσαν μια στενότερη σχέση με τη γλωσσική και πολιτισμική γερμανική παράδοση, για τους περισσότερους νέους που προέρχονταν από την πρώην Σοβιετική Ένωση, η γερμανική εθνικότητα αποτελούσε περισσότερο μια διοικητική πράξη, μια καταχώριση σε κάποιο οικογενειακό διαβατήριο παρά ένα στοιχείο εθνοπολιτισμικού αυτοπροσδιορισμού. Η γλωσσική και πολιτισμική αφομοίωσή τους στη σοβιετική κοινωνία, οι διαφορετικές εμπειρίες και οι αυξημένες προσδοκίες τους είχαν ως αποτέλεσμα, λοιπόν, την περιχαράκωση στα όρια των εθνοτικών κοινοτήτων τους.²²⁶ Δεδομένου ότι αυτοί οι νέοι αποτελούν σήμερα τη μεγαλύτερη νεαρή μεταναστευτική ομάδα, με δεύτερη στη σειρά τα παιδιά των Τούρκων οικονομικών μεταναστών, ο οικονομικός, κοινωνικός και πολιτισμικός τους αποκλεισμός από τη γερμανική κοινωνία άρχισε γρήγορα να δείχνει ιδιαίτερος

²²³ Το ποσοστό των εθνοτικών που έμπαιναν στη Γερμανία τα επόμενα χρόνια ως *aussiedler* ή ως μέλη γερμανικής οικογένειας ήταν 25-75 αντίστοιχα. Στην περίπτωση της οικογενειακής επανένωσης τα μέλη αποκτούσαν βίζα διαμονής και στη συνέχεια γερμανική ιθαγένεια ως οικογενειακά μέλη Γερμανού πολίτη. Βλ. A. Klekowski von Koppenfels, "Politically Minded: The Case of Aussiedler...", *ό.π.*, σ. 24.

²²⁴ R. Münz, "Ethnic Germans...", *ό.π.*, σ. 269.

²²⁵ H. Roll, "Young Ethnic German Immigrants from the Former Soviet Union: German Language Proficiency and its Impact on Integration", στο Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic...*, *ό.π.*, σ. 272-288.

²²⁶ A. Heinrich, "The Integration of Ethnic Germans from the Soviet Union", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany...*, *ό.π.*, σ. 83-84. B. Dietz, "German and Jewish migration from the former Soviet Union to Germany: background, trends and implications", *ό.π.*, σ. 645-647.

ανησυχητικός. Λόγω μάλιστα της τεράστιας ετερογένειάς τους, δεν κατάφεραν να αποκτήσουν τη συνοχή που θα τους επέτρεπε να κινητοποιηθούν σε πολιτικό επίπεδο και να προωθήσουν τα συμφέροντά τους. Ο υποχρεωτικός τους διασκορπισμός στα ομόσπονδα κρατίδια και η μικρή αριθμητική τους αναλογία σε σχέση με τους γηγενείς εξηγούν επίσης γιατί οι Ρωσο-γερμανοί δεν πίεσαν πολιτικά τις γερμανικές κυβερνήσεις για διατήρηση των ευνοϊκών μέτρων του παρελθόντος, όπως έκαναν μεταπολεμικά οι πρόσφυγες ή μετά το 1996 οι Ρωσοεβραίοι στο Ισραήλ. Άλλωστε, το ίδιο το γερμανικό πολιτικό σύστημα δεν διευκολύνει τη δημιουργία νέων πολιτικών κομμάτων με τους αυστηρούς περιορισμούς στο κομματικό σύστημα (5% των ψήφων ως προϋπόθεση εισόδου στη Βουλή) και το περίπλοκο δίκτυο θεσμών.²²⁷

Αναμφισβήτητα, οι συνθήκες που συνάντησαν οι ύστεροι εθνοτικοί μετανάστες μετά το 1989 ήταν εντελώς διαφορετικές από αυτές των προηγούμενων δεκαετιών. Τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπισε η Γερμανία μετά την ενοποίησή της, ο αριθμός των μεταναστών και τα κοινωνικο-δημογραφικά τους χαρακτηριστικά, οι νέοι πολιτικοί συσχετισμοί στην Ευρώπη αλλά και η αλλαγή της στάσης της κοινής γνώμης (έντονες ξενοφοβικές τάσεις) δεν επέτρεψαν τα γενναιόδωρα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά μέτρα του παρελθόντος.²²⁸ Το ζήτημα των *Spätaussiedlers* εντάχθηκε σε μια έντονα πολιτικοποιημένη διαμάχη σχετικά με τη μετανάστευση στην οποία το εθνοπολιτισμικό επιχείρημα φάνηκε εξασθενημένο λόγω των δημογραφικών χαρακτηριστικών που παρουσίαζαν οι νέοι εθνοτικοί και της απουσίας οποιασδήποτε ρητορικής καταπίεσης. Η ανάδειξη της γλωσσικής δεξιοτήτας ως προϋπόθεσης εισόδου των ομογενών στη χώρα σήμαινε αναγνώριση από τις κρατικές αρχές του απαρχαιωμένου χαρακτήρα της εθνοτικής μεταναστευτικής πολιτικής ενώ αποκάλυπτε και την αντίφαση του δημόσιου λόγου ανάμεσα στην «επιστροφή» των ομογενών και την ταυτόχρονη δυσκολία ένταξής τους στην «πατρίδα».²²⁹ Από την άλλη πλευρά ο κοινωνικός φθόνος για τους «Ρώσους», (*Russlanddeutsche, Russkis, Russenmafia*), όπως απαξιωτικά τους αποκαλούσαν και για τα προνομιακά μέτρα που αυτοί διεκδικούσαν, εντασσόταν σε ένα γενικότερο αρνητικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί απέναντι στους ξένους αδιακρίτως και μια έντονη αμφισβήτηση της αναγκαιότητας της μετανάστευσης σε μια εποχή υψηλής ανεργίας και συρρίκνωσης

²²⁷ A. Klekowski von Koppenfels, "Who Organizes? The Political Opportunity Structure of Co-Ethnic Migrant Mobilization", στο Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic...*, ό.π., σ. 312-314.

²²⁸ B. Dietz, "German and Jewish migration from the former Soviet Union to Germany...", ό.π., σ. 643-644.

²²⁹ Ch. Joppke, ό.π., σ. 212-213.

του Κράτους Πρόνοιας ακόμα και για τους Γερμανούς πολίτες. Σε αντίθεση με τη μεταπολεμική περίοδο, κατά την οποία ο συνολικός πληθυσμός μοιραζόταν την εμπειρία της οικονομικής ανοικοδόμησης, τώρα γηγενείς και νεήλυδες δεν παρουσίαζαν κανένα σημείο σύγκλισης. Από εθνικό σύμβολο οι εθνοτικοί Γερμανοί είχαν ταυτιστεί με τις περιθωριοποιημένες εθνοτικές ομάδες των οικονομικών μεταναστών.²³⁰ Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που το ζήτημά τους συμψηφίστηκε το Δεκέμβριο του 1992 με εκείνο του ασύλου στον περιβόητο «συμβιβασμό του ασύλου» προκειμένου να ικανοποιηθούν τόσο τα δεξιά κόμματα που πίεζαν υπέρ ενός δραστικού περιορισμού της φιλελεύθερης μεταπολεμικής γερμανικής πολιτικής ασύλου²³¹ όσο και οι αριστερές δυνάμεις που ζητούσαν τερματισμό της διακρισιακής πολιτικής υπέρ των εθνοτικών. Για τις τελευταίες, η κατάκτηση αυτή ήταν ένα βήμα προς τη διαμόρφωση μιας οργανωμένης μεταναστευτικής πολιτικής η οποία θα υποκαθιστούσε την απαρχαιωμένη πια πολιτική προς τους ξένους της περιόδου των *gastarbeiter*.

Πάντως και οι ίδιες οι γερμανικές κυβερνήσεις είχαν προσανατολιστεί μετά την ενοποίηση προς τη συγκράτηση των ομογενών στον τόπο τους μέσα από την υπογραφή συμφωνιών με τα κράτη προέλευσής τους, τη διασφάλιση των μειονοτικών δικαιωμάτων τους και την προσφορά κινήτρων παραμονής.²³² Υποστηρίζοντας οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά τις γερμανικές μειονότητες και βελτιώνοντας τις συνθήκες ζωής τους και τις σχέσεις τους με την τοπική κοινωνία παρείχε μια εναλλακτική επιλογή στη μετανάστευση, ενώ ταυτόχρονα προωθούσε τη δημοκρατία, την ευημερία και την ασφάλεια συνολικά στην περιοχή. Όμως, τα επενδυτικά σχέδια μεγάλης κλίμακας που αρχικά εφαρμόστηκαν, όπως η κατασκευή συγκροτημάτων κατοικιών για τη συγκράτηση των εθνοτικών στις χώρες τους, αποδείχτηκαν πολυέξοδα, αδιαφανούς οικονομικής διαχείρισης και μικρής αποτελεσματικότητας. Γρήγορα αντικαταστάθηκαν από μέτρα απευθείας οικονομικής στήριξης των μικρών

²³⁰ D. Levy, "The Politicization of Ethnic German Immigrants: The Transformation of State Priorities" στο Münz, R. Ohliger (επιμ.), *ό.π.*, σ. 294-298.

²³¹ Το ζήτημα των αιτούντων ασύλου αναδείχτηκε μετά το '90 λόγω του ότι η πληθυσμιακή αυτή ομάδα ήταν η δεύτερη αριθμητικά μετά τους εθνοτικούς που κατέφθασε εκείνη την περίοδο στη Γερμανία (2 εκατομμύρια από το 1988 έως το 1996). Η υποστήριξή τους από τα αριστερά κόμματα, όπως και αυτή των απογόνων των «φιλοξενούμενων εργατών», αποτελούσε μια φιλελεύθερη πρόκληση αλλά και μια ανθρωπιστική αντίδραση εναντίον των διακρισιακών πολιτικών του κράτους απέναντι στους κατοίκους του (εθνοτικούς ≠ δεύτερη γενιά μεταναστών) αλλά και τις διάφορες μεταναστευτικές ομάδες (ομογενείς ≠ αλλογενείς). Βλ. Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 206-207.

²³² Για τις πολιτικές της γερμανικής κυβέρνησης στις χώρες διαμονής των εθνοτικών βλ. S. Wolff, "Irredentism and Reconciliation in the Policies of German Federal Governments and Expellee Organizations toward Ethnic German Minorities in Central and Eastern Europe, 1949-99", στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *ό.π.*, σ. 293-308.

και μεσαίων επιχειρήσεων και από βελτιωμένες παροχές υπηρεσιών στις γερμανικές κοινότητες (έργα υποδομής, επαγγελματική εκπαίδευση, διδασκαλία και μελέτη της γερμανικής κουλτούρας και γλώσσας, ίδρυση βιβλιοθηκών, χρηματοδότηση του Τύπου και της τηλεόρασης κλπ). Όσον αφορά τα προγράμματα διατήρησης του γερμανικού πολιτισμού εκτός συνόρων, οι συγκεντρωτικές τάσεις της κυβέρνησης και η προσπάθειά της να περιορίσει τον ενεργό ρόλο των οργανώσεων των προσφύγων (BdV) και των εθνοτικών προκάλεσαν την αντίδραση των τελευταίων οι οποίοι διέβλεπαν μια τάση υποβιβασμού της μεταπολεμικής ιστορίας των γερμανικών κοινοτήτων.

Από την άλλη πλευρά όμως, η Γερμανία μετά την ενοποίηση ακολουθούσε μια νέα πορεία συμφιλίωσης με τα γειτονικά κράτη στα οποία διαβιούσαν ακόμη γερμανικές μειονότητες. Την πλήρη εγκατάλειψη των αναθεωρητικών πολιτικών του παρελθόντος αποδείκνυαν, άλλωστε, οι διμερείς συνθήκες που υπέγραψε αμέσως μετά την πτώση του κομμουνισμού: η Συνθήκη αναγνώρισης της γραμμής Oder-Neisse με την Πολωνία το 1990, η Συνθήκη Συνεργασίας και Καλής Γειτονίας επίσης με την Πολωνία το 1991, η ΓερμανοΤσεχική Δήλωση Αμοιβαίας Μεταμέλειας για τα Εγκλήματα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το 1997. Ανάλογες συνθήκες υπογράφηκαν στις αρχές του '90 και με τη Ρωσία, τη Ρουμανία, την Ουγγαρία και τη Σλοβακία. Ειδικά όμως η μετριοπαθής επίσημη πολιτική της Γερμανίας απέναντι στην Πολωνία και την Τσεχία δυσαρεστούσε τους ακτιβιστές πρόσφυγες οι οποίοι έθεται και σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης ζήτημα αποζημίωσης για τις χαμένες περιουσίες και επιστροφής στις πατρίδες τους. Εγκαταλείποντας όμως γρήγορα τις αρχικές ακραίες διεκδικήσεις τους, περιορίστηκαν στην υποστήριξη των κυβερνητικών προσπαθειών για βελτίωση των συνθηκών ζωής των γερμανικών μειονοτήτων στις χώρες τους, συμβάλλοντας έτσι και αυτοί στη διαδικασία συμφιλίωσης με την Πολωνία και την Τσεχία.²³³

Αν λοιπόν η μεγαλύτερη πρόκληση για τη μεταπολεμική Ομοσπονδιακή Γερμανία ήταν η ενσωμάτωση των δώδεκα εκατομμυρίων γερμανόφωνων προσφύγων που εισήλθαν τα πρώτα χρόνια της συγκρότησής της σε κράτος, πρόκληση στην οποία ανταποκρίθηκε με μεγάλη επιτυχία χάρη στο οικονομικό θαύμα που συντελέστηκε μεταπολεμικά (χρυσή τριακονταετία 1945-1975) και στο κράτος Πρόνοιας που εδραιώθηκε στη Δυτική Ευρώπη, ένα νέο στοίχημα έχει τεθεί

²³³ Στο ίδιο.

για την ενοποιημένη πλέον Γερμανία μετά την επίσημη αποκατάσταση των σχέσεων της με τις πρώην εχθρικές γειτονικές χώρες: η επιτυχής ένταξη των νέων «*aussiedlers*» αλλά και των υπόλοιπων οικονομικών μεταναστών στη γερμανική κοινωνία και την αγορά εργασίας. Η διάλυση του μύθου της εθνικής ομοιογένειας και η συμφιλίωση κράτους και κοινωνίας με τη μεταναστευτική πραγματικότητα των τελευταίων πενήντα χρόνων αποτελεί προϋπόθεση κοινωνικής συνοχής και σταθερότητας. Η μεταρρύθμιση του γερμανικού Κώδικα Ιθαγένειας το 2000 και η εισαγωγή στοιχείων του «*jus soli*» αποτελεί αναμφισβήτητο ένα θετικό βήμα για τη χαλάρωση των αυστηρών προϋποθέσεων πολιτογράφησης των οικονομικών μεταναστών και την απάλειψη των εθνοπολιτισμικών αναφορών από τη δημόσια ρητορική. Ο νέος Μεταναστευτικός Νόμος του 2003 αποτελεί επίσης μια σημαντική πρόοδο. Για πρώτη φορά ενοποιούνται σε ένα κοινό πρόγραμμα οι μέχρι τώρα αποσπασματικές πολιτικές που αφορούσαν την εθνοτική μετανάστευση, την οικονομική μετανάστευση και τις αιτήσεις ασύλου. Στο εξής οι μελλοντικοί μετανάστες θα επιλέγονται σύμφωνα με τις επαγγελματικές τους δεξιότητες και άλλα ατομικά χαρακτηριστικά και όχι βάσει συλλογικών κριτηρίων, όπως η εθνοτική καταγωγή. Το τελευταίο κριτήριο αυστηροποιείται ακόμα περισσότερο με τη νέα υποχρέωση υποβολής σε γλωσσική εξέταση και των οικογενειακών μελών του υπό καθορισμό *aussiedler*.²³⁴ Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η Πράξη για τη Μετανάστευση του 2005 η οποία δίνοντας έμφαση σε ζητήματα ενσωμάτωσης των μεταναστών εκφράζει την πρόθεση της γερμανικής πολιτείας να διασφαλίσει τη συνοχή της γερμανικής κοινωνίας αλλά και να ικανοποιήσει τις μελλοντικές ανάγκες της αγοράς εργασίας της για εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό.²³⁵ Μετά την ενοποίηση, λοιπόν, η αρχική αυτοπρόσληψη της Γερμανίας ως κράτους αποκλειστικά των Γερμανών και των διασκορπισμένων ομοεθνών της μετασχηματίζεται σταδιακά προς μια νέα αντίληψη-πολιτειακή δέσμευση, αυτή του κράτους όλων των κατοίκων και υποχρεωτικά αναγνωρισμένων πολιτών της.²³⁶

²³⁴ Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 209-210· R. Ohliger, R. Münz, “ Minorities into Migrants... *ό.π.*, σ. 70.

²³⁵ E. Ostergaard-Nielsen, “Germany’s changing citizenship policies and perceptions of migrants and diasporas”. *Europe’s diasporas and European citizenship conference, Barcelona 27-29/1/05. Conference Proceedings*, www.menuhin-foundation.com/diasporas_conference/

²³⁶ Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 206.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΡΩΣΙΑ

Α. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Ο ρωσικός διασκοπισμός στην περιφέρεια

Η διάχυση των Ρώσων εκτός του αρχικού πυρήνα εγκατάστασής τους, του Μεγάλου Δουκάτου της Μόσχας, συνδέεται με τη σύγχρονη ρωσική ιστορία και την ίδρυση του *Βασιλείου της Ρωσίας* το 1547 από τον Ιβάν τον Τρομερό. Η εκδίωξη των Μογγόλων της Χρυσής Ορδής από τη ρωσική γη μετά το 1480 και η διάσπασή τους σε ταταρικά βασίλεια (χανάτα), τα οποία θα καταλυθούν σταδιακά από τους Ρώσους στα μέσα του 16^{ου} αι. (Χανάτο του Καζάν το 1552 και Χανάτο του Αστραχάν το 1556), θα επιτρέψουν την εδαφική και πληθυσμιακή εξάπλωση του Βασιλείου στις ταταρικές περιοχές του Βόλγα. Η επέκταση προς την αραιοκατοικημένη Ανατολή (Σιβηρία και Άπω Ανατολή) θα ολοκληρωθεί τον 17^ο αι και θα αναδείξει τους Ρώσους σε δημογραφική πλειοψηφία της περιοχής. Την ίδια περίοδο θα επιτευχθεί η ενσωμάτωση της Ουκρανίας η οποία ανήκε από τον 14^ο αι στην Πολωνολιθουανική Κοινοπολιτεία. Η εδαφική εξάπλωση θα συνεχιστεί κατά τον 18^ο αι., κατά τον οποίο η Ρωσία αποκτά τις δύο πολυπόθητες θαλάσσιες εξόδους στη Βαλτική και στη Μαύρη Θάλασσα. Η ανάκτηση της Εσθονίας, Ίγκριας, Καρελίας και Λιβονίας από τον Μεγάλο Πέτρο και η ενσωμάτωση της Λευκορωσίας, τμημάτων της Πολωνίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Χερσόνησο της Κριμαίας) από τη Μεγάλη Αικατερίνη αναδεικνύουν τη *Ρωσική Αυτοκρατορία* (επίσημη ονομασία του ρωσικού κράτους από το 1721 έως το 1917) από περιφερειακό βασίλειο σε υπερδύναμη της εποχής. Η επέκταση θα ολοκληρωθεί το 19^ο αι. με την κατάκτηση του Βόρειου Καυκάσου (Αρμενίας και Γεωργίας) και της Κεντρικής Ασίας.²³⁷

Η αχανής Ρωσική Αυτοκρατορία δεν διακρινόταν μόνο από την έντονη εθνοτική και θρησκευτική ετερογένειά της αλλά και από την ποικιλία των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δομών της. Κατεξοχήν αγροτικό φεουδαρχικό κράτος για αιώνες, η ρωσική μητρόπολη θα επιμείνει σε απαρχαιωμένες κοινωνικοπολιτικές δομές ακόμα και μετά τη χειραφέτηση των χωρικών. Αντίθετα, οι ευρωπαϊκές αποικίες της, Βαλτικές χώρες, Πολωνία και Ουκρανία, θα επιδείξουν υψηλότερη παραγωγικότητα, τάσεις εκβιομηχάνισης και γενικά θα υιοθετήσουν ευκολότερα τα

²³⁷ T. Heleniak, "Migration of the Russian Diaspora after the Breakup of the Soviet Union", *Journal of International Affairs* 57, 2, 2004, σ. 100-101.

χαρακτηριστικά της οργάνωσης της δυτικής οικονομίας. Από την άλλη πλευρά, η Κεντρική Ασία, ο μακρινός Βορράς και η Ανατολή θα παραμείνουν προσκολλημένοι στη νομαδική κτηνοτροφία, το κυνήγι, την αλιεία και τη διατήρηση των παραδοσιακών μεθόδων καλλιέργειας. Ενοποίηση, γραφειοκρατία και ρωσοποίηση θα αποτελέσουν τα χαρακτηριστικά της τσαρικής αποικιακής πολιτικής. Με διοικητικό κέντρο την Αγία Πετρούπολη, επίσημη κρατική γλώσσα τη ρωσική και πυρήνα της κρατικής μηχανής τους Ρώσους αξιωματούχους, η περιφέρεια διοικούνταν από ένα ενιαίο φορολογικό, νομοθετικό και δικαστικό σύστημα που αποκτούσε ευλυγισία χάρη στην αξιοποίηση πολλών ρωσοποιημένων εκπροσώπων των περιοχών και την αναγνώριση των προνομίων της τοπικής αριστοκρατίας και του κλήρου. Η διατήρηση των εδαφικών κτήσεων για τέσσερις αιώνες και η παγίωση της αυτοκρατορικής εξουσίας κατέστησαν εφικτές, αφενός χάρη στο στρατιωτικό θεσμό των Κοζάκων, αφετέρου μέσα από τη συνεχή μετανάστευση και εγκατάσταση των ρωσικών πληθυσμών στις μακρινές συνοριακές περιοχές. Οι πρώτοι αποτέλεσαν μια προνομιακή στρατιωτική-αγροτική τάξη, επιφορτισμένη με την περιφρούρηση των μακρινών ασιατικών αποικιών, ενώ οι δεύτεροι ήταν αυτοί που ανέλαβαν τον οικονομικό αποικισμό των νέων εδαφών και τη διάδοση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας.²³⁸

Οι μετακινήσεις εντός της Ρωσικής αυτοκρατορίας ενθαρρύνονταν και περιορίζονταν ταυτόχρονα μέσα από τις κρατικές πολιτικές που σχεδιάζονταν ανάλογα με τις προτεραιότητες και τα συμφέροντα της τσαρικής κυβέρνησης. Η ανάγκη στρατιωτικής διασφάλισης και πολιτικού ελέγχου των συνόρων, περιφρούρησης της εσωτερικής τάξης και διάσπασης των επαναστατικών ζυμώσεων, εκτόνωσης της δημογραφικής πίεσης στην ευρωπαϊκή Ρωσία και αναβάθμισης του οικονομικού και μορφωτικού επιπέδου των πληθυσμών των μακρινών περιοχών ήταν οι λόγοι που επέβαλλαν κατά καιρούς την κρατική οργάνωση της ρωσικής μετοίκησης. Η ελεύθερη μετανάστευση παρεμποδιζόταν μέσα από το θεσμό της δουλοπαροικίας και αργότερα, μετά την κατάργησή του το 1861, μέσα από τον κρατικό στιγματισμό της ως αξιόποινης πράξης. Για τα ίδια τα άτομα οι οικονομικές προοπτικές που διανοίγονταν στις παρθένες εκτάσεις της Ανατολής και τα περιθώρια πολιτικής και θρησκευτικής ελευθερίας που διαφαίνονταν με την απομάκρυνση από

²³⁸ R. Levita, M. Loiberg, "The Empire and the Russians: Historical aspects" στο V. Shlapentokh, M. Sendich, E. Payin, (επιμ.), *The New Russian Diaspora: Russian Minorities in the Former Soviet Republics*, Armonk, N. Υόρκη, Λονδίνο, M.E. Sharpe. 1994, σ. 3-6.

το ρωσικό κέντρο αποτελούσαν ισχυρά κίνητρα συμμετοχής στα κρατικά προγράμματα εποικισμού.²³⁹

Πρώτοι μετακινήθηκαν οι Ρώσοι χωρικοί προς τις περιοχές του Βόλγα, της Σιβηρίας και της Άπω Ανατολής. Η εγκατάστασή τους δεν ήταν ειρηνική αφού αποστέρησε από τους γηγενείς ένα μεγάλο τμήμα της γης τους. Ακολούθησαν τους δύο τελευταίους αιώνες έμποροι και τεχνίτες προς το Βόλγα ενώ η προσπάθεια εκβιομηχάνισης της ρωσικής οικονομίας τον 20^ο αι. έφερε εξειδικευμένους εργάτες (χειριστές και επιδιορθωτές μηχανημάτων) στις πετρελαιοπηγές του Καυκάσου, κυρίως όμως στα ορυχεία και τα εργοστάσια βαριάς βιομηχανίας της Ουκρανίας. Ειδικές ομάδες εποίκων αποτέλεσαν οι Ρώσοι που μετακινήθηκαν στον Καύκασο λόγω θρησκευτικών διώξεων («Παλαιόπιστοι» ή «Ρασκόλνικοι». Μολικανοί και άλλοι σχισματικοί) καθώς και μορφωμένοι Ρώσοι, όπως δάσκαλοι και γιατροί, οι οποίοι διασκορπίστηκαν σε όλη την Αυτοκρατορία.²⁴⁰

Οι σχέσεις των Ρώσων μεταναστών και των γηγενών εξαρτιόνταν κυρίως από το κοινωνικό στάτους των πρώτων και το μορφωτικό επίπεδο των δεύτερων και δεν ήταν καθόλου ειδυλλιακές. Στην Ασία δεν υπήρξε συγχρωτισμός ανάμεσα στις κοινότητες των ρώσων και ντόπιων χωρικών λόγω του διαφορετικού τρόπου ζωής και θρησκευματος. Σε πολλές περιπτώσεις (π.χ. Τουρκεστάν) Ρώσοι αξιωματούχοι ζούσαν σε γνήσιους αποικιακούς οικισμούς, στους οποίους δεν επιτρεπόταν η εγκατάσταση των γηγενών. Στην Ουκρανία, η οποία ήταν η πιο κοντινή εθνοτικά αποικία της Ρωσίας, όπως και στις Βαλτικές χώρες με το υψηλό επίπεδο διαβίωσης, στενές σχέσεις και μεικτοί γάμοι συνήφθησαν ευκολότερα ανάμεσα στους Ρώσους αξιωματούχους και την ντόπια αριστοκρατία. Η επίδραση ωστόσο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας ήταν τόσο ισχυρή που δεν ενθάρρυνε την εκμάθηση της γλώσσας των αποικιακών κρατών ούτε καν στα αστικά κέντρα των χριστιανικών κρατών (Γεωργίας, Αρμενίας ή των Βαλτικών χωρών) στα οποία ήταν κυρίως εγκατεστημένοι οι εξειδικευμένοι Ρώσοι.²⁴¹

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η Οκτωβριανή Επανάσταση οδήγησαν στην αποσύνθεση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Την περίοδο 1917- 1920 μια σειρά από κράτη διακήρυξαν την εθνική ανεξαρτησία τους απέναντι στη Ρωσία χωρίς ωστόσο να καταφέρουν όλα να τη διατηρήσουν. Με τη λήξη του εμφυλίου πολέμου οι

²³⁹ M. Flynn, *Migrant Resettlement in the Russian Federation: Reconstructing 'Homes' and 'Homelands'*, Λονδίνο, Anthem, 2004, σ. 35.

²⁴⁰ R. Levita, M. Loiberg, *ό.π.*, σ. 6-8.

²⁴¹ Στο *ίδιο*, σ. 7-9.

Μπολσεβίκοι θα ξανακερδίσουν τις περισσότερες από τις παλιές ρωσικές αποικίες, υποσχόμενοι την αναγνώριση του δικαιώματος των εθνών για αυτοδιάθεση. Με εξαίρεση την Λιθουανία, Λετονία, Εσθονία, Φινλανδία και Πολωνία, οι οποίες θα ανεξαρτητοποιηθούν και τη Βεσσαραβία που θα προσαρτηθεί στη Ρουμανία, τα υπόλοιπα κράτη θα ενοποιηθούν το 1922 με τη *Ρωσική Σοβιετική Ομοσπονδιακή Σοσιαλιστική Δημοκρατία* και θα αποτελέσουν την Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ).²⁴² Οι Σοβιετικές Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες της Ουκρανίας και της Λευκορωσίας και η Σοβιετική Ομοσπονδιακή Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Υπερκαυκασίας (αποτελούμενη από την Γεωργία, την Αρμενία, και το Αζερμπαϊτζάν) θα διατηρήσουν θεωρητικά την κυριαρχία τους, στην πραγματικότητα όμως θα ενταχθούν στην κεντρική πολιτική, οικονομική και στρατιωτική διοίκηση του Κομμουνιστικού Κόμματος.²⁴³ Στην προσπάθειά του να καταπολεμήσει τον

²⁴² Οι αρχικά 4 Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες θα αυξηθούν τις επόμενες δεκαετίες σε 16 με την εσωτερική διάσπασή τους ή την προσάρτηση νέων εδαφών. Οι Βαλτικές χώρες θα περάσουν στη σοβιετική σφαίρα επιρροής με το Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ το 1939 και με τη λήξη του πολέμου θα αποτελέσουν επίσημα 3 νέες Δημοκρατίες ενώ η Βεσσαραβία θα ενωθεί με την αυτόνομη Δημοκρατία της Μολδαβίας (στην Ουκρανική Δημοκρατία μέχρι το 1940) και θα αναβαθμιστεί στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μολδαβίας. Η Υπερκαυκασία θα διασπαστεί το 1936 στις Δημοκρατίες της Γεωργίας, της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν. Το Ουζμπεκιστάν και το Τουρκμενιστάν θα γίνουν Δημοκρατίες το 1924. το Καζακιστάν και η Κιργιζία το 1936 (και τα 4 ξεκίνησαν ως τμήματα της Ρωσικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας) ενώ το Τατζικιστάν το 1929 (τμήμα του Ουζμπεκιστάν προηγουμένως). Η ίδρυση της Καρελο-Φινλανδικής Δημοκρατίας το 1940 θα υποβαθμιστεί στην αυτόνομη δημοκρατία της Καρελίας το 1956, σταθεροποιώντας έτσι τον αριθμό των Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών σε 15.

Τα τρία βασικά κριτήρια για να αναγνωριστεί σε μία επικράτεια το «στάτους» της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας ήταν η γειτνίασή της με εδάφη εκτός της Σοβιετικής Ένωσης, η οικονομική βιωσιμότητά της και η ύπαρξη μιας εθνικής μειονότητας (που θα αποτελούσε την πλειοψηφία του πληθυσμού της) άνω του ενός εκατομμυρίου ατόμων η οποία θα προσέδιδε και το όνομά της στη Δημοκρατία. Οι προϋποθέσεις αυτές αποκρυσταλλώθηκαν στο Σύνταγμα του 1936 και θεωρητικά εξυπηρετούσαν την προοπτική απόσχισης των περιοχών αυτών από τη Σοβιετική Ένωση.

Βλ. Library of Congress Country Studies, (πρόσβαση: <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/sutoc.html>)

²⁴³ Το Σοβιετικό σύστημα της εθνοτικο-εδαφικής ομοσπονδιακής οργάνωσης το οποίο εφαρμόστηκε από το Λένιν ως προσωρινό και μεταβατικό μέτρο, αποκρυσταλλώθηκε με την πολιτική του Στάλιν και διήρκεσε μέχρι τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, διαίρεσε την τεράστια σοβιετική επικράτεια σε ένα περίπλοκο σύνολο εθνικών περιοχών (ανάλογα με το εθνοτικό-εθνικό μέγεθος και κυρίως τη στρατηγική τους σημασία), με διαφορετικό βαθμό αυτονομίας και τεράστια ποικιλία θεσμών. Στην κορυφή της κατάταξης βρίσκονταν οι 15 *Ενωσιακές Δημοκρατίες* (αντίστοιχες με τα σημερινά ανεξάρτητα διάδοχα κράτη), οι οποίες έφεραν το όνομα μιας ξεχωριστής εθνικής ομάδας με δική τους γλώσσα και κουλτούρα. Συνταγματικά χαρακτηρίζονταν ως κυρίαρχες και αυτόνομες, με δικαίωμα απόσχισης, σύναψης σχέσεων με τρίτα κράτη και διαχείρισης του πλούτου τους, δικαίωμα όμως που ακυρωνόταν από την παρέμβαση του κεντρικού Κόμματος και τον αυστηρό συγκεντρωτικό έλεγχο των σοβιετικών Υπουργείων. Κάτω από αυτές υπήρχαν 20 *Αυτόνομες Δημοκρατίες* και 18 κατώτεροι αυτόνομοι σχηματισμοί: 8 *Αυτόνομες επαρχίες (oblasts)* και 10 *Αυτόνομες περιοχές (okrugs)*. Οι υποδιαιρέσεις συνεχίζονταν με τις 6 *μεθοριακές περιφέρειες (krajs)* και 114 *επαρχίες (raions)* που ενίσχυαν την εικόνα των 15 Δημοκρατιών ως πατριδών ξεχωριστών ιστορικών εθνών, παρόλο που οι θεσμοί αυτοί ήταν «εθνικοί» με διοικητική και όχι δημογραφική έννοια. Βλ. R. Brubaker, "Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutionalist Account, *Theory and Society* 23, 1, 1994, σ. 52-54 · A. D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, ό.π., σ. 210-211 ·

ιμπεριαλισμό (ρωσικό) και τον εθνικισμό (των δημοκρατιών), ταυτιζόμενοι στενά και οι δύο με τον καπιταλισμό. και να εδραιώσει το σοσιαλισμό ο Λένιν είχε προβεί σε υποχωρήσεις τακτικής (περιορισμένες και προσωρινές σύμφωνα με την αρχική του σκέψη). Το σύστημα της «διπλής κυριαρχίας»²⁴⁴ αναγνώριζε στις δημοκρατίες-μέλη την ανεξαρτησία τους, δηλαδή δικαιώματα αυτοπροσδιορισμού και απόσχισης, σύναψης σχέσεων με ξένα κράτη και διαχείρισης της παραγωγής τους, προνομιακής μεταχείρισης των μελών τους (*Korenizatsiya*) και διαφύλαξης της κουλτούρας τους, ταυτόχρονα όμως διακήρυττε την ανώτερη κυριαρχία της ΕΣΣΔ. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο διακηρυγμένος από τον Λένιν «Προλεταριακός Διεθνισμός» θα εγκαταλειφτεί, η «εθελούσια ενοποίηση» των ανεξάρτητων Σοβιετικών Δημοκρατιών θα ξεχαστεί, η αυτονομία πολλών Δημοκρατιών της Σοβιετικής Ρωσίας θα καταργηθεί και η ρωσική υπεροχή θα αποτελέσει την επίσημη ιδεολογία του Στάλιν και των διαδόχων του. Η νέα τακτική του Στάλιν απέβλεπε τώρα στην εξουδετέρωση του «τοπικού εθνικισμού» ο οποίος έδειχνε ιδιαίτερα ενισχυμένος (σε σχέση με το ρωσικό σοβινισμό) λόγω του πατριωτισμού της πολεμικής περιόδου.²⁴⁵

Τις δεκαετίες '20 και '30 η υπεροχή των Ρώσων δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας εμπρόθετης εθνικής πολιτικής. Αντανακλούσε περισσότερο τις αντικειμενικές συνθήκες διαμόρφωσης του σοβιετικού μηχανισμού. Ο κομματικός και στρατιωτικός μηχανισμός όλης της Σοβιετικής Ένωσης στελεχώθηκε από υψηλά αμειβόμενους Ρώσους και Ρωσοποιημένους γηγενείς σταδιακά όμως στο επίπεδο των αυτόνομων δημοκρατιών ενθαρρυνόταν η επαρκής εκπροσώπηση από την ελίτ της κυρίαρχης εθνοτικής ομάδας για τη διαχείριση θεμάτων πολιτισμού, εκπαίδευσης και κοινωνικής πρόνοιας. Βεβαίως, ο ισχυρός ρόλος των Ρώσων στην κεντρική εξουσία και τις δημοκρατίες δεν θα εξασθενήσει ποτέ. Έτσι, ο πρώτος Γραμματέας του κόμματος στις Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες προερχόταν από το γηγενή πληθυσμό, ο δεύτερος όμως, ο οποίος συγκέντρωνε και την περισσότερη δύναμη, ήταν πάντα ρωσικής εθνικότητας (διορισμένοι και οι δύο από τη Μόσχα). Στον τομέα της οικονομίας η Ρωσική Ομοσπονδία είχε επίσης εξασφαλίσει την πρωτοκαθεδρία

C. King, N. J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia", *International Security* 24, 3, 1999-2000, σ. 116-117.

²⁴⁴ Οι αρχές της «διπλής κυριαρχίας» θα εφαρμοστούν και στην Ανατολική Ευρώπη. Σύμφωνα όμως με το δόγμα Μπρέζνιεφ τα συμφέροντα του διεθνούς προλεταριάτου, όπως αυτά ερμηνεύονταν κάθε φορά από τη Μόσχα, ετίθεντο πάνω από την κυριαρχία των ανατολικών κρατών.

²⁴⁵ Για το σύστημα της «διπλής κυριαρχίας» βλ. A. Braun, "All quiet on the Russian Front? Russia, its Neighbors, and the Russian Diaspora" στο M. Mandelbaum, *The new European diasporas: National minorities and conflict in Eastern Europe*, Νέα Υόρκη, Council on Foreign Relations Press, 2000, σ. 84-87.

διατηρώντας στα εδάφη της το μεγαλύτερο όγκο της βιομηχανικής υποδομής (με τις υπόλοιπες διασκορπισμένες μονάδες να υπάγονται απευθείας στα σοβιετικά υπουργεία), τις αρτιότερες τεχνολογικά και σημαντικότερες παραγωγικά βιομηχανίες και φυσικά τα κέντρα στρατιωτικής έρευνας και πολεμικής παραγωγής.²⁴⁶

Όπως είναι φυσικό, οι πολιτικές εξελίξεις στην περιοχή της Ρωσικής Αυτοκρατορίας-Σοβιετικής Ένωσης το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αι. επηρέασαν αρνητικά τις μετακινήσεις των Ρώσων προς τη μη ρωσική περιφέρεια. Η μετανάστευση ανακόπτεται ενώ η λήξη του εμφυλίου πολέμου προκαλεί την εξόντωση ή και την εκτόπιση από τις αποικίες ενός μεγάλου τμήματος της ρωσικής διασποράς (κυρίως διανοούμενων, επιχειρηματιών και αξιωματούχων). Η πείνα που πλήττει τη Ρωσία μετά το 1921, συνέπεια της κολεκτιβοποίησης της αγροτικής οικονομίας, εξωθεί την αυθόρμητη φυγή των πρώτων ομάδων προς τον Καύκασο και το Τουρκμενιστάν. Στα τέλη όμως της δεκαετίας του 1920 η μετανάστευση θα ανακτήσει τους υψηλούς ρυθμούς των προηγούμενων αιώνων και επιπλέον θα προσλάβει έναν κεντρικά οργανωμένο και αυστηρά ελεγχόμενο χαρακτήρα μέσα από το σύστημα των εσωτερικών διαβατηρίων²⁴⁷ και το θεσμό της «propiska».²⁴⁸ Το πρώτο κύμα θα προσελκυσθεί από την εκβιομηχάνιση και αστικοποίηση της ρωσικής επαρχίας (των εθνικών Δημοκρατιών και άλλων αυτόνομων περιοχών της Ρωσικής Ομοσπονδίας) ενώ το δεύτερο θα κατευθυνθεί προς το Καζακστάν και την Κεντρική Ασία, όπου θα μεταφερθούν οι βιομηχανικές επιχειρήσεις λόγω της έκρηξης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και των απωλειών που είχε τα πρώτα χρόνια η ΕΣΣΔ. Στα μέσα της δεκαετίας του 1940 ένα νέο μεταναστευτικό ρεύμα προς την Κριμαία και

²⁴⁶ R. Levita, M. Loiberg, *ό.π.*, σ. 11-13.

²⁴⁷ Το σύστημα των εσωτερικών διαβατηρίων που εφαρμόστηκε το 1932, υποστήριξε τους νέο-φεουδαρχικούς δεσμούς των υποχρεωτικά στρατολογημένων γεωργών των νέων κολεκτίβων με τη γη. Ήταν βασικό στον έλεγχο του εργατικού δυναμικού και τη συγκράτηση της μετανάστευσης και καθοριστικό για τη θεσμοθέτηση της προσωπικής εθνικότητας των σοβιετικών πολιτών. Αρχικά η καταγραφή της εθνικότητας βασιζόταν στον αυτοπροσδιορισμό, αργότερα όμως αποκλειστικά στην εθνικότητα των γονιών. Η δυνατότητα ατομικής επιλογής περιοριζόταν μόνο στα τέκνα μεικτών γάμων, τα οποία ήταν υποχρεωμένα στην ηλικία των 16 ετών να αποφασίσουν ανάμεσα στις δυο εθνικότητες των γονιών τους. R. Brubaker, "Nationhood and the National Question...", *ό.π.*, σ. 54.

²⁴⁸ Ο θεσμός της άδειας κατοικίας (propiska) που εισήχθη επίσης το 1932, χρησιμοποιούνταν από το σοβιετικό κράτος για να ελέγξει τη δημογραφική ανάπτυξη του αστεακού χώρου και να περιορίσει την εσωτερική μετακίνηση του σοβιετικού λαού. Το πιστοποιητικό μόνιμης κατοικίας ήταν συνδεδεμένο με την άδεια εργασίας με ένα κυκλικό τρόπο και εξασφάλιζε μια σειρά από κοινωνικά δικαιώματα που επέτρεπαν στους περισσότερους πολίτες έναν αξιοπρεπή τρόπο διαβίωσης (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, μετακίνηση, συνταξιοδότηση, κουπόνια σίτισης, ακόμα και άδεια γάμου). Φυσικά η propiska χρησιμοποιήθηκε από το καθεστώς και για να επιβραβεύσει ή να τιμωρήσει τους πολίτες του. Βλ. Ε. Βουτυρά, «Πρόσφυγες, Παλιννοστούντες και Μετανάστες. Η έννοια της 'Εστίας' στη Μετασοβιετική Ρωσία», στο Ε. Βουτυρά, Ρ. Βαν Μπουσχότεν (επιμ.), *Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*, Αθήνα, Κριτική, 2007, σ. 333-335.

τον Καύκασο θα αναπληρώσει το δημογραφικό κενό που δημιούργησαν οι εκτοπισμοί των απείθαρχων πολιτικά Τατάρων, Τσετσένων, Ιγκούσιων, Μπαλκάρων, Καλμίκων κ.α. Οι Ρώσοι μετανάστες θα παραμείνουν στην περιοχή όταν ένα μέρος των εκτοπισμένων θα επιστρέψει επί Χρυστσόφ και θα αποτελέσουν εθνική μειονότητα στις αποκατεστημένες αυτόνομες δημοκρατίες. Η εκστρατεία ανάπτυξης των αγανών εκτάσεων του Καζακστάν τη δεκαετία του 1950 θα οδηγήσει σημαντικό αριθμό ρωσικών πληθυσμών στην περιοχή ενώ την ίδια περίοδο η υψηλή ρωσική μετακίνηση προς τις εξευρωπαϊσμένες Δημοκρατίες της Λετονίας και της Εσθονίας θα αρχίσει να ανατρέπει τα δημογραφικά δεδομένα των Βαλτικών χωρών. Παράλληλα, μικρότερες αλλά σημαντικές ροές Ρώσων εποίκων προς όλη την επικράτεια της Σοβιετικής Ένωσης θα περιλαμβάνουν κομματικούς αξιωματούχους, διοικητικούς υπαλλήλους διαφόρων ειδικοτήτων, αποσπάσματα του Σοβιετικού Στρατού, διανοούμενους επιφορτισμένους με τον εξευρωπαϊσμό των Ασιατικών Δημοκρατιών καθώς και με την ανάδειξη των νέων επιστημόνων.²⁴⁹

Οι Ρώσοι έζησαν και κατά τη σοβιετική περίοδο αποξενωμένοι από τα διαφορετικά πολιτισμικά και γλωσσικά περιβάλλοντα τόσο των ανατολικών περιοχών όσο και των δυτικών δημοκρατιών παρά τις προσδοκίες των σοβιετικών αρχών ότι θα αποτελέσουν τη συνδετική ύλη του πολυεθνικού σοβιετικού κράτους. Η «ρωσοποίηση» των μη Ρώσων ενθαρρυνόταν μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα, ταυτόχρονα όμως αποθαρρυνόταν μέσα από το σύστημα του υποχρεωτικού καθορισμού της εθνικότητας των κατοίκων, η οποία κληρονομούνταν από τους γονείς και καταγραφόταν στα προσωπικά έγγραφα.²⁵⁰ Συνεπώς, η ομογενοποίηση του τρόπου ζωής στις σοβιετικές δημοκρατίες δεν επιτεύχθηκε ποτέ παρά τη σοβιετική ρητορεία περί υπέρβασης των εθνοτικών διαφορών και διαμόρφωσης του «Σοβιετικού πολίτη»,²⁵¹ ενώ τα συνήθως λιγοστά εφόδια (μορφωτικά αλλά και επαγγελματικά) της πλειοψηφίας των πρώτων Ρώσων μεταναστών δεν επέτρεψαν την προσαρμογή στις τοπικές κοινωνίες των δυτικών επαρχιών αλλά ούτε και σ' αυτές της Κεντρικής Ασίας.²⁵² Πρώην αγρότες φτωχών περιοχών της ρωσικής επαρχίας, ανειδίκευτοι εργάτες των πόλεων και χαμηλόμισθοι τεχνικοί προσελκύνθηκαν από την οικονομία και το υψηλό επίπεδο ζωής των Βαλτικών Χωρών, αλλά και από τις

²⁴⁹ R. Levita, M. Loiberg, *ό.π.*, σ. 13-14 και 16.

²⁵⁰ P. Kolsto, "Territorialising diasporas. The case of Russians in the Former Soviet Republics", στο A. Kumar Sahoo, B. Maharaj (επιμ), *Sociology of diaspora: a reader 1*, Τζαϊπούρ, Νέο Δελχί, Rawat Publ. 2007, σ. 398.

²⁵¹ M. Flynn, *ό.π.*, σ. 36.

²⁵² R. Levita, M. Loiberg, *ό.π.*, σ. 14-16.

εργασιακές ευκαιρίες και το ηπιότερο κλίμα των νοτιότερων δημοκρατιών. Στο Καζακστάν, ένα μεγάλο μέρος της ρωσικής διασποράς ανήκε στην υψηλά καταρτισμένη και προνομιακά αμειβόμενη τεχνική ιντελιγκέντσια που είχε αποσταλεί από τα κεντρικά Υπουργεία της Μόσχας για να στελεχώσει τη βαριά βιομηχανία. Το υπόλοιπο καλλιεργούσε τη γη του Βόρειου Καζακστάν, παρέμεινε όμως εξίσου αποκομμένο από τον παραδοσιακό τρόπο ζωής των γηγενών. Οι επιμειξίες με τους γηγενείς ήταν σπάνιες όχι όμως και με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές διασπορικές ομάδες (Γερμανούς και Εβραίους) οι οποίες κατά την αντίληψή τους ταυτίζονταν με το ρωσικό πολιτισμό. Άνετα πολιτισμικά αισθάνονταν στη σλαβική Ουκρανία και τη Λευκορωσία, όχι όμως και στις Βαλτικές χώρες. Στις εξευρωπαϊσμένες οικονομίες της Λετονίας και της Εσθονίας, οι Ρώσοι ασκούσαν βαριές και ανυπόληπτες εργασίες, υστερούσαν ως προς το επίπεδο ζωής, διατηρούσαν ωστόσο το αίσθημα της εθνικής ανωτερότητας λόγω της ταύτισής τους με τη ρωσική κομματική μηχανή. Άρνηση εκμάθησης των τοπικών γλωσσών, περιχαράκωση στις κλειστές ρωσικές κοινότητες²⁵³ (κυρίως στις πρωτεύουσες και τα μεγάλα αστικά συγκροτήματα) και διατήρηση της σοβινιστικής ιδεολογίας της Ρωσίας ως υπερδύναμης είναι ακριβώς τα στοιχεία που θα δυσχεράνουν τη θέση των ρωσικών πληθυσμών της περιφέρειας μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και θα επιβάλουν τον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητάς τους.

²⁵³ Η γεωγραφική συγκέντρωση των Ρώσων και των ρωσόφωνων πληθυσμών στις σοβιετικές δημοκρατίες είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία εθνοτικών θυλάκων: στην ανατολική Ουκρανία (Donetsk) και τη χερσόνησο της Κριμαίας, τη βορειοανατολική Εσθονία (περιοχή Ida-Vigumaa), τη βορειοανατολική Λετονία (περιοχή Latgale) και στο βόρειο Καζακστάν γύρω από τη σημερινή πρωτεύουσα Ασάνα. Βλ. αναλυτικά A. Braun, "All quiet on the Russian Front?...", *ό.π.*, σ. 100-122.

2. Η ρωσική μετανάστευση στη μετα-σοβιετική περίοδο

Η μεταναστευτική κίνηση από τη Ρωσία προς τις υπόλοιπες Σοβιετικές Δημοκρατίες μειώνεται μετά το 1960, δεκαετία κατά την οποία εκδηλώνεται και μια πρώτη τάση «επιστροφής» πολλών ρωσικών πληθυσμών στη Ρωσία. Σημαντική ρωσική έξοδος σημειώνεται στο μεσοδιάστημα των τριών τελευταίων απογραφών (1959-1969, 1969-1979, 1979-1989) από τη Γεωργία και το Αζερμπαϊτζάν, ενώ την τελευταία δεκαετία (1979-1989) από την Αρμενία, τη Μολδαβία, το Καζακστάν και τις υπόλοιπες δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας.²⁵⁴ Την ίδια περίοδο συνεχίζεται η σταθερή ροή προς τις Βαλτικές και σλαβικές χώρες, στις οποίες το ποσοστό του ρωσικού πληθυσμού θα αγγίξει το ανώτατο όριο το 1989 ενώ στις οκτώ νότιες δημοκρατίες (Υπερκαυκασίας και Κεντρικής Ασίας) αυτό θα έχει ήδη σημειωθεί το 1959.²⁵⁵ Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991 και η ανάδυση 14 νέων εθνικών κρατών στις περιοχές όπου τους τέσσερις τελευταίους αιώνες είχαν διασκορπιστεί οι ρωσικοί πληθυσμοί, θα ενισχύσουν σημαντικά την αντίστροφη μετανάστευση.

Αντί λοιπόν το φαινόμενο αυτό να θεωρηθεί ως μια πρωτοεμφανιζόμενη κατά το 1991 διαδικασία, μια αυτόματη και ομοιόμορφη κίνηση (ή και «ακινήσια» σε κάποια από τα διάδοχα κράτη), είναι προτιμότερο να προσεγγιστεί ως μια συνέχεια που υπάκουε σε ποικίλα κίνητρα, είχε διαφορετικό ρυθμό και μορφή εκδήλωσης. Δεν ήταν δηλαδή η κατάρρευση του κομμουνισμού και η επακόλουθη μετατροπή των Ρώσων από κυρίαρχη εθνικότητα της Σοβιετικής Ένωσης σε εθνικές μειονότητες των διάδοχων κρατών που προκάλεσε τη ρωσική μετανάστευση αλλά οι ποικίλες αλλαγές στο πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό στάτους των Ρώσων που επέφερε σταδιακά η πολιτική αναδιαμόρφωση των τελευταίων δεκαετιών. Μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις η αναδυόμενη ρωσική διασπορά των 25,289,000 εκατομμυρίων²⁵⁶ (σύμφωνα με την απογραφή του 1989) είχε να επιλέξει ανάμεσα σε συγκεκριμένες μορφές αντίδρασης: παραμονή στα νέα κράτη και άσκηση πολιτικής πίεσης για διατήρηση των πολιτισμικών και γλωσσικών προνομίων τους και αναγνώριση ισότιμων πολιτικών δικαιωμάτων, αφομοίωση, αλτρωτισμό (σε περιοχές

²⁵⁴ R. Brubaker, *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, ό.π., σ. 169- 171.

²⁵⁵ M. Flynn, ό.π., σ. 13 και 15.

²⁵⁶ Σύμφωνα με την τελευταία σοβιετική απογραφή του 1989: στην Εσθονία διαβιούσαν 475.000 Ρώσοι, στη Λετονία 906.000, στη Λιθουανία 344.000, στην Ουκρανία 11.356.000, στη Λευκορωσία 1.342.000, στη Μολδαβία 562.000, στην Αρμενία 52.000, στο Αζερμπαϊτζάν 392.000, στη Γεωργία 341.000, στο Καζακστάν 6.228.000, στο Κιργιστάν 917.000, στο Τατζικιστάν 388.000, στο Τουρκμενιστάν 344.000 και στο Ουζμπεκιστάν 1.653.000. Βλ. M. Flynn, ό.π., σ. 14.

παρακείμενες της Ρωσίας με συμπαγή ρωσική εγκατάσταση) ή μετανάστευση στη Ρωσία.²⁵⁷

Πριν από το 1991 αιτία της «επιστροφής» ήταν οι διαδικασίες εκσυγχρονισμού και σταδιακής απο-αποικιοποίησης των πρώην Σοβιετικών δημοκρατιών. Η βελτίωση του μορφωτικού και επαγγελματικού επιπέδου των μελών των κυρίαρχων εθνικοτήτων είχε αυξήσει τον ανταγωνισμό με τους Ρώσους για την αστική εγκατάσταση και την ένταξη σε εξειδικευμένους και καλύτερα αμειβόμενους τομείς εργασίας. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990 η εξωτερική ροή των ρωσικών πληθυσμών ενισχύθηκε λόγω των εμφυλίων πολέμων και των εθνοτικών συγκρούσεων στο Αζερμπαϊτζάν (Ναγκόρνο Καραμπάχ), στο Ουζμπεκιστάν, στη Γεωργία, τη Μολδαβία (Υπερδνειστερία), το Τατζικιστάν και το Βόρειο Καύκασο, παρόλο που η βία δε στόχευε αποκλειστικά εναντίον των Ρώσων εθνοτικών (με εξαίρεση την Τσετσενία). Μετά την ανεξαρτητοποίηση των πρώην Σοβιετικών Δημοκρατιών η αναχώρηση υπαγορεύτηκε κυρίως από την αλληλεπίδραση κοινωνικο-οικονομικών και εθνο-πολιτικών παραγόντων.²⁵⁸

Τα πρώτα χρόνια, όπως είναι φυσικό, οι κυρίαρχες εθνότητες επεδίωξαν να προωθήσουν τα οικονομικά και εθνικά συμφέροντά τους προκαλώντας αναπόφευκτα μια αλλαγή του στάτους των Ρώσων. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι οι τελευταίοι επλήγησαν από τη διαδοχή στη στελέχωση της κρατικής μηχανής (όπως π.χ. συνέβηκε μετά τη διάλυση της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας) όσο από τον ανταγωνισμό για την εργασία σε μια μεταβατική περίοδο οικονομικής ύφεσης και ιδιωτικοποίησης των επιχειρήσεων. Οι Ρώσοι, αν και ήταν μια ευνοημένη εθνικότητα από το σοβιετικό σύστημα, από πολλές πλευρές, δεν ήταν η άρχουσα εθνικότητα μέσα στη Σοβιετική Ένωση. Η εξίσου προνομιακή μεταχείριση της ελίτ των κυρίαρχων εθνικοτήτων των υπόλοιπων δημοκρατιών (*Korenisatzia*) στην ανώτατη εκπαίδευση και τη στελέχωση του περιφερειακού κρατικού μηχανισμού είχε επιτρέψει την ανάδυση μιας πολυάριθμης μη ρωσικής εθνικής ιντελιγκέντσιας, ευπειθούς πολιτικά στον κομματικό μηχανισμό. Συνεπώς, μετά το 1991 η δημόσια διοίκηση δεν παρείχε στα διάδοχα κράτη και στις ήδη διαμορφωμένες κρατικές ελίτ νέες ευκαιρίες επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας στις στρατιωτικές και δημόσιες υπηρεσίες. Αυτές φάνηκαν να ευνοούνται κυρίως από το μετασχηματισμό της οικονομίας (τα επενδυτικά προγράμματα, την αγροτική μεταρρύθμιση, την

²⁵⁷ T. Heleniak, "Migration of the Russian Diaspora...", *ό.π.*, σ. 99.

²⁵⁸ M. Flynn, *ό.π.*, σ. 14.

αναδιοργάνωση της βιομηχανίας, τις στεγαστικές και οικολογικές πολιτικές), τις πολιτικές ιθαγένειας και τις ρυθμίσεις που αφορούσαν τη γλώσσα και την εκπαίδευση.²⁵⁹

Η διατήρηση της κεντρικότητας του κράτους στην οικονομική ζωή των μετασοβιετικών κρατών και οι αυξημένες προσδοκίες των κυρίαρχων εθνοτήτων για προνομιακή μεταχείριση προσέδωσαν στον ανταγωνισμό για την αγορά εργασίας εθνοτικό-εθνικό περιεχόμενο. Ειδικά στις Βαλτικές χώρες, οι κρατικές πολιτικές, οι οποίες υπαγορεύτηκαν από δημογραφικές ανησυχίες²⁶⁰ και αντι-σοβιετικά αισθήματα, άμεσα συνδεδεμένα και τα δύο με τη σοβιετική κατοχή (1940-1991),²⁶¹ επιβάρυναν ακόμα περισσότερο τη θέση της ρωσικής διασποράς. Οι νέοι θεσμοί, αποβλέποντας στην αποκατάσταση ενός εξιδανικευμένου πολιτικού και δημογραφικού status quo ante, εξασφάλιζαν στα μέλη του κυρίαρχου έθνους ευκολότερη πρόσβαση στους ήδη σπάνιους πόρους, όπως την οικονομία της αγοράς, τη γη, τις κοινωνικές υπηρεσίες, τα εκπαιδευτικά αγαθά. Ο αποκλεισμός των «παράνομων» Ρώσων εποίκων²⁶² από το πολιτικό σώμα και τις εκλογικές διαδικασίες

²⁵⁹ R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 171-173.

²⁶⁰ Η μεταπολεμική μαζική εισροή σοβιετικών εργατών και οι σταλινικές «εκκαθαρίσεις» στη Λετονία και την Εσθονία είχαν ως αποτέλεσμα την αλλοίωση της δημογραφικής σύνθεσής τους σε σημείο ώστε να εκφράζονται φόβοι «εξαφάνισης του έθνους» ακόμα και «γενοκτονίας». Το 1989 το ποσοστό των Ρώσων στη Λετονία ανερχόταν στο 34% του συνολικού πληθυσμού, και στην Εσθονία στο 30,3%, ενώ της κυρίαρχης εθνικότητας στο 52% και 61,5% αντίστοιχα. Στη Λιθουανία τα ποσοστά ήταν σαφώς καλύτερα: 9,4% Ρώσοι, 7% Πολωνοί και 79,6% Λιθουανοί. Η δημογραφική αυτή ασφάλεια εξηγεί και τις διαφορετικές πολιτικές της απέναντι στους Ρώσους κατοίκους της.

Για στατιστικά στοιχεία βλ. T. Heleniak, *ό.π.*, σ. 113.

²⁶¹ Στο αρχικό στάδιο της κρατικής και εθνικής οικοδόμησής τους η Λετονία, η Εσθονία και η Λιθουανία προέβαλλαν ιδιαίτερα τις τραυματικές συλλογικές μνήμες της παράνομης σοβιετικής κατάληψης μετά το 1940, των μεταπολεμικών μαζικών εκτοπίσεων των γηγενών πληθυσμών και των εθνοτικών μειονοτήτων στη Σιβηρία (1945-1953) και των επακόλουθων ρωσικών εποίκισμών. Πέρα από την ιδιωτική σφαίρα, όπου κυριάρχησε η ανάκληση των προσωπικών εμπειριών, ο δημόσιος λόγος προσανατολίστηκε μετά το 1991 σε μια εξίσου εθνικιστική κατεύθυνση αποκήρυξης του σοβιετικού κομμουνισμού και ρεβανσισμού έναντι της ρωσικής διασποράς. Βλ. D. Budryté, "Today's Politics and Yesterday's Embitterments: Ethnic Restructuring and its Aftermath in the Baltic States", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *ό.π.*, σ. 206-220.

Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι η διαμόρφωση των πολιτικών της ανεξάρτητης Λετονίας και Εσθονίας υπήρξε αντικείμενο έντονων εσωτερικών διαφωνιών. Παρά την υπεροχή της εθνικιστικής ρητορείας για αποκατάσταση της αδικίας μέσω του αποκλεισμού των Ρώσων «αποικιοκρατών», δεν έλειψαν οι φωνές υπέρ του διαχωρισμού των ρωσικών πληθυσμών από τις αυθαιρεσίες του σοβιετικού πολιτικού συστήματος και της οικοδόμησης ενός πολυπολιτισμικού κράτους. Για τα επιχειρήματα των εθνικιστών και των οπαδών ενός συμπεριληπτικού κράτους βλ. G. Smith, "Transnational politics and the politics of the Russian diaspora", *Ethnic and Racial Studies* 22, 1999, σ. 509-513.

²⁶² Οι περιοριστικοί νόμοι ιθαγένειας στα δύο Βαλτικά κράτη δικαιολογούνταν από τους εθνικιστικούς κύκλους βάσει του δικαιώματος «αποαποικιοποίησης των εδαφών τους». Όπως υποστηριζόταν, τα κράτη αυτά προστατεύονταν από την Τέταρτη Σύμβαση της Γενεύης του 1949, η οποία απαγόρευε τη μεταφορά και εγκατάσταση πληθυσμών των δυνάμεων κατοχής στην κατεχόμενη επικράτεια. Βλ. D. Budryté, *ό.π.*, σ. 215.

μέσα από τις αυστηρές πολιτικές ιθαγένειας,²⁶³ η υποβάθμιση σε όλες τις σφαίρες της δημόσιας ζωής της ρωσικής γλώσσας (*lingua franca* της σοβιετικής περιόδου και προϋπόθεση για καριέρα στη διοίκηση των επιχειρήσεων, τις δημόσιες υπηρεσίες και τα τεχνικά επαγγέλματα υψηλής εξειδίκευσης)²⁶⁴, οι περιορισμοί στα δικαιώματα περιουσίας, εργασίας, ταξιδιών²⁶⁵ επιδείνωσαν ακόμα περισσότερο τις συνέπειες της φιλελεύθερης στροφής πάνω σε μια οικονομία που παρουσίαζε ήδη δομικές ασυμμετρίες.

Οι Ρώσοι, όπως και οι υπόλοιποι σλαβικοί πληθυσμοί των Βαλτικών κρατών οι οποίοι υπερεκπροσωπούσαν τις βαριές βιομηχανίες της Ένωσης και τα αστικά κέντρα ως προλετάριοι εργάτες, υπήρξαν οι μεγάλοι χαμένοι της κατάρρευσης του κομμουνιστικού συστήματος. Οι βιομηχανίες αυτές για να γίνουν ανταγωνιστικές στη μικρή αγορά των νέων δημοκρατιών, διασπάρτηκαν, άλλαξαν χαρακτήρα, τόπο

²⁶³ Η Λετονία και Εσθονία λόγω της εμπειρίας της προηγούμενης ανεξαρτησίας τους και της άρνησής τους να αναγνωρίσουν την προσάρτησή τους στη Σοβιετική Ένωση ανέπτυξαν ισχυρή εθνική συνείδηση η οποία μετά το 1991 μεταφράστηκε σε αυστηρούς νόμους ιθαγένειας, οι οποίοι μετέτρεψαν πολλούς Ρώσους μόνιμους κατοίκους σε ανιθαγενείς. Θεωρώντας ότι δεν αποτελούν νέα κράτη αλλά διάδοχα των ανεξάρτητων δημοκρατιών του μεσοπολέμου, υποστήριξαν ότι το πολιτικό σώμα υφίστατο *de jure* και γι' αυτό αρκούσε η επαναφορά της προηγούμενης ιθαγένειας (του 1919 για τη Λετονία και του 1938 για την Εσθονία). Συνεπώς, όλοι οι πολίτες της περιόδου προ του 1940 και οι απόγονοί τους αποκτούσαν αυτόματα ιθαγένεια ενώ οι υπόλοιπες εθνότητες αναγνωρίζονταν ως ξένοι που δικαιούνταν πολιτογράφηση υπό αυστηρές προϋποθέσεις: εξετάσεις γλώσσας, πολιτικό όρκο πίστης, απαραίτητο χρόνο μόνιμης διαμονής (δέκα χρόνια στη Λετονία, δύο χρόνια στην Εσθονία συν ένα χρόνο αναμονής μέχρι την έγκριση). Στη Λετονία μετά το 1994 η διαδικασία πολιτογράφησης θα ρυθμίζεται βάσει ενός συστήματος ποσόστωσης που θα εξαρτάται από το έτος και τον τόπο γέννησης. Το ονομαζόμενο σύστημα των «παραθύρων πολιτογράφησης» επέτρεπε την πολιτογράφηση 2,000 ατόμων ανά έτος (το 0.1% των Λετονών πολιτών) ενώ για τους γεννηθέντες εκτός χώρας η έναρξη της διαδικασίας είχε καθοριστεί για το 2003.

Βλ. R. Brubaker, "Citizenship Struggles in Soviet Successor States", *ό.π.*, σ. 277-286· W. Meurs, "Social Citizenship and Non-Migration: The Immobility of the Russian Diaspora in the Baltics", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas...*, *ό.π.*, σ. 191-193.

²⁶⁴ Στη Λετονία ο Νόμος για τις Γλώσσες του 1989 (όπως και οι μεταρρυθμίσεις του το 1992 και 1999) μετέτρεπε τους ρωσόφωνους πληθυσμούς σε γλωσσική μειονότητα. Καθιέρωνε την υποχρεωτική πιστοποίηση της λετονικής γλωσσομάθειας, θεσμοθετούσε την Επιτροπή Επιθεώρησης της Κρατικής Γλώσσας, αρμόδιας να ελέγχει την τήρηση των γλωσσικών προϋποθέσεων στις δημόσιες υπηρεσίες (στην πρόσληψη των υπαλλήλων, την κατάθεση εγγράφων από τους πολίτες, τις συνελεύσεις κ.τ.λ.), καταργούσε την κρατική χρηματοδότηση της Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης στη ρωσική γλώσσα και περιόριζε τα ρωσικά σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Βλ. J. Dorodnova, "The Russian-Speaking Identity under the Latvian Language Policy", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas...*, *ό.π.*, σ. 224-226.

²⁶⁵ Ο Εσθονικός Νόμος «περί Αλλοδαπών» του 1993 χαρακτήριζε όσους διέσχισαν τα σύνορα με τη Ρωσία ως αλλοδαπούς, υποχρεωμένους με την επιστροφή τους να ζητήσουν άδεια παραμονής και πολιτογράφηση. Ο Νόμος ο οποίος απέβλεπε στον περιορισμό της παράνομης μετανάστευσης από τη Ρωσία αλλά και στη συρρίκνωση του ρωσικού θύλακα του βορειοανατολικού τμήματος της χώρας, ήταν ιδιαίτερος επαχθής για τον τελευταίο, όπου οι διασυνοριακές επισκέψεις σε συγγενείς ήταν πολύ συχνό φαινόμενο. Ο χαρακτηρισμός των μονίμων μέχρι το 1991 Ρωσόφωνων κατοίκων της Εσθονίας ως αλλοδαπών σήμαινε υποχρέωση εγκατάλειψης της χώρας και απώλεια των περιουσιών. Η διενέργεια δημοψηφίσματος στην περιοχή υπέρ της αυτονομιστικής της θα εκληφθεί από το Ταλίν ως αποσχιστική τάση και θα επιβεβαιώσει την εθνικιστική ρητορεία για ρωσικό αναθεωρητισμό. Βλ. G. Smith, "Transnational politics...", *ό.π.*, σ. 512.

εγκατάστασης και προσωπικό. Πολλά συγκροτήματα, τα οποία θεωρήθηκαν απαρχαιωμένα και ζημιογόνα για τη φύση,²⁶⁶ έκλεισαν, προκαλώντας υψηλούς δείκτες ανεργίας αλλά και κλονισμό των κοινωνικών δικαιωμάτων σε μια περίοδο αυστηρού κρατικού προϋπολογισμού και περιορισμένης κρατικής παρέμβασης (αποφυγή κρατικών επιδοτήσεων και περιφερειακών αναπτυξιακών προγραμμάτων, συρρίκνωση κοινωνικών υπηρεσιών). Αντίθετα, οι κυρίαρχες εθνικότητες (Λετονοί και Εσθονοί) επλήγησαν πολύ λιγότερο, ακριβώς επειδή ήταν διασκορπισμένες σε όλες τις γεωγραφικές περιοχές και εκπροσωπούσαν ποικίλους οικονομικούς τομείς (γεωργία, υπηρεσίες και ομοσπονδιακές παραδοσιακές επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους). Επιπλέον, διευκολύνθηκαν από το ίδιο το κράτος στην αναδιανομή γης και την ιδιωτικοποίηση των επιχειρήσεων σε μια προσπάθεια αποφυγής μετατροπής της παλιάς ρωσο-σοβιετικής νομενκλατούρας σε νέα οικονομική ελίτ.²⁶⁷

Η μεταστροφή της κατάστασης εις βάρος της ρωσικής διασποράς είχε ως αποτέλεσμα τη φυγή κάποιων δεκάδων χιλιάδων τα πρώτα πέντε χρόνια της ανεξαρτητοποίησης. Ωστόσο, στη συνέχεια οι ρωσικές κοινότητες της Λετονίας και Εσθονίας φάνηκαν απρόθυμες να μεταναστεύσουν συλλογικά στη Ρωσία αλλά και να αντιδράσουν βίαια στις εχθρικές μειονοτικές πολιτικές.²⁶⁸ Αμφιταλαντευόμενες αρχικά ανάμεσα σε μια παθητική στάση (αδιαφορία για πολιτογράφηση και προτίμηση της υπερεδαφικής ρωσικής ιθαγένειας) και σε πιο ορθολογικές ατομικές στρατηγικές που οδηγούν σε μια «ανταγωνιστική αφομοίωση» (εκμάθηση των εθνικών γλωσσών και φοίτηση σε κοινά σχολεία προκειμένου να γίνουν εξίσου ανταγωνιστικοί με τους Λετονούς και Εσθονούς στην αγορά εργασίας), δείχνουν τελικά να δραστηριοποιούνται και συλλογικά μέσω των πολιτικών κομμάτων.²⁶⁹ Από την άλλη πλευρά η προοπτική ένταξης των Βαλτικών χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το NATO, η πίεση που ασκήθηκε από τους δυτικούς οργανισμούς και την ίδια τη Ρωσία για προστασία των μειονοτικών δικαιωμάτων είχαν ως αποτέλεσμα στα τέλη

²⁶⁶ Τα τελευταία χρόνια του σοβιετικού καθεστώτος, το εθνικό κίνημα στις Βαλτικές χώρες είχε αποκτήσει και οικολογικό χαρακτήρα λόγω της αυξημένης βιομηχανικής μόλυνσης και της πληθυσμιακής διόγκωσης των αστικών κέντρων οι οποίες είχαν αποδοθεί στα μεγάλοπνοα σοβιετικά σχέδια για γρήγορη και βίαιη εκβιομηχάνιση της Ένωσης. W. Meurs, *ό.π.*, σ. 195.

²⁶⁷ Στο *ίδιο*, σ. 193-205.

²⁶⁸ Για τη στάση της ρωσικής μειονότητας στις Βαλτικές χώρες βλ. J. Dorodnova, *ό.π.*, σ. 226-235 και G. Smith, "Transnational politics...", *ό.π.*, σ. 517-520.

²⁶⁹ Στη Λετονία, στις εκλογές του 1998 ο πολιτικός συνασπισμός των ρωσόφωνων μη Λετονών «Για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα της Ενωμένης Λετονίας» κέρδισε 16 έδρες μαχόμενος για ένα πολυπολιτισμικό κράτος. Βλ. J. Dorodnova, *ό.π.*, σ. 232.

της δεκαετίας του '90 μια σειρά από μεταρρυθμίσεις²⁷⁰ οι οποίες άνοιγαν το δρόμο για μία διεύρυνση του πολιτικού σώματος αλλά και για ισχυρότερες αφομοιωτικές πολιτικές.

Στην Κεντρική Ασία, η ανεξαρτησία των δημοκρατιών δεν προήλθε από ισχυρά εθνικιστικά κινήματα ούτε από στρατιωτική κινητοποίηση. Η περιοχή παρέμεινε πολιτικά αδρανής μέχρι την κατάρρευση της Ένωσης ακριβώς επειδή στους ασιατικούς αυτούς μουσουλμανικούς λαούς δεν υπήρχε προηγούμενο κρατικής υπόστασης ούτε εθνικού σώματος. Για τους νομάδες της περιοχής τα εδαφικά σύνορα, τεχνητά σχεδιασμένα από τη Μόσχα, ήταν μια πρωτόγνωρη έννοια. Ήταν η ίδια η Σοβιετική εθνική πολιτική και ειδικά το ομοσπονδιακό σύστημα που διαμόρφωσε τις εθνικές δημοκρατίες και τα εύθραυστα έθνη των Καζάχων, Ουζμπέκων, Κιργιζίων, Ταζίκ και Τουρκμένων.²⁷¹ Μετά το 1991 τα νεοσύστατα αυτά κράτη προσανατολίστηκαν σε συμπεριληπτικούς νόμους ιθαγένειας και θεσμούς χωρίς ωστόσο να καταφέρουν να δημιουργήσουν και συμπεριληπτικές πολιτικές κοινότητες. Οι πολυάριθμες ρωσικές μειονότητες διαφύλαξαν τα μειονοτικά τους δικαιώματα (γλώσσα), βρέθηκαν όμως περιθωριοποιημένες κοινωνικά και πολιτικά σε κοινωνίες που επέμεναν σε κοινωνικές δομές βασισμένες στις φυλές (tribu) και αγωνίζονταν για την ανατροπή των δημογραφικών δεδομένων²⁷² μέσω των αυξημένων γεννήσεων και τον επαναπατρισμό των διασπορών τους. Επιπλέον, οι εθνοτικές εντάσεις, η άνοδος στην εξουσία αυταρχικών καθεστώτων, η επαγγελματική αναβάθμιση των γηγενών και η αυξημένη οικονομική ανασφάλεια της μεταβατικής περιόδου κατέστησαν τη θέση των υψηλά εξειδικευμένων Ρώσων των πόλεων ιδιαίτερα επισφαλή. Παρόλο που η παραμονή της ρωσικής τεχνικής και επιστημονικής ιντελιγκέντσιας στην Κεντρική Ασία κρίθηκε απαραίτητη από τις κυβερνήσεις για τη λειτουργία των εθνικών βιομηχανιών, η επιστροφή στη Ρωσία

²⁷⁰ Η μεταρρύθμιση του Λετονικού Κώδικα Ιθαγένειας το 1998 επέτρεπε την κατάργηση των «παραθύρων πολιτογράφησης» και την ελεύθερη πολιτογράφηση των ρωσόφωνων, όμως οι νέοι αυστηρότεροι Νόμοι Εκπαίδευσης και Κρατικής Γλώσσας του 1999 περιόριζαν ακόμα περισσότερο τη ρωσική παιδεία και γλώσσα. Στο ίδιο επίπεδο κινήθηκαν και οι μεταρρυθμίσεις της Εσθονίας της ίδιας περιόδου. Βλ. J. Dorodnova, *ό.π.*, σ. 225-226.

²⁷¹ J. McLaren-Miller, "Russians Abroad: Citizenship and Political Community in Estonia and Kazakhstan", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas...*, *ό.π.*, σ. 249-255.

²⁷² Η περίπτωση του Καζακστάν ήταν η μόνη στο μετα-σοβιετικό χώρο με ισχυρό δημογραφικό έλλειμμα ως προς την κυρίαρχη εθνότητα (οι εθνοτικοί Καζάκοι αποτελούσαν μόνο το 39.7 % του συνολικού πληθυσμού σύμφωνα με την απογραφή του 1989). Η αριθμητική μειοψηφία και η προβληματική ιστορικά νομιμοποίηση της ανεξαρτησίας του κράτους έστρεψαν τις πολιτικές ελίτ προς τις διασκορπισμένες στο εξωτερικό κοινότητες των Καζάκων και στον προνομιακό αλλά και επίλεκτο «επαναπατρισμό» τους. Βλ. C. King, N. J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages...", *ό.π.*, σ. 127-130.

άγγιξε τελικά ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά. Όσοι είχαν προσελκυστεί στο παρελθόν από την προοπτική επαγγελματικής αναβάθμισης στην περιφέρεια, αποχωρούσαν τώρα προκειμένου να διατηρήσουν το υψηλό επίπεδο ζωής τους. Η κινητικότητα της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, άλλωστε, είναι σε όλες τις χώρες φαινόμενο συνηθισμένο και δικαιολογημένο από τις ευκαιρίες εύρεσης νέας εργασίας λόγω της υψηλής εξειδίκευσής της.²⁷³

Στην Υπερκαυκασία η έξοδος η οποία είχε αρχίσει από τις προηγούμενες δεκαετίες, ενισχύθηκε τη δεκαετία του 1990 λόγω των παρατεταμένων εθνοτικών συρράξεων, προκαλώντας σημαντική μείωση της ήδη ολιγάριθμης ρωσικής διασποράς και υψηλή ομοιογένεια και στα τρία νέα κράτη. Στην Ουκρανία και τη Λευκορωσία το μέγεθος και η διάρκεια της ρωσικής μετανάστευσης που είχαν επιφέρει το γλωσσικό εκρωσισμό των πληθυσμών τους, επέβαλαν μετριοπαθείς μειονοτικές πολιτικές.²⁷⁴ Ειδικά στην Ουκρανία, παρά το ανεπτυγμένο εθνικό συναίσθημα και τις διαφορές με τη Ρωσία στο ζήτημα της Κριμαίας και του Στόλου της Μαύρης Θάλασσας,²⁷⁵ η απο-σοβιετοποίηση του κράτους μέσω της προαγωγής της ουκρανικής γλώσσας και κουλτούρας στην ανώτατη εκπαίδευση και το δημόσιο τομέα υπήρξε συγκρατημένη λόγω της αντίστασης των ρωσόφωνων πληθυσμών αλλά και της οικονομικής εξάρτησης από τη Ρωσία. Οι εθνοτικοί Ρώσοι, άλλωστε, έδειξαν να ταυτίζονται με τα συμφέροντα του ουκρανικού κράτους, την ανεξαρτησία του οποίου υποστήριζαν το 1991 για οικονομικούς λόγους. Στη Μολδαβία, τέλος, η επίσημη ρητορεία υπέρ της ένωσης με τη Ρουμανία οδήγησε τη ρωσική διασπορά και τους ρωσόφωνους Ουκρανούς της Υπερδνειστερίας στο αποσχιστικό κίνημα του 1992 (ζήτημα που παραμένει εκκρεμές μέχρι σήμερα) και τελικά στη μεταστροφή της κυβέρνησης προς μία πολιτική (civic) εθνική οικοδόμηση.²⁷⁶

²⁷³ P. Kolsto, "The new Russian Diaspora: Minority Protection in the Soviet Successor States". *Journal of Peace Research* 30. 2. 1993, σ. 202.

²⁷⁴ R. Brubaker, "Citizenship Struggles...", *ό.π.*, σ. 275-276.

²⁷⁵ Η Κριμαία αποτελεί περιοχή ιστορικής και στρατηγικής σημασίας για τη Ρωσία. Τμήμα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας από το 18^ο αι., οπότε και αποσπάστηκε από τους Οθωμανούς, παραχωρήθηκε το 1954 στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Ουκρανίας από τον Χρουστσόφ στα πλαίσια των εορτασμών για τα 300 χρόνια ένωσης της Ρωσίας με την Ουκρανία. Η ισχυρή μειονότητα των εθνοτικών Ρώσων (αποτέλεσμα των μεταπολεμικών συνεχών εκτοπίσεων των γηγενών Τατάρων και των επακόλουθων ρωσικών εποικισμών) και η παρουσία του Ρωσικού Στόλου της Μαύρης Θάλασσας στην περιοχή είχαν ως αποτέλεσμα την διακήρυξη της αυτοδιάθεσής της το 1992. Η Ουκρανία διατήρησε τελικά την επικυριαρχία της στην Κριμαία αναγνωρίζοντάς της ειδικό οικονομικό στάτους, ενώ οι σχέσεις της με τη Ρωσία αποκλιμακώθηκαν με το Σύμφωνο Φιλίας και Συνεργασίας του 1997. Βλ. A. Braun. "All quiet on the Russian Front?...". *ό.π.* σ. 105-107.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 100-105.

Αναλογικά, μεταξύ των 14 ανεξάρτητων κρατών η Αρμενία, η Γεωργία, το Τατζικιστάν και το Αζερμπαϊτζάν παρουσίασαν τη δεκαετία 1989-1999 τη μεγαλύτερη μείωση του ρωσικού πληθυσμού τους λόγω μετανάστευσης (62.2%, 44.8%, 56.6% και 48.1% αντίστοιχα). Το ένα τέταρτο περίπου του ρωσικού πληθυσμού έφυγε από το Ουζμπεκιστάν (25.7%), το Κιργιστάν (23.5%), το Τουρκμενιστάν (25.3%) ενώ από το Καζακστάν το 16.6%. Στη Μολδαβία και τις Βαλτικές Χώρες η ρωσική μετανάστευση κυμάνθηκε μεταξύ 9-13% του συνολικού ρωσικού πληθυσμού (Μολδαβία: 9%, Λετονία:10.2%, Εσθονία:12.3%, Λιθουανία:13.1%) ενώ στην Ουκρανία και τη Λευκορωσία περιορίστηκε σε μικρά ποσοστά (2.6% και 1.3% αντίστοιχα). Φυσικά σε απόλυτους αριθμούς η μεγαλύτερη ρωσική έξοδος πραγματοποιήθηκε από τα κράτη με την ισχυρότερη αριθμητικά ρωσική διασπορά: το Καζακστάν, την Ουκρανία και το Ουζμπεκιστάν.²⁷⁷

²⁷⁷ T. Heleniak, "The End of an Empire: Migration and the Changing Nationality Composition of the Soviet Successor States, στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *ό.π.*, σ. 138.

3. Σοβιετική κληρονομιά και μετα-σοβιετικές ταυτότητες.

Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991 επηρέασε τη θέση των ρωσικών πληθυσμών περισσότερο από κάθε άλλη εθνική ομάδα. «Μεταμόρφωσε τους χθεσινούς εσωτερικούς μετανάστες, ασφαλείς στη σοβιετική τους υπηκοότητα, στους σημερινούς διεθνείς μετανάστες με επισφαλή και ασαφή ταυτότητα».²⁷⁸ Η μεταβολή αυτή η οποία προκλήθηκε όχι από κάποια νέα μετανάστευση αλλά από τη μετακίνηση των συνόρων και την ανάδειξη των 15 εθνικών κρατών, έπληξε ιδιαίτερα τη σχέση ανάμεσα στο Ρωσικό «πυρήνα» και τους Ρώσους του «Εγγύς Εξωτερικού». Οι τελευταίοι από εκπρόσωποι της κεντρικής εξουσίας, τόσο της τσαρικής όσο και της σοβιετικής, μετατράπηκαν σε μειονότητες με αβέβαιο το μέλλον τους μέσα σε νέα ανεξάρτητα κράτη που επιχειρούσαν με εθνικοποιητικές διαδικασίες να αντισταθμίσουν την κυριαρχία από τις «ξένες» πολιτικές δυνάμεις των προηγούμενων δεκαετιών. Οι Ρώσοι, οι πιο κινητικοί αλλά και πολυάριθμοι από όλες τις σοβιετικές εθνικότητες, έχασαν όχι μόνο υλικά πλεονεκτήματα, (θεσμικά, πολιτικά και πολιτισμικά) αλλά και την ασφάλεια του «ανήκειν» στην κυρίαρχη εθνικότητα της Σοβιετικής Ένωσης.²⁷⁹ Χωρίς να μετακινηθούν τούτη τη φορά, βρέθηκαν ξαφνικά εκτός αυτής που τεχνητά χαρακτηρίστηκε «εθνοτική πατρίδα» τους, της Ρωσικής Ομοσπονδίας. Γι' αυτούς που προηγουμένως ταυτίζονταν με την ευρύτερη Σοβιετική Ένωση η έννοια της «πατρίδας» απέκτησε διαφορούμενο χαρακτήρα, ενώ παράλληλα δημιούργησε προβληματισμό στους μελετητές που κατέφυγαν σε ποικίλους όρους προκειμένου να τους κατηγοριοποιήσουν: «κοινότητα Ρωσοποιημένων εποίκων», «ρωσική διασπορά», «ρωσικές εθνικές μειονότητες», «ρωσόφωνοι πληθυσμοί».²⁸⁰

Η βαθιά κρίση ταυτότητας, η οποία επηρέασε σε διαφορετικούς βαθμούς όλες τις εθνικές και εθνοτικές ομάδες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, υπήρξε για τους ρωσικούς πληθυσμούς διπλή: πολιτική και πολιτισμική. Αφορούσε δηλαδή τόσο τον κλονισμό της ταυτότητάς τους με μια ουσιοποιημένη «σοβιετική πραγματικότητα» όσο

²⁷⁸ R. Brubaker, "Citizenship Struggles...". *ό.π.*, σ. 269.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 272-273.

²⁸⁰ Η διχογνωμία ως προς την ορολογία απορρέει από το γενικότερο προβληματισμό γύρω από την ιστορική εξέλιξη των ρωσικών κοινοτήτων, τη σύνθεσή τους και τη σημερινή πολιτική τους στάση. Καταρχάς, οι κοινότητες αυτές περιλαμβάνουν ποικίλες εθνοτικές ομάδες με ασαφείς εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες. Η ρωσική γλώσσα και κουλτούρα η οποία είναι κυρίαρχο διακριτικό στοιχείο τους, χαρακτηρίζει επίσης πολλές εθνικές ελίτ λόγω της γλωσσικής πολιτικής του παρελθόντος. Η διασπορική ιδιότητα πάλι παραπέμπει στα πολιτικά συμφέροντα της Μόσχας και όχι απαραίτητα στη δημογραφική πραγματικότητα των μετα-σοβιετικών κρατών. Τέλος, η πολιτική κινητοποίησή τους υπαγορεύεται όχι από εθνικιστικά κίνητρα αλλά από την υπονόμευση της έως τότε οικονομικής, πολιτικής και γλωσσικής υπεροχής. βλ. C. King, N. J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages...". *ό.π.*, σ. 119.

και την αυτοπρόσληψή τους μέσω της ρωσικής κουλτούρας οι οποίες άρχισαν να παραγκωνίζονται σημαντικά από τις τοπικές πλειοψηφίες προς όφελος των δικών τους γλωσσών.²⁸¹ Ο τρόπος αντίδρασης των ποικίλων και ετερογενών ρωσικών κοινοτήτων στις εξελίξεις αυτές καθορίστηκε από τον επαναπροσδιορισμό της πολιτικής νομιμοφροσύνης τους και της εθνοπολιτισμικής ταυτότητάς τους μέσα στις νέες κοινωνίες, διαδικασία περίπλοκη, δυναμική και μακροχρόνια, στενά συνυφασμένη με τις πολιτικές των κρατών εγκατάστασης και της Ρωσικής Ομοσπονδίας (πολιτικές συνδεδεμένες και με την ανασηματοδότηση της δικής τους εθνικής ταυτότητας) αλλά και την κληρονομιά των σοβιετικών θεσμών.

Ειδικά οι τελευταίοι είχαν επηρεάσει καθοριστικά την αίσθηση του «ανήκειν» των ρωσικών πληθυσμών. Στο σοβιετικό καθεστώς το δημόσιο στάτους, τα γλωσσικά προνόμια και οι πολιτισμικές διευκολύνσεις που απολάμβαναν οι Ρώσοι σε όλη ανεξαιρέτως τη Σοβιετική Ένωση,²⁸² είχαν ως αποτέλεσμα να αντιλαμβάνονται ως πατρίδα τους τη συνολική Σοβιετική Ένωση και όχι συγκεκριμένα τη Ρωσική Σοσιαλιστική Δημοκρατία. Παρά την αυτο-πρόσληψή τους με εθνοτικούς όρους, ως Ρώσων δηλαδή, η Ρωσία δεν συμβόλιζε γι' αυτούς ό,τι οι υπόλοιπες εθνικές δημοκρατίες είχαν αρχίσει να σημαίνουν για τις ομώνυμες εθνικότητες. Η απόσταση ανάμεσα στους Ρώσους και τη συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια διαφαινόταν και από τη διάκριση σε επίπεδο ονοματοθεσίας, διάκριση απολύτως ορατή στη ρωσική γλώσσα. Το όνομα, δηλαδή, της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας δεν προερχόταν από το ρωσικό έθνος (*Russkii*) αλλά από τον υπερ-εθνοτικό όρο *Rossia* με τον οποίο ο Μεγάλος Πέτρος είχε προσδιορίσει την αυτοκρατορία του.²⁸³ Επιπλέον, τη δημιουργία μιας εθνικής επικράτειας συνδεδεμένης αποκλειστικά με τους Ρώσους την δυσχέραινε η έλλειψη βασικών εθνικών θεσμών που απαντούσαν στις υπόλοιπες Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες,²⁸⁴ η δημογραφική σύνθεση και οι πολλαπλές εδαφικές

²⁸¹ P. Kolsto, "The New Russian Diaspora-An Identity of its own? Possible Identity Trajectories for Russians in the Former Soviet Republics", πρόσβαση: <http://folk.uio.no/palk/identity.htm>

²⁸² Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες σοβιετικές εθνικότητες, στις οποίες τα όποια προνόμια εκχωρούνταν αποκλειστικά μέσα στα όρια των δημοκρατιών τους, οι Ρώσοι απολάμβαναν ένα «πεπερατικό στάτους» και μια «εθνικότητα μη εδαφοποιημένη». Βλ. P. Kolsto, "Territorialising diasporas...", *ό.π.*, σ. 402

²⁸³ Στο ίδιο.

²⁸⁴ Κυρίαρχο ρόλο μέσα στο σοβιετικό πολιτικό σύστημα έπαιζε το Κεντρικό Κομμουνιστικό Κόμμα της ΕΣΣΔ με κομματικούς και κυβερνητικούς θεσμούς (Ανώτατο Σοβιέτ, Κεντρική Επιτροπή, Γραμματεία, Πολιτμπιρό, Συμβούλιο των Υπουργών, Πρεζίντιουμ, Γενικός Γραμματέας) οι οποίοι με έδρα τη Μόσχα σχεδίαζαν και εφάρμοζαν πολιτικές για όλη συνολικά την επικράτεια. Αντίστοιχα όργανα λειτουργούσαν και στα επόμενα δύο επίπεδα της διοικητικής ιεραρχίας (στο ενδιάμεσο - εθνικό, περιφερειακό και τοπικό- και στο πρωτοβάθμιο). Η Ρωσική Σοσιαλιστική Ομοσπονδία ήταν η μόνη δημοκρατία η οποία στερούνταν στο ενδιάμεσο επίπεδο εθνική κομματική οργάνωση. Ενώ στις

υποδιαίρεσεις της.²⁸⁵ Παραδόξως, αυτό αποτελούσε απόρροια των ίδιων των σοβιετικών θεσμών οι οποίοι κωδικοποιούσαν επίσημα το εδαφικό-πολιτικό έθνος και την προσωπική εθνικότητα, διαχωρίζοντάς τα από το κράτος και την ιθαγένεια.²⁸⁶

Το συγκεκριμένο σύστημα είχε με πρωτότυπο τρόπο μετατρέψει την τεράστια εθνοτικο-εθνική ετερογένεια της Σοβιετικής Ένωσης σε θεσμοθετημένη πολυεθνικότητα επιχειρώντας έτσι να συγκρατήσει και να ελέγξει την εν δυνάμει καταστροφική εθνο-πολιτική κινητοποίηση και να αποδυναμώσει τη σημασία της εθνικότητας ως κεντρικής οργανωτικής αρχής της κοινωνικής ζωής. Έθνος και εθνικότητα αποκρυσταλλώνονταν σε υπο-κρατικό επίπεδο μέσα από την εδαφική οργάνωση της ομοσπονδιακής πολιτικής και διοίκησης (53 εθνικές επικράτειες), την πολιτική οικοδόμησης μη ρωσικών εθνών τις δεκαετίες 1920-1930 μέσα από εθνικούς θεσμούς (εθνικά κομμουνιστικά κόμματα, εθνικές Ακαδημίες Επιστημών και εθνικές οργανώσεις της KGB), την κωδικοποίηση της προσωπικής εθνικότητας στα εσωτερικά διαβατήρια και τα άλλα προσωπικά έγγραφα, την ανάπτυξη ευρέων εθνικών ιντελιγκεντσιών και επαγγελματικών στελεχών, την καλλιέργεια των εθνικών γλωσσών στις χαμηλές βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος αλλά και τη δράση των Σοβιετικών εθνογράφων, γλωσσολόγων και ιστορικών. Παρά τη μαρξιστική-λενινιστική αποστροφή προς τον εθνικισμό, οι σοβιετικές πολιτικές μακροπρόθεσμα θα οδηγήσουν στο αντίθετο αποτέλεσμα. «Αντί να λειτουργήσει ως χωνευτήρι των παλιών εθνών, η Σοβιετική Ένωση θα εξελιχτεί τελικά σ' ένα εκκολαπτήριο νέων εθνών».²⁸⁷

Η ίδια όμως η Σοβιετική Ένωση σε κεντρικό επίπεδο δεν οργανώθηκε ποτέ ως ένα εθνικό κράτος, ούτε ως Σοβιετικό, μέσα από την ανάδυση ενός σοβιετικού έθνους ούτε ως Ρωσικό, παρά την αναμφισβήτητη κυρίαρχη ρωσική εθνικότητα. Το «αυτοκρατορικό» έθνος είχε αντικατασταθεί από ένα «αυτοκρατορικό κόμμα» το

υπόλοιπες 14 Δημοκρατίες υπήρχαν Συμβούλια των Αντιπροσώπων του Λαού τα οποία αναδείκνυαν τα κυβερνητικά όργανά τους (επιτροπές, μέλη των γραφείων, δύο Γραμματείς κ.α.) και τους αντιπροσώπους τους για το Ανώτατο Σοβιέτ, στη Ρωσία η διαδικασία αυτή έφτανε μέχρι το περιφερειακό επίπεδο όπου τα συμβούλια των oblasts, krajs και αυτόνομων διαιρέσεων αναδείκνυαν αντιπροσώπους απευθείας για το κεντρικό επίπεδο.

Βλ. Library of Congress Country Studies. <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/sutoc.html>

²⁸⁵ Η Ρωσική Σοσιαλιστική Ομοσπονδία ήταν η μόνη που διέθετε στο εσωτερικό της όλα τα είδη εδαφικών υποδιαίρεσεων (αυτόνομες δημοκρατίες, oblasts, okrugs, krajs, raions). Από αυτές, 16 αυτόνομες δημοκρατίες και 15 κατώτεροι πολιτικοί σχηματισμοί είχαν επίσημα αναγνωρισθεί ως «πατρίδες» μη ρωσικών εθνοτήτων. R. Brubaker, "Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia...", *ό.π.*, σ.69-70.

²⁸⁶ Για το εθνικό ζήτημα και τον τρόπο διαχείρισής του από το Σοβιετικό καθεστώς βλ. *Στο ίδιο*, σ. 49-60 και 69-71.

²⁸⁷ Παρατίθεται στο: C. King, N. J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages...", *ό.π.*, σ. 117.

οποίο ευαγγελιζόταν την αποκρυστάλλωση μιας διεθνικής, αντι-εθνικής και τελικά υπερεθνικής Σοβιετικής ταυτότητας η οποία μάλιστα τις δεκαετίες 1960 και 1970 εκφράστηκε μέσα από το δόγμα του «Σοβιετικού Ανθρώπου» και της «νέας ιστορικής κοινότητας». Άλλωστε, από την περίοδο των Τσάρων η ρωσική ταυτότητα η οποία προωθούνταν σε όλη την αυτοκρατορία μέσα από τη ρωσική μετανάστευση και τις πολιτικές γλωσσικού εκρωσισμού των απομονωμένων περιοχών (αυξημένες στα τέλη του 19^{ου}) εξυπηρετούσε την αυτοκρατορική τάξη, την ενοποίηση και σταθεροποίηση του τσαρικού κράτους και όχι την επέκταση του ρωσικού έθνους. Εκείνο που επιδιωκόταν ήταν η ταύτιση των γηγενών με το τσαρικό σύστημα και όχι εκείνη με κάποιο «εθνικό κέντρο».²⁸⁸

Η θεσμοθέτηση εθνικών δημοκρατιών και εθνικοτήτων στη Σοβιετική Ένωση κληροδότησε στους πληθυσμούς την αίσθηση του «ανήκειν» με εθνικούς όρους αλλά και εντάσεις και ασυμβατότητες ανάμεσα στις δυο πλευρές του έθνους: την εδαφική-πολιτική και την πολιτισμική. Έτσι, σε κάθε εθνοτική ομάδα δεν αντιστοιχούσε και ξεχωριστή εθνική δημοκρατία (κάτι που αφορούσε στις ξένες διασπορές, τις συνδεδεμένες δηλαδή με κάποιο συγγενές εθνικό κράτος εκτός Σοβιετικής Ένωσης αλλά και στις μικρές εθνοτικές ομάδες), ένα μεγάλο επίσης μέρος των εθνικοτήτων με τις μεταναστεύσεις, τις εκτοπίσεις αλλά και την αυθαίρετη χάραξη των διοικητικών περιφερειών ζούσε εκτός της εθνικής του επικράτειας²⁸⁹ («εσωτερικές σοβιετικές διασπορές»),²⁹⁰ ενώ στην περίπτωση των Ρώσων η ταύτιση ανάμεσα στην ισχυρή προσωπική εθνικότητα και την ελλιπώς θεσμοθετημένη Ρωσική Δημοκρατία ήταν εξασθενημένη. Ωστόσο, για μεγάλο διάστημα οι εθνικές εντάσεις θα συγκρατηθούν και ο πολιτικός εθνικισμός θα καταπνιγεί (τόσο με τις πολιτικές των «εκκαθαρίσεων» όσο και της προνομιακής μεταχείρισης) χωρίς βέβαια να εξαφανιστεί. Ο κλονισμός της Σοβιετικής Ένωσης με την εφαρμογή της *glasnost* και της *perestroika* θα διευκολυνθεί από την εδαφική-πολιτική αποκρυστάλλωση του έθνους (την ύπαρξη αυτόνομων δημοκρατιών με καθορισμένα σύνορα, ονόματα, θεσμούς, διοικητικό μηχανισμό, ισχυροποιημένες πνευματικές και πολιτικές ελίτ και κυρίως το συνταγματικό δικαίωμα της απόσχισης). Για πρώτη φορά οι κυρίαρχες εθνότητες θα χρησιμοποιήσουν την εδαφικότητά τους στη διεκδίκηση της υπεροχής

²⁸⁸ M. Flynn, *Migrant Resettlement*, ό.π., σ. 35-36.

²⁸⁹ Σύμφωνα με την απογραφή του 1989, 73 εκατομμύρια Σοβιετικοί, το ένα τέταρτο του συνολικού σοβιετικού πληθυσμού, ζούσαν εκτός της δικής τους εθνικής επικράτειας. Βλ. R. Brubaker, "Nationhood and the National Question...", ό.π., σ. 57.

²⁹⁰ P. Kolsto, "Territorialising diasporas...", ό.π., σ. 401.

έναντι των Ρώσων και των Ρωσόφωνων που ζούσαν στις δημοκρατίες τους. Η παραδειγματικά ειρηνική διάλυσή της δεν θα επηρεαστεί όμως τόσο από τον εθνοπολιτισμικό καθορισμό του.²⁹¹ Ο αγώνας εξουσίας κατά του ήδη εξασθενημένου Σοβιετικού κέντρου θα διεξαχθεί από τις εθνικές ελίτ και όχι από το λαό των εθνικών δημοκρατιών. Το εθνοπολιτισμικό στοιχείο θα παίζει καθοριστικό ρόλο αργότερα, όταν τα διάδοχα κράτη της Σοβιετικής Ένωσης, ως «αναδυόμενα» κράτη, θα επιχειρήσουν να εδραιώσουν την κρατική τους υπόσταση αλλά και να προσδιορίσουν την πολιτική τους κοινότητα μέσω μιας *πολιτικής* (civic) ή αντίθετα *πολιτισμικής* (ethnic) μορφής ιθαγένειας η οποία θα συμπεριλάβει μέσα σ' αυτό ή θα αποκλείσει από αυτό αντίστοιχα, ανάλογα με τις προτεραιότητες κάθε κράτους, τις σημαντικές μειονότητες που υπήρχαν στα εδάφη τους. Οι κληροδοτημένες από το σοβιετικό παρελθόν προσδοκίες «ιδιοκτησίας» των ομώνυμων εδαφικών δημοκρατιών από τα εθνοπολιτισμικά έθνη μπορούσαν μετά την ανεξαρτητοποίηση να ικανοποιηθούν μέσα από την προώθηση της γλώσσας, της δημογραφικής υπεροχής, της πολιτικής εκπροσώπησης και οικονομικής ευμάρειας του άμεσα συνδεδεμένου με το κάθε κράτος έθνους. Σε αντίθεση όμως με τα 14 νέα ανεξάρτητα κράτη, στη Ρωσική Ομοσπονδία δεν θα τεθεί θέμα εθνικοποίησης της δεδομένης κρατικής επικράτειας και των θεσμών της. Για τους Ρώσους η εσωτερική ομοσπονδιακή δομή, η εδαφική επικράτεια και το πολιτικό σώμα του συγκεκριμένου κράτους είχαν ήδη μικρή θεσμική αξία λόγω της ασυμβατότητάς τους με το διασκορπισμένο ρωσικό έθνος που μέχρι τότε ταυτιζόταν με το Σοβιετικό κράτος. Εδώ οι κρατικές ελίτ θα προσπαθήσουν να ισχυροποιήσουν την κρατική υπόσταση και τη νέα ταυτότητά της Ρωσίας προβάλλοντας διεκδικήσεις πάνω στους πολυάριθμους εθνοτικούς Ρώσους που βρέθηκαν ξαφνικά «εκτός συνόρων» (αυτούς οι οποίοι στην τελευταία σοβιετική απογραφή είχαν δηλώσει την εθνικότητά τους ως ρωσική), παρόλο που εκείνοι ήταν πλέον όχι μόνο κάτοικοι αλλά και στην πλειοψηφία τους πολίτες των νέων κρατών (με εξαίρεση την Εσθονία και τη Λετονία).²⁹²

Η εθνικοποίηση του πολυεθνικού σοβιετικού πολιτικού χώρου θα εμπλέξει λοιπόν τα διάδοχα κράτη, τις ρωσικές μειονότητες και την εξωτερική εθνική «πατρίδα» σ' ένα τριαδικό πλέγμα αλληλεξάρτησης συμφερόντων και συνεπειών. Παρά τις διαφορετικές όμως σκοπιμότητες, οι πολιτικές διακηρύξεις τόσο της Ρωσίας όσο και των νέων κρατών θα συγκλίνουν στην ίδια κατεύθυνση: τη διασύνδεση των

²⁹¹ R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 61-69.

²⁹² Στο ίδιο, σ. 69-71.

ρωσικών πληθυσμών με την «εξωτερική εδαφικότητα», την «ιστορική πατρίδα» και όχι τον τόπο εγκατάστασής τους.²⁹³ Για τις ίδιες τις ρωσικές μειονότητες με την εξασθενημένη εθνοτική ρωσική συνείδηση και την έντονη ετερογένεια μεταξύ τους αλλά και εντός τους το ζήτημα θα αποδειχτεί αρκετά περίπλοκο. Οι στάσεις τους απέναντι στη Ρωσία και τις χώρες διαβίωσης, οι σχέσεις με την «πατρίδα» και η πολιτική νομιμοφροσύνη δεν μπορούσαν να είναι ομοιόμορφες. Η *rodina* (πατρίδα) εξελίχτηκε σε μια ιδιαίτερα αμφίσημη έννοια, ταυτιζόμενη άλλοτε με κάποιο κράτος («τη μεγάλη πατρίδα»), που μπορούσε να είναι η πρώην ΕΣΣΔ, η Ανεξάρτητη Δημοκρατία ή η Ρωσική Ομοσπονδία και άλλοτε με την περιοχή γέννησης και εγκατάστασης (τη «μικρή πατρίδα»/«εστία».²⁹⁴ Η «ρωσικότητα», δηλαδή, παρά την εθνικιστική ρητορεία δεν ήταν συνδεδεμένη αποκλειστικά με τη Ρωσία αλλά είχε και μια έντονα τοπική διάσταση. Δεν υπάκουε επίσης αποκλειστικά σε συναισθηματικές ανάγκες αλλά και σε ορθολογικές εκτιμήσεις, με αποτέλεσμα οι δεσμοί με μια χώρα να μη σημαίνουν απαραίτητα πολιτική δέσμευση με το αντίστοιχο κράτος.²⁹⁵

Μέσα σ' ένα πολιτικά και κοινωνικά μεταλλασσόμενο μετα-σοβιετικό χώρο, οι ταυτίσεις τους θα είναι συνεπώς πολλαπλές και συνεχώς εξελισσόμενες, αλληλεπικαλυπτόμενες και σε κάποιες περιπτώσεις ανταγωνιστικές: εθνικές, εθνοτικές, πολιτικές και υπερεθνικές. Όπως μαρτυρούν οι έρευνες της πρώτης δεκαετίας, οι νέες ταυτίσεις των Ρώσων (τόσο πολιτιστικές όσο και πολιτικές), συνδέονται με το ρωσικό πολιτισμό, τον εθνικό πολιτισμό της χώρας εγκατάστασής τους, τη Σοβιετική Ένωση, την αυτοκρατορική Ρωσία, τη σημερινή Ρωσική Ομοσπονδία, την ανεξάρτητη δημοκρατία της εγκατάστασής τους αλλά και με υβριδικές μορφές, όπως μια νέα ρωσική αυτο-πρόσληψη που υιοθετεί πολιτισμικά στοιχεία και από το εθνοτικά ξένο περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν ή ακόμα μια νέα πολιτική συμπεριφορά που στοχεύει στη διεκδίκηση ενός ανεξάρτητου εθνικού κράτους (περίπτωση Κριμαίας και Υπερδνειστερίας). Οι ταυτοτικές επιλογές των Ρώσων του «Εγγύς Εξωτερικού» είναι καθοριστικές για το μέλλον των ίδιων των κοινοτήτων τους αλλά και την πολιτική σταθερότητα των νέων κρατών, εφόσον μπορούν να οδηγήσουν στην αφομοίωση, την ένταξη, την απομόνωση, τη μετανάστευση, τον αλυτρωτισμό. Επηρεάζονται από μια πληθώρα παραγόντων που

²⁹³ P. Kolsto, "Territorialising diasporas...", *ό.π.*, σ. 412.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 414.

²⁹⁵ N. Kosmarskaya, " 'Russian Diasporas' in the Light of Identity: Conceptualising Position of the Russian-Speakers in the Post-Soviet States", στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas...*, *ό.π.*, σ. 338-343.

σχετίζονται τόσο με τα άτομα όσο και με τις κοινότητες, όπως: τη γεωγραφική απόσταση από τη Ρωσία, την πολιτισμική διαφοροποίηση από τους γηγενείς, το μέγεθος, την πυκνότητα και την παλαιότητα της κοινότητας, τη διγλωσσία/άγνοια της εθνικής γλώσσας, τους μεικτούς γάμους/ενδογαμία, την ηλικία, το κοινωνικό-οικονομικό στάτους των ατόμων, τις οικονομικές συνθήκες, την ανάπτυξη δομών εκπροσώπησης (ελίτ) στις διασπορικές ομάδες, τις πολιτικές των νέων δημοκρατιών-κρατών σε εθνικοποιητική διαδικασία, την εμπλοκή της εξωτερικής «πατρίδας», τη στάση των ρωσικής κοινής γνώμης απέναντί τους και τα μεταναστευτικά ρεύματα από ή προς τη Ρωσία που θα ενδυναμώσουν ή θα αποδυναμώσουν τις κοινότητες.²⁹⁶

Ο έντονος αυτός βαθμός διαφοροποίησης των ρωσικών κοινοτήτων ως προς τη συνείδηση, τη σύνθεση (εθνοτικοί Ρώσοι/ Ρωσόφωνοι, γηγενείς/πρόσφατοι μετανάστες, συμπαγείς ομάδες/ολιγάριθμες) αλλά και τη συμπεριφορά (πληθυσμοί που «επιστρέφουν» στη Ρωσία/ άλλοι που επιλέγουν συνειδητά να παραμείνουν), έχει προκαλέσει στον ακαδημαϊκό χώρο την αμφισβήτηση της διασπορικής ιδιότητας τους. Άλλωστε, το γεγονός ότι οι πληθυσμοί αυτοί βρέθηκαν «εκτός συνόρων» με την ξαφνική συρρίκνωσή μιας «αυτοκρατορίας» και τη διαμόρφωση νέων συνόρων, μετατράπηκαν σε καταπιεσμένες μειονότητες χωρίς καν να μεταναστεύσουν, στερούνται μιας εθνοτικής ομαδικής συνείδησης (πολιτικής δράσης και κοινωνικών κινημάτων), όπως και κοινωνικών διακρατικών δικτύων (οι περισσότεροι αγνοούν την ύπαρξη και λειτουργία Οργανισμών υποστήριξης των συμφερόντων τους στη Ρωσία), απομακρύνει την περίπτωση των Ρώσων του «Εγγύς Εξωτερικού» από το αρχετυπικό σχήμα της διασποράς.²⁹⁷ Ο προβληματισμός των ακαδημαϊκών ως προς την ορθότητα της χρήσης του όρου «διασπορά» οδήγησε σε μία «λεξιλογική αναρχία» που περιλάμβανε εναλλακτικές προτάσεις όπως: «αποκομμένες» μειονότητες [*stranded minorities*] (Cohen), «αποτυχημένη διασπορά» [*beached diaspora*] (Laitin), «ατυχηματικές διασπορές» [*accidental diasporas*] (Brubaker), «αυτοκρατορική μειονότητα» [*imperial minority*] (E. Payin), «παραμεθόριοι Ρώσοι» [*borderland Russians*] (G. Smith).²⁹⁸ Ανεξάρτητα όμως από το αν αποτελούν «αυθεντική» διασπορά ή όχι, οι κοινότητες αυτές θεωρούνται ότι έχουν αρχίσει να

²⁹⁶ Για τις μορφές ταύτισης των Ρώσων του Εγγύς Εξωτερικού βλ. P. Kolsto, "The New Russian Diaspora...", *ό.π.* · E. Poppe, L. Hagendoorn, "Types of Identification among Russians in the 'Near Abroad'", *Europe-Asia Studies* 53, 1, 2001, σ. 57-71 · N. Kosmarskaya, " 'Russian Diasporas' *ό.π.* σ. 335-345.

²⁹⁷ G. Smith, "Transnational politics...", *ό.π.*, σ. 501-502.

²⁹⁸ Παρατίθενται στο H. Pilkington, M. Flynn, "A Diaspora in Diaspora? Russian Returnees Confront the 'Homeland'", *Refuge* 23, 2, 2006, σ. 57-58.

διαμορφώνουν μια διασπορική νοοτροπία. Καθοριστική σ' αυτή τη διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης της ταυτότητάς τους είναι οι πολιτικές των κρατών: της Ρωσίας με την αναγόρευσή της ως εθνοτικής «πατρίδας» και των κρατών διαβίωσης με τη διαμόρφωση ενός αφιλόξενου περιβάλλοντος για τους πρώην «αποίκους».²⁹⁹ Με δεδομένο το γεγονός ότι η μαζική μετανάστευση αποθαρρύνεται πλέον τόσο από τη ρωσική πολιτική όσο και από τη Δύση, ο υποβιβασμός τους όμως σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας διατηρείται, η ανάληψη συλλογικής δράσης στα κράτη εγκατάστασης μέσα από τοπικούς διασπορικούς σχηματισμούς διαφαίνεται ως η μόνη ρεαλιστική επιλογή.³⁰⁰ Μια «πρωτο-διασπορά»,³⁰¹ λοιπόν, («στην πραγματικότητα όχι μόνο μία αλλά 14 διαφορετικές διασπορές, καθεμία με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της»)³⁰² έχει ήδη αρχίσει να συγκροτείται μέσα από την ανάπτυξη θεσμικής υποδομής (ελίτ, πολιτικές και πολιτιστικές οργανώσεις)³⁰³ και κοινοτικής αλληλεγγύης (ισχυρές κυρίως στους εθνοτικούς θύλακες του Καζακστάν, της Ουκρανίας και της Εσθονίας), την οικονομική στήριξη του Ρωσικού κράτους, τη διατήρηση πολιτισμικών επαφών με τη Ρωσία και φυσικά με την επιλογή μόνιμης παραμονής στα νέα ανεξάρτητα κράτη. Με εξαίρεση την περίπτωση της Υπερδνειστερίας και της Κριμαίας, όπου οι ρωσόφωνοι πληθυσμοί προχώρησαν σε αποσχιστικές κινήσεις, στις υπόλοιπες διασπορικές κοινότητες η προσκόλληση στο ρωσικό πολιτισμό δεν αντιμάχεται την πολιτική δέσμευση προς τα κράτη εγκατάστασής τους. Ο χρόνος πάντως και οι γεωπολιτικές συνθήκες στο μετασοβιετικό χώρο θα δείξουν αν η ρευστή διασπορική ταυτότητα θα συνεχίσει να εξελίσσεται. Όπως και να έχει όμως, οι Ρώσοι του Εγγύς Εξωτερικού εντάσσονται ήδη στις «διασπορικές πολιτικές» της Ρωσίας, των νέων κρατών και της Δύσης.³⁰⁴

²⁹⁹ C. King, N. J. Melvin. "Diaspora Politics: Ethnic Linkages...", *ό.π.*, σ. 113-114.

³⁰⁰ G. Sheffer, *Diaspora politics: At home abroad*, *ό.π.*, σ. 137-139.

³⁰¹ N. Kosmarskaya, " 'Russian Diasporas' ...", *ό.π.*, σ. 343-344.

³⁰² P. Kolsto, "Territorialising diasporas...", *ό.π.*, σ. 404.

³⁰³ Τα τελευταία χρόνια της perestroika στην Κεντρική Ασία αναδύθηκαν ρωσικές εθνικές οργανώσεις ως απάντηση στην ενισχυόμενη εθνική συνείδηση των δημοκρατιών και την επιβολή εις βάρος τους διακρισιακών πολιτικών (*Εθνική Ένωση του Ρωσικού Πολιτισμού* στο Ουζμπεκιστάν, *Lad* στο Καζακστάν, *Σλαβική Διασπορά και Σλαβικό Ίδρυμα* στο Κιργιστάν και *Ρωσική Κοινωνία* στο Τατζικιστάν). Τα αυταρχικά καθεστώτα της περιοχής και η σύγχυση ως προς τα εθνοτικά όρια των κοινοτήτων δεν έχουν αφήσει μεγάλα περιθώρια δράσης και άσκησης πίεσης, ενώ διχασμοί εντός και μεταξύ των κοινοτήτων αποδυναμώνουν την αποδοχή τους από τους Ρώσους κατοίκους της περιοχής αλλά και την επιρροή τους στη χάραξη της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής. Η διαπίστωση αυτή επηρέασε τις εργασίες του Συνεδρίου των Ρώσων Συμπατριωτών το 2002 το οποίο έθεσε ως στόχο τη σταθεροποίηση της Ρωσίας και της ρωσικής διασποράς και τη διαμόρφωση ενός ενοποιημένου «Ρωσικού Κόσμου». Βλ. C. Ziegler, "The Russian Diaspora in Central Asia: Russian Compatriots and Moscow's Foreign Policy", *Demokratizatsiya*, Χειμώνας 2006, σ. 112-115.

³⁰⁴ G. Smith, "Transnational politics...", *ό.π.*, σ. 501.

B. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ:

Οι πολιτικές του ρωσικού κράτους απέναντι στους «ομογενείς»

Η μετανάστευση εθνοτικών Ρώσων και Ρωσόφωνων από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες προς τη Ρωσική Ομοσπονδία αποτελεί τη μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμού στο μετα-Σοβιετικό χώρο, ανάλογη με το μέγεθος της ρωσικής «διασποράς». Σύμφωνα με την τελευταία σοβιετική απογραφή του 1989,³⁰⁵ 25,3 εκατομμύρια εθνοτικοί Ρώσοι ήταν εγκατεστημένοι σε Σοβιετικές Δημοκρατίες εκτός της Ρωσικής Ομοσπονδίας, ενώ άλλα 11 περίπου εκατομμύρια μη εθνοτικοί Ρώσοι που ζούσαν εκτός της ομώνυμης δημοκρατίας τους θεωρήθηκαν «εν δυνάμει παλιννοστούντες» λόγω των πολιτισμικών δεσμών που διατηρούσαν με τη Ρωσία. Αν και για την περίοδο 1991-2002 τα επίσημα στοιχεία της ρωσικής κυβέρνησης αναφέρουν 1,5 εκατομμύριο «ακούσιους μετανάστες» και «πρόσφυγες» (καταγραφή που αφορά μόνο όσους εγκατέλειψαν τον τόπο εγκατάστασής τους λόγω διώξεων), υπολογίζεται ότι τελικά 8-10 εκατομμύρια άτομα άφησαν τα νέα ανεξάρτητα κράτη, η πλειοψηφία τους για να αξιοποιήσει τις καλύτερες οικονομικές και κοινωνικές προοπτικές της Ρωσικής Ομοσπονδίας.³⁰⁶

Το φαινόμενο προσεγγίστηκε ποικιλοτρόπως από τους πολιτικούς, δημοσιογραφικούς και ακαδημαϊκούς κύκλους: ως «μετααποικιακός επαναπατρισμός», «επιστροφή της ρωσικής διασποράς στην ιστορική πατρίδα», «προσφυγική-αναγκαστική μετακίνηση», «οι άλλοι Ρώσοι», «λύση στο δημογραφικό πρόβλημα της χώρας».³⁰⁷ Πέρα όμως από την ερμηνεία του φαινομένου, ο προβληματισμός επεκτάθηκε γρήγορα στο μέγεθος του «προβλήματος της μετανάστευσης» και την αδυναμία αντιμετώπισής του από μια κοινωνία υποδοχής

³⁰⁵ Με δεδομένο το γεγονός ότι στις απογραφές δεν ζητούνται αποδεικτικά έγγραφα, η προφορική δήλωση της ρωσικής εθνικότητας μπορούσε να μην αντιστοιχεί σ' εκείνη που ήταν καταχωρισμένη στα προσωπικά διαβατήρια αλλά να σχετίζεται περισσότερο με μια υποκειμενική αντίληψη των ατόμων. Παρά τη ρευστότητα όμως και τη συγκεκριμενικότητα της έννοιας της εθνότητας (έντονης σε κοινωνίες που υφίστανται ταχύτερες κοινωνικές αλλαγές, όπως η πρώην Σοβιετική Ένωση), υποστηρίζεται ότι σε ένα μεγάλο βαθμό η εθνοτική αυτο-πρόσληψη των περισσότερων Σοβιετικών πολιτών είχε επηρεαστεί από την εθνικότητα που τους είχαν αναγνωρίσει επίσημα οι Σοβιετικές αρχές. Βλ. P. Kolsto, "Territorialising diasporas...", *ό.π.*, σ. 398 και T. Heleniak, "Migration of the Russian Diaspora...", *ό.π.*, σ. 100.

³⁰⁶ Για τα στατιστικά στοιχεία της παραγράφου βλ. M. Flynn, "Reconstructing 'Home/lands' in the Russian Federation: Migrant-Centred Perspectives of Displacement and Resettlement", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33, 3, 2007, σ. 462 και 479.

³⁰⁷ Στο ίδιο.

που στερούνταν θεσμικής εμπειρίας και νομοθετικής βάσης για τη διαχείριση των προσφύγων, της διεθνούς οικονομικής μετανάστευσης, της ελεύθερης μετακίνησης και της μόνιμης εγκατάστασης στο εσωτερικό της. Η έννοια της «μεταναστευτικής κρίσης»³⁰⁸ θα εισαχθεί στο ρωσικό δημόσιο λόγο στα μέσα της δεκαετίας του '90, συνοδευόμενη από δραματικές προβλέψεις για τον τελικό αριθμό των «παλιννοστούντων». Το νέο λεξιλόγιο θα συμπληρωθεί από ειδικές νομικές κατηγορίες μεταναστών («ακούσιοι», «εκούσιοι», πρόσφυγες από το «Εγγύς Εξωτερικό», πρόσφυγες από τρίτες χώρες) και αμφίσημους ορισμούς των «ομοεθνών» («συμπατριώτες»). Η πλεονάζουσα ρητορεία της πρώτης δεκαετίας θα ενθαρρυνθεί από το νέο-ιμπεριαλιστικό λόμπυ και τις εξελίξεις στα νέα ανεξάρτητα κράτη (αυστηρές πολιτικές ιθαγένειας, αποσχιστικά κινήματα), η πολιτική αντιμετώπιση του ζητήματος όμως θα προσκρούσει στην οικονομική ύφεση και την πολιτική αστάθεια της πρώτης δεκαετίας³⁰⁹ αλλά και στις προτεραιότητες της εξωτερικής πολιτικής μιας Ρωσίας σε επαναπροσδιορισμό της ταυτότητάς της, των σχέσεών της με τη Δύση και του ρόλου της στο χώρο της Ευρασίας. Τη δεύτερη δεκαετία το μεταναστευτικό ζήτημα θα αποκτήσει νέες διαστάσεις με τη μαζική άφιξη μεταναστών άλλων εθνικοτήτων από το χώρο της πρώην ΕΣΣΔ (Αζέρων, Ουζμπέκων κλπ) και της Ασίας (Κινέζων, Βιετναμέζων, Αφγανών), θα συνδεθεί με τις δημογραφικές ανάγκες της χώρας, για να αποδυναμωθεί γρήγορα μπροστά στο ενδιαφέρον της κυβέρνησης Πούτιν για συγκράτηση της «ρωσικής διασποράς» στον τόπο εγκατάστασής της και για ανάπτυξη νέων μορφών συνεργασίας μαζί της.

³⁰⁸ Ε. Βουτυρά, «Πρόσφυγες, Παλιννοστούντες και Μετανάστες...», *ό.π.*, σ. 329-330.

³⁰⁹ Η «θεραπεία σοκ» που εφάρμοσε ο Γέλτσιν στη ρωσική οικονομία αμέσως μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης (κύμα ιδιωτικοποιήσεων και δραστικές περικοπές των δημοσίων δαπανών) είχε ολέθριες επιπτώσεις στην οικονομία, τις υποδομές της χώρας (στρατό, κρατική διοίκηση) και το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων. Η δεύτερη φάση του άναρχου φιλελευθερισμού θα εφαρμοστεί το 1997-1998 και θα οδηγήσει στο χρηματιστηριακό κραχ και την υποτίμηση του ρουβλίου. Η οικονομική ύφεση της δεκαετίας θα προκαλέσει την ενίσχυση του πολιτικού ρόλου του ίδιου του Γέλτσιν (επικράτησή του δια των όπλων και αύξηση της προεδρικής εξουσίας με το νέο Σύνταγμα του 1993) και τις συχνές αποπομπές των πρωθυπουργών (βλ. διαδοχικές κυβερνήσεις Κυριένκο, Τσερνομίντιν, Πριμακόφ, Στεφασίν, Πούτιν τη διετία 1998-1999). Βλ. http://en.wikipedia.org/wiki/Boris_Yeltsin

1. Η περίοδος Γέλτσιν

Το μεταναστευτικό καθεστώς της Ρωσίας όχι απλώς αναδύθηκε από το κενό αλλά αποδείχτηκε και ιδιαίτερος ασταθής, εξαρτώμενο από τις ταχύτατες κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές της ευρύτερης περιοχής. Το θετικό κλίμα της Ρωσίας στις αρχές του 1992 απέναντι σε όσους επιθυμούσαν να μετακινηθούν από τα ανεξάρτητα κράτη προς αυτή αποκάλυπτε την πρόθεσή της να αποδεχτεί τις υποχρεώσεις και τα προνόμια που απέρρεαν από την αναγνώρισή της στη διεθνή σκηνή ως «διάδοχου» κράτους της Σοβιετικής Ένωσης αλλά και να προωθήσει τα συμφέροντά της στις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες. Αν και η λέξη «επαναπατρισμός» απουσίαζε από τον κυβερνητικό λόγο, η δήλωση του Προέδρου Γέλτσιν ότι η Ρωσία «ανυπομονούσε να υποδεχτεί τους παλιννοστούντες από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες» ερμηνεύτηκε ως πρόσκληση προς τους απανταχού Ρωσόφωνους.³¹⁰

Υιοθετώντας μια φιλελεύθερη και ανθρωπιστική πολιτική, απόλυτα σύμφωνη με τις επιθυμίες της Δύσης, η οποία αποτελούσε βασικό χρηματοδότη της την πρώτη περίοδο, η Ρωσία υπέγραψε το Δεκέμβριο του 1992 τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών του 1951 και το Πρωτόκολλο για το Προσφυγικό Καθεστώς του 1967 τα οποία τέθηκαν σε εφαρμογή από τις 4 Μαΐου 1993. Προηγουμένως, τον Ιούνιο του 1992, είχε ιδρυθεί με προεδρικό διάταγμα η Ομοσπονδιακή Μεταναστευτική Υπηρεσία, εξουσιοδοτημένη με την υποδοχή και εγκατάσταση των «προσφύγων» και των «ακούσιων μεταναστών», την εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής και την άσκηση του συνοριακού ελέγχου. Η υπηρεσία αυτή διέθετε περιφερειακά τμήματα σε όλες τις δημοκρατίες και επαρχίες της Ρωσικής Ομοσπονδίας με προσωπικό που μέχρι το 1996 θα ανέρχεται στους 3.697 υπαλλήλους και με την κεντρική διεύθυνση στη Μόσχα να στελεχώνεται από 243 άτομα. Το Φεβρουάριο του 1993 με νόμο του κράτους γινόταν η διάκριση ανάμεσα στον «ακούσιο μετανάστη» και τον «πρόσφυγα» με κριτήριο την ιθαγένεια (ο πρώτος αναγνωριζόταν ως πολίτης της Ρωσικής Ομοσπονδίας, ενώ ο δεύτερος όχι), στην πράξη όμως, ο Κώδικας Ιθαγένειας του 1992 αναγνώριζε το δικαίωμα κτήσης της ρωσικής ιθαγένειας σε όλους τους πρώην Σοβιετικούς πολίτες. Συγκεκριμένα, ο Κώδικας χορηγούσε την ιθαγένεια της Ρωσικής

³¹⁰ Για τα στατιστικά στοιχεία, τα θεσμικά και νομοθετικά μέτρα και τον πολιτικό «λόγο περί μετανάστευσης» της περιόδου 1992-95 βλ. H. Pilkington, M. Flynn, "From 'Refugee' to 'Repatriate': Russian Repatriation Discourse in the Making", στο R. Black, K. Koser (επιμ.), *The End of The Refugee Cycle*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 1999, σ. 176-179.

Ομοσπονδίας σε όσους ήταν μόνιμοι κάτοικοί της μέχρι το 1992 (όσοι ήταν 'το γένος Ρώσοι') και με το άρθρο 18, σε όσους πρώην Σοβιετικοί πολίτες δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να αποκτήσουν την υπηκοότητα ενός άλλου πρώην Σοβιετικού κράτους (με τη δέσμευση της υποβολής αίτησης αρχικά μέχρι το 1995 και με παράταση ως το 2000).³¹¹

Η κυβερνητική ατζέντα θα αλλάξει στα τέλη 1992 και το 1993 ύστερα από πίεση της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αρμοδίας για τις Υποθέσεις της Κοινοπολιτείας και τις Σχέσεις της με τους Συμπατριώτες για μία πιο δυναμική υποστήριξη των Ρώσων του «Εγγύς Εξωτερικού»³¹² αλλά και λόγω των εξελίξεων στη Μολδαβία, την Κριμαία και τις Βαλτικές Χώρες (αντι-ρωσικοί Κώδικες Ιθαγένειας). Το Διάταγμα του Γέλτσιν το Νοέμβριο του 1992 «Για την Προστασία των Δικαιωμάτων και Συμφερόντων των Ρώσων Πολιτών Εκτός της Ρωσικής Ομοσπονδίας» απέβλεπε στην επίλυση των ζητημάτων γλώσσας, ιθαγένειας και πολιτισμού που είχαν αρχίσει να ανακύπτουν στα νέα ανεξάρτητα κράτη εις βάρος των Ρωσόφωνων. Η υπεροχή των κομμουνιστών και των εθνικιστών στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1993 θα αναδείξει και επίσημα τον αναπροσανατολισμό της μεταναστευτικής πολιτικής. Οι «ατλαντιστές»³¹³ Γέλτσιν και Κοζύρεφ, προσανατολισμένοι μέχρι τότε στην ενίσχυση των δεσμών με τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ευρώπη με στόχο την ανάκαμψη της ρωσικής οικονομίας,³¹⁴ θα εξαναγκαστούν τώρα να επικεντρωθούν στο «Εγγύς Εξωτερικό» και στην αποκατάσταση της ρωσικής επιρροής στα κράτη διαβίωσης της ρωσικής «διασποράς». Ο Πρόεδρος και ο Υπουργός Εξωτερικών θα αρχίσουν να εκφράζουν επίσημα το κρατικό ενδιαφέρον για το στάτους των Ρωσόφωνων στα νέα ανεξάρτητα κράτη και με προκλητικές πολλές φορές δηλώσεις³¹⁵ θα αναγάγουν την

³¹¹ Στο ίδιο.

³¹² Ο όρος «Εγγύς Εξωτερικό» αναφέρεται σε όλες τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες και διαφέρει από την Κοινοπολιτεία των Ανεξάρτητων Κρατών (ΚΑΚ) η οποία ιδρύθηκε το 1991 από τη Ρωσία, την Ουκρανία και τη Λευκορωσία για να συμπεριλάβει αργότερα και τις υπόλοιπες Δημοκρατίες εκτός από τις τρεις Βαλτικές χώρες. Η έκφραση «Εξωτερικό» δεν ήταν ουδέτερη αλλά υποδήλωνε μια σφαίρα επιρροής, μια ζώνη που δεν ήταν «ξένη» για τη Ρωσία λόγω της ρωσικής διασποράς που διαβιούσε εκεί αλλά και του πολιτικού ελέγχου που ασκούσε παλαιότερα. Βλ. R. Brubaker, *Nationalism reframed...*, ό.π., σ. 135.

³¹³ A. Braun, "All quiet on the Russian Front?...", ό.π., σ. 88.

³¹⁴ Οι ριζικές οικονομικές μεταρρυθμίσεις που προώθησε ο Γέλτσιν στη Ρωσία αμέσως μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, στοχεύοντας στη δημιουργία μιας οικονομίας της αγοράς, στηρίχτηκαν στις συμβουλές δυτικών οικονομολόγων και θεσμών (π.χ. Αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών) και κυρίως στα κεφάλαια που έλαβε ως ενίσχυση από διεθνείς Οργανισμούς, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Παγκόσμια Τράπεζα. Βλ. http://en.wikipedia.org/wiki/Boris_Yeltsin

³¹⁵ Οι εθνικιστικές δηλώσεις των ανώτατων κρατικών και κυβερνητικών αξιωματούχων θα ποικίλλουν ως προς τον τόνο και την ουσία ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθύνονταν, το εσωτερικό και διεθνές πλαίσιο μέσα στο οποίο εκφράζονταν. Αντανακλούσαν ωστόσο τη σκλήρυνση της επίσημης

προστασία των δικαιωμάτων τους σε προτεραιότητα της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής. Η κρατική ρητορεία δε θα αποκλείει τη δυνατότητα «επιστροφής» σε όσους το επιθυμούν. θα υπόσχεται όμως προνομιακό επαναπατρισμό μόνο στην περίπτωση διωγμού, επιμένοντας περισσότερο στο «δικαίωμα παραμονής» στα νέα ανεξάρτητα κράτη. Η επίσημη κωδικοποίηση των «*Κατευθυντήριων Γραμμών της Κρατικής Πολιτικής απέναντι στους Συμπατριώτες του Εγγύς Εξωτερικού*» τον Αύγουστο του 1994 θα κινηθεί, ωστόσο, σε μία μετριοπαθή γραμμή, σύμφωνη με το διεθνές δίκαιο. Το κείμενο περιλάμβανε 39 κυβερνητικά μέτρα για την υποστήριξη των «συμπατριωτών», ταξινομημένα σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: πολιτική/ΜΜΕ, διπλωματία, οικονομία και κοινωνία/πολιτισμός. Αν και δεν έλειπαν οι αναφορές στη Ρωσία ως «ιστορική πατρίδα» και προστάτρια της ρωσικής διασποράς, κυρίαρχη ήταν η δέσμευση της Ρωσικής Ομοσπονδίας για την προώθηση των συμφερόντων της μέσω της υπογραφής διμερών συμφωνιών με τα νέα κράτη.³¹⁶

Το θέμα της διασποράς ωστόσο δεν ήταν καινούριο. Μπορεί να εκφράστηκε στον επίσημο πολιτικό λόγο για πρώτη φορά στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '90, υπό την πίεση των εθνικιστικών κύκλων, το ενδιαφέρον όμως είχε εκδηλωθεί για πρώτη φορά τη δεκαετία του '70 από ορισμένους διανοούμενους οι οποίοι διαμαρτύρονταν για τη «θυματοποίηση» του ρωσικού λαού από τη σοβιετική ιμπεριαλιστική πολιτική. Ο εθνοκεντρικός λόγος ενδυναμώθηκε την επόμενη δεκαετία λόγω της αύξησης του μεταναστευτικού ρεύματος προς τη Ρωσία και της σταδιακής μεταβολής των δημογραφικών στοιχείων στις Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες, φαινόμενα που ερμηνεύονταν ως υπεροχή των σοβιετικών εθνών εις βάρος των Ρώσων. Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης θα οδηγήσει σε μια παράδοξη σύγκλιση των εθνικιστών υπερασπιστών των ρωσικών συμφερόντων και των κομμουνιστών νοσταλγών της σοβιετικής ισχύος. Το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα της Ρωσίας του Βλαντιμίρ Ζιρινόφσκι και το Κομμουνιστικό Κόμμα του Γενάντι Ζιουγκάνωφ

ρωσικής θέσης απέναντι στο Εγγύς Εξωτερικό. (βλ. τη δήλωση του Κοζύρεφ τον Απρίλιο του 1995 ότι η προστασία των «συμπατριωτών» δεν απέκλειε τη χρήση ακόμα και στρατιωτικών δυνάμεων). Βλ. R. Brubaker, *Nationalism reframed...* ό.π., σ. 134-135.

³¹⁶ Η πρώτη κατηγορία αφορούσε κυρίως τη δυνατότητα της απρόσκοπτης εκπομπής των ρωσικών ραδιοτηλεοπτικών σταθμών στο Εγγύς Εξωτερικό. Τα διπλωματικά μέτρα σχετιζόνταν με τη σύναψη διακρατικών συμφωνιών για την αναγνώριση της διπλής ιθαγένειας και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των «συμπατριωτών» στους Διεθνείς Οργανισμούς. Στον οικονομικό τομέα προβλεπόταν η ενίσχυση της συνεργασίας των επιχειρήσεων Ρωσίας και Εξωτερικού και η άσκηση πίεσης μέσω των τελωνειακών δασμών και του εμπορίου για την προστασία των δικαιωμάτων των «συμπατριωτών», ενώ η τελευταία κατηγορία αφορούσε στην υποστήριξη της ρωσικής γλώσσας, εκπαίδευσης και πολιτισμικής δράσης μέσω της διάθεσης βιβλίων, δασκάλων και κεφαλαίων. Βλ. R. Brubaker, *Nationalism reframed...* ό.π., σ. 137-8· P. Kolsto, "Territorialising diasporas...", ό.π., σ. 411.

μετά την ισχυροποίησή τους το 1993 θα συνταχθούν στο θέμα του «Εγγύς Εξωτερικού» ανάγοντάς το σε σύμβολο, οι μεν πρώτοι της «ρωσικότητας», οι δε δεύτεροι της σοβιετικής αυτοκρατορίας. Η «*Διακήρυξη υποστήριξης της ρωσικής διασποράς και προστασίας των Ρώσων συμπατριωτών*» της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1995 θα αποτελέσει τον πρώτο σχετικό νόμο της Δούμας και θα θεωρηθεί επιτυχία των «διασπορικών κύκλων» λόγω της ηθικής και πολιτικής δέσμευσης της Ρωσίας να προστατεύσει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των «συμπατριωτών», να διευκολύνει την πρόσβαση στη ρωσική ιθαγένεια και να βοηθήσει στον «επαναπατρισμό» τους και την οικονομική στήριξή τους σε περίπτωση διακρίσεων στα κράτη εγκατάστασής τους.³¹⁷

Δεν ήταν λοιπόν η κυβέρνηση αλλά η αντιπολίτευση και τα ΜΜΕ που ανέδειξαν το ζήτημα της «ρωσικής διασποράς» «επιχειρώντας λεκτικά να αναδιαμορφώσουν της σύνορα της μετα-σοβιετικής Ρωσίας σύμφωνα με το γεωγραφικό διασκορπισμό του ρωσικού 'έθνους' και όχι σύμφωνα με τα ισχύοντα διοικητικά όρια του ρωσικού κράτους».³¹⁸ Φυσικά οι Ρωσόφωνοι δεν αποτέλεσαν τη βασική προτεραιότητα κανενός παρά μόνο ένα ιδανικό μέσο εκπλήρωσης ποικίλων στόχων: εξασφάλιση χρηματοδοτήσεων, ενίσχυση της εκλογικής δύναμης, εξυπηρέτηση προσωπικών πολιτικών συμφερόντων, συσπείρωση της ρωσικής κοινής γνώμης. Στη διαμόρφωση της «φαντασιακής διασποράς» καθοριστική υπήρξε επίσης η συμβολή των Ρώσων ακαδημαϊκών. Οι ρωσικές κοινότητες, αντικείμενο περιορισμένου ενδιαφέροντος μέχρι τότε, επενδύθηκαν με εθνοτική ομοιογένεια, ισχυρή αίσθηση του ανήκειν στο ρωσικό έθνος, υψηλό βαθμό αλληλεγγύης και επιθυμία «επιστροφής» στην «πατρίδα». Η χρήση όρων όπως «διασπορά», «κοινότητες» (*obshchiny*), «ομόφυλοι» (*soplemenniki*) παρέπεμπαν στην προ-επαναστατική Ρωσία και στις οργανωμένες και αλληλέγγυες κοινότητες των χωρικών και είχαν συναισθηματική επίδραση στη κοινή γνώμη.³¹⁹ Η νέα αυτή υπερ-εδαφική πρόσληψη της ρωσικής εθνικής ταυτότητας θα εξαναγκάσει τη ρωσική κυβέρνηση να αναλάβει δεσμεύσεις για την τύχη των εθνοτικών Ρώσων και όλων όσων διατηρούσαν πολιτισμικούς δεσμούς με τη Ρωσία. Η βαθμιαία πολιτική «διασποροποίηση» των ρωσικών κοινοτήτων θα ανταποκριθεί στις αξιώσεις των εθνικιστικών κύκλων όχι όμως και στις περιοριστικές αντιλήψεις τους για το «ρωσικό έθνος». Η επιλογή της κυβέρνησης για έναν πολιτικό (*civic*)

³¹⁷ M. Laruelle, "La question des Russes du proche-étranger en Russie (1991-2006)", *Les Études du CERJ* 126, 2006, σ. 6-7 και 31-32.

³¹⁸ Παρατίθεται στο N. Kosmarskaya, " 'Russian Diasporas' ..., *ό.π.*, σ. 335.

³¹⁹ Στο ίδιο, σ. 336-337.

ορισμό της «ρωσικότητας» θα έρθει σε σύγκρουση με την πολιτισμική (ethnic) ερμηνεία της από τις διάφορες ομάδες πίεσης που πίστευαν ότι η διεύρυνση της ομάδας των «ομογενών» δεν θα διασφάλιζε την αποτελεσματική προστασία τους.³²⁰

Ο προσδιορισμός των Ρώσων που ζούσαν εκτός συνόρων υπήρξε πράγματι βασικό πρόβλημα για τις ρωσικές κυβερνήσεις από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του '90. Η σύγχυση που είχε δημιουργηθεί ως προς τη χρήση ποικίλων όρων για την περιγραφή της ομάδας των ανθρώπων πάνω στους οποίους η Ρωσική Ομοσπονδία ήγειρε αξιώσεις, δεν ήταν άσχετη με τη ρευστότητα της ρωσικής ταυτότητας, τις εθνικιστικές αξιώσεις των πολιτικών κύκλων και την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Κάποιες εκφράσεις, όπως «διασπορά» και «μειονότητα» (εθνική, εθνοτική, πολιτισμική), απορρίφθηκαν εξ' αρχής από πολιτικούς και οργανώσεις στον καθημερινό λόγο και τις επαφές με τις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες είτε γιατί παρέπεμπαν στο δυτικό λεξιλόγιο περί εθνους το οποίο ήταν εντελώς ξένο προς τη σοβιετική ιδεολογία είτε γιατί δεν εξέφραζαν τη μετα-σοβιετική πραγματικότητα (πληθυσμιακά δεν αποτελούσαν μειονότητες αλλά «συστατικά έθνη» πολλών νέων κρατών ενώ εδαφικά δεν ταυτιζόνταν με διασπορές εφόσον δεν είχαν μετακινηθεί από τον ιστορικό τους χώρο). Ωστόσο, οι ακτιβιστές, αντιλαμβανόμενοι την αποτελεσματικότητά των δύο όρων στις συνομιλίες τους με τη Δύση, δεν θα αποφύγουν τη χρήση τους στις διεθνείς συνθήκες και τους ευρωπαϊκούς οργανισμούς.³²¹

Η ορολογία που υιοθετήθηκε ευρέως μετά το 1991, περιλάμβανε ιστορικούς όρους, κυρίως όμως διαφορούμενους νεολογισμούς που χρησιμοποιήθηκαν εναλλακτικά για να περιγράψουν τους πληθυσμούς στους οποίους στόχευε κάθε φορά η κρατική ρητορεία. Ο όρος *Russkie*, ο οποίος αναφερόταν στους εθνοπολιτισμικά Ρώσους, χρησιμοποιήθηκε ευρέως στο εσωτερικό του κράτους λόγω των πολιτισμικών του αναφορών και της συναισθηματικής του δύναμης, στον επίσημο διπλωματικό λόγο όμως και τη διεθνή σκηνή αντικαταστάθηκε από τον «πολιτικώς ορθό» (λόγω της πολυεθνικής σύστασης της Ρωσίας) νεολογισμό *Rossiane* για να υποδηλώσει τους Ρώσους που σχετιζόνταν με το Ρωσικό κράτος ή τη Ρωσική επικράτεια. Η οξύμωρη παράλλαγή *etnicheskie rossiane* (συνδυασμός του επιθέτου 'εθνοτικός' και του εθνοτικά ουδέτερου ονόματος 'Ρώσος') παρέπεμπε στους πληθυσμούς που ζούσαν εκτός Ρωσικής Ομοσπονδίας, διέθεταν όμως εθνοτικούς

³²⁰ M. Laruelle. *ό.π.*, σ. 33-36.

³²¹ P. Kolsto. "Territorialising diasporas...", *ό.π.*, σ. 417 και M. Laruelle. *ό.π.*, σ. 28-29.

δεσμούς με τις ποικίλες εθνοπολιτισμικές ομάδες που θεωρούνταν γηγενείς στη Ρωσία και αναγνωρίζονταν επίσημα πολίτες της (Τάταροι, Μπασκίριοι κλπ). Ως *russkoiazychnye* (Ρωσόφωνοι) χαρακτηρίζονταν όχι γενικώς όσοι μιλούσαν τη ρωσική γλώσσα, κάτι που ήταν γενικευμένο, άλλωστε, λόγω των σοβιετικών πολιτικών αλλά δύο νέες κατηγορίες: όσοι ζούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα εκτός του «δικού τους» εθνικού κράτους και θεωρούνταν αφομοιωμένοι από τους Ρώσους (π.χ. Ουκρανοί, Λευκορώσοι αλλά και Εβραίοι, Αρμένιοι) και όσοι ζούσαν στο «δικό τους» εθνικό κράτος αλλά, επειδή χρησιμοποιούσαν τη ρωσική ως μητρική γλώσσα, ταυτίστηκαν με τους Ρώσους στον αγώνα τους ενάντια στα εθνοκοινοτικά γλωσσικά προγράμματα των νέων κρατών. Οι «συμπατριώτες», *sootechestvenniki*, ήταν ένας καθαρά πολιτικός όρος που υιοθετήθηκε ευρέως στα επίσημα κρατικά έγγραφα μετά το 1994 επειδή συνδύαζε ποικίλα κριτήρια καταγωγής, εθνικότητας, προηγούμενης ιθαγένειας και πνευματικής/πολιτισμικής ταύτισης. Κατέληξε να ορίζει τους πρώην πολίτες της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και της Σοβιετικής Ένωσης και τους απογόνους τους που στερούνταν της Ρωσικής Ιθαγένειας, συνδέονταν όμως με τη Ρωσία βάσει ενός από τα παραπάνω κριτήρια.³²² Τέλος, ο όρος *grazhdane* (πολίτες) χρησιμοποιήθηκε μεταφορικά ως συνώνυμο του *sootechestvenniki* και αρχικά σε συνδυασμό με το *vykhodtsy* (=αυτοί που προέρχονταν ή είχαν αφήσει τη Ρωσία). Μετά την εφαρμογή όμως των Νόμων ιθαγένειας στη Ρωσία και τα νέα κράτη απέκτησε συγκεκριμένο και επίσημο περιεχόμενο: δήλωνε όσους κατείχαν ρωσικό διαβατήριο. Το συγκεκριμένο ποσοστό ήταν σαφώς περιορισμένο όμως η ρωσική κυβέρνηση θα επιδιώξει να το αυξήσει με τη σύναψη συμφωνιών για την αναγνώριση της διπλής ιθαγένειας προκειμένου έτσι να νομιμοποιήσει τις αξιώσεις της για την προστασία των «ομοεθνών-πολιτών» της.³²³

Σε επίπεδο νομοθεσίας και θεσμών η νέα πολιτική θα φανεί κυρίως στα τέλη του 1995 με τη σταδιακή μεταστροφή της Μεταναστευτικής Υπηρεσίας από την ανάπτυξη προγραμμάτων βοήθειας προς τους πρόσφυγες και τους μετανάστες στον

³²² Τρία επίσημα κείμενα θα επιχειρήσουν να διευκρινίσουν το περιεχόμενο της έννοιας του «συμπατριώτη» και των δικαιωμάτων του χωρίς ωστόσο να αποφύγουν τις ασάφειες και τις αντιφάσεις (βλ. τις «Κατευθυντήριες Γραμμές της Κρατικής Πολιτικής...» του 1994, τη «Διακήρυξη υποστήριξης της ρωσικής διασποράς...» του 1995 και το Νόμο του 1999 για την «Πολιτική της Ρωσικής Ομοσπονδίας απέναντι στους συμπατριώτες του εξωτερικού»). Οι ίδιες οι κρατικές αρχές πάντως θα επιμεινούν περισσότερο στην αυτο-πρόσληψη των υποκειμένων παρά σε ένα νομικό ορισμό τους, επιχειρώντας έτσι να εξισορροπήσουν ανάμεσα στις διεθνείς δεσμεύσεις τους και τις υποχρεώσεις τους απέναντι στις εσωτερικές ομάδες πίεσης. Βλ. M. Laguelle, *ό.π.*, σ. 31-33.

³²³ Για τους όρους που περιέγραφαν τη σχέση της Ρωσίας με τις διασπορικές κοινότητες του Εγγύς Εξωτερικού βλ. R. Brubaker, *Nationalism reframed...*, *ό.π.*, σ. 142-145· P. Kolsto, "Territorialising diasporas...", *ό.π.*, σ. 410-412.

έλεγχο των μεταναστευτικών ροών μέσα από την ίδρυση 53 σταθμών ελέγχου στα σημεία εισόδου στη χώρα.³²⁴ Ο αρχικός προστατευτικός/ανθρωπιστικός λόγος θα εξελιχτεί δηλαδή σε ένα νέο ενδιαφέρον για μια ασφαλή μετανάστευση και προστασία των ρωσικών πόλεων από το έγκλημα, τις ασθένειες και τις κοινωνικές εντάσεις. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα μεταρρυθμιστεί το 1995 ο Νόμος για τους «Ακούσιους Μετανάστες», ο οποίος θα προχωρήσει σε νέα διάκριση ανάμεσα στους οικονομικούς³²⁵ και πολιτικούς μετανάστες εξαιρώντας τους πρώτους από το προνομιακό στάτους. Αλλά και για τους πρόσφυγες από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες οι συνθήκες διαβίωσης και νομικής προστασίας σταδιακά θα επιδεινωθούν. Ο περιοριστικός ορισμός του πρόσφυγα και η αναγνώριση προσωρινού καθεστώτος προστασίας θα απομακρύνει τη Ρωσία από τον αρχικό ανθρωπιστικό προσανατολισμό της φέρνοντάς την πιο κοντά στις «Ευρωπαϊκές Μεταναστευτικές Πολιτικές».³²⁶ Η αντίφαση ανάμεσα στα περιοριστικά μέτρα και τις γενναιόδωρες δηλώσεις της κυβέρνησης οφειλόταν στην πολιτική επικράτηση του νεο-ιμπεριαλιστικού λόμπυ το οποίο επεδίωκε να αποθαρρύνει τη μετακίνηση της ρωσικής διασποράς προκειμένου να δικαιολογείται η ανάμειξη του ρωσικού κράτους στο εσωτερικό των νέων ανεξάρτητων κρατών. Ταυτόχρονα, το δημοσιονομικό βάρος μιας μαζικής μετανάστευσης και οι πιθανές εσωτερικές εντάσεις από τον ανταγωνισμό για στέγη και εργασία σε περιοχές υψηλής μετανάστευσης λειτούργησαν αποτρεπτικά για οποιαδήποτε ενθάρρυνση της εισροής εθνοτικών μεταναστών.

Η μετεξέλιξη της Μεταναστευτικής Υπηρεσίας σ' ένα θεσμό αστυνόμευσης είχε ως αποτέλεσμα την άτυπη μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων της στις ΜΚΟ. Ο τομέας αυτός, ο οποίος μετατράπηκε στη «φωνή» των προσφύγων και των μεταναστών, επηρέασε θετικά τη θεσμική μεταναστευτική πολιτική και έθεσε για πρώτη φορά το ζήτημα της αναγνώρισης μιας νέας κατηγορίας μεταναστών, των εθελούσιων μεταναστών, χαρακτηριζόμενων στο εξής ως «παλιννοστούντων». Ο «επαναπατρισμός/παλιννόστηση», έννοια περιθωριακή μέχρι το 1996 στα ΜΜΕ και την πολιτική, κυρίαρχη όμως στους ακαδημαϊκούς κύκλους οι οποίοι συνέδεαν τα μετα-σοβιετικά μεταναστευτικά ρεύματα με τη διαδικασία απο-αποικιοποίησης, ήταν η αντιπρόταση των δημοκρατικών και των ΜΚΟ σε μια περιοριστική μεταναστευτική

³²⁴ H. Pilkington, M. Flynn, "From 'Refugee' to 'Repatriate'...", *ό.π.*, σ. 178-179.

³²⁵ Ως οικονομικοί μετανάστες ορίζονταν όσοι εγκατέλειπαν τον τόπο κατοικίας εξαιτίας φτώχειας, πείνας και ακραίων φυσικών ή τεχνολογικών καταστροφών.

³²⁶ E. Βουτουρά, «Πρόσφυγες, Παλιννοστούντες και Μετανάστες...», *ό.π.*, σ. 327-329.

πολιτική η οποία είχε δημιουργήσει αρνητικά στερεότυπα γύρω από την ακούσια μετανάστευση και τους Ρωσόφωνους.³²⁷ Το νομοσχέδιο που ετοίμασε κατά τη διάρκεια του 1996-97 η *Επιτροπή της Δούμας, αρμόδια για τις Υποθέσεις της Κοινοπολιτείας και τις Σχέσεις με τους Συμπατριώτες* (βασικός κρατικός θεσμός για τη διαχείριση των ζητημάτων της «ρωσικής διασποράς») προσδιόριζε επακριβώς τις κρατικές υποχρεώσεις προς τους «συμπατριώτες», πρότεινε την αναγνώριση του δικαιώματος «παλιννόστησης» ανεξαρτήτως της αιτίας αναχώρησης³²⁸ και έδειχνε προς στιγμή να πετυχαίνει τη σύμπτωση αντικρουόμενων μέχρι τότε συμφερόντων. Για την κυβέρνηση, δηλαδή, το νέο αυτό καθεστώς επέτρεπε την παραίτηση από την ευθύνη συνδρομής προς τους εθελούσιους μετανάστες ενώ ταυτόχρονα η απαλοιφή όρων, όπως «πρόσφυγες» και «εκδίωξη» διευκόλυνε τις διπλωματικές σχέσεις και τη σύναψη συμφωνιών με κράτη απ' όπου προέρχονταν οι εθνοτικοί Ρώσοι. Η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στη Μεταναστευτική Υπηρεσία σήμαινε επίσης ότι τα βάρη της κοινωνικής πρόνοιας προς τους μετανάστες μεταβιβάζονταν στις ΜΚΟ και τις οργανώσεις των προσφύγων. Ο φόβος εκμετάλλευσης της διαδικασίας επαναπατρισμού από τους ακραίους εθνικιστικούς κύκλους, αύξησης του μεταναστευτικού ρεύματος προς τη Ρωσία και επιδείνωσης της θέσης των Ρώσων στο Εγγύς Εξωτερικό οδήγησαν τελικά στην καταψήφιση του νομοσχεδίου. Ωστόσο, οι συζητήσεις της περιόδου ανέδειξαν την ανάγκη ανάπτυξης διαλόγου ανάμεσα στους εκπροσώπους των μεταναστών, το κράτος και τις ΜΚΟ, εστίασης των κρατικών πολιτικών στο εσωτερικό και όχι στο Εγγύς Εξωτερικό και παροχής αποτελεσματικότερων κοινωνικών υπηρεσιών προς τους μετανάστες.

Η κυβερνητική μέριμνα για την αποκατάσταση των μεταναστών ήταν μέχρι τότε σαφώς περιορισμένη. Το Πρόγραμμα της Ομοσπονδιακής Μετανάστευσης το οποίο κατηύθυνε τους μετανάστες στις αγροτικές και αραιοκατοικημένες oblasts της Κεντρικής Ρωσίας και της Άπω Ανατολής (Novosibirsk)³²⁹ είχε έντονα αμφισβητηθεί

³²⁷ Για την πολιτική της παλιννόστησης βλ. H. Pilkington, M. Flynn, "From 'Refugee' to 'Repatriate'...", *ό.π.*, σ. 179-183 και E. Βουτυρά, *ό.π.*, σ. 329-330.

³²⁸ Συγκεκριμένα προέβλεπε οκτώ κατηγορίες επαναπατρισθέντων, με την προτεραιότητα να δίνεται όχι στους εθνοτικούς Ρώσους αλλά στους «ακούσιους μετανάστες» και τους πρόσφυγες οι οποίοι ωστόσο θα έχαναν αυτή την ιδιότητα εάν τους αναγνωριζόταν το στάτους του επαναπατρισθέντα. Βλ. H. Pilkington, M. Flynn, "From 'Refugee' to 'Repatriate'...", *ό.π.*, σ. 182.

³²⁹ Η περιοχή του Βόρειου Καυκάσου ήταν αυτή που δέχτηκε το μεγαλύτερο κύμα ακούσιων μεταναστών-προσφύγων, ενώ οι oblasts του Βόλγα (Saratov, Samara, Ul'ianovsk, Orel) η δεύτερη στη σειρά. Η εγγύτητα προς τις περιοχές προέλευσης των μεταναστών, το ήπιο κλίμα, τα συγγενικά δίκτυα και τα προγράμματα υποδοχής ήταν οι παράγοντες που προσέλκυαν τους εθνοτικούς στις συγκεκριμένες περιοχές. Βλ. M. Flynn, "Returning Home? Approaches to Repatriation and Migrant

από τους ειδικούς οι οποίοι τόνιζαν την ανάγκη εφαρμογής μιας ρεαλιστικής πολιτικής αντίστοιχης των αστικών χαρακτηριστικών των νεοεισελθέντων. Η διαπίστωση ότι οι αστοί μετανάστες προτιμούσαν να εγκαθίστανται στις κεντρικές και νοτιοδυτικές περιοχές της Ρωσίας, όπου η οικονομία ήταν πιο αναπτυγμένη, είχε οδηγήσει στην εναλλακτική πρόταση της εγκατάστασης στις αγροτικές περιοχές του ευρωπαϊκού τμήματος της χώρας.³³⁰ Έλλειψη χρηματοδότησης, τοπικές πρωτοβουλίες³³¹ που δυσχέραιναν την εφαρμογή της ομοσπονδιακής νομοθεσίας, διαφθορά και δυσλειτουργία της Μεταναστευτικής Υπηρεσίας αλλά και κακοδιαχείριση των οικονομικών είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδειξη των ΜΚΟ σε κύριους διαχειριστές της κατάστασης.

Η *Επιτροπή Πολιτικής Βοήθειας* (ιδρύθηκε το 1991 για να συνδράμει τους πρόσφυγες από το Αζερμπαϊτζάν), το *Συντονιστικό Συμβούλιο για τη Βοήθεια προς τους Πρόσφυγες και τους Ακούσιους Μετανάστες* (παρακλάδι της προηγούμενης που ιδρύθηκε το 1993 για να ενοποιήσει άλλες μικρότερες οργανώσεις της Μόσχας) και το *Φόρουμ των Μεταναστευτικών Οργανώσεων* (δημιουργήθηκε το 1996 για να κατευθύνει το δίκτυο των επαρχιακών μεταναστευτικών οργανώσεων) αποτέλεσαν τις τρεις βασικές ομοσπονδιακές ΜΚΟ, οι οποίες με έδρα τη Μόσχα παρείχαν πρακτική και νομική βοήθεια τόσο ατομικά στους μετανάστες όσο και στις επαρχιακές οργανώσεις τους. Οι αρχικές εχθρικές σχέσεις ανάμεσα στις ΜΚΟ και τις ρωσικές κυβερνητικές επιτροπές βελτιώθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του '90 με την ένταξή τους σε θεσμικές δομές και οι αρμοδιότητές τους αναβαθμίστηκαν με την κατάθεση νομοθετικών προτάσεων. Η συμμετοχή τους στη *Διάσκεψη της Κοινοπολιτείας για τους Πρόσφυγες και τους Αναγκαστικούς Μετανάστες* στη Γενεύη το Μάιο του 1996 και στο *Πρόγραμμα Δράσης* ενίσχυσε ακόμα περισσότερο την ανάπτυξή τους και τη συνεργασία τους με διεθνείς, περιφερειακούς, εθνικούς και κρατικούς οργανισμούς. Η μεταφορά αρμοδιοτήτων για τη μετανάστευση στο νέο Ρωσικό Υπουργείο Εσωτερικών Υποθέσεων το 2001³³² θα δυσχεράνει εκ νέου το

Resettlement in Post-Soviet Russia", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic migrants...*, ό.π., σ. 180-182.

³³⁰ Στο ίδιο, σ. 176.

³³¹ Υπολογίζεται ότι τουλάχιστον 20 περιοχές (Μόσχα, Κρασνοντάρ, Σταυρούπολη κ.α.) είχαν διατηρήσει το σύστημα της *propiska*, παρά την επίσημη κατάργησή του το 1993, προκειμένου να παρεμποδίσουν την εγκατάσταση νέων μεταναστών. Βλ. Στο ίδιο.

³³² Το 2000 η Μεταναστευτική Υπηρεσία είχε συγχωνευθεί με άλλες υπηρεσίες στο Υπουργείο Υποθέσεων. Εθνικοτήτων και Μεταναστεύσεων της Ομοσπονδίας ενώ τον επόμενο χρόνο θα διαλυθεί και επίσημα. Η κοινή στο εξής διοικητική μεταχείριση των προσφύγων, των «ακούσιων μεταναστών», των αιτούντων ασύλου, των νόμιμων και αντικανονικών μεταναστών, η οποία θα επικυρωθεί και με

έργο τους αλλά και τις σχέσεις τους με την κυβέρνηση. Οι πολυπληθείς επαρχιακές μεταναστευτικές οργανώσεις³³³ σχηματίστηκαν με την πρωτοβουλία των ίδιων των μεταναστών για την αντιμετώπιση πρακτικών αναγκών τους (παροχή οικονομικής, υλικής βοήθειας και πληροφόρησης). Πολλές από αυτές είχαν βασιστεί στις κολεκτίβες του παλαιότερου τόπου διαμονής και εργασίας τους, άλλες συγκροτήθηκαν στο νέο περιβάλλον. Αναπλήρωναν τις κρατικές θεσμικές ελλείψεις και επηρέαζαν την επαρχιακή μεταναστευτική πολιτική ανάλογα με τα περιθώρια που άφηναν οι κατά τόπους μεταναστευτικές υπηρεσίες,³³⁴ αλλά και τα διαθέσιμα κεφάλαια, προερχόμενα κυρίως από διεθνείς δωρεές (το Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης, τον Ερυθρό Σταυρό κ.λ.π.). Είναι αυτές που θα θέσουν σε εφαρμογή το σχέδιο εγκατάστασης των μεταναστών σε οργανωμένους συνοικισμούς στις αγροτικές περιοχές, σχέδιο που διαφοροποιούνταν από την πολιτική του ρωσικού κράτους να ενθαρρύνει την εγκατάσταση των οικογενειών των μεταναστών σε ατομική βάση και τη διάχυσή τους μέσα στη ρωσική κοινωνία προκειμένου να αποφύγει την περιθωριοποίησή τους.³³⁵

Η πρωτοβουλία η οποία ανήκε στο Συντονιστικό Συμβούλιο θεωρήθηκε ως το πιο ρεαλιστικό μέτρο που θα μπορούσε να αποκαταστήσει τους μετανάστες και να εξασφαλίσει την ένταξή τους στις τοπικές κοινωνίες. Το πρόγραμμα το οποίο τέθηκε σε εφαρμογή το 1991, αποδείχτηκε τελικά αμφίβολης αποτελεσματικότητας με δεδομένη την ελλιπή οικονομική και υλική κρατική στήριξη. Η αδυναμία ακριβούς υπολογισμού του αριθμού των συνοικισμών (65 σύμφωνα με τη Μεταναστευτική Υπηρεσία, αρκετές εκατοντάδες σύμφωνα με το Συντονιστικό Συμβούλιο), μαρτυρά την επιπλέον δυσκολία προσδιορισμού του τι αποτελούσε τελικά συνοικισμό. Οι πιο

προεδρικό διάταγμα το 2004, θα προκαλέσει αντιδράσεις τόσο στις οργανώσεις του εξωτερικού όσο και στους εθνικιστές της Ρωσίας. Βλ. M. Laruelle, "La question des Russes du proche-étranger..." *ό.π.*, σ. 12-13.

³³³ Υπολογίζεται ότι στις αρχές του 2000 υπήρχαν πάνω από 170 αναγνωρισμένες μεταναστευτικές οργανώσεις σε 47 περιοχές της Ρωσικής Ομοσπονδίας και πάνω από 1000 μεταναστευτικές κοινότητες αναμειγμένες σε διάφορες μορφές κατασκευαστικής, οικονομικής και προνοιακής δραστηριότητας. Για τη δράση των Ρωσικών ΜΚΟ σε ομοσπονδιακό και επαρχιακό επίπεδο βλ. M. Flynn, "Returning Home?...", *ό.π.*, σ. 177. M. Flynn, "The role of migrant organizations and personal networks in the Russian federation", *Forced Migration Revue* 21, 2004, σ. 55-56.

³³⁴ Στο Saratov για παράδειγμα είχε αναπτυχθεί μια ικανοποιητική πολιτική υποδοχής των μεταναστών με τη συνεργασία της Μεταναστευτικής Υπηρεσίας και των ΜΚΟ (παρόλο που οι τελευταίες αναγνωρίζονταν ως άπειρες, η βοήθειά τους σε ειδικές κατηγορίες μεταναστών κρινόταν πολύτιμη). Στη Samara και στο Novosibirsk αντίθετα οι ΜΚΟ αποκλείονταν από τη χάραξη της περιφερειακής μεταναστευτικής πολιτικής η οποία χαρακτηριζόταν αποκλειστικά κρατική υπόθεση. Βλ. M. Flynn, "The role of migrant organizations...", *ό.π.*, σ. 55.

³³⁵ Για την αποκατάσταση των μεταναστών βλ. M. Flynn, "Returning Home?...", *ό.π.*, σ. 182-184. H. Pilkington, M. Flynn, "From 'Refugee' to 'Repatriate'...", *ό.π.*, σ. 183-188, 190-194.

επιτυχείς συνοικισμοί ήταν αυτοί που οικοδομήθηκαν κοντά στα αστικά κέντρα τα οποία διέθεταν έτοιμες υποδομές και μεγάλες αγορές. Εκεί η αλληλεπίδραση με τους γηγενείς διευκολύνθηκε από την ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων οι οποίες με τη συνδρομή των Διεθνών ΜΚΟ (προμήθεια εξοπλισμού και δανείων) προσέφεραν ευκαιρίες εργασίας σε ντόπιους και μετανάστες, απομακρύνοντας τον κίνδυνο κοινωνικών εντάσεων. Πάντως, η εμπλοκή των μεταναστευτικών οργανώσεων και η ανάληψη πρωτοβουλιών ανέδειξε τη σημασία των προσωπικών δικτύων στην υπέρβαση των κρατικών ανεπαρκειών.³³⁶

Πράγματι στο μεγαλύτερο τμήμα της η μετανάστευση βασίστηκε στα οικογενειακά και φιλικά δίκτυα που είχαν ήδη δημιουργηθεί στις κοντινές με τον τόπο εγκατάστασής τους oblasts. Είναι αυτά που βοήθησαν στην αποκατάσταση στις πόλεις, παρέχοντας πληροφορίες για την οργάνωση του ταξιδιού και βοήθεια για την εγκατάσταση: φιλοξενία, δικαιώματα διαμονής (λόγω της ισχύος της propiska στα αστικά κέντρα) και υλικά μέσα. Όσοι κινήθηκαν ανοργάνωτα (προερχόμενοι κυρίως από εμπόλεμες ζώνες) βασίστηκαν αρχικά στις υπηρεσίες και αναγκαστικά κατευθύνθηκαν στις αγροτικές περιοχές, όπου όμως η υποστήριξη θα είναι ανεπαρκής. Παρόλο που προβλέπονταν μικρά δάνεια για την οικοδόμηση, επιδιόρθωση ή αγορά σπιτιού και αποζημιώσεις (π.χ. για τους ακούσιους μετανάστες από την Τσετσενία), παγιδεύτηκαν στα κέντρα υποδοχής λόγω έλλειψης επίσημης ενημέρωσης από τις υπηρεσίες (σκόπιμη συχνά για να αποτρέπεται η υπερσυγκέντρωση μεταναστών σε συγκεκριμένες περιοχές) αλλά και της ανεργίας, της έλλειψης στέγης και του κόστους διαβίωσης στις κοντινές κωμοπόλεις. Το κόστος της συγκέντρωσης των απαραίτητων δικαιολογητικών και της συνεχούς μετάβασης στα επαρχιακά γραφεία προκειμένου να εξασφαλίσουν το στάτους του «ακούσιου μετανάστη» υπερέβαινε συχνά το κέρδος που θα εξασφάλιζαν από αυτή την αναγνώριση. Πιο σημαντική φάνηκε να είναι η «βοήθεια σε είδος», δηλαδή η προμήθεια σε κρέας, γάλα και ζάχαρη και κυρίως οι απαλλαγές από την πληρωμή του ηλεκτρικού ρεύματος και του νερού. Με το πέρασμα του χρόνου τα δίκτυα που σχηματίστηκαν και οι κατά τόπους οργανώσεις ανέλαβαν να αναπληρώσουν την κρατική αδιαφορία.³³⁷

Οι μετανάστες στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είχαν μείνει αβοήθητοι από τις υπηρεσίες τόσο στο σχεδιασμό της μετακίνησης όσο και στην εγκατάσταση. Αν η

³³⁶ Στα ίδια.

³³⁷ Στα ίδια.

αρχική εξωτερική μετανάστευση των Ρώσων προς την περιφέρεια υπάκουε σε ένα κεντρικά οργανωμένο οικονομικό πρόγραμμα, η μετα-σοβιετική «επιστροφή» στερούνταν οποιουδήποτε κρατικού σχεδιασμού. Η πολιτική ρητορεία της πρώτης δεκαετίας δεν είχε οδηγήσει τελικά σε αντίστοιχες πολιτικές, ούτε στο εσωτερικό, για την αποκατάσταση όσων είχαν ήδη παλιννοστήσει ούτε και στο εξωτερικό, για την ουσιαστική προστασία των «συμπατριωτών». Η ανακάλυψη -ή η εφεύρεση- της «ρωσικής διασποράς» μετά το 1991 είχε περισσότερο βοηθήσει τις πολιτικές δυνάμεις να ανασυνταχθούν μετά τον αποπροσανατολισμό της περιόδου της *perestroika* και τη διάσπαση της Σοβιετικής Ένωσης και να συναινέσουν γύρω από τη νέα Ρωσική ταυτότητα. Η αυτο-προβολή της Ρωσικής Ομοσπονδίας ως «διασπορικού κράτους» με ευθύνες απέναντι στους «ομοεθνείς» ενδυνάμωνε στο εσωτερικό της τη νομιμότητα της κυβέρνησης Γέλτσιν, συσπείρωνε τους πολίτες γύρω από μία νέα κατηγορία, αυτή του «ρωσικού έθνους», (μετά την αποδυνάμωση των προηγούμενων δεσμών τους με το κομμουνιστικό κόμμα, την εργατική τάξη και το σοβιετικό κράτος) ενώ ταυτόχρονα επέτρεπε σε νοσταλγούς του παρελθόντος και σε παλιές ελίτ να αναζητήσουν έναν νέο πολιτικό ρόλο σε μία περίοδο πολιτικής, οικονομικής και θεσμικής ανασυγκρότησης. Δημιουργούσε επίσης ερείσματα για τη ρωσική εμπλοκή στις εσωτερικές και εξωτερικές υποθέσεις των νέων κρατών της Ευρασίας και την προώθηση των συμφερόντων της, διακηρύττοντας έτσι την πρόθεσή της να επιστρέψει δυναμικά στη διεθνή σκηνή.³³⁸ Ωστόσο το κρατικό ενδιαφέρον θα περιοριστεί σε ανθρωπιστικές διακηρύξεις και θα υποβαθμιστεί λόγω της προτεραιότητας που θα δοθεί στη σταθερότητα της Κεντρικής Ασίας σε μια περίοδο έκρηξης του εμφυλίου πολέμου στο Τατζικιστάν, συγκρούσεων στην Τσετσενία και τον Καύκασο, ανησυχίας λόγω του καθεστώτος των Ταλιμπάν στο Αφγανιστάν και έντονου ανταγωνισμού με τις δυτικές εταιρίες για τη διείσδυση στην Κασπία.³³⁹

Η ίδια η σύνθεση, άλλωστε, της Ρωσικής Ομοσπονδίας δεν άφηνε περιθώρια για μια πιο δυναμική εμπλοκή στο «εθνοτικό ζήτημα». Οι Ρώσοι αποτελούν το 79.8% του συνολικού πληθυσμού με τις υπόλοιπες εθνοτικές ομάδες να φτάνουν το ένα πέμπτο.³⁴⁰ Με δεδομένη την υπογεννητικότητα του ρωσικού πληθυσμού, εικάζεται

³³⁸ C. King, N. J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages...", *ό.π.*, σ. 120-122 και N. Melvin, C. King "Conclusion: Diasporas, International Relations, and Post-Soviet Eurasia". στο C. King, N. Melvin, *Nations Abroad. Diaspora Politics and International Relations in the Former Soviet Union*, *ό.π.*, σ. 211, 220-221.

³³⁹ C. Ziegler, "The Russian Diaspora in Central Asia...", *ό.π.*, σ. 117.

³⁴⁰ Σύμφωνα με την απογραφή του 2002 η εθνοτική σύνθεση της Ρωσικής Ομοσπονδίας είναι η εξής: Τάταροι 3.8%, Ουκρανοί 2%, Μπασκίριοι 1.2%, Τσουβάσιοι 1.1%, Τσετσένοι 0.9%, Εβραίοι

ότι το ποσοστό των εθνοτικά Ρώσων θα μειωθεί ακόμα περισσότερο στο μέλλον ενώ αντίθετα εκείνο των μειονοτήτων θα αυξηθεί. Η ανησυχία ότι μια σκληρή εξωτερική πολιτική θα μπορούσε να προκαλέσει την παρέμβαση των γειτονικών κρατών υπέρ των δικών τους μειονοτήτων στο εσωτερικό της υπαγόρευσε τελικά ψυχραιμότερες αντιδράσεις. Η προσεκτική χρήση από τον Γέλτσιν του όρου Rossiya (=χώρα της Ρωσίας η οποία συμπεριλαμβάνει όλες τις εθνοτικές ομάδες) και η αποφυγή του εθνικιστικού Rus («γη των Ρώσων»), η διοικητική αποκέντρωση της Ρωσικής ομοσπονδίας σε 83 ομοσπονδιακά υποκείμενα³⁴¹ με ισχυρό βαθμό αυτονομίας ορισμένων περιοχών (π.χ. Δημοκρατίες του Ταταρστάν και της Γιακουτίας) δείχνουν την αναδίπλωση της Ρωσίας στη διαχείριση τόσο των ξένων μειονοτήτων στο εσωτερικό της όσο και των δικών της στο «Εγγύς Εξωτερικό» και την αποφυγή υιοθέτησης ενός μπερλιαλιστικού ρόλου. Εξίσου συγκρατημένη υπήρξε άλλωστε όλα αυτά τα χρόνια της έντονης εθνικιστικής ρητορείας και η ρωσική κοινή γνώμη, η οποία αν και ευαίσθητη απέναντι στο θέμα των «ομοεθνών», δήλωνε σταθερά αντίθετη με το ενδεχόμενο στρατιωτικής εμπλοκής υπέρ της «διασποράς».³⁴²

Λευκορώσσοι, Μορδοβοί κ.ά. 12.1%. Πηγή: CIA World Fact Book, Russia.
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html>

³⁴¹ Τα 83 ομοσπονδιακά υποκείμενα διακρίνονται ως εξής: 46 Περιφέρειες (oblasts) με ομοιογενή συνήθως ρωσικό πληθυσμό, 9 Μεθοριακές Περιοχές (krais), 21 Αυτόνομες Δημοκρατίες που σχετίζονται με κάποια αυτόχθονα μειονότητα, 2 Ομοσπονδιακές Πόλεις (Μόσχα και Αγία Πετρούπολη), 4 Αυτόνομοις θύλακες, έδρα ολιγάριθμων μειονοτήτων (okrugs), 1 Αυτόνομη Εβραϊκή Περιφέρεια. Βλ. <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A1%CF%89%CF%83%CE%AF%CE%B1>

³⁴² A. Braun, "All quiet on the Russian Front?...", *ό.π.*, σ. 97-99.

2. Η περίοδος Πούτιν

Για τον Πρόεδρο Πούτιν ο οποίος επεδίωξε την επανάκαμψη της Ρωσίας στη διεθνή σκηνή, το «εθνοτικό ζήτημα» αποτέλεσε σημαντικό μοχλό πίεσης για την ενίσχυση της ρωσικής επιρροής στις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες. Η στρατηγική του υπήρξε λιγότερο αποτελεσματική στις Βαλτικές Χώρες παρά τη χρήση σκληρής διπλωματικής γλώσσας, στο σημαντικό όμως γεωπολιτικά χώρο της Κεντρικής Ασίας απέδωσε θετικότερα αποτελέσματα. Οι πρόεδροι των νέων κρατών, αξιολογώντας ορθολογικά τη νέα κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην ευρύτερη περιοχή, αναδείχτηκαν πολύ γρήγορα σε θερμούς υποστηρικτές της ρωσικής πρωτοβουλίας για μια νέα ένωση των μετα-σοβιετικών κρατών που θα συνέβαλλε στη σταθερότητα της Ευρασίας και θα λειτουργούσε ως αντίβαρο απέναντι στις ΗΠΑ (βλ. Οργανισμό της Συνεργασίας της Σαγκάης με τη συμμετοχή του Καζακστάν, του Ουζμπεκιστάν, του Κιργιστάν, του Τατζικιστάν, της Κίνας και της Ρωσίας). Η εναρμόνιση με την ισχυρή γειτονική σλαβική κοινότητα εξασφάλιζε όχι μόνο στρατηγικά αλλά και εσωτερικά πλεονεκτήματα, τη συνοχή δηλαδή των πολυεθνοτικών κοινωνιών τους και κυρίως των πολυάριθμων ρωσικών μειονοτήτων. Οι τελευταίες θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε αποσταθεροποιητικό παράγοντα εάν ενθαρρυνόταν η προσέγγισή τους από μια δυσαρεστημένη Ρωσία. Οι πολυάριθμες, για παράδειγμα, οργανώσεις των Κοζάκων στο Ανατολικό Καζακστάν και τη Ρωσική Σιβηρία, οι οποίες εκδήλωναν αυτονομιστικές κινήσεις μέσα από πρωτοβουλίες σύμπληξης μιας περιφερειακής Σιβηρικής Ένωσης, δεν είχαν βρει προς το παρόν σύμμαχό τους τον Πρόεδρο Πούτιν.³⁴³

Η προσέγγιση των «εθνοτικών Ρώσων» δεν θα επιδιωχτεί όμως μόνο για τις ανάγκες της εξωτερικής πολιτικής αλλά και για την αντιμετώπιση του ανησυχητικού δημογραφικού ελλείμματος της χώρας.³⁴⁴ Το 2000 σε ομιλία του στο Nobosibirsk ο Πούτιν θα προσκαλέσει εργάτες από την πρώην Σοβιετική Ένωση να μεταναστεύσουν στις αραιοκατοικημένες περιοχές της Σιβηρίας και της Ρωσικής Άπω Ανατολής και να αποφύγουν τη Μόσχα και τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας

³⁴³ C. Ziegler, “The Russian Diaspora in Central Asia...”, *ό.π.*, σ. 117-118.

³⁴⁴ Ο ρωσικός πληθυσμός το 1992 ανεχόταν στα 148,7 εκατομμύρια ενώ το 2002 είχε μειωθεί στα 143,9 εκατομμύρια. Με την υποχώρηση της μετανάστευσης των Ρωσόφωνων και τη γήρανση του πληθυσμού, η πληθυσμιακή συρρίκνωση αναμένεται να συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια φτάνοντας, σύμφωνα με τα πιο απαισιόδοξα σενάρια, τα 112 έως 92 εκατομμύρια. Βλ. T. Heleniak, “Migration of the Russian Diaspora...”, *ό.π.*, σ. 102-103.

λόγω των οικονομικών και στεγαστικών προβλημάτων τους.³⁴⁵ Η έκθεση του 2001 «Σκέψεις για τη δημογραφική ανάπτυξη της Ρωσίας 2001-2005» και η παρουσία του Πούτιν την ίδια χρονιά στο 1^ο Παγκόσμιο Συμβούλιο Συμπατριωτών ερμηνεύτηκαν από τους εθνικιστικούς κύκλους ως εξελίξεις ενθαρρυντικές της «επιστροφής» των εθνοτικών Ρώσων στη Ρωσία.³⁴⁶ Οι απαρχαιωμένες δομές των απόμακρων ρωσικών περιοχών δεν θα δελεάσουν τελικά τους «ομογενείς» ενώ και οι ίδιες οι κρατικές αρχές θα αντιληφτούν γρήγορα ότι ακόμα και μια μαζική μετανάστευση δεν θα αρκούσε για να αναζωογονήσει τον πληθυσμό, την οικονομία και το «έθνος» της Ρωσίας.³⁴⁷ Ήδη οι περισσότεροι μετανάστες της δεκαετίας του '90 ήταν φτωχοί και είχαν δυσκολευτεί να αποκατασταθούν σε ένα περιβάλλον επιβαρυνμένο οικονομικά και ασταθές πολιτικά. Οι «Ρώσοι συμπατριώτες» θα μπορούσαν να ωφελήσουν όχι μόνο στρατηγικά αλλά και οικονομικά το κράτος εάν παρέμεναν στον τόπο τους. Το επιτυχές παράδειγμα της Κινεζικής, Μεξικανικής, Εβραϊκής και Αρμενικής διασποράς είχε προσανατολίσει τη Ρωσία προς την αξιοποίηση της δικής της διασποράς για την ανάπτυξη διακρατικών επιχειρήσεων και επενδύσεων και την εξασφάλιση εμβασμάτων. Οι εμπορικοί δεσμοί με τον ευρύτερο χώρο της Ευρασίας μπορούσαν να προωθηθούν χάρη στη γλώσσα, τις επαγγελματικές δεξιότητες και τις προσωπικές επαφές των εθνοτικών Ρώσων. Ωστόσο και εδώ οι προσδοκίες διαψεύστηκαν αφού γρήγορα διαφάνηκε ότι ουσιώδεις ξένες επενδύσεις στη Ρωσική Ομοσπονδία θα μπορούσαν να προέλθουν από τους Ρώσους της Δύσης και όχι της Κεντρικής Ασίας.³⁴⁸

Το ενδιαφέρον λοιπόν της Ρωσίας για τα συμφέροντα των Ρώσων του Εγγύς Εξωτερικού θα διακηρύσσεται σε κάθε ευκαιρία, δεν θα μεταφράζεται όμως και σε συγκεκριμένες και σταθερές πολιτικές. Η αντίφαση αυτή θα διαφανεί κυρίως μέσα από τον τρόπο διαχείρισης ενός εκκρεμούς ζητήματος από την προηγούμενη

³⁴⁵ C. Ziegler. "The Russian Diaspora in Central Asia...". *ό.π.*, σ. 119.

³⁴⁶ M. Laruelle. "La question des Russes du proche-étranger...". *ό.π.*, σ. 10.

³⁴⁷ Το δημογραφικό πρόβλημα συνοδεύεται από ανησυχίες για το μέλλον της οικονομίας και του στρατού, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο της χώρας και την έλλειψη εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού καθώς και για τον κίνδυνο πληθυσμιακής ενίσχυσης των αλλογενών πληθυσμών της Ρωσίας που απολάμβαναν ήδη κάποιο βαθμό αυτονομίας. Ο φόβος αλλοίωσης της «ρωσικής ταυτότητας» του κράτους οδήγησε στην «εθνοτικοποίηση του μεταναστευτικού λόγου» με την πρόταση των ποικίλων οργανώσεων για διευκόλυνση της μετανάστευσης των «συμπατριωτών» ή τουλάχιστον πληθυσμών μόνο από την ευρεία περιοχή της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και όχι από την Κίνα, το Βιετνάμ, την Τουρκία και το Αφγανιστάν απ' όπου κυρίως προέρχονταν οι νέες μεταναστευτικές ομάδες. Βλ. M. Laruelle. *ό.π.*, σ. 23-25.

³⁴⁸ C. Ziegler. *ό.π.*

δεκαετία, αυτού της διπλής ιθαγένειας.³⁴⁹ Η πρόθεση της προηγούμενης κυβέρνησης να χορηγήσει διαβατήρια σε όλους τους πρώην Σοβιετικούς πολίτες που διατηρούσαν εθνοτικούς και ιστορικούς δεσμούς με τη Ρωσία είχε βρει σύμφωνα μόνο τα κράτη του Τουρκμενιστάν το 1993 και του Τατζικιστάν το 1995. Όταν το 2003 το Τουρκμενιστάν θα αποσυρθεί μονομερώς από τη συμφωνία, η κυβέρνηση Πούτιν δεν θα αντιδράσει προς απογοήτευση των 100,000 περίπου εθνοτικών Ρώσων που διέθεταν μέχρι τότε διπλά διαβατήρια και τώρα υποχρεώνονταν σε μετανάστευση προς τη Ρωσία ή στην παραμονή σε ένα αυταρχικό κράτος. Η Συμφωνία Αερίου της Gazprom με το καθεστώς του Νιγάζον και τα ευρύτερα σχέδια της Ρωσίας για ενίσχυση της ενεργειακής της επιρροής στην Κεντρική Ασία είχαν θυσιάσει τα συμφέροντα της ρωσικής διασποράς. Νέα αναδίπλωση στη διπλή ιθαγένεια θα σημειωθεί το 2002 με το νέο Νόμο Ιθαγένειας ο οποίος υποχρέωνε στο εξής τους αιτούντες για ρωσικό διαβατήριο να απαρνούνται την προηγούμενη ιθαγένειά τους, αν η χώρα καταγωγής τους δεν αναγνώριζε τη διπλή ιθαγένεια. Το μέτρο δεν είχε αναδρομική ισχύ και δεν έπληττε τα 1-2 εκατομμύρια που είχαν αποκτήσει τα προηγούμενα χρόνια de facto διπλή ιθαγένεια μέσα από τις ημινόμιμες διαδικασίες της Μόσχας, αποδείκνυε όμως την ασταθή ρωσική πολιτική σε ένα ζήτημα που θα ανακύπτει και τα επόμενα χρόνια ανάλογα με το πόσο ευνοϊκές ήταν οι συνθήκες για νέες διμερείς συμφωνίες.³⁵⁰

Η διαφαινόμενη αποτυχία της ρωσικής κυβέρνησης να μετατρέψει τους Ρώσους του «Εγγύς Εξωτερικού» de jure πολίτες της οδήγησε την κυβέρνηση Πούτιν στην υιοθέτηση του προγράμματος «*Βασικές Κατευθύνσεις της Κρατικής Πολιτικής της Ρωσικής Ομοσπονδίας απέναντι στους Συμπατριώτες του Εξωτερικού για το 2002-2005*» το οποίο αποκάλυπτε την πρόθεσή της να αντιμετωπίζει έστω μονομερώς τη ρωσική διασπορά ως εσωτερικό της ζήτημα.³⁵¹ Ο Νόμος για τους Συμπατριώτες του Εξωτερικού της 24^{ης} Μαΐου 1999 (και με την πρόσφατη μεταρρύθμιση του 2006) ο οποίος προσδιόριζε με μεγαλύτερη σαφήνεια το περιεχόμενο της έννοιας του

³⁴⁹ Για τη διπλή ιθαγένεια βλ. I. Zevelev. "Policy of the Russian Federation toward the Russian Diasporas in the neighboring States under President Putin", paper presented at the 49th ISA Annual Convention in San Francisco, CA, USA, (March 26-29, 2008), σ. 2-3. (πρόσβαση: http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/1/2/8/pages251284/p251284-2.php)

³⁵⁰ Το 2007 το Κιργιστάν και η Αρμενία επέτρεψαν τη διπλή ιθαγένεια, εξέλιξη που λειτουργήσει περισσότερο συμβολικά για τη Ρωσία λόγω των μικρών ρωσικών κοινοτήτων τους. Με δεδομένο ότι τα ¾ της ρωσικής διασποράς ζουν στην Ουκρανία, το Καζακιστάν και τη Λευκορωσία, πρόδος στο συγκεκριμένο ζήτημα μπορούν να θεωρηθούν μόνο μελλοντικές συμφωνίες με τα τρία αυτά κράτη. Βλ. Στο ίδιο.

³⁵¹ Στο ίδιο, σ. 3-4.

«συμπατριώτη» δίνοντας έμφαση στα υποκειμενικά κριτήρια (η ελεύθερη βούληση αρκούσε για να ταυτιστεί ο οποιοσδήποτε πρώην Σοβιετικός πολίτης με την έννοια του Ρώσου «συμπατριώτη», όχι όμως και η μετα-σοβιετική γενιά των εθνικών πληθυσμών των νέων κρατών)³⁵² διεύρυνε θεωρητικά το πεδίο στο οποίο η Ρωσία θα μπορούσε να ασκήσει την επιρροή της. Περιλάμβανε πληθυσμούς για τους οποίους δικαιωματικά αναλάμβανε δεσμεύσεις προστασίας (Ρώσοι πολίτες του εξωτερικού) αλλά και άλλους που δεν υπάγονταν στη δικαιοδοσία της βάσει των διεθνών κανόνων (πολίτες άλλων κρατών). Ωστόσο, ο Νόμος και το Πρόγραμμα για τους «συμπατριώτες» είχαν περισσότερο διακηρυκτικό χαρακτήρα παρά πρακτική ισχύ αφού δεν αντιστοιχούσαν στο πνεύμα του Κώδικα Ιθαγένειας και της Ρωσικής μεταναστευτικής πολιτικής.³⁵³ Το στάτους των «συμπατριωτών» δεν εξασφάλιζε δικαίωμα μετανάστευσης στη Ρωσία ενώ η διαμόρφωση μιας ενεργούς διασποράς με ισχυρούς δεσμούς με το «εθνοτικό κέντρο» επιδιωκόταν περισσότερο με μετριοπαθείς πολιτικές πολιτισμικού χαρακτήρα.³⁵⁴

Ο Πούτιν μετά την ισχυροποίησή του το 2003 είχε διαφοροποιηθεί από τις ακραίες θέσεις «περί διαιρεμένου έθνους και ανάγκης ενοποίησής του». Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες από το 1998 έως το 2001 (*Για την Εθνοτική και Πολιτισμική Ανάπτυξη του Ρωσικού Λαού, Για το Δικαίωμα του Ρωσικού για Αυτοδιάθεση και Κυριαρχία στη Συνολική Επικράτεια της Ρωσίας, Για την Ενοποίηση σε ένα Ενιαίο Κράτος*) είχαν καταψηφισθεί λόγω υπεροχής των ρεαλιστικών εκτιμήσεων έναντι των ιδεολογικών κατασκευών. Για παράδειγμα, τα πιο έντονα εδαφικά προβλήματα (Αμπχαζία, Νότια Οσετία) είχαν ανακύψει σε περιοχές με μικρή ρωσική εθνοτική παρουσία και με αιτήματα που δεν σχετιζόνταν με το ζήτημα των

³⁵² Συγκεκριμένα, η έννοια του «συμπατριώτη» αφορούσε τέσσερις πληθυσμιακές ομάδες: πολίτες της Ρωσικής Ομοσπονδίας που ζούσαν στο εξωτερικό, πρώην σοβιετικούς πολίτες που είχαν αποκτήσει ιθαγένεια σε ένα από τα νέα ανεξάρτητα κράτη, ιστορικούς μετανάστες από τη Ρωσία και απογόνους των παραπάνω κατηγοριών. Βλ. Στο ίδιο, σ. 4.

³⁵³ Μετά το 2000 η μεταναστευτική πολιτική της Ρωσίας απέκτησε ένα χαρακτήρα αυστηρού «ελέγχου» των μεταναστευτικών ροών. Σύμφωνα με το νέο Νόμο Ιθαγένειας του 2002 μετανάστες από το Εγγύς Εξωτερικό που καταφθάνουν χωρίς ρωσική υπηκοότητα αντιμετωπίζουν πενταετή περίοδο υποχρεωτικής αναμονής προτού αποκτήσουν το δικαίωμα για αίτηση για υπηκοότητα. Συγγενικοί δεσμοί με Ρώσους πολίτες δεν λαμβάνονται υπόψη για τη χορήγηση ιθαγένειας (εκτός από την περίπτωση Ρώσου γονέα), ενώ η επάρκεια της ρωσικής γλώσσας και του οικονομικού εισοδήματος, όπως και η εγκατάλειψη της προηγούμενης ιθαγένειας αποτελούν τα πρόσθετα κριτήρια που ισχύουν ακόμα και για τους «εθνοτικούς». Οι τελευταίοι υποχρεούνται σε τετραετή παραμονή στη χώρα και στο εξής στερούνται το προνομιακό καθεστώς του «ακούσιου μετανάστη». Η μεταρρύθμιση του 2003 θα αναστείλει μέχρι το 2008 την εφαρμογή του πρώτου όρου, δεν θα επαναφέρει όμως το προηγούμενο στάτους. Βλ. Ε. Βουτυρά, «Πρόσφυγες, Παλιννοστούντες και Μετανάστες...», *ό.π.*, σ. 338 και Μ. Laruelle, «La question des Russes...», *ό.π.*, 20-21.

³⁵⁴ I. Zevelev, *ό.π.*, σ. 10

«συμπατριωτών». Επιπλέον, η αύξηση της ρωσικής επιρροής στην Κοινοπολιτεία επιδιωκόταν τώρα όχι με αλυτρωτικές διεκδικήσεις αλλά με νέες στρατηγικές, όπως τις περιφερειακές συμμαχίες, τις υψηλές ενεργειακές τιμές, τις επενδύσεις, την εποχική μετανάστευση εργατών (πηγή πλούτου για τις κοινωνίες των γειτονικών κρατών).³⁵⁵ Η χρηματοδότηση επίσης ρωσικών ΜΚΟ με 1,5 δισεκατομμύριο ρούβλια, η οποία αποφασίστηκε με Νόμο της ρωσικής Δούμας στα τέλη του 2005, απέβλεπε στην ενίσχυση του ρωσικού παράγοντα στο μετα-σοβιετικό χώρο μέσω της ανάπτυξης της Κοινωνίας των Πολιτών, πεδίο το οποίο μετά το 1991 βρισκόταν υπό την επιρροή της Αμερικής και της Ευρώπης.³⁵⁶ Το κύμα των «έγχρωμων επαναστάσεων» στη Γεωργία (2003), την Ουκρανία (2004) και το Κιργιστάν (2005) είχε αναδείξει τον έντονο ανταγωνισμό Ρωσίας-Δύσης στο χώρο της Κοινοπολιτείας και είχε ενισχύσει τις φωνές διαμαρτυρίας στο εσωτερικό της Ρωσίας για την επιδείνωση της κατάστασης της ρωσικής διασποράς λόγω της μεροληπτικής στάσης της Δύσης υπέρ των νέων ανεξάρτητων κρατών.

Πάντως, αν και μετριοπαθής, η πολιτική του Πούτιν προς τις ρωσικές κοινότητες θα συνεχιστεί. Η οικονομική υποστήριξη θα αυξηθεί σε σύγκριση με το παρελθόν, θα παραμείνει όμως εξαιρετικά μικρή σε σχέση με το μέγεθος και τις ανάγκες της διασκορπισμένης «διασποράς». Το 2003 θα διατεθούν 210,000,000 ρούβλια, 252,000,000 το 2004, 303,000,000 το 2005 και 500,000,000 το 2006.³⁵⁷ Η εκταμίευση, ωστόσο, των ποσών δε θα είναι άμεση. Τα χρήματα θα διανέμονται μέσω των Ρωσικών πρεσβειών και στα πλαίσια συγκεκριμένων προγραμμάτων. Για το 2007 η ρωσική κυβέρνηση θα υποσχεθεί τη διάθεση ακόμα μεγαλύτερων ποσών από τον ομοσπονδιακό προϋπολογισμό για την πραγματοποίηση τριών φιλόδοξων προγραμμάτων: το *Πρόγραμμα Εργασίας με τους Συμπατριώτες του Εξωτερικού* (342,000,000 ρούβλια για νομικές και κοινωνικές υπηρεσίες), το *Ομοσπονδιακό Πρόγραμμα Ρωσικής Γλώσσας* (42,000,000 από τα οποία τελικά θα διατεθούν μόνο 1,300,000 ρούβλια) και το *Κρατικό Πρόγραμμα Βοήθειας για την Εθελούσια Εγκατάσταση των Συμπατριωτών στη Ρωσική Ομοσπονδία* (342,000,000,000 ρούβλια προορίζονταν να διατεθούν για την οικονομική και κοινωνική ενίσχυση περιοχών της

³⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 5-6.

³⁵⁶ M. Laruelle, *ό.π.*, σ. 27-28.

³⁵⁷ C. Ziegler, “The Russian Diaspora in Central Asia...”, *ό.π.*, σ. 120.

Ρωσίας και την προσέλκυση ειδικευμένου φτηνού εργατικού δυναμικού από τη «ρωσική διασπορά»³⁵⁸).

Δε θα είναι όμως μόνο οι οικονομικοί λόγοι αλλά και οι θεσμικές ανεπάρκειες που δεν θα επιτρέψουν τη σύσφιξη των δεσμών με τους «συμπατριώτες». Πολιτιστικά και επιστημονικά κέντρα θα ιδρύονται κυρίως στη Δύση και λιγότερο στις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες ενώ Υπηρεσίες με αρμοδιότητες για θέματα σχετικά με τη Ρωσική Διασπορά θα διασκορπίζονται σε ποικίλα Υπουργεία και Οργανισμούς. Η έλλειψη συντονισμού και η μικρή αντιπροσωπευτικότητα των ποικίλων θεσμών (με μέλη διορισμένα από την κυβέρνηση και όχι εκλεγμένα από τις κοινότητες της «διασποράς»), ο ανταγωνισμός των κρατικών οργάνων με άλλες ομάδες πίεσης οι οποίες δεν έχουν αποκτήσει επίσημο στάτους, ασκούν όμως επιρροή στην κοινή γνώμη (οργανώσεις με μέλη-ακτιβιστές από το «Εγγύς Εξωτερικό», όπως το *Φόρουμ των Μεταναστευτικών Οργανώσεων*), η εκμετάλλευση του «διασπορικού ζητήματος» από φιλόδοξους πολιτικούς για τη δημιουργία καριέρας στα ανώτατα αξιώματα του κράτους θα εμποδίζουν τη χάραξη μιας ορθολογιστικής και συνεπούς κρατικής πολιτικής απέναντι στους «ομογενείς», δεν θα αποκλείουν όμως συμμαχίες για την προώθηση στη ρωσική Δούμα ευνοϊκών νόμων. Πάντως, επίσημοι και ανεπίσημοι φορείς θα προωθήσουν στο δημόσιο χώρο την εικόνα μιας ουσιοποιημένης «ρωσικής διασποράς», ομοιογενούς, αλληλέγγυας και οργανωμένης, εικόνα που όμως απέχει πολύ από την πραγματικότητα.³⁵⁹

Σε κεντρικό επίπεδο νομοθετικό έργο θα αναλάβουν η *Αρμόδια Επιτροπή για τις Υποθέσεις της Κοινοπολιτείας και τις Σχέσεις με τους Συμπατριώτες* και το *Συμβούλιο των Συμπατριωτών*³⁶⁰ της Ρωσικής Δούμας ενώ το επιστημονικό *Ινστιτούτο για τις Χώρες της Κοινοπολιτείας, τη Διασπορά και την Ενσωμάτωση* θα προωθήσει την έρευνα για πολιτιστικά, νομικά και πολιτικά ζητήματα που αφορούν τους Ρώσους «συμπατριώτες» (από το 2000 εκδίδει εβδομαδιαίο περιοδικό και διαθέτει Website και τηλεοπτικό κανάλι, το 'Materik'). Πιο ενεργό ρόλο θα διαδραματίσει η πόλη της

³⁵⁸ I. Zevelev, *ό.π.*, σ. 4-5.

³⁵⁹ Για τους κρατικούς θεσμούς που διαχειρίζονται το ζήτημα της «ρωσικής διασποράς» βλ. M. Laruelle, *ό.π.*, σ. 12- 22 και C. Ziegler, *ό.π.*, σ. 120-121.

³⁶⁰ Το *Συμβούλιο των Πατριωτών της Δούμας* μετά τη θεσμική ενίσχυσή του το 2000 (σε λειτουργία από το 1995) θα εκμεταλλευτεί το αυξανόμενο εσωτερικό ενδιαφέρον για τη «ρωσική διασπορά» κάνοντας ένα άνοιγμα και στο εξωτερικό με τη διοργάνωση του 1^{ου} Παγκόσμιου Συνεδρίου των Συμπατριωτών τον Οκτώβριο του 2001 στη Μόσχα και τη συμμετοχή 400 ατόμων από 47 κράτη. Ένα 2^ο Συνέδριο προγραμματίστηκε για το 2006 με την πρόβλεψη της συμμετοχής 700 ατόμων (εκλεγμένων αντιπροσώπων της διασποράς, επίτιμων καλεσμένων, ιεραρχών και εκπροσώπων των Κοζάκων και των Τατάρων) και βασικό στόχο μεταξύ άλλων την προώθηση ενός Ινστιτούτου Πούσκιν. Βλ. M. Laruelle, *ό.π.*, σ. 17.

Μόσχας με το *Διεθνές Συμβούλιο των Ρώσων Συμπατριωτών*, το οποίο συντονίζει 50 περίπου οργανώσεις από 34 χώρες, την *Οργάνωση Νέων* και κυρίως το *Κέντρο για την Ανθρωπιστική και Επιχειρηματική Συνεργασία με τους Συμπατριώτες του Εξωτερικού*, το οποίο από το 2004 διοργανώνει συσκέψεις και εορταστικές εκδηλώσεις στην Κεντρική Ασία, χρηματοδοτεί καλλιτεχνικά, εκπαιδευτικά προγράμματα και νομικές υπηρεσίες προς τους «συμπατριώτες» και προάγει τη διδασκαλία της ρωσικής γλώσσας στο εξωτερικό. Σε ομοσπονδιακό επίπεδο, το Υπουργείο Παιδείας θα αναλάβει να ικανοποιήσει τις ανάγκες της διασποράς σε βιβλία και καθηγητές ενώ το Υπουργείο Εξωτερικών θα συγκεντρώσει την κύρια ευθύνη για τους Ρώσους του εξωτερικού.³⁶¹ θα συντονίσει το σχεδιασμό και θα εποπτεύσει τις δραστηριότητες μέσα από το *Τμήμα για τη Διεθνή Ανθρωπιστική Συνεργασία και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα* και πρόσφατα με το *Τμήμα Εργασίας με τους Συμπατριώτες του Εξωτερικού*.

Η διασπορική πολιτική της Ρωσίας θα επικεντρωθεί τελικά σε καθαρά πολιτιστικές δραστηριότητες. Η διατήρηση της γλώσσας, των παραδόσεων και της ρωσικής μνήμης (π.χ. Εορτασμός του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου) θα αποτελέσουν προτεραιότητα της κυβέρνησης Πούτιν όχι τόσο λόγω επίδρασης των εθνικιστικών κύκλων αλλά από μια ρεαλιστική εκτίμηση των μακροπρόθεσμων ωφελειών που μπορεί να αποκομίσει από τη σύσφιξη των πολιτισμικών δεσμών με τους «συμπατριώτες» του Εγγύς Εξωτερικού. Ίδρυση βιβλιοθηκών, επιστημονικών και φιλολογικών κέντρων, επιμόρφωση δασκάλων, υποτροφίες νέων για τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ρωσίας, οργάνωση παιδικών κατασκηνώσεων για τις φτωχές ρωσικές οικογένειες των γειτονικών κρατών, κάλυψη των εξόδων για νοσοκομειακή περίθαλψη στη Ρωσία, δωρεάν διαμονή για τους βετεράνους του Β' Παγκοσμίου Πολέμου κ.α. δείχνουν την εγκατάλειψη των ιμπεριαλιστικών πρακτικών του Σοβιετικού παρελθόντος και τον προσανατολισμό σε πολιτικές κοινωνικού και πολιτιστικού χαρακτήρα.

Μέχρι σήμερα, λοιπόν, οι Ρωσικές κοινότητες παρά την αριθμητική τους ισχύ δεν έχουν καταφέρει να αναδειχτούν σε αξιόλογους διεθνείς παράγοντες ούτε σε ομάδες

³⁶¹ Η απουσία ενός επίσημου ενοποιημένου οργάνου το οποίο θα συγκέντρωνε τις σχετικές αρμοδιότητες του Υπουργείου των Εσωτερικών και των Εξωτερικών και θα διαχειριζόταν το σύνολο των προβλημάτων των «συμπατριωτών», τόσο αυτών που μετανάστευαν όσο και αυτών που παρέμεναν στα κράτη εγκατάστασής τους, υπήρξε βασικό αίτημα των οργανώσεων της διασποράς, το οποίο όμως δεν υλοποιήθηκε παρά τις υποσχέσεις του Πούτιν στο Παγκόσμιο Συνέδριο του 2001. Βλ. M. Laruelle, *ό.π.*, σ. 13.

πίεσης στην Κεντρική Ασία. Ετερογενείς, διαιρεμένες, φθίνουσες αριθμητικά³⁶² και φτωχά οργανωμένες, έχουν περιοριστεί σε ένα συμβολικό ρόλο σε μια περιοχή που παραμένει στρατηγική, αναδεικνύεται όμως όλο και πιο ασταθής. Για την ίδια τη Ρωσία δεν αποτέλεσαν ποτέ αυτοσκοπό παρά μόνο ένα μέσο εσωτερικής κοινωνικής συσπείρωσης και εξωτερικής πολιτικής αναβάθμισης. Αυτό μεταφράζεται σε ανεπαρκείς πολιτικές, ταυτόχρονα όμως και σε αποφυγή καταστροφικών λαθών. Το συγκεντρωτικό πολιτικό σύστημα του Πούτιν και η ανόρθωση της οικονομίας και του βιοτικού επιπέδου της χώρας κατά τη διάρκεια της δεύτερης δεκαετίας έχουν απομονώσει αρκετά τις ακραίες εθνοκεντρικές θέσεις απέναντι στο ζήτημα του «Εγγύς Εξωτερικού», τόσο μέσα στην κοινωνία όσο και στον πολιτικό χώρο, επιβάλλοντας ήπιες πολιτικές διαχείρισής του. Μπορεί λοιπόν οι ρωσικές μειονότητες να είναι κληρονομιά του ιμπεριαλιστικού παρελθόντος της Ρωσίας, δεν αποτέλεσαν όμως, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, ευκαιρία άσκησης μιας νεο-ιμπεριαλιστικής Ρωσικής πολιτικής.³⁶³ Αντίθετα, η διαχείριση του ζητήματος της «ρωσικής διασποράς» κινείται τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερο μέσα στα πλαίσια του «πολιτικώς ορθού».

Η επικράτηση μετά το 2000 στην πολιτική σκηνή, στις υπηρεσίες και στους οργανισμούς ενός καινούριου όρου, αυτού του «ρωσικού κόσμου»,³⁶⁴ δείχνει μια μεταστροφή στις κρατικές αντιλήψεις σχετικά με το εύρος και τη λειτουργία της «ρωσικής διασποράς». Πρόκειται για μια ορολογία εξίσου αμφίσημη με την προηγούμενη η οποία όμως παρακάμπτει το προβληματικό νομικά στάτους του «συμπατριώτη», τη διχογνωμία ως προς τον πολιτικό (civil) ή πολιτισμικό (ethnic) ορισμό της «ρωσικότητας» αλλά και την ασυμβατότητα των κρατικών και εθνοπολιτισμικών συνόρων. Ο «ρωσικός κόσμος», έτσι όπως έχει περιγραφεί από τον Πρόεδρο Πούτιν, το δήμαρχο της Μόσχας Ιουρί Λουϊκον και τους εκπροσώπους των διαφόρων αρμόδιων υπηρεσιών, επεκτείνεται πέρα από τα γεωγραφικά όρια της Ρωσίας αλλά και του «ρωσικού έθνους» και συμπεριλαμβάνει τους Ρώσους, τους εθνοτικούς πληθυσμούς που κατάγονται από τη Ρωσία και τους Ρωσόφωνους όχι μόνο του «Εγγύς /σύγχρονου Εξωτερικού» αλλά και του «Μακρινού /παλαιού

³⁶² Η συρρίκνωση της «Ρωσικής Διασποράς», όπως καταγράφεται στις πρώτες μετα-σοβιετικές απογραφές των νέων κρατών, οφείλεται στη μετανάστευση προς τη Ρωσία, τη μείωση του ποσοστού των γεννήσεων και την αλλαγή του εθνοτικού αυτο-προσδιορισμού. Βλ. στατιστικά στοιχεία T. Heleniak. "Migration of the Russian Diaspora...", *ό.π.*, σ. 112-114.

³⁶³ I. Zevelev. *ό.π.*, σ. 8-10.

³⁶⁴ Για το «ρωσικό κόσμο» βλ. M. Laruelle. *ό.π.*, σ. 37-39.

Εξωτερικού».³⁶⁵ Η νέα διευρυμένη κατηγορία ενοποιεί τα διάφορα μεταναστευτικά κύματα της ρωσικής ιστορίας (τους μετανάστες στη Δυτική Ευρώπη, τις Ηνωμένες Πολιτείες, τον Καναδά και το Ισραήλ κατά το 19^ο αι., το μεσοπόλεμο και τη σύγχρονη ιστορία καθώς και τους Ρώσους/Ρωσόφωνους των νέων ανεξάρτητων κρατών της πρώην ΕΣΣΔ) όχι σε μία υπερ-εθνοτική ολότητα αλλά παραδόξως σε ένα «εθνοπολιτισμικά ρωσικό σύνολο», οριζόμενο με κριτήριο την αφομοίωση στη ρωσική κουλτούρα.³⁶⁶ Το νέο στοίχημα για τις αρχές δείχνει να είναι η αξιοποίηση των απανταχού «Ρώσων» για την προαγωγή της ρωσικής κουλτούρας και την οργάνωση ακμαίων κοινοτήτων εκτός Ρωσίας με μέσα που θα παράσχουν οι ίδιοι, κυρίως όμως προέχει η εξασφάλιση της συνεργασίας τους για την οικονομική ανόρθωση της «πατρίδας».

Αναμφισβήτητα, η σύλληψη του νέου όρου συνδέεται με την προσπάθεια της κυβέρνησης Πούτιν να συμφιλιάσει ιστορικά τα τρία πολιτικά συστήματα (τσαρικό, σοβιετικό και μετα-σοβιετικό) και να προωθήσει μια νέα αντίληψη για το έθνος απαλλαγμένη από ιδεολογικές διαμάχες και πολιτικές διεκδικήσεις.³⁶⁷ Οι νέοι δεσμοί της Ρωσίας με το «Εγγύς» και «Μακρινό Εξωτερικό» έχουν πλέον κυρίως πολιτιστικό και οικονομικό χαρακτήρα, συνοδεύονται από αμοιβαίες υποχρεώσεις και παραπέμπουν στο μοντέλο γνωστών δυναμικών διασπορών, όπως της εβραϊκής, της αρμενικής, της κινεζικής κλπ. Το ζήτημα λοιπόν της «ρωσικής διασποράς» μετά την έντονη πολιτικοποίησή του την πρώτη δεκαετία «κανονικοποιείται» τόσο στο εσωτερικό του κράτους όσο και στο εξωτερικό. Η θεσμοθέτηση οργανώσεων και υπηρεσιών υπεράσπισης των δικαιωμάτων των «συμπατριωτών» απέτρεψε τελικά τη σκλήρυνση της δράσης των ακτιβιστών, μετέστρεψε σταδιακά τον αρχικό εθνικιστικό ζήλο των πολιτικών ελίτ σε συγκεκριμένες πολιτικές ενίσχυσης των ρωσικών κοινοτήτων του «εγγύς Εξωτερικού» ενώ ταυτόχρονα διεύρυνε τα όρια της «ρωσικής» διασποράς αλλά και τις προοπτικές συνεργασίας της με το ρωσικό κράτος.

³⁶⁵ Η διευρυμένη πλέον «ρωσική διασπορά» περιλαμβάνει όχι μόνο τα 25 εκατομμύρια όσων δήλωσαν ρωσική εθνικότητα στην απογραφή του 1989 και τα πάνω από 10 εκατομμύρια όσων είχαν εθνικότητα διαφορετική από εκείνη του νέου ανεξάρτητου κράτους της πρώην ΕΣΣΔ στο οποίο διαβιούσαν αλλά επιπλέον άλλα 10 εκατομμύρια που προέρχονταν από τις μεταναστεύσεις που είχαν ξεκινήσει από τα τέλη του 19^{ου} αι έως τα τέλη του 20^{ου} αι. Βλ. M. Laruelle, *ό.π.*, σ. 3.

³⁶⁶ Ο «ρωσικός κόσμος» στα ρωσικά αποδίδεται με τον εθνοτικό όρο *Russkij* και όχι με τον πολιτικό (civic) *Rossiskij*.

³⁶⁷ M. Laruelle, *ό.π.*, σ. 39.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ : ΕΛΛΑΔΑ

Α. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ:

1. Το λεξιλόγιο της ελληνικής μετανάστευσης

Η νεοελληνική «διασπορά», όρος με ευρύ και αρκετά αμφισβητούμενο εννοιολογικό περιεχόμενο, προσδιορίζει δύο κυρίως διασκορπισμένα τμήματα του ελληνισμού, την *ιστορική* και τη *σύγχρονη μεταναστευτική διασπορά*. Η πρώτη καλύπτει τις εμπορικές παροικίες του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα (ό,τι έχει περιωθεί) και τον ιστορικό ελληνισμό που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι και τη «Μικρασιατική καταστροφή» στις παρευξείνιες χώρες και τη Βόρεια Ήπειρο, ενώ η δεύτερη τις υπερπόντιες και δυτικοευρωπαϊκές κοινότητες που δημιουργήθηκαν από τη μαζική μετανάστευση του τέλους του 19^{ου} και όλου του 20^{ου} αιώνα.³⁶⁸ Παρά τις προθέσεις των ιστορικών για μια σχετικά αυστηρή οριοθέτηση της συγκεκριμένης αναλυτικής κατηγορίας, η εθνική αφήγηση ανέδειξε την «έμφυτη τάση» του Έλληνα για ξενιτεμό, συμφύροντας έτσι μαζί με τα μεταναστευτικά φαινόμενα της νεώτερης εποχής, αποικισμούς της αρχαιότητας και μετοικεσίες του μεσαίωνα.³⁶⁹ Πράγματι, η ρομαντική αντίληψη της αδιάλειπτης ιστορικής εξέλιξης των ελληνικών αποδημιών βασίστηκε στην πολιτιστική συνέχεια του Ελληνισμού και στη δημιουργία νεοελληνικών παροικιών συχνά στις ίδιες γεωγραφικές θέσεις με τις αρχαιοελληνικές και βυζαντινές αποικίες (Κάτω Ιταλία, Αλεξάνδρεια, Μασσαλία, Μαύρη Θάλασσα). Ωστόσο, οι χρονικές αποκλίσεις και η διαφορετικότητα των παραγόντων και του χαρακτήρα των ποικίλων ελληνικών αποδημιών υποχρεώνουν την αποφυγή συγκρίσεων και συσχετίσεων ανάμεσα στις ιστορικές αυτές κατηγορίες.³⁷⁰

Η διαδεδομένη χρήση του όρου «διασπορά»-«ελληνική διασπορά» τις τελευταίες δεκαετίες για την υπαγωγή σε μια κοινή κατηγορία όλων των παραπάνω τάσεων, σε συνδυασμό με μια σειρά από πολυάριθμες άλλες εκφράσεις, παραπέμπει στις σύγχρονες αντιλήψεις γύρω από την ελληνική κοινωνία και το ελληνικό έθνος και

³⁶⁸ Σ. Κωνσταντινίδης, «Ελληνική Διασπορά και Ιστορία», *Επιστήμες Αγωγής* 3, Ρέθυμνο, 2007, σ. 52.

³⁶⁹ Χ. Χατζηωσήφ, «Ζητήματα Ιστοριογραφίας της ελληνικής 'διασποράς'», *Επιστήμες Αγωγής* 3, Ρέθυμνο, 2007, σ. 56.

³⁷⁰ Ι. Κ. Χασιώτης, «Εισαγωγή», στο Ι. Κ. Χασιώτης, Ό. Κατσιαρδής-Hering, Ε. Α. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ης}-21^{ης} αι.*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 13-14.

φυσικά στις αντίστοιχες κρατικές πολιτικές. Η λέξη «διασπορά» αν και ελληνικής καταγωγής, συνδέθηκε για ένα μεγάλο διάστημα αποκλειστικά με την εβραϊκή εσχατολογία και ιστορία και μόνο στα τέλη του 18^{ου} και κυρίως το 19^ο αι. υιοθετήθηκε περιστασιακά από Έλληνες συγγραφείς (π.χ. τον Δ. Βικέλα) για να περιγράψει τον ελληνικό διασκορπισμό (κυρίως των ελληνικών εμπορικών οικογενειών) που προκάλεσαν η οθωμανική κυριαρχία, οι εξεγέρσεις και η Επανάσταση του 1821. Για την αναφορά στις γενικότερες μεταναστευτικές ροές υπήρχε η επιλογή ανάμεσα σε μία ευρεία ορολογία, άλλοτε ουδέτερα περιγραφική, όπως *κινήσεις, μετακινήσεις, μετοικεσίες, μεταναστεύσεις, αποδημίες, εποικισμοί, εμπόριο*, και άλλοτε συναισθηματικά φορτισμένη, όπως *περιπλανήσεις, εκπατρισμοί, ξενιτεμός, φυγή, παλιννόστηση, κλπ.*³⁷¹ Μετά την Ανεξαρτησία ο διασκορπισμός μακριά του περιορισμένου εθνικού χώρου θα περιλαμβάνει τους αλύτρωτους, τις παροικίες της Μεσογείου και της Ευρώπης, τις ιστορικές εστίες (Πόντος) και στα τέλη του αιώνα μια νέα ομάδα, τους μετανάστες στις ΗΠΑ.

Στις αρχές του 20^{ου} αι. η λέξη «διασπορά» θα συνδυασθεί δειλά με τον όρο «*Ελληνισμός*» («ο εν διασπορά *Ελληνισμός*»-Δραγούμης), θα παραγκωνισθεί όμως μετά το '22 από τα ονοματικά σύνολα «*Απόδημος Ελληνισμός*» και «*Ελληνισμός του Εξωτερικού*», αφού εννοιολογικά θα περιοριστεί στον προσδιορισμό μόνο των Ελλήνων μεταναστών και μάλιστα εκείνων της πρώτης γενιάς.³⁷² Ο όρος «*παροικίες*»³⁷³ θα χρησιμοποιηθεί ευρύτατα στον ακαδημαϊκό χώρο στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αι., σε μια περίοδο άνθησης της μελέτης και έρευνας του «*νεοελληνικού παροικιακού φαινομένου*»³⁷⁴ όχι όμως και στον πολιτικό λόγο. Το λεξιλόγιο πάντως που αφορά στη θεσμική οργάνωση τους (θρησκευτική και κοινωνικοπολιτισμική) όπως *κοινότητες, σύλλογοι και αδελφότητες*, θα υιοθετηθεί

³⁷¹ M. Bruneau, "Les mots de la diaspora grecque: société, État et diaspora" στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas. 2000 ans d'histoire*, ό.π., σ. 79-86.

³⁷² Στις αρχές του αιώνα η εθνικιστική ιδεολογία ήθελε το εθνικό σώμα να περιλαμβάνει τρία υποσύνολα: τον «*Ελλαδικό Ελληνισμό*» (ο ελληνικός πληθυσμός εντός των κρατικών συνόρων), τον «*Αλύτρωτο Ελληνισμό*» (Βόρεια Ήπειρος, Κωνσταντινούπολη, Ίμβρος, Τένεδος, Β. Κύπρος, Πόντος) και τον «*Απόδημο*». M. Bruneau, ό.π., σ. 84.

³⁷³ Οι *παροικίες*, παρά τους ετυμολογικούς συνειρμούς που δημιουργούν σήμερα με την αποικιακή δραστηριότητα της αρχαιότητας, παραπέμπουν σε κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς Ελλήνων εμπόρων οι οποίοι αναπτύχθηκαν εντός της Αψβουργικής και Ρωσικής Αυτοκρατορίας και της Μεσογείου κατά το 18^ο και 19^ο αι για να εξαφανιστούν εντελώς τον 20^ο αι. Αντίθετα με τις αποικίες οι οποίες υπερτερούσαν δημογραφικά, πολιτισμικά και πολιτικά σε σχέση με τους γηγενείς πληθυσμούς, οι ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής περιόδου μειοψηφούσαν μέσα στον ισχυρότερο αριθμητικά και κοινωνικά περίγυρο και έτειναν από την περιθωριοποίηση έως τη μερική ή και ολική αφομοίωση. I. K. Χασιώτης, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 14.

³⁷⁴ Για την ελληνική ιστοριογραφία γύρω από τις εμπορικές παροικίες βλ. X. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 55-59.

ευρέως σε μια περίοδο επιδίωξης του ελληνικού κράτους να ενισχύσει τους δεσμούς του με τη διασπορά του.³⁷⁵

Μετά το 1989 η σύγχυση των όρων θα γίνει ακόμα μεγαλύτερη με την επικράτηση εξίσου ευρέων (από-εδαφοποιημένων δηλαδή) κατηγοριών με εκείνες των αρχών του αιώνα, όπως της «διασποράς», του «Οικουμενικού Ελληνισμού» και του «απανταχού Ελληνισμού».³⁷⁶ Μέχρι τότε η επιμονή στη χρήση του όρου «Απόδημος» αναδείκνυε το έθνος-κράτος ως σημείο αναφοράς των διασκορπισμένων ομοεθνών οι οποίοι, σύμφωνα με την κρατική ρητορεία, προέρχονταν από τα εδάφη του, προστατεύονταν από τις πολιτικές του όσο εργάζονταν μακριά και φυσικά, σκόπευαν να παλινοστήσουν. Οι Έλληνες της διασποράς θα αποδοθούν επίσης ως «ομογενείς» και οι κοινότητές τους ως «ομογένεια», εκφράσεις που μαρτυρούν την αντοχή των προ-εθνικών κατηγοριών του «γένους» και της «φυλής» και την ισχύ των δεσμών αίματος και πολιτισμού εντός του σύγχρονου ελληνικού κράτους.³⁷⁷

³⁷⁵ M. Bruneau, *ό.π.*, σ. 86.

³⁷⁶ Λ. Βεντούρα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια: 1974-2001», στο Μύλος Παύλου, Αθηνά Σκουλαρίκη (επιμ.), *Δημόσιος και Πολιτικός λόγος για τους μετανάστες και τις μειονότητες*, Αθήνα, ΚΕΜΟ, (υπό έκδοση).

³⁷⁷ M. Bruneau, *ό.π.*, σ. 82-83, 87.

2. Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα

Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης, οι κατάλληλες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, η πνευματική αναγέννηση των υπόδουλων μέσα από τη δράση των Ελλήνων λογίων της Δύσης, η παρακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο ένοπλος και διπλωματικός αγώνας της δεκαετίας του 1820 αποτελούν συνοπτικά τους παράγοντες που προετοίμασαν και οδήγησαν στη γέννηση του ελληνικού κράτους. Τις ιδεολογικές ζυμώσεις που είχαν επιτρέψει τη διαμόρφωση ελληνικής εθνικής αυτοσυνειδησίας σε ένα μικρό τμήμα του γένους των Ρωμιών, του *rum millet*, θα διαδεχτούν οι μηχανισμοί του νεοσύστατου κράτους οι οποίοι θα αποδυθούν σε ένα διπλό αγώνα οικοδόμησης του έθνους: από τη μία εδραίωση των νέων (δυτικών) θεσμών μέσα σε μια παραδοσιακή, αγροτική κοινωνία και εξασφάλιση της συνοχής των μαζών, από την άλλη ένταξη στη «νοερή κοινότητα του ελληνικού έθνους» πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που θεωρούνταν εξίσου μέλη της ιστορικής κληρονομιάς του Ελληνισμού. Ο τακτικός στρατός, το εκπαιδευτικό σύστημα, η δικαστική εξουσία, η «εθνικοποίηση» της Εκκλησίας, ήταν τα μέσα εκπλήρωσης του πρώτου στόχου. Τα δίκτυα των ελληνικών προξενείων και υποπροξενείων στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία και η στελέχωση των σχολείων των ελληνικών κοινοτήτων με καθηγητές αποφοίτους του Πανεπιστημίου Αθηνών προωθούσαν τη δεύτερη επιδίωξη. Η καλλιέργεια συνεπώς της εθνικής ταυτότητας αποτελούσε κεντρικό στόχο όχι μόνο της εσωτερικής διακυβέρνησης αλλά και της εξωτερικής πολιτικής του ανεξάρτητου Βασιλείου της Ελλάδας.³⁷⁸

Στον «ελληνικό δέκατο ένατο αιώνα» (1830-1922) λοιπόν, το ελληνικό κράτος, αναδεικνύεται σε ένα «εθνικό κέντρο» το οποίο αναλαμβάνει να διαχειριστεί τη μοίρα μιας πιο εκτεταμένης εθνικής κοινότητας ύστερα από τη διάλυση της ενότητας της ελληνικής Ορθοδοξίας. Ο κατακερματισμός είναι πολύπλευρος: γεωγραφικός, πολιτιστικός, πολιτικός αλλά και χρονικός. Καταρχάς, το ελληνικό κράτος του 1830 οικοδομείται στα όρια περίπου του κλασικού πολιτισμού, αφήνοντας εκτός την πλειονότητα του ελληνικού έθνους, προσδιοριζόμενου περισσότερο μέσω της ορθόδοξης πίστης, των ιστορικών παραδόσεων και λιγότερο μέσω της γλώσσας, υπαγόμενου σε ξένη κυριαρχία (Οθωμανούς, Άγγλους, Ρώσους) ή σε καθεστώς εσωτερικής αυτονομίας (Σάμος, Κρήτη) και ανταγωνιζόμενου με διαφορετικές

³⁷⁸ Π. Κιτρομηλίδης, «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2003, σ. 71-103.

εθνικές, θρησκευτικές και γλωσσικές οντότητες (Σλάβους, Βούλγαρους, Αλβανούς, Κουτσοβλάχους, Εβραίους, Τούρκους). Η «ελληνική γεωγραφία» περιλάμβανε τον ευρωπαϊκό (Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, Ανατολική Ρωμυλία), το νησιωτικό (νησιά Αιγαίου) και τον ασιατικό κορμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Δυτική Μ. Ασία, Καππαδοκία, Πόντο), τα Επτάνησα και την Κύπρο, τη διασπορά του Εύξεινου Πόντου (παροικίες Νότιας Ρωσίας, Ρουμανίας, Βουλγαρίας) και της Ανατολικής Μεσογείου (παροικίες γύρω από τα Πατριαρχεία Αλεξανδρείας, Αντιοχείας, Ιεροσολύμων) με δημογραφικά δεδομένα που φυσικά δεν ήταν πάντα ευνοϊκά για αυτή. Μέσα σ' αυτόν τον ευρύ χώρο (την «καθ' ημάς Ανατολή») η Ορθοδοξία και η πολιτισμική κληρονομιά της λειτουργούσαν ως συνεκτικά στοιχεία ιστορικών κοινοτήτων των οποίων η γλωσσική εικόνα δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για εθνικιστικές διεκδικήσεις σύμφωνα με τις ρομαντικές αντιλήψεις. Αλβανόφωνες, βουλγαρόφωνες και τουρκόφωνες ομάδες, σλαβικά, βλάχικα και σεφαραδίτικα ιδιώματα συγκροτούσαν το γλωσσικό μωσαϊκό της εκτεταμένης «ελληνικής εθνικής κοινότητας» των οθωμανικών επαρχιών (βλ. περιοχή της Μακεδονίας) πριν την ανάπτυξη του ελληνόφωνου σχολικού δικτύου.³⁷⁹

Στο ιστορικό επίπεδο, η ασυνέχεια στη γενεαλογία του ελληνικού έθνους που δημιουργούσαν η απόρριψη του χριστιανικού Βυζαντίου και οι θεωρίες περί εκσλαβισμού και εξαλβανισμού της ελληνικής επικράτειας (Φαλμεράγιερ), μεταφραζόταν ως ξεπεσμός και εκδηλωνόταν ως ανασφάλεια ως προς την εθνική ταυτότητα.³⁸⁰ Σε πολιτικό επίπεδο, τέλος, ο ελληνισμός τις πρώτες δεκαετίες μετά το 1830 συσπειρωνόταν γύρω από δύο εθνικούς πόλους: το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, οικουμενικό κέντρο του Ορθόδοξου γένους και την Αθήνα, πρωτεύουσα του ελληνικού εθνικού κράτους.³⁸¹ Η προσωρινή αυτή συνύπαρξη συμβόλιζε τη μετάβαση από την πολυεθνική αυτοκρατορία στο νεότερο έθνος-κράτος. Το τελευταίο, παρά τις περιορισμένες δυνατότητές του, θα αναπτύξει ένα πολιτικό πρόγραμμα το οποίο θα αποβλέπει στην ενίσχυση της πολιτικής εξουσίας στο εσωτερικό του, στη συνένωση του κατακερματισμένου έθνους και στην εξάρτηση της τύχης αυτού από το κράτος. Ο ελληνικός αλυτρωτισμός, όπως θα εκφραστεί επίσημα το 1844 από τον Ιωάννη Κωλέττη μέσω της υπεράσπισης του

³⁷⁹ Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2001, σ. 143-157.

³⁸⁰ Π. Κιτρομηλίδης, «'Νοερέζ κοινότητες'...», *ό.π.*, σ. 86.

³⁸¹ Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *ό.π.*, σ. 148-149.

«ετεροχθονισμού» (της διευρυμένης έννοιας του Ελληνισμού), η αποκατάσταση του Βυζαντίου ως αναπόσπαστου μέλους της ελληνικής ιστορίας από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, το πρόγραμμα «εξελληνισμού» της Ανατολής και ομογενοποίησης της επικράτειας του βασιλείου θα προαγάγουν το ιδεολόγημα της «εθνικής ενότητας στο χώρο και το χρόνο»³⁸² και θα ισχυροποιήσουν την κατασκευή της έννοιας του «ελληνισμού».

Ο νέος όρος³⁸³ ο οποίος χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να προσδιορίσει ένα υπερβατικό ελληνικό έθνος και να στηρίξει στη συνέχεια τον ελληνικό επεκτατισμό, προήλθε από τη γερμανική ιστοριογραφία (1834, Ντρώζεν), ενσωματώθηκε στη νεοελληνική εθνική ιστορία από τους Έλληνες λογίους (1846, Πανεπιστημιακές παραδόσεις Παπαρρηγόπουλου, 1852, «Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος» Ζαμπέλιου) και διαδόθηκε στη γλώσσα των πολλών μετά τα πολεμικά και πολιτικά γεγονότα του 1854. Σε ένα ιδεαλιστικό σχήμα ο *Ελληνισμός* νοηματοδοτήθηκε όχι απλώς ως το ελληνικό έθνος αλλά ως «το πνεύμα της ελληνικής φυλής» το οποίο μέσα στη διαδοχή των ιστορικών περιόδων δεν αλλοτριώνεται, αντίθετα «απορροφά», «αφομοιώνει» και «εξελληνίζει» τους άλλους λαούς ενώ το ίδιο εξελίσσεται παραμένοντας θεμελιακά το ίδιο. Παράλληλα, με την ενσωμάτωση του «μεσαιωνικού σταδίου», δηλαδή του χριστιανικού ελληνισμού, η ελληνική ιστορία απέκτησε συνέχεια και το έθνος ευρύτητα, συνδεδεμένο με το υπερσύνολο του Οθωμανορθόδοξου «γένους» (του ρωμαϊκού μιλλέτ).³⁸⁴

Το «επαναστατικό έθνος», το ταυτιζόμενο με το ελληνικό Βασίλειο, διαδέχεται μετά τον πόλεμο της Κριμαίας ο «Ελληνισμός», έννοια η οποία όχι απλώς παρέπεμπε σε ένα έθνος ευρύτερο του κράτους αλλά εξελισσόταν σε μια «στρατηγική ταυτότητα»³⁸⁵ η οποία προήγαγε το εθνικιστικό όραμα του ελληνικού κράτους του β' μισού του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αι. Βεβαίως, ο μεγαλοϊδεατισμός μετά το 1854 στόχευε στον «εκπολιτισμό της Ανατολής» και μόνο υπό την πίεση των

³⁸² Θ. Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 28-30. Π. Κιτρομηλίδης, «'Νοερές κοινότητες'...», ό.π., σ. 86.

³⁸³ Ν. Σιγάλας, «'Ελληνισμός' και Εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμού», *Τα Ιστορικά* 34, 2001, σ. 3-70.

³⁸⁴ Ο ελληνικός μεγαλοϊδεατισμός όχι μόνο θα συνδεθεί με το ορθόδοξο μιλλέτ αλλά θα το συμπεριλάβει, αφήνοντας περιθώρια στις αρχές του 20^{ου} αι. για την ενσωμάτωση πληθυσμών που υπάγονταν και σε άλλα κριτήρια πέραν της ορθόδοξης πίστης (καταγωγικά και γλωσσικά). Βλ. Λ. Μπαλτσιώτης, «Ιθαγένεια και πολιτογράφηση στην Ελλάδα της μετανάστευσης: (αντι)φάσεις μιας αδιέξοδης πολιτικής», στο Παύλου Μ., Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική, 2004, σ. 303-304.

³⁸⁵ Ν. Σιγάλας, ό.π., σ. 49-56.

αντίπαλων εθνικιστικών κινημάτων των Βαλκανίων θα ξαναποκτήσει την επιθετική εκδοχή που είχε υπερασπιστεί ο Κωλέττης. Η ήττα του 1897 και ο Διεθνής Έλεγχος, λίγο πριν η πτώχευση του 1893, θα κλονίσουν την αξιοπιστία του κράτους ως υπερασπιστή του έθνους και θα ενθαρρύνουν την άρθρωση εναλλακτικών προτάσεων απέναντι στην εθνική ολοκλήρωση που προωθούσε το κράτος, όπως αυτής του Δραγούμη και του Νικολαΐδη υπέρ ενός «πολυεθνικού ανατολικού κράτους».³⁸⁶ Σύντομα όμως η πολιτική των Νεότουρκων, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, οι μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου θα επαναφέρουν το έθνος στη σφαίρα επιρροής του ελληνικού κράτους, συνδέοντας για άλλη μια φορά την επιβίωση του πρώτου από την εδαφική μεγέθυνση του δεύτερου.

Η «σύμπτωση» των γεωγραφικών ορίων του έθνους και του κράτους που συντελείται με τις συνοριακές ρυθμίσεις της Συνθήκης της Λοζάνης και τη συρροή των μικρασιατικών πληθυσμών στο «εθνικό κέντρο», επιβάλλουν την οικοδόμηση μιας ρεαλιστικής πολιτικής απέναντι στο συρρικνωμένο εξωελλαδικό ελληνοισμό. Η θεωρία του «εθνικού κέντρου» εγκαταλείπεται στο μεσοπόλεμο, με εξαίρεση τις διπλωματικές επαφές του Βενιζέλου για τη διασφάλιση της εθνικής επιβίωσης του ελληνοισμού της Ίμβρου και της Τενέδου, της Κωνσταντινούπολης, της Κύπρου και των Δωδεκανήσων ενώ μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο θα αναβιώσει μόνο σε σχέση με την υπόθεση της Κύπρου.³⁸⁷ Ο Ελληνοισμός μετά το 1922 θα είναι διαιρεμένος σε δύο διακριτά σύνολα, το ελλαδικό και το εξωελλαδικό, με το δεύτερο να περιλαμβάνει τους αποδήμους, τους ομογενείς, τους μετανάστες και τους πολιτικούς πρόσφυγες μετά το 1949. Με αβέβαιη και ασαφή τη σχέση μεταξύ των δύο τμημάτων για πολλές δεκαετίες, χωρίς ωστόσο την αποσύνδεσή τους από εθνικές αναφορές και πολιτικά προτάγματα (βλ. αντι-κομμουνιστικό discourse και εθνική καχυποψία για όσους βρίσκονταν εκτός συνόρων), ο Ελληνοισμός θα αρχίσει να αποκτά τις διαστάσεις και την ενότητα της αλυτρωτικής περιόδου μόνο μετά το 1989, με τη μετανάστευση της ιστορικής διασποράς προς το ελληνικό κράτος. Παρά την αντιφατικότητα του πολιτικού λόγου τις τελευταίες δύο δεκαετίες γύρω από τις «πολλαπλές ελληνικές ταυτότητες», οι επικλήσεις στον «Οικουμενικό Ελληνοισμό» και τους «απανταχού Έλληνες» θα αναδειξουν για δεύτερη φορά στην ιστορία του ελληνικού κράτους τον από-εδαφοποιημένο χαρακτήρα του έθνους (βλ. πρώτη

³⁸⁶ Για τον ιδιόμορφο εθνικισμό του Δραγούμη και του Νικολαΐδη βλ. Θ. Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος...», *ό.π.*, σ. 32-49.

³⁸⁷ Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *ό.π.*, σ. 157-164.

περίοδο 1830-1922) χωρίς βέβαια τούτη τη φορά την προβολή εδαφικών διεκδικήσεων ή αξιώσεων «παλιννόστησης» της διασποράς.³⁸⁸

Στην ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού η μετάβαση από την εσωστρεφή πολιτισμική ελληνορθόδοξη ταυτότητα η οποία διαμορφώθηκε στα ιστορικά πλαίσια της Βυζαντινής και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη δυναμική πολιτική ταυτότητα του εθνικού κράτους υπήρξε μια αργή και γεμάτη αντιφάσεις διαδικασία.³⁸⁹ Οι κληρονομίες αυτής της ιδιότυπης σχέσης έθνους και κράτους ανιχνεύονται σήμερα, στις αρχές του 21^{ου} αι., στην επιμονή στην «ελληνικότητα» για τον ορισμό του «ελληνισμού» και του ανήκειν σε αυτόν.

³⁸⁸ Λ. Βεντούρα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια: 1974-2001», *ό.π.*

³⁸⁹ Δ. Γ. Τσαούσης, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας» στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 20-25.

3. Το Δίκαιο Ιθαγένειας

Το ελληνικό δικαιοσύστημα, θεμελιωμένο στην αρχή της καταγωγής (*jus sanguinis*), υιοθετεί ως θεμελιώδη τη διάκριση «ομογενών»-«αλλογενών» επιφυλάσσοντας ευνοϊκή αντιμετώπιση στους πρώτους από την αρχή του βίου του ελληνικού κράτους. Η επιδιωκόμενη ομοιογένεια ενός έθνους-κράτους του οποίου τα σύνορα σχηματίζονταν τμηματικά (1830, 1864, 1881, 1913, 1923, 1947) με ομοεθνείς πληθυσμούς του να παραμένουν μονίμως εκτός (ως «αλύτρωτοι», εμπορικές διασπορές ή μετανάστες) ενώ άλλοι με ρευστή ή προφανή μη ελληνική ταυτότητα να ενσωματώνονται εδαφικά (Εβραίοι, Καθολικοί, Μουσουλμάνοι, μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί κλπ) συνδέθηκε με πολιτικές ομογενοποίησης μεταξύ των οποίων η κτήση ιθαγένειας βάσει εθνοπολιτισμικών κριτηρίων κατείχε ιδιαίτερη θέση. Η θεσμοθέτηση του *jus sanguinis* ισοδυναμούσε με συμβολικό αλλά και πραγματικό αποκλεισμό των «αλλογενών» (κυρίως μουσουλμανικών πληθυσμών), καλλιεργούσε μια επίφαση ομοιότητας και άρα ελληνική εθνική συνείδηση μεταξύ πληθυσμιακών ομάδων των οποίων συνεκτικό στοιχείο μέχρι τότε ήταν η ορθόδοξη χριστιανική πίστη, δημιουργούσε προοπτικές εδαφικής προέκτασης, ευκαιρίες «παλιννόστησης» και κίνητρα οικονομικής στήριξης της «πατρίδας».³⁹⁰

Προτού, ωστόσο, το μέλος του ελληνικού έθνους-κράτους καθοριστεί βάσει των αντιλήψεων περί «ελληνικότητας», βάσει δηλαδή της ορθόδοξης πίστης, της ελληνικής γλώσσας, της καταγωγής και της εθνικής συνείδησης, στοιχεία του δικαίου του εδάφους (*ius soli*) θεωρούνταν επαρκή για τον προσδιορισμό των πολιτών που θα αποτελούσαν το οραματιζόμενο ανεξάρτητο κράτος.³⁹¹ Όσο το κράτος δεν είχε ακόμα συγκροτηθεί και τα σύνορα δεν είχαν καθοριστεί, η διαπίστωση της ελληνικής ιθαγένειας βασιζόταν σε κριτήρια που εναλλάσσονταν μεταξύ *jus soli* και *jus sanguinis*. Έτσι, στο Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα Βελεστινλή, πολίτες του ελληνικού κράτους θα θεωρούνται όλοι οι κάτοικοί του, ανεξαρτήτως γλώσσας και θρησκείας, ενώ στα Επαναστατικά Συντάγματα το *ius soli* θα

³⁹⁰ Λ. Βεντούρα, *ό.π.*

³⁹¹ Για μια ιστορική αναδρομή στην ελληνικό δικαιο ιθαγένειας βλ. D. Christopoulos, "Greece", in R. Baubock, E. Ersboll, K. Groenendijk, H. Waldrauch, *Acquisition and loss of nationality. Policies and trends in 15 European states*, vol. 2: *Country analyses*. Άμστερνταμ, Amsterdam University Press, 2006, σ. 258-260· Ε. Βόγλη, Χ. Μυλωνάς, «Έλληνες εισί... Στρατηγικές διαχείρισης επαναπατρισμένων ομογενών στη σύγχρονη Ελλάδα, 1990-2007». (πρόσβαση: <http://www.people.fas.harvard.edu/~mylonas/KEMO.pdf>).

συνδυαστεί αρχικά με τη χριστιανική πίστη³⁹² (Επίδαυρος 1822) και αργότερα με την ελληνική γλώσσα (Άστρος 1823). Τότε δημιουργούνται για πρώτη φορά οι κατηγορίες των «*αυτοχθόνων*» (κάτοικοι της ελληνικής επικράτειας), των «*έξωθεν ελθόντων*» (χριστιανοί ορθόδοξοι προερχόμενοι από τις Οθωμανικές περιοχές) και των «*ξένων*» (δυτικοί φιλέλληνες). Το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827) προσδιορίζει το στάτους του ομογενή για πρώτη φορά βάσει εθνοπολιτισμικών κριτηρίων («Έλληνας ορίζεται: [...] όποιος έχει γεννηθεί σε ξένη επικράτεια από Έλληνα πατέρα»), το Ηγεμονικό Σύνταγμα του 1832 για πρώτη και μοναδική φορά τον συνδέει με την εντοπιότητα (καταγωγή από αυτόχθονες) ενώ ο Αστικός Νόμος του 1856 τον αντιδιαστέλλει με τον «αλλογενή».³⁹³

Η πολιτική ιθαγένειας στα χρόνια της απόλυτης μοναρχίας θα επικεντρωθεί στην ενσωμάτωση των «ετεροχθόνων ομογενών», αναδεικνύοντας το πολιτισμικό και κοινωνικό χάσμα ντόπιων και νεήλυδων ομοεθνών και τις νέες οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις του ανταγωνισμού τους. Οι συζητήσεις ως προς το άρθρο 3 του συνταγματικού σχεδίου του 1844 που αφορούσε στον ορισμό του Έλληνα πολίτη θα οδηγήσουν σε ένα συμβιβασμό ο οποίος στην ουσία θα διευρύνει τον ορισμό της ελληνικής ιθαγένειας υπέρ των «ετεροχθόνων».³⁹⁴ Στο εξής οι «ομογενείς» θα αναδειχτούν στους προνομιακούς αλλοδαπούς, όχι πια σε σχέση με τους γηγενείς αλλά σ' αυτή με τους «αλλογενείς» που ενδιαφέρονταν να πολιτογραφηθούν.

Η νέα αυτή διάκριση θα αποκτήσει μια κανονικότητα στο ελληνικό δίκαιο και εξέχουσα σημασία ιδιαίτερα στον 20^ο αι., χωρίς ποτέ το περιεχόμενο της έννοιας του ομογενούς ή καλύτερα τα κριτήρια αναγνώρισης της συγκεκριμένης ιδιότητας να προσδιοριστούν με σαφήνεια, αφήνοντας, έτσι, στις κρατικές αρχές περιθώρια χειραγώγησης ανάλογα με τις προτεραιότητες και τις σκοπιμότητες της εκάστοτε ιστορικής-πολιτικής συγκυρίας. Ο όρος, κατά κοινή ομολογία, θα χρησιμοποιηθεί

³⁹² Η χριστιανική πίστη χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο αυτοχθονίας για πρακτικούς (βλ. παράδοση του *rum millet*) και όχι ιδεολογικούς λόγους (πρόθεση π.χ. δημιουργίας μιας χριστιανικής πολιτείας) ενώ η μη αναφορά στο ορθόδοξο δόγμα συνδεόταν με την προσπάθεια αποφυγής οποιασδήποτε ταύτισης με την ορθόδοξη Ρωσία και την εξασφάλιση της διπλωματικής υποστήριξης της καθολικής Ευρώπης. βλ. Ε. Βόγλη, Χ. Μυλωνάς, *ό.π.*, σ. 6.

³⁹³ Ο Νόμος 1856 διαφοροποιούσε τη χρονική προϋπόθεση για την πολιτογράφηση αλλοδαπού με κριτήριο την ιδιότητά του ως ομογενούς ή αλλογενούς (δύο χρόνια για τον πρώτο, τρία για τον δεύτερο). Βλ. Γρ. Τσιούκας, «Ομογενείς και ιθαγένεια: Ανεπάρκειες μιας διαφοροποιημένης αντιμετώπισης», *Σύγχρονα Θέματα* 91, 2005, σ. 33.

³⁹⁴ Η αντιπάθεια των ντόπιων κατά των δυτικότερων και μορφωμένων ετεροχθόνων που είχε τις ρίζες της στα χρόνια του Αγώνα θα εξελιχτεί αργότερα σε ανταγωνισμό για τη διείσδυση στον κρατικό μηχανισμό και τα έμμεσα οικονομικά οφέλη που αυτός εξασφάλιζε (φοροδιαφυγή, κάρπωση εθνικών γαιών και κρατικά δάνεια). Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833-1881, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 110-111.

από το 1856 (Αστικός Νόμος) έως το 1955 (Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας) για να υποδηλώσει ένα άτομο που δεν έχει ελληνική ιθαγένεια, έχει όμως «ελληνική εθνική καταγωγή»³⁹⁵ ενώ μετεμφυλιακά θα εφαρμοστεί επικουρικά και το υποκειμενικό κριτήριο της «εθνικής συνείδησης».³⁹⁶ Η τελευταία θα οριστεί ως «συνείδηση των κοινών ιστορικών πεπρωμένων» ενώ η κοινή γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, οι κοινές παραδόσεις και τα έθιμα είναι τα στοιχεία που την συναποτελούν.³⁹⁷ Τα τελευταία χρόνια το εννοιολογικό περιεχόμενο της έννοιας του ομογενούς θα διευρυνθεί ώστε να συμπεριλάβει τους ξένους πολίτες «ελληνικής καταγωγής» που έχουν αποκτήσει και την ελληνική ιθαγένεια (διπλής συνεπώς υπηκοότητας), τους Έλληνες μετανάστες στο εξωτερικό και τους εγκατασταθέντες στην Ελλάδα μετά το 1989 αλλοδαπούς «ελληνικής καταγωγής».³⁹⁸

Αν πάντως οι νόμοι ιθαγένειας είναι το πιο δυσανάγνωστο και αποσπασματικό τμήμα της ελληνικής νομοθεσίας, αυτό οφείλεται στις διαδοχικές εδαφικές προσαρτήσεις, την απροθυμία του κράτους να ορίσει ως πολίτες του τους Οθωμανούς μουσουλμάνους (Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης) και την αποτυχία του να ενσωματώσει τους αλλόγλωσσους ορθόδοξους πληθυσμούς της περιοχής της Μακεδονίας (Σλαβόφωνους, Βουλγαρόφωνους, Βλάχους).³⁹⁹ Στην εποχή της Μεγάλης Ιδέας το προ-εθνικό κριτήριο του ορθόδοξου χριστιανικού γένους (οριοθετημένου βάσει του οθωμανικού millet και της υπαγωγής στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως) θα καθορίζει το ανήκειν στο ελληνικό έθνος σε μια ελαστική εφαρμογή που θα επιτρέπει κατά καιρούς την συμπερίληψη ορθοδόξων από άλλα Πατριαρχεία, μουσουλμάνων Αλβανών και Τουρκοκρητικών.⁴⁰⁰ Σε μια περίοδο «εθνικοποίησης» της γης και των πληθυσμών, η διπλή υπηκοότητα των νέων αλλογενών θα απαγορεύεται και με μια προθεσμία τριών τουλάχιστον ετών θα τους επιτρέπεται η επιλογή ιθαγένειας.⁴⁰¹

Στο μεσοπόλεμο στα πλαίσια μιας αυξανόμενης εθνικής ανασφάλειας θεσμοθετείται η αφαίρεση ιθαγένειας όσων «αλλογενών Ελλήνων υπηκόων»

³⁹⁵ Με τον Αστικό Νόμο του 1856 το κριτήριο της αυτοχθονίας περιορίζεται μόνο στους ανιθαγενείς και στο εξής ο Έλληνας πολίτης ορίζεται ως «ο γεννηθείς εξ' Έλληνος πατρός». Ε. Βόγλη, Χ. Μυλωνάς, *ό.π.*, σ. 9.

³⁹⁶ Γρ. Τσιούκας, «Ομογενείς και ιθαγένεια...», *ό.π.*, σ. 33.

³⁹⁷ Λ. Μπαλτσιώτης, «Ιθαγένεια και πολιτογράφηση στην Ελλάδα της μετανάστευσης...», *ό.π.*, σ. 321.

³⁹⁸ Λ. Βεντούρα, *ό.π.*

³⁹⁹ D. Christopoulos, "Greece", *ό.π.*, σ. 260-263.

⁴⁰⁰ Λ. Μπαλτσιώτης, *ό.π.*, σ. 305-311.

⁴⁰¹ Κ. Tsitselikis, "Citizenship in Greece: Present challenges for future changes", (πρόσβαση: www.kemo.gr).

εγκαταλείπουν το ελληνικό έδαφος χωρίς πρόθεση επανόδου καθώς και των παιδιών τους (διάταγμα του 1927, άρθρο 4), π.χ. Αρωμόνοι Βλάχοι, Εβραίοι, Αρμένιοι, Αλβανοί Τσάμηδες, Σλαβομακεδόνες, Πομάκοι και εθνοτικοί Τούρκοι της Θράκης. την ώρα που οι «ομογενείς» διευκολύνονται στην πολιτογράφηση τους και οι μετανάστες διατηρούν την ελληνική ιθαγένειά τους. Μεταπολεμικά, το ψυχροπολεμικό φοβικό σύνδρομο της ελληνικής πολιτείας πλήττει ανεξαιρέτως «ομογενείς», «αλλογενείς» και Έλληνες πολίτες. Ο Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας του 1955 (άρθρο 20) επεκτείνει την αφαίρεση ιθαγένειας στους «αντεθνικώς δρώντες» αριστερούς Έλληνες [επιμένοντας παράλληλα στη στόχευση των μειονοτήτων, των σλαβομακεδόνων δηλαδή και μουσουλμάνων της Θράκης (άρθρο 19)],⁴⁰² πάντα μέσα σε συνθήκες μυστικότητας και αυθαιρεσίας. αναγνωρίζει τη ομογενειακή ιδιότητα σε ολιγάριθμους ομοεθνείς της ιστορικής διασποράς που εξασφαλίζουν άδεια εξόδου από τις ανατολικές χώρες, πολιτογραφεί ελάχιστους αλλοδαπούς και παγιδεύει σε ένα ιδιότυπο καθεστώς «ημι-ιθαγένειας»⁴⁰³ ομογενείς από την Αλβανία, Τουρκία και Κύπρο.⁴⁰⁴

Η «μεταπολίτευση της ελληνικής ιθαγένειας» ξεκινά με μια δεκαετία καθυστέρηση (σε σχέση με τις πολιτειακές αλλαγές), προχωρά με αργούς ρυθμούς, αρκετή αδιαφάνεια ως προς την εφαρμογή των διατάξεων και απροθυμία απαλλαγής από δομικές αντιλήψεις του παρελθόντος.⁴⁰⁵ Το 1984 στα πλαίσια της προσαρμογής του Δικαίου Ιθαγένειας στη συνταγματική επιταγή της ισότητας των δύο φύλων επιτρέπεται για πρώτη φορά η μεταβίβαση της ιθαγένειας από γυναίκα στα παιδιά και η αυτόματη κτήση ελληνικής ιθαγένειας από τέκνα Ελλήνων που προήλθαν από

⁴⁰² Το μέτρο έπληξε επίσης Εβραίους που μετανάστευσαν στο Ισραήλ, πολίτες ιταλικής καταγωγής που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και Αλβανούς μουσουλμάνους που μετανάστευσαν στην Τουρκία. Βλ. Τ. Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας (1926-2003)», *Σύγχρονα Θέματα* 83, 2003, σ. 53-75 και κυρίως σ. 58-64.

⁴⁰³ Σε μια προσπάθεια συγκράτησης της ελληνικής μειονότητας στην Τουρκία και την Αλβανία το ελληνικό κράτος εφοδίασε τους Ομογενείς Τουρκίας Αλβανίας (ανιθαγενείς οι πρώτοι, Αλβανοί πολίτες οι δεύτεροι) με ελληνικά διαβατήρια που δεν παρείχαν ελληνική ιθαγένεια, εξασφάλιζαν ωστόσο προσβασιμότητα στο δημόσιο τομέα, άρα ένα ισχυρό πλαίσιο προστασίας. («άκρως απόρρητη» Υπ. Απόφ. της 1^{ης} Μαρτίου 1976). Το ζήτημα των Ο.Τ.Α. θα λυθεί οριστικά το 1999 με τη μαζική πολιτογράφηση τους. Βλ. Δ. Χριστόπουλος, «Η Ελλάδα της ομογένειας: Από μητέρα-πατρίδα καπιταλιστική μητρόπολη», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Μειονότητες στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο (7-9 Νοεμ. 2002)*, Αθήνα, 2004, σ. 441-446.

⁴⁰⁴ Λ. Μπαλτσιώτης, *ό.π.*, σ. 312-318.

⁴⁰⁵ Δ. Χριστόπουλος, «Η τελευταία εικοσαετία της ελληνικής ιθαγένειας: 1984-2004», *Σύγχρονα Θέματα* 91, 2005, σ. 22-23.

πολιτικό γάμο.⁴⁰⁶ Την ίδια περίοδο επιτρέπεται ο επαναπατρισμός και ανάκτηση της ιθαγένειας από τους πολιτικούς πρόσφυγες (με εξαίρεση τους σλαβομακεδόνες) ενώ ταυτόχρονα ανακύπτει το ζήτημα κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας από αλλοδαπούς μετανάστες από Αίγυπτο, Πακιστάν, Λίβανο και συζύγους μεικτών γάμων.⁴⁰⁷

Τη δεκαετία του 1990 η ελληνική πολιτεία βιώνει την «έκπληξη» της διεκδίκησης της ισχυρής (ως ευρωπαϊκής) ελληνικής ιδιότητας του πολίτη, από μετανάστες, «ομογενείς» και αιτούντες ασύλου που συρρέουν από χώρες κυρίως της Ανατολικής Ευρώπης. Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού της δίνει τη δυνατότητα να αναλάβει για άλλη μια φορά το ρόλο της «μητέρας-πατρίδας» απέναντι στα μέλη της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας, στους Πόντιους, τους Μαριουπολίτες και άλλους ομοεθνείς από την πρώην Σοβιετική Ένωση, επιτρέποντας στα ελληνικά προξενία να εκδίδουν πιστοποιητικά ελληνικής καταγωγής, βίζες και «θεωρήσεις παλιννόστησης» προς την Ελλάδα. Η πολιτική ιθαγένειας αποδεικνύεται τα επόμενα χρόνια ιδιαίτερα εφευρετική απέναντι στις ποικίλες αναγνωρισμένες κατηγορίες «ομογενών».⁴⁰⁸ έντονα διακρισιακή ως προς τα προνόμια που αυτή συνεπάγεται (στεγαστικά και οικονομικά οφέλη μόνο για «παλιννοστούντες»), ευάλωτη σε φαινόμενα διαφθοράς («ελληνοποιήσεις» αλλογενών), αποσπασματική (εξαρτώμενη περισσότερο από υπουργικές εγκυκλίους, «προφορικές εντολές» και την ευχέρεια των διοικητικών υπηρεσιών και λιγότερο από τους νόμους).⁴⁰⁹ αδιαφανής (εξαίρεση διοίκησης από την υποχρέωση αιτιολόγησης των απορριπτικών αποφάσεων), σταθερά εθνικόφρων [μόλις το 1998 καταργείται το άρθρο 19 του Κ.Ε.Ι. (και χωρίς αναδρομική ισχύ), ύστερα από την επίσημη απειλή του Συμβουλίου της Ευρώπης για άσκηση δίωξης κατά της Ελλάδας για ρατσισμό]⁴¹⁰ και φοβική

⁴⁰⁶ Μέχρι τότε Έλληνας υπήκοος ήταν ο γεννημένος από Έλληνα πατέρα ενώ η ιθαγένεια δεν αποδιδόταν σε τέκνα ορθόδοξου που δεν είχε παντρευτεί με ορθόδοξο γάμο αλλοδαπή. Βλ. Δ. Χριστόπουλος, «Η τελευταία εικοσαετία...», *ό.π.*, σ. 23.

⁴⁰⁷ Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι έως τότε ανιθαγενείς και ακαθόριστης εθνικότητας Τσιγγάνοι, γεννηθέντες στην Ελλάδα, αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια βάσει της επιλεκτικής εφαρμογής της αρχής του *jus soli*. Βλ. D. Christopoulos, "Greece", *ό.π.*, σ. 266.

⁴⁰⁸ 1.«Ομογενείς Βορειοηπειρώτες» και «Παλιννοστούντες» από την πρώην ΕΣΣΔ δικαιούχοι του *Ειδικού Δελτίου Ταυτότητας Ομογενούς*. 2. Ομογενείς από την πρώην ΕΣΣΔ με διαπίστωση της ελληνικής ιθαγένειάς τους. 3. Ομογενείς από την πρώην ΕΣΣΔ κάτοικοι της Κύπρου δικαιούχοι του *Ειδικού Δελτίου Ταυτότητας Ομογενούς*. Σ' αυτούς προστίθενται οι δικαιούχοι πράσινης κάρτας (Σλαβομακεδόνες Ανατολικών χωρών, Βλάχοι Ρουμανίας) και απλής θεώρησης εισόδου (Σαρακατσάνοι Βουλγαρίας). Βλ. Α. Μπαλτσιώτης, «Ιθαγένεια και πολιτογράφηση...», *ό.π.*, σ. 324-5.

⁴⁰⁹ Οι βασικοί νόμοι που αφορούσαν το καθεστώς των ομογενών ήταν ο 2130/1993, 2790/2000 (τροποποιήσεις 2910/2001 και 3013/2002).

⁴¹⁰ Πενήντα με εξήντα χιλιάδες υπολογίζεται ο αριθμός των ατόμων που στερήθηκαν την ιθαγένειά τους με το πρόσχημα «της εγκατάλειψης της χώρας» (κυρίως προς Γερμανία και Τουρκία), μεταξύ αυτών έως και 1000 περίπου μειονοτικοί της Θράκης, προχωρημένης σήμερα ηλικίας, οι οποίοι έφυγαν για μικρό χρονικό διάστημα ή και καθόλου από την Ελλάδα και μέχρι σήμερα παραμένουν στη

απέναντι στους αλλοδαπούς μετανάστες (απαγορευτικές προϋποθέσεις πολιτογράφησης: παράβολο 1,500 € και δέκα χρόνια υποχρεωτικής παραμονής).⁴¹¹

Είκοσι χρόνια μετά την ανατροπή των δημογραφικών και κοινωνικών δεδομένων της η ελληνική πολιτεία δείχνει να μην έχει συνειδητοποιήσει το αδιέξοδο των εσωστρεφών και αντιφατικών πολιτικών της και την ανάγκη εξορθολογισμού τους. Η μακρόχρονη εμπειρία της ως «μητέρας-πατρίδας» οδήγησε σε μια ανατροφοδότηση των θεσμών και των πολιτικών της απέναντι στη νέα «παλιννόστηση» από θεσμικά πλαίσια και πρακτικές του παρελθόντος που αφορούσαν τους Έλληνες μετανάστες προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης που παλιννοστούσαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές του 1980 και τους πολιτικούς πρόσφυγες που επαναπατρίζονταν.⁴¹² Η Ελλάδα όμως για πρώτη φορά *μεταλλάχθηκε σε καπιταλιστική μητρόπολη της Νοτιανατολικής Ευρώπης*,⁴¹³ βιώνοντας την πρωτόγνωρη εμπειρία ενός μαζικού κύματος αλλοδαπών μεταναστών με κοινά χαρακτηριστικά με εκείνα των «ομογενών»,⁴¹⁴ χωρίς ωστόσο τις αντίστοιχες γνώσεις, την κατάλληλη προετοιμασία και κυρίως την πολιτική βούληση για την υποδοχή και την ένταξή τους. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο (Ε.Ε. και μεμονωμένα κράτη-μέλη) ήταν σίγουρα ένας ασφαλής χώρος άντλησης πληροφοριών, παραδειγμάτων και αρχών,⁴¹⁵ οι αντιστάσεις όμως στα νέα δεδομένα αποδείχτηκαν ισχυρές και οι εθνικές αφηγήσεις ανθεκτικές.

Θράκη χωρίς ιθαγένεια. Βλ. D. Christopoulos, "Greece", *ό.π.*, σ. 270-271. Για μια αναλυτική παρουσίαση των διαφορών εκτιμήσεων ως προς τον αριθμό των «ανιθαγενών» μειονοτικών της Θράκης βλ. Τ. Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας...», *ό.π.*, σ. 64. Ο ίδιος προσδιορίζει επακριβώς το συνολικό αριθμό των Ελλήνων πολιτών που στερήθηκαν την ιθαγένειά τους στα 43 χρόνια της ισχύος του άρθρου 19 (1955-1998) σε 60.044 άτομα με βάση επίσημες πληροφορίες. Στο *ίδιο*, σ. 59.

⁴¹¹ Για τις πολιτικές ιθαγένειας την περίοδο 1984-2004 βλ. αναλυτικά Δ. Χριστόπουλος, «Η τελευταία εικοσαετία...», *ό.π.*, σ. 23-28· Κ. Tsitselikis, "Citizenship in Greece...", *ό.π.*

⁴¹² Γ. Μαυροδμή, «Θέμα εμπειρίας: Πηγές, φορείς και διαδικασίες διαμόρφωσης μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα (1990-2005)», στο Τζ. Καβουνίδη, Α. Κόντης, Θ. Λιανός, Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές*, τόμ. Α', Αθήνα, ΙΜΕΠΟ, 2008, σ. 265-268, 277.

⁴¹³ Δ. Χριστόπουλος, «Η Ελλάδα της ομογένειας...», *ό.π.*, σ. 451-452.

⁴¹⁴ Τα χαρακτηριστικά αυτά αφορούσαν το χρόνο άφιξης, τις χώρες προέλευσης και τους λόγους μετακίνησης.

⁴¹⁵ Την ώρα που οι εξεγέρσεις στα προάστια του Παρισιού το 2005 κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου για τις συνέπειες των κοινωνικών αποκλεισμών και η Γερμανία, κράτος κατεξοχήν φειδωλό απέναντι στην πολιτογράφηση αλλοεθνών, επιτρέπει μετά το 2000 την πρόσβαση στη γερμανική ιθαγένεια των παιδιών-εγγονιών των μεταναστών, η Ελλάδα επιμένει στην πιο σκληρή ίσως πολιτική της Ε.Ε. Οι νέες ρυθμίσεις του ΚΕΙ (Ν. 3284/2004) εισάγουν την αναγνώριση της αρχής του *jus soli* για τους αλλοδαπούς που γεννήθηκαν στην Ελλάδα («δεύτερη γενιά») μόνο σε θεωρητικό επίπεδο (άρθρο 1§2) δεδομένου ότι το άρθρο 5 του ΚΕΙ απαιτεί την ενηλικίωση του αλλοδαπού για την υποβολή αίτησης πολιτογράφησης. Η μόνη περίπτωση που προβλέπεται για την κτήση ιθαγένειας από ανήλικο είναι αυτή του ανήλικου και άγαμου τέκνου πολιτογραφημένου αλλοδαπού (άρθρο 11). Η πολιτογράφηση αλλοδαπού εντούτοις προσκρούει σε αυστηρές προϋποθέσεις και σε διοικητικές αγκυλώσεις (καθυστερήσεις διαδικασιών και αναιτιολόγητες απορριπτικές αποφάσεις). Βλ. Θ. Παπαθεοδώρου, *Νομικό Καθεστώς Αλλοδαπών*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2007, σ. 155-158.

Αν η ιθαγένεια περιγράφει το νομικό δεσμό που συνδέει ένα πρόσωπο με ένα ορισμένο κράτος,⁴¹⁶ εισάγοντας τη συστατική διάκριση «*ημεδαπού*» και «*αλλοδαπού*», οι ελληνικές πολιτικές ιθαγένειας επιμένουν στους ιδεολογικούς (και άρα πολιτικά διαπραγματεύσιμους) δεσμούς του κράτους με το ιστορικό παρελθόν του, έτσι όπως αυτοί αντανακλώνται στην επιπρόσθετη τομή «ομογενούς»/ «αλλογενούς».⁴¹⁷ Μπορεί ο μοναρχικής προέλευσης (και αρνητικής φόρτισης) όρος «*υπηκοότητα*» (υπό+ ακοή) να εγκαταλείφτηκε με τη μεταπολίτευση και μια νέα έκφραση, αυτής της «*ιδιότητας του πολίτη*» (*citizenship*), να εισήχθη στο ελληνικό λεξιλόγιο τη δεκαετία του 1990, όμως τελικά ο σημερινός Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας (2004)⁴¹⁸ με το να διατηρεί τις αναφορές του στο ορθόδοξο γένος εμποδίζει την πλήρη ανάπτυξη της «συμμετοχικής» ιδιότητας του πολίτη.⁴¹⁹ Αν λοιπόν στις απαρχές της πολιτειακής συγκρότησής της Ελλάδας, «Έλληνας γεννιόταν κάποιος αλλά και γινόταν», στις αρχές του 21^{ου} αι. κρίνεται επίσης αναγκαίος ένας κώδικας ιθαγένειας στον οποίο το «δίκαιο του αίματος» δεν θα παρακαμφθεί αλλά θα αφήσει λογικά περιθώρια πολιτογράφησης, δηλαδή ενσωμάτωσης, των οικονομικών μεταναστών των τελευταίων δεκαετιών οι οποίοι έχουν αναπτύξει ειδικούς δεσμούς με την Ελλάδα.⁴²⁰

⁴¹⁶ «Ιθαγένεια είναι ο δημοσίου δικαίου δεσμός ενός ατόμου προς την πολιτεία στο λαό της οποίας αυτός ανήκει». Βλ. Ζ. Παπασιώπη-Πασιά, Δίκαιο Ιθαγένειας, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλα, 2004, σ. 1.

⁴¹⁷ Δ. Χριστόπουλος, «Περιπέτειες της Ελληνικής Ιθαγένειας: Ποιος (δεν) έχει τα «προσόντα» να είναι Έλληνας;», *Θέσεις* 87, 2004, σ. 2-3.

⁴¹⁸ Για μια κριτική πάνω στον Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας του 2004 και την ανάγκη αναθεώρησής του βλ. Γρ. Τσιούκας, Δ. Χριστόπουλος, «Γιατί ένας νέος Κώδικας Ιθαγένειας στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 104, 2009, σ. 5-8.

⁴¹⁹ Για το περιεχόμενο της «εκ της συμμετοχής Ιδιότητας του Πολίτη» βλ. Τ. Η. Marsall- Τ. Βοττομορε, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, μτφρ. Ο. Στασινοπούλου, Αθήνα, Εκδ. Gutenberg, 2001.

⁴²⁰ Βλ. Περίληψη Αιτιολογικής Έκθεσης του προτεινόμενου σχεδίου Νέου Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. (πρόσβαση: www.hlhr.gr)

4. Η ιστορική διασπορά

4.1. Έλληνες από την πρώην Σοβιετική Ένωση

Οι Έλληνες Πόντιοι αποτελούν την πλειοψηφία των Ελλήνων ομογενών της Σοβιετικής Ένωσης,⁴²¹ προερχόμενοι κυρίως από τη Γεωργία (52%), το Καζακστάν (20%), τη Ρωσία (15%) και σε μικρότερο βαθμό από την Αρμενία (6%), την Ουκρανία (3%) και το Ουζμπεκιστάν (2%).⁴²² Απόγονοι των Ελλήνων του Πόντου, περιοχής στα βορειοανατολικά της Μικράς Ασίας, στα παράλια του Εύξεινου Πόντου της σημερινής Τουρκίας, έζησαν για αιώνες στις συνοριακές περιοχές της Οθωμανικής και Ρωσικής αυτοκρατορίας.⁴²³ Πληθυσμός έντονα πολυεθντικός θα διαμορφώσει μια ξεχωριστή μεταναστευτική ιστορία όταν από τα τέλη του 18^{ου} ως τις αρχές του 20^{ου} εγκαθίσταται μαζικά στην περιοχή του Καυκάσου απαντώντας θετικά αρχικά στην πρόσκληση του γεωργιανού βασιλιά Ηρακλείου Β' για την αξιοποίηση των μεταλλείων του Αχταλά και στη συνέχεια στα διοικητικά και οικονομικά κίνητρα της τσαρικής εποικιστικής πολιτικής (γη, απαλλαγή από φόρους και από στρατιωτική θητεία), η οποία απέβλεπε στην οικονομική ανάπτυξη και στον κοινωνικό και εθνολογικό μετασχηματισμό των περιοχών που πρόσφατα είχε προσαρτήσει. Τους μετανάστες θα ακολουθούν και Χριστιανοί φυγάδες ύστερα από τους ρωσοτουρκικούς πολέμους του 1828-29, 1853-56, 1877-78 και τις διώξεις που εξαπέλυαν κάθε φορά τα οθωμανικά στρατεύματα εναντίον των χριστιανικών πληθυσμών αλλά και τις πιέσεις που δέχονταν οι τελευταίοι από τους μουσουλμάνους πρόσφυγες. Σε μια ανεπίσημη ανταλλαγή πληθυσμών χριστιανοί έποικοι από τον Πόντο και την Ανατολική Τουρκία (αρχικά και Αρμένιοι) θα καταλαμβάνουν τις εκτάσεις που θα αφήνουν οι εκδιωχθέντες από τον τσαρικό στρατό μουσουλμανικοί πληθυσμοί (Τάταροι της Κριμαίας, Αμπχάζιοι, Κιρκάσιοι και Λαζοί), όχι απαραίτητα μόνιμα, αφού η στεναχωρία της γης και οι συχνές επιδημίες θα υποχρεώνουν πολλούς σε νέες αναχωρήσεις. Οι μετοικεσίες θα συνεχιστούν μέχρι το

⁴²¹ Στους ομογενείς περιλαμβάνονται ακόμα οι Μαριουπολίτες και οι πολιτικές πρόσφυγες του 1946-49.

⁴²² Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, ΓΓ Παλινοστούτων Ομογενών, *Η ταυτότητα των Παλινοστούτων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ*, Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 51.

⁴²³ Για τα ιστορικά στοιχεία του κεφαλαίου βλ. Μ. Λαυρεντιάδου, *Να φεύγεις και να ριζώνεις. Η εγκατάσταση των Ελλήνων Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στη Θράκη και στην Αθήνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006, σ. 45-82· Θ. Γιαννίτση, Α. Διάλλα, Ι. Κ. Χασιώτης, «Ουκρανία-Λευκορωσία-Ρωσική Ομοσπονδία-Κεντροασιατικές Δημοκρατίες», στο Ι. Κ. Χασιώτης κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 191-207· Α. Χανθοπούλου-Κυριακού, "The diaspora of the Greeks of the Pontos: Historical background", *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 357-363.

1920 προς την Υπερκαυκασία, το Β. Καύκασο και τη Νότια Ρωσία. Υπολογίζεται ότι το 1919 η περιοχή συνολικά της Ρωσίας συγκέντρωνε 593,700 Έλληνες.⁴²⁴

Η λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η ματαίωση των σχεδίων της Ποντιακής κοινότητας για ίδρυση αυτόνομου κράτους και η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σηματοδοτούν και το οριστικό τέλος της παρουσίας της ελληνικής κοινότητας στην περιοχή του Πόντου. Πρόσφυγες θα συρρεύσουν στον Καύκασο αλλά και την Ελλάδα. Την τριετία 1919-1921 αρχίζει και η πρώτη μεγάλη «έξοδος» από τη σοβιετοποιημένη πια Ρωσία προς την Ελλάδα, σε δύο μεγάλα κύματα: το ένα από τα αστικά κυρίως κέντρα της «Νέας Ρωσίας» λόγω της ατυχούς ελληνικής εμπλοκής στην αντιμπολσεβικική συμμαχική επέμβαση στη νότια Ουκρανία, το άλλο από τον Αντικαύκασο (επαρχία του Καρς και του Αρνταχάν) λόγω της αιματηρής τουρκικής προέλασης. Η ροή θα συνεχιστεί καθ' όλη τη δεκαετία του 1920 από ομάδες που διατηρούσαν την ελληνική ιθαγένεια και που είχαν τρομοκρατηθεί από τις πολιτικές εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση.

Στην τσαρική επικράτεια οι Πόντιοι Έλληνες θα οργανωθούν σε πολιτιστικούς θύλακες με δικά τους σχολεία και κοινωφελή ιδρύματα, ναούς και ελληνόφωνους κληρικούς ενώ θα αναπτύξουν άμεσους και σταθερούς δεσμούς με τον Πόντο, την Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα. Ωστόσο η καθαυτό κοινοτική οργάνωση των Ελλήνων της τσαρικής Ρωσίας θα αρχίσει με μεγάλη καθυστέρηση (στα τέλη 19^{ου} αι. στις πόλεις της «Νέας Ρωσίας», στις αρχές 20^{ου} αι. στις αγροτικές ελληνικές εστίες της Υπερκαυκασίας) λόγω της εσωτερικής πολιτικής του τσαρικού καθεστώτος. Πιο πριν τα περιθώρια ελευθερίας των ελληνικών πόλεων και χωριών εξαρτώντο από τα ειδικά προνόμια που κάθε φορά ο Τσάρος τους εκχωρούσε. Οι αυξημένες οικονομικές δυνατότητες των παροίκων, η παρουσία προξενικών και διπλωματικών εκπροσώπων της Ελλάδας στις ρωσικές πόλεις και η υποχώρηση του τσαρικού συγκεντρωτισμού θα συμβάλουν ώστε τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20^{ου} αι. να καλλιεργηθεί ακόμα και η ιδέα διοικητικής αυτονομίας των Ελλήνων της Ρωσίας, κάτι που όμως δεν θα υλοποιηθεί ούτε μετά τη Ρώσικη Επανάσταση. Πάντως, οι εκπαιδευτικές και πολιτισμικές ελευθερίες θα διατηρηθούν μέχρι τα μέσα της

⁴²⁴ 30.350 διασκορπισμένοι στην Αρμενία, 112.850 στη Γεωργία (Τσάλκα, Τετρισκάρο), 15.000 στο Αζερμπαϊτζάν, 18.000 στις περιφέρειες του Σότσι και του Λαζαρόβτσκι, 375.000 στο Β. Καύκασο και τη Ν. Ρωσία (Σταυρούπολη, Πιετιγκόρσκ, Κουμπάν, «Κυβερνείο της Μαύρης Θάλασσας, Κριμαία, Μαριούπολη, Χερσώνα, Νικολάιεφ, Οδησσός), 35.000 διάσπαρτοι στη Β. Ρωσία. Βλ. Ε. Χαρατσίδης, «Υπερκαυκασία», στο Ι. Κ. Χασιώτης, Ό. Κατσιαρδής-Hering, Ε. Α. Αμπατζή (επιμ.), *ό.π.*, σ. 205.

δεκαετίας του 1930, θα επιτρέψουν τη γλωσσική μεταρρύθμιση του 1926⁴²⁵ και θα οδηγήσουν σε πλούσια λογοτεχνική παραγωγή, εκδοτική άνθηση και καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Την ακμή αυτή θα ανακόψει η πολιτική κολεκτιβοποίησης και οι εθνοτικές διώξεις που θα εφαρμόσει ο Στάλιν. Οι μέχρι τότε αυτόνομοι Έλληνες χωρικοί θα αντιδράσουν στους κρατικούς αγροτικούς συνεταιρισμούς, θα στοχοποιηθούν σε μια περίοδο «πολιτικής τρομοκρατίας» εναντίον των τροτσκιστών και θα υποστούν έναν ανελέητο διωγμό: εκτέλεση ηγετικών στελεχών, εξορία χιλιάδων ανθρώπων, διάλυση των συλλογικών οργάνων των κοινοτήτων τους, απαγόρευση της ελληνόφωνης εκπαίδευσης και του ελληνοσοβιετικού Τύπου.

Στα χρόνια του σοβιετικού καθεστώτος λοιπόν, ο χαρακτήρας και ο χώρος των μετακινήσεων των πληθυσμών ελληνικής καταγωγής αλλάζει. Δεν πρόκειται πια για διασυνοριακές προνομιακές μεταναστεύσεις μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ούτε για προσφυγικά ρεύματα αλλά για αναγκαστικές μετακινήσεις μέσα στα όρια της Σοβιετικής Ένωσης που επιβάλλονται από ένα νέο κρατικό παρεμβατικό σχεδιασμό στα πλαίσια των γεωπολιτικών αλλαγών.⁴²⁶ Το σοβιετικό καθεστώς μετά τις «εκκαθαρίσεις» της τριετίας 1937 έως 1939 θα εφαρμόσει την περίοδο 1941 έως 1949 ένα νέο σχέδιο εκτοπισμού των μουσουλμανικών στεπών της Κεντρικής Ασίας εκτοπίζοντας εχθρικές μειονοτικές εθνότητες, μεταξύ αυτών και τους Έλληνες προς το Καζακστάν, το Ουζμπεκιστάν, τη Σιβηρία και τη μακρινή Ανατολή. Τη διάλυση της Δημοκρατίας του Βόλγα και τον εκτοπισμό των Γερμανών το 1941 θα ακολουθήσουν οι Έλληνες του Κουμπάν, της Κριμαίας (1944), του Καυκάσου (1949) παρά την αντιναζιστική τους δράση στα χρόνια του «Πατριωτικού Πολέμου». Οι «ειδικές» αυτές μετοικεσίες εξυπηρετούσαν πολλαπλούς στόχους: εθνολογική αλλοίωση των Κεντροασιατικών Δημοκρατιών, εκρωτισμό των μη έμπιστων εθνότητων, τροφοδότηση της μεταπολεμικής σοβιετικής βιομηχανίας με εργατικό δυναμικό. Την ίδια περίοδο θα καταφθάσουν και οι πρώτοι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου οι οποίοι θα κατευθυνθούν κυρίως στις

⁴²⁵ Στα πλαίσια μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που αφορούσε πολλές άλλες μειονότητες που στερούνταν αλφαβήτου στη γλώσσα ή τη διάλεκτό τους, οι ρωσικές αρχές και η ελληνική инτελιγκέντσια εισήγαγαν την ελληνική δημοτική γλώσσα ως γλώσσα διδασκαλίας στα ελληνικά σχολεία και την αντικατάσταση της ιστορικής γραφής με τη φωνητική. Ωστόσο, την ίδια περίοδο μέσα από μια εκδοτική έκρηξη στην περιοχή του Καυκάσου θα καλλιεργηθεί και γραπτώς η ποντιακή διάλεκτος ενώ το 1930-33 θα υποστηριχτεί η καθιέρωσή της ως επίσημης γλώσσας της μειονότητας. Α. Karpozilos, "Pontic culture in the USSR between the wars", *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 364-371. Για την ποντιακή διάλεκτο βλ. P. Mackridge, "The Pontic dialect: A corrupt version of Ancient Greek?", *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 335-339.

⁴²⁶ Για τις διώξεις εναντίον των Ελλήνων της Σοβιετικής Ένωσης βλ. V.I. Agtzidis, "The persecution of Pontic Greeks in the Soviet Union", *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 372-381.

βιομηχανίες της Τασκένδης μακριά από τους αγροτικούς οικισμούς όπου είχαν εγκατασταθεί οι εκτοπισμένοι ομογενείς. Μετά την «αποσταλινοποίηση» του 1956 αρκετοί από τους τελευταίους θα ξαναγυρίσουν στις εστίες τους, όχι όμως και στις περιουσίες τους. Η σχετική ελευθερία της περιόδου Χρουστσόφ θα ανακοπεί επί Μπρέζνιεφ και μόνο με την perestroika θα τους επιτραπεί ξανά η πολιτισμική και κοινοτική οργάνωση ενώ μετά το 1989 η μαζική έξοδος. Η τελευταία θα αποτελέσει και καθοριστικό παράγοντα για τη μη υλοποίηση της πρότασης ίδρυσης «Αυτόνομης Ελληνικής Δημοκρατίας» στη νότια Ρωσία παρά την υποστήριξή της από προσωπικότητες, όπως τον ελληνικής καταγωγής δήμαρχο Μόσχας Γαβριήλ Ποπόφ.

Εκτός από τους Πόντιους, στους ομογενείς της Σοβιετικής Ένωσης ανήκουν και οι Έλληνες της Μαριούπολης (πόλης της Αζοφικής στη σημερινή Ουκρανία) και των χωριών της που ιδρύθηκαν από Έλληνες της Κριμαίας στα τέλη του 18^{ου} αι. και εξελίχθηκαν στο σημαντικότερο κέντρο του Ελληνισμού στη Ρωσία. Οι τελευταίοι μετακινήθηκαν μαζικά από τη χερσόνησο, όπου κυριαρχούσε το ελληνορθόδοξο στοιχείο κατά το 16^ο και 17^ο αι., προς τη «Νέα Ρωσία» χάρη στα ευεργετικά διατάγματα της Αικατερίνης Β' (1779) αλλά και εξαιτίας της ενίσχυσης του μουσουλμανικού στοιχείου στην περιοχή. Η κάτω Ουκρανία (Χερσόνα, Νικαλάεφ και Οδησός) θα προσελκύσουν επίσης Έλληνες από τις γειτονικές παραδουνάβιες ηγεμονίες και τον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο μετά το 1821 για να παρακμάσουν όμως στα τέλη του 19^{ου} αι. λόγω των αλλαγών των οικονομικών συνθηκών και της αφομοίωσης των Ελλήνων μέσα στα αστικά κέντρα στα οποία κυρίως διαβιούσαν.

Οι σημερινοί Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης αποτελούν λοιπόν έναν ανομοιογενή πληθυσμό με κοινά στοιχεία τη ρώσικη γλώσσα και κουλτούρα και τη σοβιετική εκπαίδευση. Σοβιετικής κληρονομιάς είναι και οι πολλαπλές, διαμορφωμένες και ιεραρχημένες ταυτότητές τους και κυρίως η αντίληψη της εθνοτικής τους ταυτότητας. Η αναγραφή της ελληνικής εθνότητας στο διαβατήριό τους (ή ακόμα και η επίκληση των ελληνικών ριζών) είναι αυτή που θα επιτρέψει το ταξίδι της «παλιννόστησης» και που κατά μια περίεργη ιστορική συγκυρία θα τους μετατρέψει από «τιμωρημένους» λαούς του σοβιετικού καθεστώτος σε προνομιούχους «συγγενείς», ταυτόχρονα όμως και «ξένους» πολίτες ενός ευρωπαϊκού κράτους.⁴²⁷

⁴²⁷ Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες. Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα: Η περίπτωση των Ρωσοποντίων», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 276-277.

4.2. Έλληνες της Αλβανίας

Η δημιουργία της ελληνικής μειονότητας στη Νότια Αλβανία είναι αποτέλεσμα της χάραξης των συνόρων μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων σε μια ευαίσθητη περιοχή συνύπαρξης ποικίλων θρησκευτικών και εθνοτικών πληθυσμών. Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις προς Βορρά από τα μέσα του 19^{ου} αι. αφορμώντο από το ασαφές σύνολο των ορθόδοξων χριστιανών (οθωμανικό millet), εστίαζαν όμως στους ελληνόφωνους ορθόδοξους και σε μερικούς Βλάχους και Αλβανόφωνους ορθόδοξους οι οποίοι θεωρούνταν ελληνικού προσανατολισμού. Η αργή συγκρότηση του αλβανικού εθνικισμού στα τέλη του 19^{ου} αι., η κοινή με την ελληνική πλευρά στόχευση εναντίον του «σλαβικού κινδύνου», η ελληνοφωνία ενός μεγάλου αριθμού Αλβανών⁴²⁸ είχαν ως αποτέλεσμα την αντιμετώπισή τους από την ελληνική πλευρά ως μιας ρευστής εθνότητας η οποία δεν δικαιούταν χωριστής κρατικής υπόστασης, μπορούσε όμως να συγχωνευθεί με το ελληνικό έθνος και να ενταχθεί στο ελληνικό κράτος. Οι ελληνικές αξιώσεις στην περιοχή θα στηριχτούν στη λειτουργία ελληνικών σχολείων σε πολλές ορθόδοξες κοινότητες μέχρι τη στιγμή της δημιουργίας αλβανικού κράτους και φυσικά στη θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού.⁴²⁹

Η ίδρυση του αλβανικού κράτους (Συνθήκη Λονδίνου 1913) και η ενσωμάτωση στο νότιο τμήμα του της περιοχής που η ελληνική πλευρά διεκδικούσε (γραμμή Αυλώνα- Κορυτσάς) και από την οποία αναγκάστηκε να παραιτηθεί προς όφελος της κυριαρχίας της στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. (Πρωτόκολλο Φλωρεντίας 1913), δεν θα σημάνουν την οριστική διευθέτηση του ζητήματος.⁴³⁰ Η προσωρινή ανακήρυξη της «Αυτονομίας της Βόρειας Ηπείρου» υπό την προεδρία του Γεώργιου

⁴²⁸ Το γόητρο της ελληνικής γλώσσας στα οθωμανικά Βαλκάνια μέχρι και τη δεκαετία του 1920, περίοδο εθνοποιητικών διαδικασιών, δεν συσχετιζόταν απαραίτητα με την ελληνική εθνική συνείδηση αλλά με τα ρεαλιστικά οφέλη που απέρρεαν από τη γλώσσα της Ορθοδοξίας, καθιερωμένης στην εκπαίδευση και ειδικά στην ανώτερη. Πάντως, η αλβανική εθνική συγκρότηση θα στηριχτεί στις επιτυχείς προσπάθειες εξάπλωσης της γραφής της αλβανικής γλώσσας μέσω της καθιέρωσής της στην εκκλησία και αργότερα στην εκπαίδευση, παρά την αντίδραση του Πατριαρχείου, της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και θα βρει συμμάχους αρκετούς ορθόδοξους Αλβανούς του Νότου (Κορυτσά, Μπεράτι). Λ. Μπαλτσιώτης, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας: Μια προσπάθεια προσέγγισης σε μια μεταβατική κοινωνία» στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα, Κριτική, 2003, σ. 50-53.

⁴²⁹ Στο ίδιο, σ. 45-57.

⁴³⁰ Για τα ιστορικά στοιχεία του κεφαλαίου βλ. Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας: στιγμιότυπα αβεβαιότητας ως εθνικές αλήθειες», στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 17-44.

Χρηστάκη-Ζωγράφου (Πρωτόκολλο Κέρκυρας 1914)⁴³¹ και οι απόπειρες προσάρτησής της από τον ελληνικό στρατό κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν θα μεταβάλουν τελικά το συνοριακό καθεστώς, αφού η εισδοχή της Αλβανίας στην Κοινωνία των Εθνών το 1920 θα επιδικάσει την περιοχή οριστικά στο αλβανικό κράτος (υπογραφή της σχετικής πράξης το 1926). Οι νομοί των Αγίων Σαράντα, του Αργυροκάστρου και του Δελβίνου, περιοχών με ισχυρή παρουσία ελληνόφωνων χριστιανών, θα αποτελέσουν τη «Νότια Αλβανία» («Βόρεια Ήπειρος» κατά την αλυτρωτική ορολογία που υιοθέτησε η ελληνική πλευρά μετά το 1913) ενώ οι αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας θα εξαιρεθούν από την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923.

Η μονομερής και ασαφής επίσημη δέσμευση της Αλβανίας προς την ΚτΕ το 1921 για την προστασία των μειονοτήτων εντός των συνόρων της (μεταξύ αυτών και της ελληνόφωνης ορθόδοξης) θα ανοίξει το δρόμο για τη νομική αναγνώριση της ελληνικής εθνικής μειονότητας και για τον εθνικό ανταγωνισμό των δύο κρατών ως προς το πληθυσμιακό της μέγεθος και το χαρακτήρα της. Η μεταπολεμική διακυβέρνηση του καθεστώτος του Χότζα μέχρι και το 1990 θα εγγυάται τυπικά την προστασία των πολιτισμικών και εκπαιδευτικών ελευθεριών των μειονοτήτων (Συντάγματα 1946 και 1977) ενώ ο περιορισμός των πολιτικών και θρησκευτικών δικαιωμάτων που θα πλήξει όλους ανεξαιρέτως τους Αλβανούς πολίτες, θα ενταχθεί μέσα στα πλαίσια της επιβολής του κομμουνιστικού ολοκληρωτισμού και της ανακήρυξης της «αθεΐας» το 1967.⁴³² Η μεταφορά ελληνικών πληθυσμών στην Κεντρική και Βόρεια Αλβανία και η ίδρυση νέων οικισμών («Νέα Σοσιαλιστικά Χωριά») με κατοίκους αλβανικής καταγωγής στο νότο, συνδέονταν με τα «σοσιαλιστικά έργα» και τις γεωργικές μεταρρυθμίσεις (έργα που ενθάρρυναν και μια εθελούσια έξοδο των «μειονοτικών» από τα χωριά τους προς τα αστικά κέντρα) χωρίς ωστόσο να αποκλείεται και κάποια προσπάθεια δημογραφικής αλλοίωσης των

⁴³¹ Το Πρωτόκολλο αναγνώριζε την αυτοδιοίκηση της «Βόρειας Ηπείρου» εντός της Αλβανίας υπό διεθνή επιτήρηση. Προέβλεπε συμμετοχή χριστιανών-μουσουλμάνων στην τοπική χωροφυλακή βάσει ποσόστωσης, απομάκρυνση του αλβανικού στρατού, εκκλησιαστική αυτονομία, διδασκαλία της ελληνικής στην εκπαίδευση και χρήσης της στη διοίκηση και τα δικαστήρια και αυτοδιοίκηση της Χιμάρας. Βλ. Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, *ό.π.*, σ. 22.

⁴³² Ο αλβανικός εθνικισμός υπήρξε ο μοναδικός στα Βαλκάνια που όχι μόνο δεν βασίστηκε στη θρησκευτική διαφοροποίηση αλλά και εναντιώθηκε πολύ πριν τον Χότζα στη θρησκεία (βλ. κατάργηση του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία στα τέλη του 1930). Λ. Μπαλτσιώτης, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας», *ό.π.*, σ. 48.

«ευαίσθητων περιοχών».⁴³³ Πάντως, η κοινωνική ανέλιξη των Ελλήνων της Αλβανίας (μέσα από τη στελέχωση του Κόμματος Εργασίας αλλά και των ενόπλων δυνάμεων)⁴³⁴ υπήρξε δυνατή και ευπρόσδεκτη από το καθεστώς του Χότζα με την προϋπόθεση όμως της απομάκρυνσης από την ελληνική εθνική ιδεολογία και τη «μειονοτική» ταυτότητα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αφομοίωση στον αλβανικό εθνικό ιστό όσων Ελλήνων κατοικούσαν εκτός «μειονοτικής ζώνης» (τέλεση μεικτών γάμων, εγκατάλειψη της ελληνικής γλώσσας). Για τους «μειονοτικούς», τα μέτρα καταναγκαστικού χαρακτήρα εναντίον της πολιτισμικής και θρησκευτικής ζωής τους με στόχο τη διάδοση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας του «νέου ανθρώπου» θα έχουν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης ταυτότητας η οποία θα συνδυάζει στοιχεία ελληνικότητας και αλβανικότητας. Η πολιτική Χότζα θα είναι ουσιαστικά αυτή που θα μετατρέψει την «ελληνόφωνη ορθόδοξη μειονότητα» του μεσοπολέμου σε «ελληνική μειονότητα» με μια ιδιότυπη εθνοτική-εθνική συνείδηση⁴³⁵ και που θα την αναγάγει στην κατεξοχήν «μειονότητα», την ώρα που στη χώρα υπήρχαν και άλλες αναγνωρισμένες, όπως η μακεδονική⁴³⁶ και η μαυροβουνιακή (από το 2001) καθώς και η βλαχική γλωσσική κοινότητα.⁴³⁷

Το θεσμικό πλαίσιο της Αλβανίας⁴³⁸ σχετικά με την προστασία των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας βασίστηκε στο σύστημα των λεγόμενων «μειονοτικών ζωνών», περιοχών που χαρακτηρίστηκαν ως τέτοιες άπαξ και ερήμην νομικού πλαισίου με θεωρητικό κριτήριο την αριθμητική παρουσία του ελληνικού πληθυσμού. Στο καθεστώς αυτό, το οποίο θα παγιωθεί μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα υπαχθούν μόνο 99 χωριά της νοτιοδυτικής Αλβανίας (διαμερίσματα Αγίων Σαράντα.

⁴³³ Για τις πληθυσμιακές μετακινήσεις από την οπτική ενός μειονοτικού βλ. Π. Μπάρκα. «Η Ελληνική Μειονότητα επί καθεστώτος Χότζα», στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 238-242. Για μια πιο ουδέτερη προσέγγιση βλ. Λ. Μπαλτσιώτης, *ό.π.*, σ. 80-83.

⁴³⁴ Η πολιτική διακρίσεων με εθνικά κίνητρα θα εφαρμοστεί αργότερα, από το καθεστώς Μπερίσα, με την απομάκρυνση των Ελλήνων της Αλβανίας από το δημόσιο τομέα και κυρίως από το στρατό, την αστυνομία και τις μυστικές υπηρεσίες σε μια περίοδο έντασης των ελληνοαλβανικών σχέσεων (1994). Λ. Μπαλτσιώτης, *ό.π.*, σ. 70.

⁴³⁵ Στο *ίδιο*, σ. 70-75.

⁴³⁶ Αναγνωρίστηκε την ίδια περίοδο με την ελληνική και περιορίστηκε σε μία «μειονοτική ζώνη», αυτή της Πρέσπας. Αντίθετα, το Gollobodë, περιοχή με σημαντική σλαβόφωνη παρουσία, δεν χαρακτηρίστηκε μειονοτική λόγω του μουσουλμανικού θρησκευματος της πλειοψηφίας των σλαβόφωνων κατοίκων. Βλ. Λ. Μπαλτσιώτης, *ό.π.*, σ. 63.

⁴³⁷ Δ. Χριστόπουλος, «Το θεσμικό καθεστώς ως μηχανισμός ιδεολογικής αφομοίωσης της μειονότητας», στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 133-137, 156-157.

⁴³⁸ Στο *ίδιο*, σ. 140-144 και Λ. Μπαλτσιώτης, *ό.π.*, σ. 61-65.

Αργυροκάστρου, Δελβίνου, Πρεμετής)⁴³⁹ στα οποία η μητρική γλώσσα ήταν η ελληνική, όχι όμως και οι ελληνόφωνες πόλεις των αντίστοιχων νομών. Η περιχαράκωση των μειονοτικών σ' αυτές τις ζώνες εξασφάλιζε την «προστασία» τους, δηλαδή τη δυνατότητα διατήρησης μειονοτικών σχολείων ενώ η μετοίκηση τους συνεπαγόταν τη στέρηση της «ελληνικής εθνικότητας» (*Kombësia greke*) και των αντίστοιχων εκπαιδευτικών δικαιωμάτων.

Το δικαίωμα στη δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση των μειονοτήτων στη μητρική τους γλώσσα που είχε εγγυηθεί διεθνώς το 1921 το αλβανικό κράτος καταπατήθηκε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1930, όταν επιχειρήθηκε η μετατροπή των κοινοτικών/ιδιωτικών σε δημόσια σχολεία ελεγχόμενα από το κράτος. Ο «Εκπαιδευτικός Αγώνας» των μειονοτικών (1934-5) θα κερδηθεί, η μειονοτική εκπαίδευση όμως θα πληγεί οριστικά με την εδραίωση του καθεστώτος Χότζα. Την επιχείρηση εξάλειψης του αναλφαβητισμού σε ολόκληρη τη χώρα (1944-1952) με την ενθάρρυνση διδασκαλίας της ελληνικής στο 84% του προγράμματος των δημόσιων πλέον μειονοτικών σχολείων θα διαδεχτεί μια περίοδος ασταθούς εκπαιδευτικής πολιτικής η οποία θα πλήξει σημαντικά την ελληνόφωνη εκπαίδευση και θα στοχεύσει στην αφομοίωση των μειονοτικών (βλ. υποτροφίες αλβανικού κράτους, διδασκαλία ελληνικής ως γλωσσικού μόνο μαθήματος). Βελτιωτικές αλλαγές θα σημειωθούν την περίοδο της ελληνο-αλβανικής προσέγγισης (μετά το 1974) και φιλελευθεροποίησης της αλβανικής πολιτικής ζωής (1978-1990).⁴⁴⁰

Οι ανατροπές του 1990 (άνοιγμα συνόρων και μετανάστευση των μειονοτικών προς την Ελλάδα)⁴⁴¹ θα επηρεάσουν αρνητικά τη μειονοτική εκπαίδευση ως προς τα ποσοτικά δεδομένα της (φθίνουσα πορεία σχολείων και μαθητών), ενώ παράλληλα θα

⁴³⁹ Δεν θα υπαχθούν στο σύστημα των ζωνών τα τρία ελληνόφωνα χωριά της Χιμάρας (Χιμάρα, Δρυμάδες και Παλιάσα) και η Άρτα της Αυλώνας ενώ θα υπαχθούν δύο ελληνόφωνα της περιφέρειας της Πρεμετής και για κάποια περίοδο δύο αλβανόφωνα χωριά (Φράστανη και Λιούγγαρη). Ο «αποχαρακτηρισμός» της Χιμάρας το 1946 οφειλόταν στη μαζική αποχή των κατοίκων από το δημοψήφισμα για την επικύρωση του καθεστώτος του Χότζα. Η συγκεκριμένη περιοχή πάντως αποτελεί ιδιαίζουσα περίπτωση τοπικής ταυτότητας, τυπικής ωστόσο για το βαλκανικό χώρο. Κατείχε ειδικά προνόμια από την ύστερη Οθωμανική περίοδο μέχρι και το μεσοπόλεμο (1924-1939) λόγω της θέσης της, διακρινόταν από τον υψηλό βαθμό ελληνοφωνίας και τη χριστιανική της ένταξη, διέθετε ισχυρή διασπορά στην Ελλάδα αλλά και ξεχωριστή θέση στην αλβανική εθνική αφήγηση. Υποστήριξε το καθεστώς Ζώγου όχι όμως αυτό του Χότζα, συντάχθηκε με τον ελληνικό στρατό (1912-14) αποβλέποντας περισσότερο στη διατήρηση των προνομίων παρά στην έκφραση του «ελληνισμού» της. Βλ. Α. Μπαλτσιώτης, *ό.π.*, σ. 61-62, 117-125.

⁴⁴⁰ Κ. Τσιτσελίκης, «Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία», στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 165-223.

⁴⁴¹ Η μετανάστευση θα πραγματοποιηθεί σε δύο κύματα: το 1990-1991 μετά την ανατροπή του καθεστώτος του Χότζα (υπό την ηγεσία του Ραμίζ Αλία από το 1985) και το 1997 μετά την κατάρρευση του παρατραπεζικού συστήματος των «πυραμίδων». Βλ. Μ. Παύλου, «Οι Έλληνες της Αλβανίας στην Ελλάδα» στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 266-270.

αναδείξουν τις δυσκολίες ποιοτικής βελτίωσής της. Οι νομικές δεσμεύσεις που έχει αναλάβει η αλβανική κυβέρνηση (βλ. Σύμβαση-πλαίσιο για τις εθνικές μειονότητες του 2000),⁴⁴² η ανάμειξη του ελληνικού κράτους και Ελλήνων ιδιωτών στη χρηματοδότηση και υλικοτεχνική στήριξη της μειονοτικής εκπαίδευσης και η πίεση των εκπροσώπων της μειονότητας (Ομόνοια) θεωρητικά διασφαλίζουν τα εκπαιδευτικά δικαιώματα, στην πράξη όμως προσκρούουν στις σκοπιμότητες των εμπλεκόμενων φορέων και στη νέα πραγματικότητα που έχει διαμορφωθεί στη Νότια Αλβανία με τους μεικτούς γάμους, τη διαρροή των μαθητών από τη μειονότητα προς τα αλβανικά σχολεία και τη διαμόρφωση μιας σημαντικής μερίδας αλβανών πολιτών με ελληνοαλβανική συνείδηση.⁴⁴³

⁴⁴² Για τις διεθνείς δεσμεύσεις που έχει αναλάβει η Αλβανία μετά το 1990 βλ. Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας:...», *ό.π.*, σ. 34-37 και Δ. Χριστόπουλος, «Το θεσμικό καθεστώς ως μηχανισμός...», *ό.π.*, σ. 149-160.

⁴⁴³ Κ. Τσιτσελίκης, *ό.π.*, σ. 220-223.

5. Η «ανακάλυψη» της ιστορικής διασποράς

Αν προτεραιότητα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους καθ' όλο το 19^ο αι ήταν οι αλύτρωτοι Έλληνες, από το 1922 έως και τη μεταπολίτευση το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στη μεταναστευτική διασπορά υπό την επίδραση της Μικρασιατικής Καταστροφής και των εθνικών αναγκών για εμβάσματα και στρατευσίμους. Η μαζική αποδημία προς την Αμερική από το 1890 έως το 1924, ο φόβος αφομοίωσής τους με την πολιτογράφησή τους, η απώλεια ανδρών σε στρατεύσιμη ηλικία σε μια περίοδο έξαρσης του εθνικισμού στα Βαλκάνια, η ανάγκη εμβασμάτων και άσκησης επιρροής στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ στην Ανατολική Μεσόγειο θα επιβάλουν την αναγνώριση της διπλής ιθαγένειας (1914)⁴⁴⁴ και τη διευκόλυνση των διαδικασιών ανάκτησής της από τους πρώην υπηκόους σε μια προσπάθεια διατήρησης των δεσμών μαζί τους. Η κατάρρευση όμως της Μεγάλης Ιδέας και η μαζική άφιξη των προσφύγων, σε συνδυασμό με το δραστικό περιορισμό της εισόδου μεταναστών από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη στις ΗΠΑ (1924), αλλάζουν γρήγορα τις προτεραιότητες των ελληνικών κυβερνήσεων και μόνο μεταπολεμικά και επιλεκτικά οι απόδημοι Έλληνες προσελκύουν ξανά το κρατικό ενδιαφέρον. Αυτή τη φορά είναι οι ιδιαιτερότητες της μετανάστευσης προς τη Δ. Ευρώπη από τα τέλη του '50 έως τις αρχές του '70 που δημιουργούν πιέσεις για την αναθεώρηση των σχέσεων του ελληνικού κράτους με τους εκτός συνόρων Έλληνες. Η παρέμβαση της Πολιτείας στην οργάνωση της συγκεκριμένης αποδημίας με την υπογραφή διμερών συμβάσεων εργασίας («επιλογή» των μεταναστών, μετακίνηση, συνθήκες εργασίας και κοινωνική ασφάλιση) επεκτείνεται με αρκετή καθυστέρηση στη θεσμοθέτηση προσωρινών και χωρίς συνοχή μέτρων υπέρ της διατήρησης της ελληνικότητας και των δεσμών των Ελλήνων «φιλοξενούμενων εργατών» με την πατρίδα ύστερα από τη σημαντική αύξηση του αριθμού τους και την παράταση της διαμονής τους στο εξωτερικό.⁴⁴⁵

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, διεθνείς συγκυρίες, εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο, πολιτικές στις χώρες υποδοχής και δράσεις του απόδημου ελληνισμού συμβάλλουν σταδιακά στην αναθεώρηση της πολιτικής των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στους μετανάστες. Η διακοπή της αποδημίας, η μόνιμη εγκατάσταση

⁴⁴⁴ Ο νόμος του 1856 προέβλεπε την αποβολή της ελληνικής ιθαγένειας σε περίπτωση πολιτογράφησης στο εξωτερικό. Η μαζική υπερπόντια μετανάστευση των Ελλήνων σε κράτη όπου ίσχυε το δίκαιο του εδάφους και άρα διευκολυνόταν η πολιτογράφησή τους, θα επιβάλει την αναθεώρηση της ελληνικής νομοθεσίας. Βλ. Δ. Χριστόπουλος, «Περιπέτειες της Ελληνικής Ιθαγένειας...», *ό.π.*, σ. 9-10.

⁴⁴⁵ Λ. Βεντούρα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια...», *ό.π.*

πολλών μεταναστών στη Δ. Ευρώπη, η παλιννόστηση πολλών άλλων, η ανάγκη κοινωνικής ένταξης τόσο εκείνων στο εξωτερικό όσο και αυτών που επιστρέφουν στην πατρίδα, η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και ο φόβος αλλοίωσης της ελληνικής ταυτότητας επιτρέπουν για πρώτη φορά τη συνειδητοποίηση των υποχρεώσεων της πολιτείας για τη στήριξη του ελληνισμού που ζει και όχι απλώς εργάζεται στο εξωτερικό με θεσμικά, οικονομικά και εκπαιδευτικά μέτρα. Βεβαίως, η προσέγγιση των αποδήμων ως «εθνικής δύναμης» (ταυτόχρονα οικονομικής, πολιτισμικής, πολιτικής και δημογραφικής) δεν υποχωρεί. αντίθετα ενισχύεται λόγω της δράσης του ελληνικού λόμπυ στην Αμερική υπέρ των ελληνικών θέσεων στο Κυπριακό και της εκτίμησης του αριθμητικού μεγέθους της διασποράς (4.000.000 με 5.000.000 άτομα). Εκείνο όμως που προέχει είναι η δέσμευση της πολιτείας για μια εκσυγχρονισμένη και συντονισμένη πολιτική.⁴⁴⁶

Η νέα αποστολή της πολιτείας θα λάβει μετά την πτώση της δικτατορίας και συνταγματική υπόσταση και θα στηριχτεί θεσμικά με την πολιτική και γραφειοκρατική κατασκευή του «Απόδημου Ελληνισμού». Πράγματι, στο Σύνταγμα του 1975 (άρθρο 108) το κράτος αναλαμβάνει την υποχρέωση να *«μεριμνά δια την ζωήν του απόδημου ελληνισμού και, την διατήρησιν των δεσμών του με την μητέρα Πατρίδα», «δια την παιδείαν και την κοινωνικήν και επαγγελματικήν προαγωγήν των εκτός της επικρατείας εργαζομένων Ελλήνων»* και υλοποιεί την επιταγή αυτή με την ίδρυση της Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού το 1982 (Ν. 1288/82) και του Συμβουλίου Απόδημου Ελληνισμού το 1989⁴⁴⁷ (Ν. 1867/89). Οι «προνοιακές» πολιτικές των πρώτων μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων αφορούσαν κυρίως στους Έλληνες μετανάστες της Δυτικής Ευρώπης⁴⁴⁸ και στόχευαν στη παλιννόστησή τους. Η ίδρυση αμιγώς ελληνικών σχολείων στο εξωτερικό, η μεταφορά των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των μεταναστών στην Ελλάδα, η εκπροσώπησή τους σε συμβουλευτικά όργανα ήταν μερικές από τις βασικές προτεραιότητες των συγκεκριμένων φορέων. Σ' αυτές θα προστεθεί για πρώτη φορά και η μέριμνα για την αποκατάσταση των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων του 1946-9. Τη

⁴⁴⁶ Λ. Μ. Μουσούρου, «Το ελληνικό κράτος και ο Ελληνισμός του εξωτερικού», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1983, σ. 165-179.

⁴⁴⁷ Θα λειτουργήσει το 1995 και θα κατοχυρωθεί συνταγματικά το 2001.

⁴⁴⁸ Η επιλογή αυτή ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το αντιαμερικανικό κλίμα που επικράτησε στην Ελλάδα μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας λόγω της υποστήριξης του δικτατορικού καθεστώτος από πολλούς Ελληνοαμερικανούς και τις ΗΠΑ. Βλ. Λ. Βεντούρα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια...», *ό.π.*

δεκαετία του 1990 η θεσμική στήριξη του ελληνισμού θα ενισχυθεί ακόμα περισσότερο,⁴⁴⁹ θα συνδεθεί με τις εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη και θα επικεντρωθεί σ' ένα ξεχασμένο για δεκαετίες τμήμα της ελληνικής διασποράς: τους ομογενείς από τη Σοβιετική Ένωση.⁴⁵⁰

Ο παραγκωνισμός των συγκεκριμένων πληθυσμών από τις ελληνικές κρατικές αρχές οφειλόταν σε πρακτικές δυσχέρειες (έλλειψη επαρκών διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων από τις προξενικές αρχές για τον ακριβή αριθμό των ομογενών)⁴⁵¹ και σε πολιτικές στοχεύσεις (σιωπή του κομμουνιστικού κόμματος για τις διώξεις του ελληνικού στοιχείου στη Σοβιετική Ένωση, αποφυγή από τις ελληνικές κυβερνήσεις διατάραξης των σχέσεών της με την ανατολική υπερδύναμη). Η αδράνεια επίσης των ίδιων των ποντιακών συλλόγων της Ελλάδας αποδίδεται στο φόβο ότι η οποιαδήποτε δημόσια ανακίνηση του θέματος θα μπορούσε να προκαλέσει αντίποινα στους συγγενείς που παρέμεναν στην ΕΣΣΔ και να τους στερήσει την άδεια εξόδου στο επόμενο άνοιγμα των συνόρων. Η «ανακάλυψη» πάντως της ποντιακής διασποράς έγινε στα τέλη του 1970 από το Υπουργείο Εξωτερικών στα πλαίσια αναζήτησης λύσεων για την αντιμετώπιση του οξύτατου δημογραφικού προβλήματος της Θράκης, άμεσα συνδεδεμένου με την παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας.⁴⁵²

Το «Πρόγραμμα Επαναπατριsmού και Οργάνωσης της Εγκατάστασης» 10.000 Ποντίων σχεδιάστηκε το 1979-1983, προέβλεπε απόλυτη μυστικότητα για την αποφυγή αντιδράσεων από την Τουρκία και τη Σοβιετική Ένωση και προσέφερε περιορισμένη θεσμική και υλική κάλυψη (ανάθεση της ευθύνης υλοποίησης του σχεδίου όχι σε κάποιο Υπουργείο αλλά σε ειδική Υπηρεσία της Αγροτικής Τράπεζας). Οι αδυναμίες της επιχείρησης θα διαφανούν γρήγορα και η επιδιωκόμενη «παλιννόστηση» κατά τη δεκαετία του 1980 θα προσκρούσει σε απρόβλεπτες

⁴⁴⁹ «Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Απόδημου Ελληνισμού της Βουλής των Ελλήνων» (1996). «Ειδική Γραμματεία Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης» (1995). «Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης» (ΠΠΟΔΕ)(1996). «Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων» (ΕΙΥΑΠΟΕ (1991). Βλ. Μ. Δαμανάκης, «Νεοελληνικό Κράτος και Νεοελληνική Διασπορά: Θεσμικές και εκπαιδευτικοπολιτικές διαστάσεις στη μεταξύ τους σχέση», *Επιστήμες Αγωγής* 3, 2007, σ. 14.

⁴⁵⁰ Λ. Βεντούρα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια...», *ό.π.*

⁴⁵¹ Ο συνολικός αριθμός των εθνοτικά ελληνικών πληθυσμών της Σοβιετικής Ένωσης, η γεωγραφική κατανομή, τα δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά τους ήταν παντελώς άγνωστα λόγω της καταστροφής των αρχείων των πολυάριθμων ελληνικών προξενείων το 1917 και αργότερα της μοναδικής πρεσβείας της Μόσχας (δεκαετία '50) αλλά και της σοβιετικής απαγόρευσης προς τους διπλωμάτες και τους εθνοτικούς πληθυσμούς να απομακρύνονται από την περιοχή εγκατάστασής τους (πεδίο δράσης περιορισμένο στα 60 χλμ για τους πρώτους, στα 30 χλμ για τους δεύτερους). Βλ. G. Notaras, "État et société hellénique face au problème pontique", στο M. Bruneau (επιμ.), *Les Grecs Pontiques. Diaspora, identité, territoires*, Παρίσι, CNRS, 1998, σ. 230.

⁴⁵² Στο ίδιο, σ. 229-232.

εξελιξεί, ωστόσο το «ποντιακό πρόβλημα» θα αρχίσει να συζητιέται για πρώτη φορά σε επίπεδο κομμάτων, Τύπου, ποντιακών συλλόγων και κοινής γνώμης είτε για να προωθηθούν εκλογικά οφέλη των κομμάτων και προσωπικές βλέψεις των «εκπροσώπων» των Ποντίων είτε για να αναδειχτούν οι αντιδράσεις της κοινωνίας της Θράκης (υψηλό ποσοστό ανεργίας, ανταγωνισμός με τους νέους πληθυσμούς) και η εργασιακή εκμετάλλευση που υφίσταντο οι πρώτοι «παλιννοστούντες». ⁴⁵³ Στα τέλη της δεκαετίας του '80 όλα έδειχναν ότι η εκστρατεία είχε αποτύχει, όταν η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού προκάλεσε την άτακτη και μαζική έξοδο χιλιάδων ομογενών από τη Σοβιετική Ένωση και την Αλβανία υποχρεώνοντας την ελληνική πολιτεία να αλλάξει πολιτικές και θεσμούς διαχείρισης του φαινομένου. ⁴⁵⁴

Η προσέγγιση με τους ομογενείς θα γίνει με πρωτοβουλία κυβερνητικών παραγόντων και μάλιστα στα πλαίσια επίσημων ταξιδιών τους στην πρώην ΕΣΣΔ. Στις αρχές του 1990 ο πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης σε συνάντησή του με εκπροσώπους των ομογενών στο Yeletzik στα πλαίσια της 1^{ης} Διάσκεψης των Ελλήνων της ΕΣΣΔ θα απευθύνει πρόσκληση μετανάστευσης στην «πατρίδα» προαναγγέλλοντας μάλιστα την ίδρυση του ΕΙΥΑΠΟΕ για την κάλυψη των αναγκών τους. ⁴⁵⁵ Η πρόσκληση θα επαναληφτεί τον Απρίλιο του 1991 στα πλαίσια της 2^{ης} Διάσκεψης στο Guelendjik στην οποία συμμετείχαν επίσης εκπρόσωποι των Ποντιακών Συλλόγων της Ελλάδας και της ελληνικής κυβέρνησης (εκεί θα ψηφιστεί και η πρόταση δημιουργίας αυτόνομης ελληνικής επικράτειας στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας). Στην ΕΣΣΔ της perestroika οι εθνοτικοί Έλληνες «στα πλαίσια της επαναδιαπραγμάτευσης της συλλογικής τους ταυτότητας και της επανασύνδεσής τους με τη Δύση» ⁴⁵⁶ είχαν αρχίσει να συγκροτούν ομοσπονδίες, να συνέρχονται σε συνέδρια (βλ. 1^ο Συνέδριο στη Μόσχα τον Ιούλιο του 1989 με εκπροσώπους των περισσότερων Ελλήνων της ΕΣΣΔ) και να επικοινωνούν με τον ποντιακό ελληνισμό στον υπόλοιπο κόσμο. Μέσα σ' ένα κλίμα διαφαινόμενων πολιτικών εξελίξεων και αναδυόμενων εθνικιστικών ταραχών επεξεργάζονταν τις εναλλακτικές προοπτικές

⁴⁵³ Στο ίδιο, σ. 233-237.

⁴⁵⁴ Σύμφωνα με τον Γ. Νοτάρá (ό.π.), η μετάλλαξη της ελληνικής πολιτικής απέναντι στους Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης συνέβηκε σε τρία στάδια: α) η «συνωμοσία σιωπής» της ψυχοπολεμικής περιόδου (1970-1979) οδήγησε β) στο σχεδιασμό και τις πρώτες απόπειρες επαναπατρισμού ποντιακών ομάδων και σταδιακά στη συνειδητοποίηση του «ποντιακού προβλήματος» σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο (1979-1989) και κατέληξε γ) στην αναγωγή της παλιννόστησης σε ζήτημα «εθνικής προτεραιότητας» (1989-1990).

⁴⁵⁵ P. Diamanti-Karanou, "Migration of ethnic Greeks from the Former Soviet Union to Greece, 1990-2000: Policy decisions and implications". *Journal of Southeast European and Black Sea Studies* 3. 1, 2003, σ. 28-29.

⁴⁵⁶ Ε. Βουτυρά. «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...». ό.π., σ. 276.

που διανοίγονταν για τις ελληνικές κοινότητες μέσω της «παλιννόστησης». της διεκδίκησης της εδαφικής αυτονομίας τους ή την επιμονή στην πολιτισμική αναγέννησή τους μέσα στο χώρο της Σοβιετικής Ένωσης. Τις δύο πρώτες προτάσεις τις υποστήριζαν οι Έλληνες της Κεντρικής Ασίας και του Καυκάσου οι οποίοι είχαν αρχίσει να βιώνουν τις πρώτες συνέπειες των πολιτικών εξελίξεων στην ΕΣΣΔ (παραγκωνισμός των ρωσόφωνων και των μειονοτήτων από τις κυρίαρχες εθνικότητες). Αντίθετα υπέρ της πολιτισμικής αυτονομίας τάσσονταν οι Έλληνες της Ουκρανίας και της Ρωσίας λόγω των ασφαλέστερων συνθηκών διαβίωσής τους.⁴⁵⁷

Την ίδια περίοδο μέσα από την κινητοποίηση της τρίτης γενιάς Ποντίων (απογόνων των προσφύγων του 1922) οι ποντιακοί σύλλογοι της Ελλάδας αρχίζουν και αποκτούν και μια πολιτική διάσταση πέρα από την πολιτισμική συνείδηση και δράση που είχαν αναπτύξει. γεγονός που θα αναδειχτεί κατά τη διάρκεια των Παγκόσμιων Ποντιακών Συνεδρίων που θα διοργανώνονται μετά το 1985 στη Θεσσαλονίκη (πόλη ταυτισμένη με τον ποντιακό ελληνισμό) παρουσία πολιτικών παραγόντων.⁴⁵⁸ Το συμβολικό χαρακτήρα του 1^ο Συνεδρίου (Ιούλιος 1985) θα διαδεχτεί στα δύο επόμενα *Παγκόσμια Ποντιακά Συνέδρια* (Αύγουστος 1988 και Μάιος 1992)⁴⁵⁹ η προώθηση του πολιτικού αιτήματος διεθνούς αναγνώρισης της γενοκτονίας των Ποντίων που προκάλεσαν οι Κεμαλικοί από το 1916 έως το 1923 και της καθιέρωσης της 19^{ης} Μαΐου ως Ημέρας Μνήμης. Οι ποντιακές οργανώσεις οι οποίες είχαν αρχίσει να γίνονται ορατές μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1985 με πρωτοβουλίες των μελών τους, δεν θα είναι, ωστόσο, απαλλαγμένες από εσωτερικές διαιρέσεις και οργανωτική αυτονομία, απόρροια του έντονου γεωγραφικού διασκορπισμού τους στην Ελλάδα, την πρώην ΕΣΣΔ, τη Δ. Ευρώπη και το Νέο Κόσμο. Η παρουσία, όμως, ατόμων ποντιακής καταγωγής στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας και οι θεσμοθετημένοι διάυλοι επικοινωνίας με τα Υπουργεία, το Κοινοβούλιο και την τοπική αυτοδιοίκηση θα είναι καθοριστικά στοιχεία για την προώθηση νομοθετημάτων υπέρ των νεοαφιχθέντων ομογενών.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ E. Voutira. "Post-Soviet Diaspora Politics: The Case of the Soviet Greeks". *Journal of Modern Greek Studies* 24, 2006, 394-396.

⁴⁵⁸ M. Bruneau. "Introduction: Diaspora grecque pontique et Grecs de l' ex-URSS. le rapport au territoire" στο M. Bruneau (επιμ.), *Les Grecs Pontiques...* ό.π., σ. 23-26 και 36-38.

⁴⁵⁹ Η διεξαγωγή παγκόσμιων Συνεδρίων θα συνεχιστεί τον Ιούνιο του 1997 (4^ο), τον Οκτώβριο του 2002 (5^ο), κατά το οποίο θα σημειωθεί διάσπαση στο εσωτερικό του ποντιακού χώρου. [σύγκληση ένα χρόνο μετά του Πανελλαδικού Οργανωτικού Συνεδρίου και ίδρυση της Παμποντιακής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΠΟΕ)] και για πρώτη φορά στην Αθήνα τον Ιούλιο του 2006 (6^ο). βλ. <http://el-pontos.blogspot.com>

⁴⁶⁰ Γ. Μαυροδή, «Θέμα εμπειρίας: Πηγές, φορείς και διαδικασίες...». ό.π., σ. 274-275.

Η «επανασύνδεση» πάντως με την ιστορική διασπορά τη δεκαετία του 1990 θα συμπέσει με μια πολιτική και ιδεολογική κρίση στην Ελλάδα και με την αναζήτηση ερεισμάτων στη διεθνή οικονομία και πολιτική σκηνή.⁴⁶¹ Παράλληλα με την αποκατάσταση των «παλινοστούτων», το κράτος θα προσανατολιστεί στην ανάπτυξη δράσεων και πρωτοβουλιών οικονομικού, εκπαιδευτικού, ανθρωπιστικού χαρακτήρα στις ίδιες τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, αξιοποιώντας την παρουσία όσων ομοεθνών είχαν παραμείνει στις εστίες τους. Η «ομογένεια» θα επιστρατευθεί για ακόμα μια φορά και η παρεμβατική λογική του «εθνικού κράτους» θα ενισχυθεί παρά τις διακηρύξεις περί ανάπτυξης μιας «αμφίδρομης» σχέσης ανάμεσα στην Ελλάδα και τη διασπορά της και της συνταγματικής δέσμευσης του ΣΑΕ να συμβάλει «στην έκφραση όλων των δυνάμεων του απανταχού ελληνισμού» (Αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001).⁴⁶²

Στις αρχές του 21^{ου} αι, λοιπόν, οι ισορροπίες μεταξύ διασποράς και «εθνικού κέντρου» θα αναδειχτούν εκ νέου ως ζητούμενο. Θεωρίες⁴⁶³ που θέλουν τον οικουμενικό ελληνισμό να ανθεί πολιτισμικά διατηρώντας την αυτονομία του, όπως οι πόλεις-κράτη της αρχαιότητας και οι κοινότητες της Τουρκοκρατίας («Γαλαζιακό σύστημα») ή αντίθετα να συνδέει την επιβίωσή του με μια συγκεντρωτική κρατική διοίκηση, όπως συνέβηκε κατά τη βυζαντινή περίοδο ή αργότερα με την ίδρυση του ελληνικού κράτους («δενδρική οργάνωση»), αμφισβητούνται έντονα στη μεταμοντέρνα εποχή ως εξίσου ανεδαφικές. Η βαθμιαία απελευθέρωση της διασποράς από την επίβλεψη του κράτους καθίσταται σήμερα δυνατή από τη δράση των δικτύων και τις ευκολίες της επικοινωνίας αλλά και τη δυνατότητα ανάδυσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως ενός ανταγωνιστικού κέντρου. Από την άλλη πλευρά, οι αφομοιωτικές κοινωνίες επιβάλλουν τη συνδρομή του κράτους για την ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας και την οικονομική επιβίωση των κοινοτήτων ενώ οι νέες προκλήσεις που δέχεται το έθνος-κράτος επιτάσσουν ένα νέο τρόπο οριοθέτησης του έθνους.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Λ. Βεντούρα, *ό.π.*

⁴⁶² Μ. Δαμανάκης, «Νεοελληνικό Κράτος και Νεοελληνική Διασπορά...», *ό.π.*, σ. 12-15.

⁴⁶³ G. Prevelakis, "The Hellenic diaspora and the Greek state: A spatial approach", *Geopolitics* 5, 2, 2001, p. 171-185.

⁴⁶⁴ Σ. Κωνσταντινίδης, «Ελληνική Διασπορά και Ιστορία», *ό.π.*, σ. 50-51.

B. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ:

1. Εισροές ομογενών, επαναπατρισμοί και «παλιννοστήσεις»: η διαμόρφωση των πρώτων θεσμικών πλαισίων

Βασικό κεφάλαιο της ιστορίας της Διασποράς αποτελούν τα αντίστροφα μεταναστευτικά ρεύματα των ομογενών προς το «εθνικό κέντρο». Η αυξανόμενη συχνότητα τους στον 20^ο αι. δεν υποδηλώνει βεβαίως την αναστροφή των νεοελληνικών μεταναστευτικών τάσεων ούτε φυσικά κάποια ιδιαιτερότητα της ελληνικής ιστορικής εμπειρίας, αντιθέτως αναδεικνύει τη βαρύτητα των ιστορικών συγκυριών τόσο εντός της Ελλάδας όσο και στις χώρες εγκατάστασης των Ελλήνων.⁴⁶⁵

Η ίδρυση του ελληνικού κράτους σηματοδοτεί την απαρχή μιας αξιοσημείωτης εισροής ομογενών από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές και παροίκων από τις κοινότητες της Βόρειας Βαλκανικής, της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, οι οποίες δέχονταν πιέσεις από τον ανταγωνισμό με τις κυρίαρχες εθνικές ομάδες και την αλλαγή των οικονομικών συνθηκών. Πρόκειται για τους «ετερόχθονες», η παρουσία των οποίων θα προκαλέσει πολιτικές τριβές και ανταγωνισμό με τους «αυτόχθονες» για τους υλικούς και συμβολικούς πόρους του νέου κράτους. Οι μετακινήσεις αυξάνονται στις αρχές του 20^{ου} αι. και αποκτούν αναγκαστικό χαρακτήρα με τις ανταλλαγές πληθυσμών, τις Ελληνο-βουλγαρικές (1919-20) και κυρίως τις Ελληνο-τουρκικές (1923-26), οι οποίες θα επιτρέψουν στο κράτος να αποκτήσει ένα πολύ υψηλό ποσοστό εθνοτικής ομοιογένειας. Η ελληνική πολιτεία θα θέσει για πρώτη φορά τότε σε εφαρμογή, παρά τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητές της, ένα πρόγραμμα αποκατάστασης (αγροτικής και αστικής) για τους 1.250.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Το πρόγραμμα το οποίο θα χρηματοδοτήσει και θα διαχειριστεί η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων της Κοινωνίας των Εθνών, θα θεωρηθεί επιτυχές και η ένταξή τους θα πραγματοποιηθεί μέσα σε μια σχεδόν γενιά, ωστόσο, η οικονομική, πολιτισμική και πολιτική συμβολή τους στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας θα αναγνωριστεί μετά από αρκετές δεκαετίες ενώ ο ανταγωνισμός τους με τους γηγενείς θα υποχωρήσει μόνο μετά το Β' παγκόσμιο Πόλεμο.⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ I. K. Χασιώτης, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 29.

⁴⁶⁶ M. Vergeti, "Pontic Greeks from Asia Minor and the Soviet Union : Problems of integration in Modern Greece", *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 382-387· P. Φακιολάς, « Η ενσωμάτωση

Η εθνικιστική πολιτική του νασερικού καθεστώτος τη δεκαετία του 1950 οδηγεί στη φυγή των Αιγυπτιωτών προς άλλες χώρες της Αφρικής, την Αμερική, την Αυστραλία και φυσικά και την Ελλάδα ενώ οι τουρκικές πιέσεις προς τους εθνοτικούς Έλληνες της Κωνσταντινούπολης (1955, 1964) προκαλούν τη δημογραφική συρρίκνωση και της συγκεκριμένης κοινότητας. Ο αριθμός των ομογενών ο οποίος μετακινήθηκε από τις παραπάνω χώρες προς την Ελλάδα υπολογίζεται σε 200.000 άτομα περίπου⁴⁶⁷ ενώ η αποδοχή τους από την ελληνική κοινωνία αποδίδεται στην ταξική καταγωγή, την κοσμοπολίτικη ιδιοσυγκρασία και τη συμβολική θέση που κατείχαν οι συγκεκριμένες κοινότητες στις αντιλήψεις περί έθνους.⁴⁶⁸ Σ' αυτούς θα προστεθούν και οι πρόσφυγες από την Κύπρο μετά την τουρκική εισβολή του 1974. Κύπριοι και Κωνσταντινουπολίτες θα εξασφαλίσουν προνοιακές παροχές με σημαντικότερη την προσβασιμότητα στο δημόσιο τομέα.

Τη δεκαετία του '70 αρχίζει ο επαναπατρισμός των «φιλοξενούμενων εργατών» οι οποίοι μεταπολεμικά είχαν μεταβεί μαζικά στη Δυτική Ευρώπη (κυρίως στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας αλλά και το Βέλγιο) και των Ελλήνων μεταναστών των μακρινών χωρών, Αυστραλίας, Αφρικής, Αμερικής και Καναδά (συνολικά την περίοδο 1971-1985 παλιννόστησαν 627.625 Έλληνες απόδημοι).⁴⁶⁹ Τη δεκαετία του 1980 στα πλαίσια της «εθνικής συμφιλίωσης»⁴⁷⁰ ενισχύθηκε με απόφαση της ελληνικής σοσιαλιστικής κυβέρνησης (Κοινή Υπουργική Απόφαση αριθ.10684/82-83) η ελεύθερη παλιννόστηση των προσφύγων του Εμφυλίου Πολέμου⁴⁷¹ που είχε ξεκινήσει με την αποκατάσταση της Δημοκρατίας (μέχρι το 1983 θα εφαρμόζεται για λόγους «εθνικής ασφάλειας» ο «ατομικός

των Ελληνοποντίων στην ελληνική κοινωνία». στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001, σ. 134-139.

⁴⁶⁷ Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα, ΕΕΔΜ, Παπαζήσης, 2007, σ. 100.

⁴⁶⁸ Δ. Χριστόπουλος, «Η Ελλάδα της ομογένειας: Από μητέρα-πατρίδα...», *ό.π.*, σ. 442.

⁴⁶⁹ Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *ό.π.*

⁴⁷⁰ Τρία είναι ουσιαστικά τα μέτρα που θα συμβάλουν στην ηθική αποκατάσταση των πολιτικών προσφύγων: «Η αναγνώριση της εθνικής αντίστασης του ελληνικού λαού κατά των δυνάμεων κατοχής το 1941-1944» (1982), «η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας στους πολιτικούς πρόσφυγες που την είχαν απολέσει και ο ελεύθερος επαναπατρισμός τους» (1983) και «η κατάργηση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου». Βλ. Ν. Psarrou, «The Greek diaspora in Eastern Europe and the Former Soviet Union», στο J. Blaschke (επιμ.), *Migration and Political Intervention, Vol II: Diasporas in transition Countries*, 3Vols, Βερολίνο, Edition Parabolis, 2005 (πρόσβαση:

<http://www.arts.yorku.ca/hist/tgallant/documents/psarrougreeksofeasterneurope.pdf>).

⁴⁷¹ 102.754 πολίτες είχαν εγκαταλείψει τη χώρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 (24.776 το 1941-1945 και 77.978 στη διάρκεια του Εμφυλίου) από τους οποίους οι 75.886 είχαν στερηθεί την ελληνική ιθαγένεια. 15.957 θα επαναπατριθούν με την άδεια των κρατικών αρχών μεταξύ 1951 και 1972 ενώ το 1973 ο συνολικός αριθμός όσων πολιτικών προσφύγων παρέμεναν στο εξωτερικό υπολογιζόταν σε 101.400 άτομα (συμπεριλαμβανομένων και των φυσιολογικών δημογραφικών εξελίξεων). Βλ. Τ. Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας...», *ό.π.*, σ. 67.

επαναπατρισμός». δηλαδή η κατά περίπτωση εξέταση της αίτησης κάθε ενδιαφερομένου ατόμου)⁴⁷² και που θα κορυφωθεί μετά το 1989 με το άνοιγμα των συνόρων των ανατολικών κρατών (34.000 έως τα τέλη του 1990).⁴⁷³

Το θεσμικό πλαίσιο που θα διαμορφωθεί τη δεκαετία κυρίως του 1980 είναι αυτό πάνω στο οποίο θα στηριχτεί η υποδοχή των ομογενών μεταναστών της δεκαετίας του 1990 και θα περιλαμβάνει οικονομικά βοηθήματα, υγειονομική κάλυψη, μεταφορά των συνταξιοδοτικών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων,⁴⁷⁴ ευνοϊκούς όρους για δανειοδοτήσεις για την αγορά σπιτιού και την αυτό-απασχόληση, προσλήψεις στο δημόσιο, απαλλαγές από φόρους και τέλη, επιστροφή ή αποζημίωση (υπό προϋποθέσεις) της περιουσίας που τους είχε κατασχεθεί (Ν.1540/1985), μέτρα στήριξης της εκπαίδευσης των παιδιών και αναγνώρισης εκπαιδευτικών τίτλων.⁴⁷⁵

Ιδιαίτερα προβληματική ως προς τον αριθμητικό προσδιορισμό και την ονοματοθεσία της είναι η άφιξη στην Ελλάδα των ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση⁴⁷⁶ και την ελληνική μειονότητα της Αλβανίας μετά την κατάρρευση του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος στη Σοβιετική Ένωση⁴⁷⁷ και την Ανατολική Ευρώπη. Οι πρώτοι υπολογίζονται σε 180.000 περίπου άτομα⁴⁷⁸ ενώ οι δεύτεροι σε 60.000-80.000 άτομα (οι 150.000 κάτοχοι του Ειδικού Δελτίου Ταυτότητας Ομογενούς δεν θεωρούνται όλοι μέλη της ελληνικής μειονότητας).⁴⁷⁹ Η

⁴⁷² Για τους λόγους που υπαγόρευσαν τον «ατομικό επαναπατρισμό» βλ. Τ. Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 68.

⁴⁷³ Ι. Κ. Χασιώτης, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 27.

⁴⁷⁴ Το μέτρο αυτό ίσχυε μετά το 1981 για όλους τους Έλληνες μετανάστες που επέστρεφαν από κράτος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Για την Ανατολική Ευρώπη όμως απαιτούνταν διμερείς συμφωνίες με την Ελλάδα οι οποίες και θα υπογραφούν μέχρι το 1986 (με εξαίρεση τη Ρουμανία). Ν. Psarrou, *ό.π.*.

⁴⁷⁵ Στο ίδιο.

⁴⁷⁶ Σύμφωνα με τη σοβιετική απογραφή του 1989, ο ελληνικός πληθυσμός ανερχόταν σε 358.068 άτομα, αριθμός που δεν αντιστοιχεί σίγουρα στην πραγματικότητα με δεδομένη τη γενική τάση των ερωτηθέντων να προτιμούν τη δήλωση της ρωσικής ή της τοπικής κυρίαρχης εθνικότητας. Οι ομοσπονδίες των ομογενειακών οργανώσεων στην ΚΑΚ υπολογίζουν τον ελληνικό πληθυσμό σε 1.000.000 άτομα, βάσει όμως μετριοπαθέστερων ελληνικών υπολογισμών, θα πρέπει να ξεπερνούσε τις 500.000 με την πλειονότητά του να ζει στη Γεωργία, την Ουκρανία, τη Ρωσία και λιγότερο στο Καζακστάν και την Αρμενία. Βλ. Μ. Βεργέτη, *Παλιννόστηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 2003. (πρόσβαση: <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/vergeti/index.htm>)

⁴⁷⁷ Το τελευταίο μαζικό κύμα μετανάστευσης από τη Σοβιετική Ένωση, και συγκεκριμένα από την Ουκρανία, την Υπερκαυκασία (Δημοκρατίες Αρμενίας και Γεωργίας), το Βόρειο Καύκασο (Αυτόνομες Δημοκρατίες και Διοικητικές περιοχές που ανήκουν στη ΣΣΔ της Ρωσίας) και τις Δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας (Καζακστάν, Ουζμπεκιστάν), θα ξεκινήσει μετά την ανάληψη της ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης από τον Γκορμπατσόφ και θα εκδηλωθεί εντονότερα μετά το 1989 έως και τα τέλη της δεκαετίας του '90. Βλ. Μ. Λαυρεντιάδου, *ό.π.*, σ. 119-140.

⁴⁷⁸ 155.000 «παλιννοστούντες» έχουν καταγραφεί για την περίοδο 1989-2000. Ο αριθμός αυτός αυξάνεται σε 163.000 άτομα, αν δεχτούμε μια συνήθη στατιστική απόκλιση της τάξεως του 5% (άτομα τα οποία για διάφορους λόγους δεν έχουν απογραφεί ακόμα) και σε 180.000 άτομα αν προσθέσουμε τους 10.000 ομογενείς που διαμένουν και εργάζονται στην Κύπρο και άλλους 7.000 που έχουν εγκατασταθεί στη Δυτ. Ευρώπη. Βλ. Υπ. Μακεδ.-Θράκης, ΓΓ Παλιννοστούντων Ομογενών, *Η ταυτότητα των Παλιννοστούντων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ*, *ό.π.*, σ. 26.

⁴⁷⁹ Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *ό.π.*, σ. 226.

μετακίνηση παρουσίασε μεγάλη αύξηση την τριετία 1991-1993 και συνδέθηκε με τις εθνικιστικές ταραχές και κυρίως την οικονομική ανασφάλεια στις συγκεκριμένες περιοχές. Το μεταναστευτικό κύμα των ομάδων αυτών δεν εμπίπτει φυσικά στην κατηγορία της «παλιννόστησης» (παρόλο που η κρατική πολιτική οροθετεί ως τέτοια τη μαζική άφιξη μόνο της πρώτης ομάδας) ούτε φυσικά εκδηλώνεται για πρώτη φορά μετά το 1989. Κύματα ομογενών από την ΕΣΣΔ παρατηρήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αι: 229,260 πρόσφυγες τα έτη 1918-1920⁴⁸⁰ λόγω της Οκτωβριανής Επανάστασης, της προέλασης του τουρκικού στρατού στον Καύκασο και της αποτυχημένης εκστρατείας της Αντάντ στην Ουκρανία, 20,000 την περίοδο 1937-39 λόγω των σταλινικών διώξεων ενώ τα διαστήματα 1965-67 (μετά την υπογραφή ανάμεσα στον Χρυστσόφ και τον Γ. Παπανδρέου το 1964 διμερούς συμφωνίας εξόδου από το Σοβιετικό χώρο) και το 1974-88 μετακινήθηκαν περίπου 30,000 άτομα που διατηρούσαν ελληνικό διαβατήριο εκμεταλλευόμενα το προσωρινό και επιλεκτικό άνοιγμα των σοβιετικών συνόρων.⁴⁸¹

Αντίθετα με τους πληθυσμούς της δεκαετίας του 1920 για τους οποίους εφαρμόστηκαν πολιτικές υποδοχής και ένταξης, οι μετέπειτα ροές από τη Σοβιετική Ένωση δεν έτυχαν της παραμικρής κρατικής συνδρομής, γεγονός που συνέβαλε στην οικονομική υποβάθμισή τους και την εκ νέου μετανάστευση για τη Δυτική Ευρώπη. Η κοινωνική περιθωριοποίησή τους προκλήθηκε από τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητές τους (ποντιακή διάλεκτο) και τη συγκυρία της άφιξής τους (πολιτική ταύτισή τους με τον κομμουνισμό). Η ποντιακή ιστορία θα γίνει γνωστή τη δεκαετία του 1980 όταν θα συμπεριληφθεί στα σχολικά βιβλία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1982) ενώ η δράση των ποντιακών συλλόγων θα ισχυροποιηθεί με την κρατική αρωγή, την ανάδειξη σε θέσεις εξουσίας των μελών της και τη διοργάνωση των Παγκόσμιων Ποντιακών Συνεδρίων.⁴⁸² Οι εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας του 1980 θα στρέψουν το ενδιαφέρον της πολιτείας και της κοινής γνώμης για άλλη μια φορά πάνω στον ποντιακό ελληνισμό. Αν και οι Πόντιοι θα αποτελέσουν υποσύνολο της ομογενειακής μετανάστευσης από τα κομμουνιστικά κράτη, η συγκεκριμένη μετακίνηση της δεκαετίας του 1990 θα ταυτιστεί μαζί τους και με την προνομιακή κρατική υποδοχή τους.

⁴⁸⁰ Ο αριθμός τους ανέρχεται ίσως και στις 400,000 δεδομένου ότι πάρα πολλοί καταγράφονταν τότε ως πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη αφού πριν τη μικρασιατική καταστροφή στέλνονταν για εγκατάσταση στην Ανατολική κυρίως Θράκη. Βλ. Μ. Βεργέτη, *ό.π.*

⁴⁸¹ Για τα στατιστικά στοιχεία βλ. *στο ίδιο*.

⁴⁸² Μ. Vergeti, "Pontic Greeks from Asia Minor and the Soviet Union...". *ό.π.*, σ. 389-394.

2. Πολιτικές προς τους Έλληνες από την πρώην Σοβιετική Ένωση

Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, η διασπορική κοινότητα των Ελλήνων Ποντίων βρέθηκε για μία ακόμα φορά εξαρτημένη από τις κρατικές πολιτικές, αυτή τη φορά του ελληνικού κράτους. Η ελληνική Πολιτεία ανέλαβε να διαμορφώσει το νομικό καθεστώς και τις συνθήκες εγκατάστασης όχι των 10,000 που υπολόγιζε να προσκαλέσει στα τέλη του 1970 αλλά των 155.000 Ποντίων (σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία).⁴⁸³ πρώην υπηκόων της διαλυμένης ΕΣΣΔ, οι οποίοι κατέφθασαν στη χώρα την τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ικανοποιώντας ποικίλους στόχους και ανάγκες. Παράλληλα, ανέπτυξε και μια δημόσια πολιτική ρητορική γύρω από τους «παλιννοστούντες», επιδιώκοντας την ενσωμάτωσή τους και κυρίως την υλοποίηση του σχεδίου πληθυσμιακής αναζωογόνησης της περιοχής της Θράκης.

Η ποικιλία των εκφράσεων με τις οποίες η συγκεκριμένη ομάδα προσδιορίστηκε επίσημα από το κράτος, τους πολιτικούς κύκλους και την ελληνική κοινωνία αλλά και αυτο-προσδιορίστηκε, υπέκρυπτε εθνικούς συμβολισμούς, κρατικές αξιολογήσεις, κοινωνικές προκαταλήψεις και ατομικές στοχοθεσίες.⁴⁸⁴ Το κράτος επέμεινε στην επίσημη επονομασία τους ως «παλιννοστούντων» προκειμένου να αναδείξει τους εθνοτικούς δεσμούς της Ελλάδας με τη συγκεκριμένη ομάδα, να νομιμοποιήσει τη μετακίνηση και εγκατάστασή τους στη χώρα (με βίζα «παλιννόστησης» και ιθαγένεια) και να δικαιολογήσει τα προνομιακά μέτρα στήριξής τους. Νομικά, η «παλιννόστηση» δεν συνδεόταν με εδαφικά κριτήρια (αφού οι ομάδες αυτές δεν επέστρεφαν στον τόπο γέννησής τους αλλά μετανάστευαν για πρώτη φορά σε ένα συγγενές εθνοτικό κράτος) αλλά με την κερτημένη από παλιά ελληνική ιθαγένεια των προγόνων τους και την κληροδότησή της στους απογόνους βάσει της Συνθήκης της Λοζάνης και της Άγκυρας.⁴⁸⁵ Ο όρος υποδήλωνε, επίσης, τον εκούσιο χαρακτήρα της μετακίνησης,⁴⁸⁶ απέκλειε συνειρμούς με τα προσφυγικά ρεύματα και τους αιτούντες

⁴⁸³ Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, *ό.π.*.

⁴⁸⁴ Για τον προβληματισμό ως προς τον προσδιορισμό της ομάδας των Ελλήνων από την πρώην Σοβιετική Ένωση βλ. F. Keramida, "‘Repatriates’ or ‘refugees’ and other vexed questions: The resettlement of Pontian Greeks", *Studi Emigrazione* 145, 2002, σ. 231-259.

⁴⁸⁵ Ε. Βόγλη, Χ. Μυλωνάς, *ό.π.*, σ. 4.

⁴⁸⁶ Σύμφωνα με το ΕΙΥΑΑΠΟΕ «η παλιννόστηση είναι πράξη ατομικής επιλογής και συνάρτηση της εκτίμησης του ομογενούς για τις προοπτικές που έχει στη χώρα που ζει, η δε επάνοδος στην Ελλάδα γίνεται με δική του βούληση και όχι πάντοτε κάτω από τις συνθήκες απειλής ή κινδύνου ζωής» βλ. Γ. Μαυροδύτης, «Θέμα εμπειρίας: Πηγές, φορείς...», *ό.π.*, σ. 271. Πράγματι, αν και η «επιστροφή» στην Ελλάδα μετά το 1990 συνδέθηκε από τους ομογενείς και με λόγους ασφαλείας, η μόνη περίπτωση εθνοτικής σύγκρουσης στην πρώην ΕΣΣΔ που προκάλεσε πρόσφυγες μεταξύ των Ελλήνων είναι αυτή μεταξύ Γεωργίας-Αμπχαζίας το 1992-3 κατά την οποία οργανώθηκε από την Ελλάδα η ανθρωπιστική

ασύλου από τα κομμουνιστικά κράτη προς τη Δύση της ψυχροπολεμικής περιόδου, διαφυλάσσοντας μ' αυτόν τον τρόπο τις διπλωματικές σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση, όσο αυτή υφίστατο ακόμα.⁴⁸⁷

Οι Ποντιακοί σύλλογοι, εκπρόσωποι των Ποντίων του 1920 και των απογόνων τους αλλά και οι νέοι που συγκροτήθηκαν, επέμειναν στη διατήρηση των όρων «πρόσφυγας»⁴⁸⁸ και «νεοπρόσφυγας» όχι μόνο λόγω του συμβολικού περιεχομένου που είχε αποκτήσει ο πρόσφυγας μετά τη Μικρασιατική καταστροφή αλλά και λόγω των υλικών ωφελημάτων που μπορούσε να τους εξασφαλίσει. Τονίζοντας, δηλαδή, τη μακρόχρονη εμπειρία δίωξης τους στην πρώην ΕΣΣΔ λόγω της εθνικής, θρησκευτικής ή πολιτιστικής τους ταυτότητας, επιδίωκαν την άσκηση πίεσης στις κυβερνήσεις για την εφαρμογή μέτρων αγροτικής και αστικής αποκατάστασης (κατά αναλογία της πολιτικής της δεκαετίας του 1920) και τη διεκδίκηση των ανταλλάξιμων μουσουλμανικών περιουσιών που προέβλεπε η Συνθήκη της Λοζάνης και που δεν είχαν ακόμα διατεθεί. Το λεξιλόγιο περιλάμβανε ακόμα ονομασίες, περισσότερο ή λιγότερο «πολιτικά ορθές», όπως «ομογενείς από τη Σοβιετική Ένωση», «Έλληνες Πόντιοι» και «Πόντιοι» αλλά και το προσωνύμιο «Ρωσοπόντιοι», το οποίο μαρτυρά τις στερεοτυπικές αντιλήψεις-αμφιβολίες του συλλογικού σώματος (κατάλοιπος ενός «εθνικόφρονος παρελθόντος») για τη «γνησιότητα» της ελληνικής ταυτότητας πληθυσμών που προέρχονται από ένα κομμουνιστικό κράτος και στερούνται τα

επιχείρηση «χρυσόμαλλο δέρας» για τη μεταφορά των περισσότερων από τους 15.000 ομογενείς που ζούσαν στην περιοχή. Βλ. P. Diamanti-Karanou, "Migration of ethnic Greeks ...", *ό.π.*, σ. 27-28.

Αναλυτικότερα, όσον αφορά τους λόγους φυγής από την πρώην ΕΣΣΔ, το 42% των παλινοστούτων δήλωσε την επιθυμία διαβίωσης στην Ελλάδα, το 8% την επιρροή των συγγενικών δικτύων, το 25% λόγους ασφαλείας (19% τον εμφύλιο πόλεμο και 6% την τρομοκρατία) ενώ το 22% την ανεργία. Για τα στατιστικά βλ. Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, *ό.π.*, σ. 52-53 (πίνακας 6).

⁴⁸⁷ Η ελληνική κυβέρνηση το 1990 διακήρυξε ότι η Σοβιετική Ένωση δεν ευθυνόταν για την οικονομική ανέχεια και τις εθνοτικές συγκρούσεις της περιόδου, αναγνώριζε τις διευκολύνσεις που οι αρχές παρείχαν στις μειονότητες για έξοδο από τη χώρα καθώς και τη φιλελευθεροποίηση που επέφερε η *perestroika*. Βλ. D. Kokkinos, "The Greek state's overview of the Pontian issue", *Journal of Refugee Studies*, 4, 4, 1991, σ. 312-313.

⁴⁸⁸ Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951 και τον ορισμό που δίνει για τον πρόσφυγα («άτομο που βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής του (της οποίας έχει την ιθαγένεια) και δεν μπορεί να επιστρέψει σε αυτήν, λόγω του βάσιμου και δικαιολογημένου φόβου δίωξης που οφείλεται στη φυλή του, τη θρησκεία του, την εθνικότητά του, τις πολιτικές του πεποιθήσεις») ούτε η περίπτωση των Μικρασιατικών πληθυσμών του 1922 αλλά ούτε και αυτή των Ελλήνων της Σοβιετικής Ένωσης της δεκαετίας του 1990 εμπίπτουν στην κατηγορία του πρόσφυγα δεδομένου ότι με την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα απέκτησαν αυτομάτως ελληνική ιθαγένεια και πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Η γενικευμένη χρήση του όρου «πρόσφυγας» κατά τη διάρκεια της ανταλλαγής πληθυσμών τη δεκαετία του 1920 είχε οικονομικό κυρίως περιεχόμενο, συνδεόταν δηλαδή περισσότερο με τα διεθνή προγράμματα οικονομικής αρωγής παρά με τον ανιθαγενή ή αλλογενή χαρακτήρα των πληθυσμών. F. Keramida, *ό.π.*, σ. 238-239.

εθνικοθησκευτικά εχέγγυα του ελληνισμού.⁴⁸⁹ Τέλος, σε ενδο-ομαδικό επίπεδο οι προσφωνήσεις μεταξύ των ομογενών έχουν σημείο αναφοράς την Ενωσιακή Δημοκρατία προέλευσής τους («Ουζμπέκοι», «Γεωργιανοί», «Καζάχοι») και ενώ βασίζονται σε υποκειμενικά στοιχεία (προφορά, συμπεριφορές, συνήθειες) τείνουν να «νομιμοποιηθούν» μέσα από τις γραφειοκρατικές πρακτικές των κρατικών αρχών (απογραφές, διαβατήρια).⁴⁹⁰

Η ενσωμάτωση των ομογενών αποτέλεσε αντικείμενο κρατικής μέριμνας και συγκεκριμένα, ευθύνη των Υπουργείων Εξωτερικών, Εσωτερικών, Εργασίας και Παιδείας, του ΟΑΕΔ, διαφόρων υπηρεσιών των Νομαρχιών και των Δήμων αλλά και πολλών άλλων οργανισμών. Το 1991 ιδρύεται το ΕΙΥΑΠΟΕ (*Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων*) (Ν.1893/1990),⁴⁹¹ ένα κοινωφελές ίδρυμα ιδιωτικού δικαίου που ελοπευόταν από το Υπουργείο Εξωτερικών και χρηματοδοτούνταν από το κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ταμείο Κοινωνικής Ανάπτυξης του Συμβολίου της Ευρώπης). Είναι ο φορέας που θα αναλάβει να υλοποιήσει την κρατική πολιτική ένταξης των ομογενών αναπτύσσοντας δραστηριότητες οι οποίες αφορούσαν το σχεδιασμό και υλοποίηση προγραμμάτων στεγαστικής, κοινωνικής και επαγγελματικής αποκατάστασης, την ίδρυση κέντρων Φιλοξενίας και οικισμών υποδοχής και μόνιμης εγκατάστασης, τη διαχείριση των κεφαλαίων που προορίζονται για τις παραπάνω δραστηριότητες, την παροχή πληροφόρησης και την ίδρυση γραφείων στην πρώην Σοβιετική Ένωση και την Αλβανία για την προώθηση αναπτυξιακών προγραμμάτων που θα στηρίξουν τον Ελληνισμό που παραμένει στις περιοχές. Με τον Ν.1893/1990 ιδρύθηκε επίσης η *Γενική Γραμματεία Παλιννοστούντων Ομογενών* (ΓΓΠΟ)⁴⁹² η οποία ήταν επιφορτισμένη με την κατάθεση προτάσεων και τη σύνταξη αναφορών προς τα αρμόδια Υπουργεία για την αποκατάσταση των ομογενών στη Β. Ελλάδα και κυρίως

⁴⁸⁹ Κ. Μπάδα-Τσομώκου, «Οι Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στην Ελλάδα: αποκλεισμοί, ενσωματώσεις και διλήμματα ταυτότητας», *Ουτοπία* 21, 1996, σ. 51-53.

⁴⁹⁰ Ε. Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα», στο ΕΣΝΠΓΠ, *Μειονότητες στην Ελλάδα*, σ. 242-243.

⁴⁹¹ Το 1992 θα μετονομαστεί σε *Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Αποδήμων και Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων* (ΕΙΥΑΑΠΟΕ), για να εξυπηρετήσει και τους Έλληνες από την Αλβανία. (η πολιτεία θα τους χαρακτηρίσει ως «αποδήμους») και θα καταργηθεί στις 4 Δεκεμβρίου του 2002. Βλ. Μ. Βεργέτη, *Παλιννόστηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, ό.π.

⁴⁹² Η ΓΓΠΟ υπήχθη στο Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης και καταργήθηκε το 2000 (Ν. 2790).

με την ενθάρρυνση εγκατάστασής τους στη συγκεκριμένη περιφέρεια (γνωστοποίηση των κρατικών παροχών και των ευκαιριών εργασίας στον ιδιωτικό τομέα).⁴⁹³

Η πολιτική υποδοχής και ένταξης των λεγόμενων «παλινοστούτων», αποτέλεσμα ενός διαρκούς πειραματισμού του ελληνικού κράτους κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια, περιλάμβανε αρχικά μόνο τον αγροτικό εποικισμό των Ποντίων στη Βόρεια Μακεδονία και κυρίως στη λιγότερο προνομιούχα περιοχή της Θράκης κατ' αναλογία των προηγούμενων πετυχημένων μέτρων που είχαν εφαρμοστεί για τους πρόσφυγες του 1922 και στη βάση ενός συγκεκριμένου γεωπολιτικού σχεδίου. Συγκεκριμένα, η πολιτική της αγροτικής αποκατάστασης των ομογενών στη Θράκη απέβλεπε στην πληθυσμιακή ενίσχυση μιας περιοχής που παρουσίαζε έντονο δημογραφικό πρόβλημα και οικονομική υστέρηση μετά την εξωτερική μετανάστευση προς τη Γερμανία και τη φυγή προς τα αστικά κέντρα κατά τη δεκαετία του '60 αλλά και στην ενδυνάμωση του ελληνικού στοιχείου λόγω της παρουσίας της μουσουλμανικής μειονότητας.⁴⁹⁴

Η στεγαστική αποκατάσταση⁴⁹⁵ προβλεπόταν μόνο γι' αυτούς που θα συμμετείχαν στο πρόγραμμα και αφορούσε αρχικά προσωρινή παραμονή σε κέντρα Φιλοξενίας, στη συνέχεια επιδοτούμενη ενοικίαση κάποιου σπιτιού στην περιφέρεια μεικτών χωριών ή ακόμα και εγκατάσταση σε οικισμούς λυομένων μέχρι την τελική εκχώρηση ιδιόκτητης κατοικίας από το κράτος.⁴⁹⁶ Ωστόσο καμία από αυτές τις φάσεις δεν λειτούργησε όπως είχε προβλεφτεί ούτε ως προς τη χρονική διάρκειά της ούτε ως προς την ποιότητα των προσφερόμενων κρατικών υπηρεσιών (περιορισμένος αριθμός δικαιούχων, απουσία υποδομών και απομόνωση των Ποντίων σε ορεινά μουσουλμανικά χωριά) με αποτέλεσμα οι μετανάστες να προσανατολίζονται προς την ιδιωτική αγορά κατοικίας στις πόλεις. Το πρόγραμμα δέχτηκε έντονες κριτικές για τις σκοπιμότητες της υποχρεωτικής εγκατάστασης σε μια ευαίσθητη παραμεθόρια περιοχή, κυρίως όμως για τον αποσπασματικό και ευκαιριακό χαρακτήρα του. Η

⁴⁹³ Για τη λειτουργία των δύο φορέων βλ. P. Diamanti-Karanou, "Migration of ethnic Greeks ...", *ό.π.*, σ. 33-36· P. Φακιολάς, « Η ενσωμάτωση των Ελληνοποντίων στην ελληνική κοινωνία», *ό.π.*, σ. 143-145.

⁴⁹⁴ Kira Kaurinkoski, «Le 'retour' des Grecs de l' ex-Union soviétique: politiques d' accueil et strategies des migrants dans l' agglomeration athénienne», στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.), *Les diasporas dans le monde contemporaine*, Παρίσι, Pessac, Karthala, MSHA, 2006, σ. 288.

⁴⁹⁵ Για τη στεγαστική αποκατάσταση στη Θράκη και για στατιστικά στοιχεία βλ. Μ. Λαυρεντιάδου, *Να φεύγεις και να ριζώνεις...*, *ό.π.* σ. 201-222.

⁴⁹⁶ Στην πρώτη αυτή φάση υποδοχής των ομογενών προβλεπόταν η παροχή πληροφοριών για ζητήματα γραφειοκρατικά (αναγνώριση τίτλων, εκτελωνισμό της περιουσίας τους κλπ) και προνόμια που δικαιούνταν, διευκολυνόταν η επικοινωνία τους με ποντιακούς συλλόγους και παρέχονταν μαθήματα γλώσσας και επαγγελματικής κατάρτισης. Βλ. D. Kokkinos, "The reception of Pontians from the Soviet Union in Greece", *Journal of Refugee Studies* 4. 4, 1991, σ. 397.

πρόβλεψη από την Πολιτεία της δημιουργίας μόνο οικισμών. συχνά με αρκετές ατέλειες και χωρίς καμία κοινωνική υποδομή (δημόσια αγαθά, κοινωνικά δίκτυα) και η αποφυγή στήριξης της αγροτικής δραστηριότητας καταδίκασε τους Ποντίους σε απομόνωση και την περιοχή σε υστέρηση. Συνολικά 5200 οικογένειες (20500 άτομα). δηλαδή το 15% των Ελλήνων από την πρώην Σοβιετική Ένωση που μετοίκησε μετά το 1989 στην Ελλάδα. εντάχθηκε στα διάφορα στεγαστικά προγράμματα του ΕΙΥΑΠΟΕ.⁴⁹⁷

Καθώς λοιπόν στη Θράκη δεν δημιουργήθηκαν νέες θέσεις εργασίας παρά μόνο εποχικές στον αγροτικό και κατασκευαστικό τομέα, όσοι μετανάστες δεν εξασφάλισαν μόνιμη κατοικία, ήταν αστικής προέλευσης ή διέθεταν πανεπιστημιακή εκπαίδευση και επαγγελματική εξειδίκευση, προτίμησαν την εγκατάσταση στις πόλεις της Μακεδονίας και κυρίως στη Θεσσαλονίκη (το 1/3 του συνόλου), στην Αττική ή ακόμα και τη νέα μετανάστευση στη Γερμανία και την Κύπρο.⁴⁹⁸ Η επιλογή των αστικών κέντρων από τους Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης δεν οφείλεται μόνο στην αποτυχία των κρατικών πρωτοβουλιών να τους αποκαταστήσουν στεγαστικά και επαγγελματικά στην περιφέρεια αλλά και στην ύπαρξη μιας παλιότερης εγκατάστασης της ποντιακής κοινότητας στις μεγάλες ελληνικές πόλεις από τις δεκαετίες του '60 ή και του '20 ακόμα. Ειδικά η Αθήνα (δυτικές συνοικίες) και οι περιφερειακοί της δήμοι (Ελευσίνα, Μενίδι και Ασπρόπυργος) προσείλκυσαν ένα μεγάλο μέρος των Ποντίων λόγω της δυνατότητάς τους να επεκτείνονται σε αδόμητες εκτάσεις (εκτός σχεδίου πόλης) και συνεπώς της ικανότητάς τους να υποδεχτούν οικονομικά και στεγαστικά καινούριες ομάδες πληθυσμών με ετερόκλητη σύνθεση και κοινωνικά προβλήματα. Η ύπαρξη βιομηχανικών μονάδων στις περιφερειακές αυτές αστικές ζώνες και η δυνατότητα εξεύρεσης εργασίας, η διάθεση ελεύθερων εκτάσεων για αγορά ή ενοικίαση και η δυνατότητα οικογενειακών εγκαταστάσεων αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες έλξης του ποντιακού πληθυσμού.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ Kira Kaurinkoski, *ό.π.*, σ. 288. (Η Μ. Βεργέτη αναφέρει 19,857 άτομα, ενταγμένα στο πρόγραμμα παλιννοστούντων για την περίοδο από Ιανουάριο του 1991 μέχρι και Φεβρουάριο του 1997. Μ. Βεργέτη, *Παλιννόστηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, *ό.π.*).

⁴⁹⁸ Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Μακεδ.-Θράκης (*Η ταυτότητα των Παλιννοστούντων ομογενών...*, *ό.π.*, σ. 40-42) η κατανομή των ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα είναι η εξής: Μακεδονία (59%), Στερεά Ελλάδα (22%), Θράκη (15%), Κρήτη (2%), Θεσσαλία (1%) και υπόλοιπες περιοχές (1%).

⁴⁹⁹ Μ. Λαυρεντιάδου, «Το μεταναστευτικό ρεύμα των Ελλήνων Ποντίων από την πρώην ΕΣΣΔ και οι χωρικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί του αστικού χώρου στο Πολεοδομικό Συγκρότημα της Αθήνας», *Γεωγραφίες* 13, 2007, σ. 101-112.

Τους πρώτους μήνες διαμονής τους στην πρωτεύουσα οι ποντιακές οικογένειες χαρακτηρίζονταν από έντονη κινητικότητα. Ακριβώς επειδή εκεί δεν εφαρμόστηκε κανένα επίσημο πρόγραμμα υποδοχής και αποκατάστασής τους, τα συγγενικά και φιλικά δίκτυα ήταν αυτά που ανέλαβαν να τους φιλοξενήσουν και στη συνέχεια να τους βρουν κάποια ενοικιαζόμενη κατοικία στο κέντρο ως προσωρινή λύση μέχρι την εξασφάλιση ιδιόκτητης κατοικίας σε περιφερειακούς οικισμούς. Αυθαίρετες υποτυπώδεις δομήσεις με την ανοχή των κρατικών αρχών σε αγροτεμάχια περιοχών εκτός σχεδίου και με παντελή απουσία υποδομών (δρόμοι, ηλεκτροδότηση) ήταν το αποτέλεσμα από τη μία πλευρά της άρνησης της Πολιτείας να οργανώσει την εγκατάσταση των ομογενών μεταναστών σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο και από την άλλη της προσδοκίας των ίδιων των Ποντίων να ζήσουν σε περιοχές που οι ίδιοι επέλεγαν. Ειδικά η πρόσβαση στην ιδιόκτητη κατοικία αποτελεί για αυτή την ομάδα μεταναστών αγροτικής καταγωγής προϋπόθεση ένταξης και εξασφάλισης δεσμών με την κοινωνία δεδομένου ότι η μη μονιμότητα στην εργασία και η μακροχρόνια ανεργία δεν επιτρέπουν τη θεώρηση της επαγγελματικής δραστηριότητας ως σημείου αναφοράς της καθημερινότητας.⁵⁰⁰

Με στόχο την αποκέντρωση αλλά και την ενθάρρυνση της αυτοστέγασης η ελληνική Πολιτεία εφάρμοσε με το νόμο 2790/2000 πολιτική «ζωνοποίησης» του ελλαδικού χώρου σε 4 περιφέρειες με οικονομικά κίνητρα και συγκεκριμένα προνόμια ανάλογα με την περιοχή εγκατάστασης.⁵⁰¹ Συγκεκριμένα, με απόφαση των Υπουργών Εσωτερικών και Οικονομικών (6645/23.2.2002) χορηγούνται από το 2002 άτοκα τραπεζικά δάνεια ύψους 60,000€ (το 30% δωρεάν), ατελής έκδοση οικοδομικής άδειας, δωρεάν οικόπεδα σε εκτάσεις του δημοσίου και της τοπικής αυτοδιοίκησης στους Έλληνες από την πρώην Σοβιετική Ένωση που επιθυμούν να αγοράσουν και να κατασκευάσουν κατοικία στη Ζώνη Α και εναλλακτικά προβλέπεται η επιδότηση ενοικίου στην ελεύθερη αγορά ή η εξασφάλιση ενοικιαζόμενων κατοικιών από τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας. Πάντως, παρά τα άμεσα οικονομικά οφέλη της Ζώνης Α (Ανατ. Μακεδονία, Θράκη, νησιά του Β.Α. Αιγαίου) οι περισσότεροι ενδιαφερόμενοι εξακολούθησαν να προτιμούν την εγκατάσταση στα μεγάλα πολεοδομικά συγκροτήματα της Ζώνης Δ (Αθήνα, Πειραιά,

⁵⁰⁰ Στο ίδιο.

⁵⁰¹ Για τα μέτρα στήριξης των «παλινοστούτων» (κοινωνικού, οικονομικού, εκπαιδευτικού, επαγγελματικού χαρακτήρα) βλ. Kira Kaurinkoski, *ό.π.*, σ. 288-289· P. Diamanti-Karanou, *ό.π.*, σ. 36-40 και Ε. Βόγλη, Χ. Μυλωνάς, «Έλληνες εισί...Στρατηγικές διαχείρισης...», *ό.π.*, σ. 14-18.

Θεσσαλονίκη. Πάτρα. Ηράκλειο)⁵⁰² ενώ πολλοί ανέλαβαν πρωτοβουλίες ίδρυσης οικοδομικών συνεταιρισμών με στόχο την αγορά γης και την κατασκευή οικισμών (περίπτωση 3.000 ομογενών στην περιοχή της Θεσσαλονίκης).⁵⁰³

Την ίδια περίοδο ολοκληρώθηκε η πανελλαδική επιστημονική καταγραφή των ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ που πραγματοποίησε το Υπ. Μακεδονίας-Θράκης προκειμένου να προσδιορίσει επακριβώς τον αριθμό των «παλιννοστούντων» και να αποτιμήσει το συνολικό κόστος της νέας πολιτικής αποκατάστασής τους. Το έργο οργανώθηκε σε τρεις φάσεις που διήρκησαν από το 1997 έως και το 2000 και κόστισε 40.000.000 δρχ., εκ των οποίων 28.000.000 διατέθηκαν στους ίδιους τους ομογενείς-απογραφείς ως αμοιβή τους για τη συμπλήρωση 40.000 ερωτηματολογίων.⁵⁰⁴

Οι θετικές διακρίσεις⁵⁰⁵ για τους «παλιννοστούντες», οι οποίες ξεκίνησαν δειλά από το 1990 για να ενισχυθούν στα τέλη της δεκαετίας, περιλάμβαναν ακόμα φορολογικές ελαφρύνσεις, τελωνειακές απαλλαγές για την εισαγωγή οικοσκευής και αυτοκινήτων, δωρεάν ιατροφαρμακευτική και νοσοκομειακή περίθαλψη, επαγγελματική και οικονομική υποστήριξη για τους αγρότες, κτηνοτρόφους και μικροεπιχειρηματίες της Μακεδονίας και Θράκης, επιδοτούμενες θέσεις εργασίας, ευνοϊκές ρυθμίσεις για την πρόσληψή τους στο δημόσιο (στους νομούς της Ζώνης Α και Β)⁵⁰⁶ και σεμινάρια επαγγελματικής κατάρτισης διάρκειας έξι μηνών. Όσον αφορά την κοινωνική ασφάλιση, δεν αναγνωρίστηκε η μεταφορά των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των «παλιννοστούντων» από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.⁵⁰⁷ χορηγήθηκαν όμως οικονομικά βοηθήματα επαναπατρισμού, επιδόματα ανεργίας και η ελάχιστη σύνταξη που παρέχει ο ΟΓΑ. Στα πλαίσια, επίσης, της καθιέρωσης της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Ν2413/96) το Υπουργείο

⁵⁰² Η Ζώνη Β περιλάμβανε τους παραμεθόριους νομούς της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας και την Ήπειρο ενώ η Ζώνη Γ τα υπόλοιπα διαμερίσματα της Ελλάδας (πλην των μεγάλων πόλεων) και τα νησιά του Αιγαίου. Βλ. Kira Kaurinkoski, *ό.π.*, σ. 288-289.

⁵⁰³ P. Diamanti-Karanou, *ό.π.*, σ. 36.

⁵⁰⁴ Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, ΓΓ Παλιννοστούντων Ομογενών, *Η ταυτότητα των Παλιννοστούντων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ*, *ό.π.*, σ. 21-27.

⁵⁰⁵ Βλ. παραπομπή ⁵⁰¹.

⁵⁰⁶ Ο Νόμος Πεπονή, ο οποίος προέβλεπε την πρόσληψη των «παλιννοστούντων» στο δημόσιο σε ποσοστό 10% για τους αποφοίτους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και 5% για τους πτυχιούχους Πανεπιστημίου, δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Βλ. P. Diamanti-Karanou, "Migration of ethnic Greeks...", *ό.π.*, σ. 39.

⁵⁰⁷ Κανένα από τα κράτη της Κοινοπολιτείας Ανεξαρτήτων Κρατών δεν αποδέχτηκε σχετική ρύθμιση λόγω του πλήθους των «παλιννοστούντων» διασπορών (Ελλήνων, Ισραηλινών, Γερμανών) και του φόβου διεκδίκησης και από τα υπόλοιπα ενδιαφερόμενα κράτη ανάλογου δικαιώματος. Επιπλέον, μετά από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι εξαιρετικά χαμηλές αποδοχές και η μεγάλη πτώση του ρουβλίου και των υπολοίπων νομισμάτων των νέων Δημοκρατιών κατέστησαν ένα τέτοιο αίτημα άνευ σημασίας. Βλ. M. Βεργέτη, *ό.π.*

Παιδείας ίδρυσε διαπολιτισμικά σχολεία με στόχο την ομαλή προσαρμογή στο εκπαιδευτικό σύστημα παιδιών που έρχονταν από άλλες χώρες, μεταξύ αυτών και των «παλιννοστούντων». Ήδη από τη δεκαετία του '80 είχε αναπτυχθεί ο θεσμός των Φροντιστηριακών Τμημάτων ελληνικής γλώσσας και των Τάξεων Υποδοχής και είχαν ιδρυθεί κάποια Σχολεία Παλιννοστούντων για Ρωσόφωνους και Αλβανούς μαθητές.⁵⁰⁸ Παράλληλα, προβλέφθηκε η εισαγωγή στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης με ποσοστό ή ειδικές εξετάσεις (και η δυνατότητα μετεγγραφής ομογενών φοιτητών από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης) και στα δημόσια και ιδιωτικά ΙΕΚ με ευνοϊκούς όρους.⁵⁰⁹ Ο Νόμος 2000, τέλος, επιτρέπει τη δωρεάν πρόσβαση των «παλιννοστούντων» στις κατασκηνώσεις και τον κοινωνικό τουρισμό και την οικονομική επιδότηση των αθλητικών και πολιτιστικών συλλόγων τους.

Η προνομιακή αντιμετώπιση των Ελλήνων από την πρώην ΕΣΣΔ προϋποθέτει φυσικά την επίσημη αναγνώριση της ιδιότητάς τους ως «ομογενών» και συνεπώς τη διαπίστωση της ελληνικής ιθαγένειάς τους ή την πολιτογράφησή τους. Όσον αφορά το νομικό καθεστώς των «παλιννοστούντων» από την πρώην Σοβιετική Ένωση μπορούμε να διαπιστώσουμε τρεις περιόδους από το 1990 έως το 2004. Μέχρι το 1993 ήταν σχετικά εύκολο να αποκτήσει ένας ομογενής άδεια παλιννόστησης και ελληνική ιθαγένεια. Το άρθρο 1 του Κ.Ε.Ι σε συνδυασμό με τις προβλέψεις των συνθηκών της Λοζάνης (1923) και της Άγκυρας (1930) επιτρέπει σε ελληνορθόδοξους χριστιανούς Τούρκους υπηκόους που εγκατέλειψαν οθωμανικά-τουρκικά εδάφη είτε προ της 18.10.1912 είτε αργότερα και μέχρι τις 5.10/1934 να αποκτήσουν ελληνική ιθαγένεια αυτοί και οι κατιόντες τους ακόμα και αν δεν εγκαταστάθηκαν στην ελληνική αλλά σε αλλοδαπή επικράτεια. Με τις Υπουργικές Αποφάσεις 24755/1990 και 34205/1990 τυπικά κριτήρια για τη δυνατότητα μετάβασης από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα και την εγγραφή τους στα μητρώα αρρένων, δημοτολόγια και ληξιαρχικά βιβλία «κατά παρέκκλιση από κάθε γενική και ειδική διάταξη» ήταν η κατοχή προξενικού ελληνικού διαβατηρίου ή η βεβαίωση της ελληνικής καταγωγής από τις προξενικές αρχές της χώρας του ενώ για όσους στερούνταν εγγράφων που να αποδεικνύουν στοιχεία και γεγονότα προβλέπονταν

⁵⁰⁸ Για τα εκπαιδευτικά μέτρα και τη στήριξη των ομογενών βλ. Γ. Νικολάου, *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000, σ. 57-69. και Μ. Δαμανάκη, *Η εκπαίδευση των Παλιννοστούντων και Αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, 1997, σ. 57-88.

⁵⁰⁹ Γ. Μαυρομμάτης, Κ. Τσιτσελίκης, «Η εκπαίδευση των μεταναστών στην Ελλάδα (1990-2003). Πολιτικές και πρακτικές», στο Παύλου Μ., Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης...*, ό.π., σ. 130-131.

διευκολύνσεις, όπως υπεύθυνη δήλωση ενώπιον κάθε αρχής. Στη συνέχεια όμως, λόγω του αυξανόμενου αριθμού των ερχομένων στην Ελλάδα ομογενών και των κρουσμάτων διαφθοράς στα ελληνικά προξενία και στα εκάστοτε ληξιαρχεία της ΕΣΣΔ, η διαδικασία άρχισε να διαφοροποιείται.⁵¹⁰

Ο νόμος 2130/1993 όριζε ως απαραίτητα δικαιολογητικά την απαραίτητη προσκόμιση ελληνικού προξενικού διαβατηρίου με θεώρηση παλιννόστησης, πιστοποιητικού γέννησης και πιστοποιητικό γάμου του ενδιαφερομένου και των προγόνων του, ενώ η διαδικασία καθορισμού πέρασε από το Υπουργείο Εσωτερικών στην αρμοδιότητα των Νομαρχιών του τόπου κατοικίας του ενδιαφερομένου στην Ελλάδα. Παράλληλα, για όσους αδυνατούσαν αν προσκομίσουν στοιχεία και να υπαχθούν στη διαδικασία καθορισμού, προβλεπόταν και η διαδικασία «πολιτογράφησης ομογενούς» σύμφωνα με τον ΚΕΙ στα προξενία του τόπου κατοικίας τους. Επειδή ωστόσο το μέτρο κρίθηκε αναποτελεσματικό, με το Ν.2790/2000, ο οποίος ισχύει ως σήμερα (με τις τροποποιητικές διατάξεις των Ν.2910/2001 και Ν.3013/2002), καθιερώθηκε ένας νέος τρόπος κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας για τους ομογενείς οι οποίοι δεν μπορούν επαρκώς να τεκμηριώσουν την ελληνική καταγωγή τους. Η «ιδιόμορφη αυτή πολιτογράφηση» γίνεται μέσα από μια διαδικασία εξακρίβωσης της «ιδιότητας του ομογενούς» στην οποία καθοριστικό ρόλο παίζει η γνωμοδότηση ειδικών επιτροπών. Συγκεκριμένα, ειδική προξενική επιτροπή του τόπου κατοικίας τους διερευνά μέσα από συνέντευξη με τον υποψήφιο όχι μόνο την ελληνική καταγωγή του αλλά και την ύπαρξη στο πρόσωπό του *ελληνικής εθνικής συνείδησης* και στη συνέχεια διαβιβάζει την έκθεση σε νέα ειδική επιτροπή στην Περιφέρεια όπου επιθυμεί να εγκατασταθεί ο αιτών. Επιπλέον, ο ίδιος νόμος προέβλεπε για όποιον ομογενή επιθυμεί να διατηρήσει παράλληλα με την ελληνική και την ιθαγένεια της χώρας προέλευσής του τη δυνατότητα χορήγησης *Ειδικού Δελτίου Ταυτότητας Ομογενούς* το οποίο δίνει δικαίωμα παραμονής και εργασίας στην Ελλάδα (στον ίδιο τον ομογενή, τους αλλογενείς συζύγους και τα ανήλικα τέκνα) όχι όμως και ψήφου.⁵¹¹

Όπως διαφαίνεται, μετά τις συνοπτικές και αρκετά αμφισβητούμενες διαδικασίες των αρχών της δεκαετίας του '90, οι κανονιστικές προϋποθέσεις κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας από τους «παλιννοστούντες» έγιναν στη συνέχεια αρκετά

⁵¹⁰ Για τον τρόπο απόκτησης της ιθαγένειας από ομογενείς της πρώην ΕΣΣΔ βλ. Kira Kaurinkoski, *ό.π.*, σ. 285-287. Γρ. Τσιούκας, «Ομογενείς και ιθαγένεια...», *ό.π.*, σ. 35-36. Δ. Χριστόπουλος, «Η τελευταία εικοσαετία ...», *ό.π.*, σ. 26-27.

⁵¹¹ *Στα ίδια.*

αυστηρότερες. Οι καταγγελίες για τα πλαστά πιστοποιητικά και τις θεωρήσεις που εκδόθηκαν τα πρώτα χρόνια είχαν ως αποτέλεσμα την καθιέρωση ενός αυστηρότερου ελέγχου της καταγωγής των ομογενών. Ταυτόχρονα όμως εγκαταλείφτηκε η γραφειοκρατική λογική των αποδεικτικών εγγράφων και καθιερώθηκε η πιο ευέλικτη διαδικασία της συνέντευξης. Ωστόσο και αυτό το μέτρο βιώνεται από μεν τους υποψηφίους ως ένα είδος εξετάσεων σε θέματα «ελληνικότητας» με αρκετά ασαφή κριτήρια ή ακόμα και ως «διαπραγμάτευση και συνειδητοποίηση της ετερότητάς τους»,⁵¹² ενώ από τους νομικούς κύκλους ως μια επίμονη ταλάντευση της Πολιτείας ανάμεσα στην καταγωγή και την εθνική συνείδηση καθώς και ως σκόπιμη αποφυγή προσδιορισμού του ομογενούς με στόχο την ένταξη νέων πληθυσμών.⁵¹³ Η ελληνική κοινή γνώμη πάντως, παρά την αρχική θετική στάση της απέναντι στους ομογενείς, άρχισε να αντιμετωπίζει με δυσπιστία τις κτήσεις ιθαγένειας αυτού του είδους, ονομάζοντάς τις «ελληνοποιήσεις» που αποβλέπουν σε εκλογικά οφέλη της εκάστοτε κυβέρνησης. Η αντίληψη πως στις περισσότερες περιπτώσεις οι πληθυσμοί από την ΕΣΣΔ αποτελούν οικονομικούς μετανάστες που αναζητούν εργασία και όχι ομογενείς που «παλιννοστούν», είναι ευρέως διαδεδομένη σήμερα παρά τις θετικές παραστάσεις που προώθησαν γι' αυτούς τα Μ.Μ.Ε. στο παρελθόν. Εκφράζεται έτσι η ψυχική απόσταση γηγενών και μεταναστών, η διάψευση των προσδοκιών και των δυο και η δυσκολία ένταξης των δεύτερων σε μια κοινωνία η οποία διασφαλίζει δικαιώματα, αναπτύσσει όμως παράλληλα μηχανισμούς αποκλεισμού.⁵¹⁴

Ομοίως, οι ρυθμοί ένταξης των Ελλήνων Ποντίων στην αγορά εργασίας σε σχέση με τους υπόλοιπους μετανάστες αλλά και με το χρόνο παραμονής τους στην Ελλάδα είναι πάρα πολύ μικροί, φαινόμενο το οποίο συνδέεται και με το διαφορετικό οικονομικό και πολιτικό σύστημα από το οποίο προέρχονται. Αν και ο πληθυσμός αυτός επιδεικνύει ένα δημογραφικό δυναμισμό λόγω της νεανικής ηλικιακής δομής του, καθώς επίσης και υψηλή επαγγελματική εξειδίκευση όπως και ανώτερη παιδεία, αναγκάζεται τελικά να απασχολείται ως φτηνό, ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό στο χώρο των υπηρεσιών, των εποχικών εργασιών αλλά και της παραοικονομίας (πωλήσεις παράνομων προϊόντων και μικροεμπόριο χαμηλής ποιότητας στις λαϊκές αγορές) λόγω της δυσκολίας αναγνώρισης των τίτλων σπουδών τους από το ελληνικό

⁵¹² Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», *ό.π.*, σ. 281 -282.

⁵¹³ Λ. Μπαλτσιώτης, «Ιθαγένεια και πολιτογράφηση στην Ελλάδα της μετανάστευσης...», *ό.π.*, σ. 320-325.

⁵¹⁴ Δ. Χριστόπουλος, «Η τελευταία εικοσαετία της ελληνικής ιθαγένειας: 1984-2004», *ό.π.*, σ. 26-27.

κράτος, της μέτριας γνώσης της ελληνικής γλώσσας⁵¹⁵ και της μη ανταποκρινόμενης τεχνικής εκπαίδευσής τους στα δεδομένα της ελληνικής αγοράς εργασίας.⁵¹⁶ Το ελληνικό κράτος προσανατολιζόμενο προς την αναχρονιστική εφαρμογή ενός αποκλειστικά αγροτικού προγράμματος έχασε την ευκαιρία της αξιοποίησης του επαγγελματικού τους υπόβαθρου και συνεπώς της αναβάθμισης της ελληνικής οικονομίας. Ταυτόχρονα καταδίκασε την ομάδα αυτή στην ανεργία και την ετεροαπασχόληση σε χαμηλά αμειβόμενες εργασίες.⁵¹⁷

Γραφειοκρατία, έλλειψη συντονισμού των υπηρεσιών, νομικά κωλύματα (μη υπογραφή των προεδρικών διαταγμάτων) και χρονικές καθυστερήσεις είχαν ως αποτέλεσμα το φιλόδοξο πρόγραμμα του Ν. 2790/2000 να υλοποιηθεί σε περιορισμένο μόνο βαθμό.⁵¹⁸ Η λειτουργία του ΕΙΥΑΑΠΟΕ συνδέθηκε με φαινόμενα διαφθοράς και περισσότερο με τη δημιουργία θέσεων εργασίας για τους Έλληνες υπαλλήλους παρά με τις ανάγκες των «παλιννοστούντων».⁵¹⁹ Οι ομογενείς που διαχειρίστηκαν μόνοι τους τη μετακίνηση και την εγκατάστασή τους θεωρείται ότι τα κατάφεραν καλύτερα από όσους εξαρτήθηκαν σε ζητήματα στέγασης και απασχόλησης από το ΕΙΥΑΑΠΟΕ. Μάλιστα, οι τελευταίοι παρά την εξασφάλιση μόνιμης κατοικίας διαμαρτύρονταν για το καθεστώς ομηρίας που δημιουργούσε η πολιτική του «χρησιδανείου» και η άρνηση του ΕΙΥΑΑΠΟΕ να τους δώσει μόνιμους τίτλους ιδιοκτησίας.⁵²⁰ Αποτέλεσμα, πάντως, της συνολικά κακής οικονομικής κατάστασής της ομάδας αυτής είναι η περιχαράκωσή της σε ευαίσθητους δήμους και συνοικίες και κυρίως η περιθωριοποίηση των Ελληνοποντίων μαθητών σε σχολεία που αν και «διαπολιτισμικά», ενθαρρύνουν τη διαρροή και τη σχολική αποτυχία.⁵²¹

⁵¹⁵ Όσον αφορά το επίπεδο γνώσης της Ν.Ε. Γλώσσας, σύμφωνα με τα απογραφικά στοιχεία, το 46% των «παλιννοστούντων» έχει μέτρια γνώση, το 34% καλή, το 14 % πολύ καλή και το 6% καθόλου γνώση αυτής. Βλ. Υπ. Μακεδ.-Θράκης, ΓΓ Παλιννοστούντων Ομογενών, *ό.π.*, σ. 66-67 (πίνακας 13).

⁵¹⁶ Οι ειδικεύσεις τους τόσο τεχνικές (με προδιαγραφές για μεγάλες βιομηχανικές ομάδες, κεντρικά ελεγχόμενες) όσο και θεωρητικές (μαρξιστικές) παρουσιάζουν μικρή εμπορευσιμότητα στην ελληνική αγορά ενώ η ρωσική γλώσσα δεν αναγνωρίζεται στην Ελλάδα ως επαγγελματικό προσόν. Βλ. Ρ. Φακιολάς, « Η ενσωμάτωση των Ελληνοποντίων στην ελληνική κοινωνία», *ό.π.*, σ. 141-143.

⁵¹⁷ G. Halkos, D. Salamouris, "Socio-economic integration of ethnic Greeks from the former USSR: obstacles to entry into the Greek labour market", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29, 3, 2003, σ. 519-534. Κ. Κασμάτη κ.ά., *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, ΓΓΑΕ-ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 1992, σ. 360, 382-384, 533-538.

⁵¹⁸ Βλ. παρέμβαση του Συνηγόρου του Πολίτη (Δεκέμβριος του 2006) για τις καθυστερήσεις στην καταβολή της κρατικής αρωγής προς τους παλιννοστούντες ομογενείς (πρόσβαση: <http://www.synigoros.gr/reports/DaneiaOmogenon.pdf>).

⁵¹⁹ Ρ. Diamanti-Karanou, *ό.π.*, σ. 33-35, 40-41.

⁵²⁰ F. Keramida, *ό.π.*, σ. 253-256.

⁵²¹ Kira Kaurinkoski, "Le 'retour' des Grecs de l'ex-Union soviétique...", *ό.π.*, σ. 291-292.

Οι Έλληνες Πόντιοι αποτελούν λοιπόν ένα ιδιόμορφο θύλακα μέσα στα πλαίσια της ελληνικής μεταναστευτικής πραγματικότητας. Ως ομογενείς απολαμβάνουν ένα διακριτικό θεσμικό καθεστώς σε σχέση με τους υπόλοιπους αλλογενείς μετανάστες, όχι όμως και ολοκληρωμένες πολιτικές ένταξης που να διασφαλίζουν την ισότιμη με τους γηγενείς συμμετοχή τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Η άφιξή τους στην Ελλάδα συνέπεσε χρονικά με τη συγκυρία της εθνικιστικής έξαρσης για το μακεδονικό ζήτημα, τη συσπείρωση της ελληνικής κοινωνίας γύρω από εθνικά σύμβολα και ελληνικές αξίες και το αυξημένο ενδιαφέρον για εστίες του ελληνισμού οι οποίες επιβίωσαν μέσα σε αυταρχικά καθεστώτα.⁵²² Η προσέγγισή τους από το ελληνικό κράτος συνδέθηκε με την ανάγκη αναζωογόνησης του ευαίσθητου γεωπολιτικά χώρου της Θράκης, η «ελληνοποίησή» τους διευκολύνθηκε από τις Συνθήκες αλλά και την «ασφαλή» πολιτικά προέλευσή τους (χώρες που δεν συνόρευαν με την Ελλάδα και δεν δημιουργούσαν διπλωματικές προστριβές για ζητήματα μειονοτήτων) ενώ η γενναιόδωρη (σε σχέση με τους «Βορειοηπειρώτες») υλική στήριξή τους προωθήθηκε από τη δράση των ισχυρών ομογενειακών συλλόγων τους και τις ψηφοθηρικές σκοπιμότητες των ελληνικών πολιτικών κομμάτων.

Είναι αλήθεια πάντως ότι μετά το 1994, σε μια χρονική περίοδο αύξησης του μεταναστευτικού ρεύματος από την πρώην Σοβιετική Ένωση, συνειδητοποίησης του κοινωνικο-οικονομικού στάτους των ομογενών (προλεταριοποιημένοι και συχνά αλλόγλωσσοι) και των περιορισμένων δυνατοτήτων ενσωμάτωσής τους, οι ελληνικές αρχές προσανατολίστηκαν προς μια πολιτική συγκράτησης της ανατολικής διασποράς στις χώρες καταγωγής της και αξιοποίησής της για την προώθηση των οικονομικών συμφερόντων του κράτους και την ενίσχυση του πολιτικού ρόλου του στη διεθνή σκηνή.⁵²³ Η αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας σε εμπόλεμες ζώνες (Αμπχαζία, Γεωργία, Αρμενία), η υποστήριξη της θεσμικής παρουσίας της Ελλάδας στις νέες Δημοκρατίες με την ίδρυση πρεσβειών και προξενείων, η αποστολή εκπαιδευτικών και αρχαιολόγων, οι πολιτιστικές ανταλλαγές και η φιλοξενία παιδιών της διασποράς, κυρίως όμως οι κρατικές πρωτοβουλίες σύσφιξης των εμπορικών δεσμών της Ελλάδας (και της Κύπρου) με τις Δημοκρατίες εντάσσονται στο σχέδιο δυναμικής εισόδου της Ελλάδας στον σημαντικό ενεργειακό χώρο της Κεντρικής

⁵²² Για την ανάδυση του εθνικισμού στη νεοελληνική κοινωνία στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και τη διασύνδεσή του με το «Μακεδονικό ζήτημα» βλ. Α. Triandafyllidou, Μ. Calloni, Α. Mikrakis, "New Greek Nationalism". *Sociological Research Online* 2, 1, 1997. (πρόσβαση: <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/2/1/7.html>).

⁵²³ Λ. Βεντούρα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια: 1974-2001», *ό.π.*

Ασίας και της Μαύρης Θάλασσας μέσα από την αξιοποίηση των δικτύων της διασποράς και αναβάθμισης της θέσης της μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση.⁵²⁴

Η αντίδραση των ίδιων των ομογενών απέναντι στις γραφειοκρατικές πρακτικές και τις ελλειμματικές πολιτικές του ελληνικού κράτους θα είναι η προοδευτική χρήση της δυνατότητας τουριστικής βίζας ως διερευνητικού μέσου προτού αποφασιστεί η μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα και η νομιμοποίηση της κατάστασής τους.⁵²⁵ Οι μεταναστευτικές ροές μετά την κορύφωσή τους τα έτη 1990-1993 (16,747, 17,277, 19,824, 25.633 για τα τέσσερα έτη αντίστοιχα) θα αρχίσουν να φθίνουν αγγίζοντας το 1999 τα μικρότερα ποσοστά της δεκαετίας (2.938 άτομα).⁵²⁶ Οι εναλλακτικές επιλογές πλέον θα είναι η παραμονή στη χώρα προέλευσης ή η μετακίνηση εντός του μετασοβιετικού χώρου με τη χρήση των διαβατηρίων του προηγούμενου καθεστώτος. Ακόμα και για τους «παλινοστούντες» πάντως, η μετανάστευση στην Ελλάδα δεν σημαίνει απαραίτητα και μόνιμη εγκατάσταση αλλά συχνά ένα ενδιάμεσο σταθμό με κατεύθυνση κάποια άλλη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και με διαβατήριο την ελληνική ιθαγένεια ή ευκαιρία για μια διαρκή μετακίνηση μεταξύ Ελλάδας και Ενωσιακής Δημοκρατίας στα πλαίσια αξιοποίησης των πλεονεκτημάτων που παρουσιάζει ο κάθε χώρος (θεσμικές παροχές ο πρώτος, φτηνό κόστος ζωής ο δεύτερος) και εφαρμογής ατομικών στρατηγικών επιβίωσης.⁵²⁷

⁵²⁴ M. Bruneau, "Conclusion: Entre Europe et Asie", στο M. Bruneau (επιμ.), *Les Grecs Pontiques. Diaspora, identité, territoires*, Παρίσι, CNRS, 1998, σ. 242-243.

⁵²⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης (ό.π., σ. 28, 40-41 και 43), το 63% των ομογενών ή 97.000 ήρθαν με βίζα «παλινοστήσεως» ενώ το 37% ή 58.000 με τουριστική θεώρηση. Ενδεικτικά με βίζα «παλινοστήσεως» ήρθε στη Θράκη το 83% και στην Αττική το 88%. Στην Κρήτη ήρθε το 76% με τουριστική θεώρηση ενώ στη Μακεδονία η αναλογία βίζα-τουριστική θεώρηση ήταν 50-50%.

⁵²⁶ P. Diamanti-Karanou, ό.π., σ. 31.

⁵²⁷ E. Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα», ό.π., σ. 247-248.

3. Πολιτικές προς τους Έλληνες από την Αλβανία

Το άνοιγμα των αλβανικών συνόρων στα τέλη του 1990, αρχές του 1991 αποκάλυψε την ασυνεπή πολιτική της ελληνικής Πολιτείας απέναντι στην ελληνική μειονότητα των «Βορειοηπειρωτών». Από τις επίσημες διαμαρτυρίες του παρελθόντος για την καταπίεση των μειονοτικών πέρασε σε μια πολιτική εφήμερων λύσεων και πολλαπλών εξαιρέσεων. Ο φόβος για τον αφανισμό του ελληνισμού στη «Βόρεια Ήπειρο» ανάγκασε το ελληνικό κράτος να αποφύγει τη λήψη μέτρων ενσωμάτωσης των Ελλήνων ομογενών στη νέα κοινωνία και αντ' αυτής να επιδιώξει την επιστροφή τους στις «βορειοηπειρωτικές πατρογονικές εστίες». Η άρνηση μάλιστα των αρμόδιων υπουργείων να προσδιορίσουν τον ακριβή αριθμό της ομάδας αυτής που διαβιοί σήμερα στην Ελλάδα, εκφράζει το φόβο επισημοποίησης του αποδεκατισμού της μειονότητας στην Αλβανία αλλά και του πλήθους των αμφισβητούμενων «πιστοποιητικών ελληνικότητας» που χορηγήθηκαν από τις Αρχές. Ο αριθμός δηλαδή των 150.000- 200.000 Αλβανών πολιτών με Ειδικό Δελτίο Ταυτότητας Ομογενούς, ο οποίος προκύπτει από δημοσιεύματα και δηλώσεις αρμοδίων,⁵²⁸ δεν συμβαδίζει με τις ήδη υπερτιμημένες εκτιμήσεις του μειονοτικού πληθυσμού στην Αλβανία πριν την έξοδο του 1990 στα 160.000 άτομα (αριθμός που περιλαμβάνει τους Έλληνες των μειονοτικών ζωνών και όσους διατηρούν έναν τύπο ελληνικής ταυτότητας στα αστικά κέντρα).⁵²⁹ Μελετητές υπολογίζουν ότι στις αρχές της νέας χιλιετίας πρέπει να βρίσκονται στην Ελλάδα για προσωρινή ή μόνιμη παραμονή 60-80 χιλιάδες ομογενείς από την Αλβανία ενώ οι υπόλοιποι είναι αλλογενείς που απέκτησαν το Δελτίο με διάφορους τρόπους.⁵³⁰

Οι πρώτοι Αλβανοί μετανάστες που κατέφθαναν στην Ελλάδα το 1990-1 ταυτοποιούνταν ως ομογενείς στα «κέντρα υποδοχής» με βάση το πατρώνυμο και το

⁵²⁸ Γρ. Τσιούκας, «Ομογενείς και ιθαγένεια... ό.π., σ. 36 και Δ. Χριστόπουλος, «Η τελευταία εικοσαετία... ό.π., σ. 27.

⁵²⁹ Η αλβανική απογραφή του 1989 έδινε 59.000 Έλληνες για όλη την Αλβανία και 56.500 για τις «μειονοτικές ζώνες» χωρίς τη Χιμάρα. Υπολογίζεται ωστόσο ότι ο αριθμός των «μειονοτικών ζωνών» μαζί με τις πόλεις των 3 νομών φτάνει τις 60.000-61.000 Έλληνες. Οι αριθμητικές εκτιμήσεις γίνονται δυσκολότερες και ίσως αυθαίρετες για τις περιοχές εκτός «ζωνών» δεδομένου του υψηλού βαθμού ένταξης των Ελλήνων στην αλβανική κοινωνία. Έτσι, 20.000 μπορούν να εκτιμηθούν όσοι κατάγονται από τις «ζώνες» και είναι εγκατεστημένοι στην υπόλοιπη Αλβανία, διατηρούν την ελληνική ταυτότητα και έχουν επαρκή γνώση της ελληνικής γλώσσας ενώ μαζί με όσους έχουν πιθανόν κάποιον ανιόντα Έλληνα, δεύτερου βαθμού, ο πληθυσμός ανέρχεται συνολικά (και αρκετά υπερτιμημένα) σε 150.000-160.000. Σήμερα ο πληθυσμός της μειονότητας στις «ζώνες» πρέπει να έχει περιορισθεί στις 20.000 με 25.000. Για τον αριθμό των Ελλήνων της Αλβανίας βλ. Λ. Μπαλτσιώτης, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας...», στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), ό.π., σ. 64-84.

⁵³⁰ Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, ό.π., σ. 225-226.

όνομά τους, αποδεικτικά της ελληνικότητας και του χριστιανικού δόγματός τους.⁵³¹ Όσοι προέρχονταν από τα μειονοτικά χωριά και διέθεταν ταυτότητα με αναγεγραμμένη την ελληνική εθνικότητά τους (*Kombësia greke*) και τον ελληνόφωνο τόπο κατοίκησής τους, είχαν εξασφαλίσει ήδη πενταετή βίζα από το ελληνικό Προξενείο η οποία διευκόλυνε την είσοδο και παραμονή τους στη χώρα. Σε όσους παρουσιάζονταν χωρίς χαρτιά, χορηγείτο μια εξάμηνη άδεια παραμονής ως ομογενείς εξ Αλβανίας «κατά δήλωσή τους», η οποία, αν και δεν ανανεώθηκε ξανά, λειτούργησε άτυπα ως κάρτα ομογενούς και επέτρεψε τα επόμενα χρόνια την επιλεκτική (σε σχέση με τους Αλβανούς αντικανονικούς μετανάστες) μη επαναπροώθησή τους στο αλβανικό έδαφος. Χωρίς άδεια εργασίας και προοπτική νομιμοποίησης οι ανασφάλιστοι «ομογενείς» από την Αλβανία κατάφεραν την πρώτη δεκαετία να εξασφαλίσουν μόνο δωρεάν ιατροφαρμακευτική και νοσοκομειακή περίθαλψη από τα κρατικά νοσοκομεία και με την υποχρέωση πάντα να αποδεικνύουν στις αρχές την ελληνική καταγωγή τους (απόφαση του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας αριθ.Υ4α/7472/95). Στο μεγαλύτερο ποσοστό τους εγκαταστάθηκαν στην Αττική (50%) ενώ οι υπόλοιποι διαχύθηκαν στην Κεντρική Μακεδονία (10%), στη Δυτική Ελλάδα (7,5%), στην Ήπειρο (6%), στην Πελοπόννησο (5,9%), στα Ιόνια νησιά (5,3%) και στη Θεσσαλία (5,4%).⁵³²

Η επίμονη άρνηση του ελληνικού κράτους να οργανώσει την εγκατάσταση των ομογενών και να διευκολύνει την ενσωμάτωσή τους με προγράμματα στεγαστικής, επαγγελματικής και κοινωνικής αποκατάστασης (τα οποία υιοθετήθηκαν για τους Έλληνες από την πρώην Σοβιετική Ένωση) αποκαλύπτει την κρατική πρόθεση δημιουργίας αντικινήτρων για την παραμονή τους στην Ελλάδα. Το ΕΙΥΑΑΠΟΕ, για την περίπτωση των «Βορειοηπειρωτών», μετέφερε τη δράση του στις ίδιες τις μειονοτικές περιοχές της Αλβανίας όπου εφάρμοσε μέτρα εκπαιδευτικά (βελτίωση υλικοτεχνικής υποδομής σχολείων, χρηματοδότηση σεμιναρίων, μαθημάτων ελληνικής γλώσσας, εκδηλώσεων και διαπανεπιστημιακής συνεργασίας των Πανεπιστημίων Ιωαννίνων, Αργυροκάστρου και Τιράνων, υποτροφίες για σπουδές στην Ελλάδα) και ανθρωπιστικά (παροχή επισιτιστικής και ιατροφαρμακευτικής βοήθειας), τεχνικού (έργα υποδομής, όπως υδροδότηση, ηλεκτροδότηση, οδοποιία)

⁵³¹ Μ. Παύλου, «Οι Έλληνες της Αλβανίας στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 266-268, 272-273, 296.

⁵³² Στο ίδιο, σ. 286.

και αναπτυξιακού χαρακτήρα (δανειοδοτήσεις).⁵³³ Πάντως, τα περισσότερα εκπαιδευτικά μέτρα αποτελούν χορηγίες Ελλήνων επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνται τα τελευταία χρόνια στην περιοχή της Αλβανίας (π.χ. δίκτυο φροντιστηρίων ελληνικής γλώσσας του Π. Εμφιετζόγλου) και σε καμία περίπτωση κοινωνικά μέτρα του ελληνικού κράτους. Τα ωφελήματα στα οποία τελικά μπορούσε να προσβλέπει ο «Βορειοηπειρώτης» μετανάστης ήταν η παραμονή στη χώρα (αν και με ασαφές καθεστώς μέχρι το 1998 οπότε και άρχισε να τους παραχωρείται το Δελτίο Ομογενούς), άδειες εργασίας σε κάποιες περιπτώσεις και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για όλους, ενώ οι συντάξεις και τα επιδόματα απευθύνονταν μόνο σε όσους επέλεγαν να ζήσουν μόνιμα στον αλβανικό Νότο.⁵³⁴ Επιπλέον, τα οφέλη αυτά αλλά και οι αμφισβητούμενες πολιτικές του ελληνικού προξενείου της Κορυτσάς ως προς τη χορήγηση ελληνικών εγγράφων, κατέστησαν ρευστά τα εθνοτικά όρια της μειονότητας⁵³⁵ εντάσσοντας μέσα σ' αυτή άτομα που τελικά ελάχιστη ή και καμία σχέση είχαν με τη μειονότητα (βλ. την κατοχύρωση της ελληνικότητας των Βλάχων αλλά και των ορθόδοξων αλβανοφώνων -των λεγόμενων «παρα-ομογενών»- με το λεγόμενο «βλαχόμετρο» και την εξασφάλιση ετήσιας βίζας για την Ελλάδα).⁵³⁶

Το κενό της απουσίας της θεσμικής και προνοιακής ελληνικής κρατικής πολιτικής κλήθηκαν να το αναπληρώσουν τα συγγενικά και αλβανικά δίκτυα και κυρίως οι βορειοηπειρωτικοί σύλλογοι. Όπως συνέβηκε και στην περίπτωση των Ποντίων, τα σωματεία αυτά, εδραιωμένα στην ελληνική επικράτεια από τις αντίστοιχες πρώτες γενιές ομογενών, αναδείχθηκαν σε διαμεσολαβητικούς παράγοντες ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και τους μετανάστες και πολύ γρήγορα εξελίχθηκαν σε πελατειακά δίκτυα. Αποτέλεσαν τις πρώτες δομές υποδοχής των μαζών της δεκαετίας του '90 και μηχανισμούς άσκησης δημόσιας εξουσίας στη θέση του ελληνικού κράτους. Διατήρησαν τον πολιτιστικό τους χαρακτήρα μέσα από τη διοργάνωση χοροεσπερίδων, λειτούργησαν όμως και ως πολιτικοί χώροι με σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό προς συγκεκριμένα ελληνικά κόμματα και με συγκεκριμένες διεκδικήσεις (ελληνική ιθαγένεια). Έτσι, οι μεν Πόντιοι ανέπτυξαν

⁵³³ Κ. Μαυρέας, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού: Πόντιοι και Βορειοηπειρώτες πρόσφυγες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 96-97/ Β'-Γ', 1998, σ. 208-209.

⁵³⁴ Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας...», *ό.π.*, σ. 31-32

⁵³⁵ Το γεγονός ότι το ΕΙΥΑΑΠΟΕ στις αρχές του 1990 ενίσχυε οικονομικά σχολεία όχι ελληνόφωνων αλλά αλβανόφωνων ορθόδοξων χωριών μέσα στα όρια των «μειονοτικών ζωνών», θα πρέπει να συνδεθεί με αυτή την προσπάθεια μεγέθυνσης των ορίων της ελληνικής μειονότητας. Λ. Μπαλτσιώτης, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας...», *ό.π.*, σ. 112.

⁵³⁶ Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, *ό.π.*, σ. 31-34.

έναν ιδιότυπο εθνοτικό κοινοτισμό, συσπειρωμένοι γύρω από την ποντιακή ταυτότητα και τη Γενοκτονία και παρέμειναν από τη δεκαετία του '80 πολιτικά τοποθετημένοι υπέρ του ΠΑΣΟΚ ενώ οι Βορειοηπειρώτες διατήρησαν τον αλτρωτικό λόγο που είχαν καλλιεργήσει οι δεξιές κυβερνήσεις της ψυχροπολεμικής περιόδου.⁵³⁷

Στα πλαίσια αυτών των διευρυμένων αρμοδιοτήτων τους, οι Βορειοηπειρωτικοί σύλλογοι πιστοποιούσαν την ελληνική καταγωγή όσων στερούνταν αποδεικτικών εγγράφων και σε πολλές περιπτώσεις χορηγούσαν κερδοσκοπικά πλαστές κάρτες συλλόγου. Βάσει αυτών η ελληνική Πολιτεία στη συνέχεια χορηγούσε ομογενειακές θεωρήσεις εισόδου και νομιμοποιητικά της παραμονής τους έγγραφα όχι όμως και ελληνική ιθαγένεια. Η δράση των συλλόγων αυτών ουσιαστικά συνέβαλε στη δημιουργία έντονης δυσπιστίας από την πλευρά της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στους «πιστοποιημένους βορειοηπειρώτες», στην εξομοίωσή τους με τους υπόλοιπους Αλβανούς μετανάστες και τελικά στον αποκλεισμό τους από την ελληνική κοινωνία.⁵³⁸ Αρνητική ήταν εξίσου και η εμπλοκή τους και η επιρροή τους σε ζητήματα που αφορούσαν την ίδια τη μειονότητα στην Αλβανία. Η ψηφοθηρία που άσκησαν κατά τις εκλογικές περιόδους στην Αλβανία για λογαριασμό της Ομόνοιας και του Κόμματος Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΚΕΑΔ), η συντήρηση ενός εθνικιστικού λόγου (βλ. αίτημα Συντονιστικής Φοιτητικής Ένωσης Βορειοηπειρωτικού Αγώνα/ΣΦΕΒΑ για «αυτονομία στη Βόρεια Ήπειρο») με την ανοχή των ελληνικών κομμάτων,⁵³⁹ η διαχείριση των επιχορηγήσεων και των υποτροφιών, η αναχρονιστική επιχειρηματολογία για τη διατήρηση και επέκταση των «μειονοτικών ζωνών»⁵⁴⁰ και τη λειτουργία μειονοτικών σχολείων (παρά τη συρρίκνωση των μαθητών και το κόστος στην ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης) που χρησιμοποιούν συνολικά οι φορείς της μειονότητας στις συνομιλίες τους με την αλβανική κυβέρνηση⁵⁴¹ όχι μόνο δεν προωθούν τα συμφέροντα της μειονότητας αλλά υποδαυλίζουν αντίστοιχες εθνικιστικές συμπεριφορές από την πλευρά της αλβανικής διοίκησης και κοινωνίας.

⁵³⁷ Δ. Χριστόπουλος, «Η Ελλάδα της ομογένειας: Από μητέρα-πατρίδα, καπιταλιστική μητρόπολη», *ό.π.*, σ. 449-450.

⁵³⁸ Μ. Παύλου, «Οι Έλληνες της Αλβανίας...», *ό.π.*, σ. 274-277.

⁵³⁹ Λ. Μπαλτσιώτης, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας...», *ό.π.*, σ. 111-114.

⁵⁴⁰ Δ. Χριστόπουλος, «Το θεσμικό καθεστώς...», σ. 142-144.

⁵⁴¹ Κ. Τσιτσελίκης, «Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας...», *ό.π.*, σ. 191-192.

Από την πλευρά της, η ελληνική πολιτεία έχει επινοήσει ένα ιδιότυπο καθεστώς προσωρινότητας και «*ημι-πολιτεϊότητας*»⁵⁴² (ανάλογο με αυτό που εφαρμόστηκε με την απόρρητη υπουργική απόφαση της 1^{ης} Μαρτίου 1976) για τους «Βορειοηπειρώτες» ομογενείς που επιτρέπει την απόκτηση ομογενειακών ταυτοτήτων, όχι όμως ιθαγένειας. Αντί αυτής, λοιπόν, έχει θεσπιστεί από το 1998 (Κοινή Υπουργική απόφαση αριθ.4000/3/10/98) η χορήγηση από τις αρμόδιες αστυνομικές αρχές (Τμήματα Αλλοδαπών) του *Ειδικού Δελτίου Ταυτότητας Ομογενοί* για τον ομογενή που έχει ήδη εγκατασταθεί στην Ελλάδα, το οποίο με νέα κοινή Υπουργική Απόφαση (αριθ.4000/3/10/2005) συμπληρώνεται από άδεια διαμονής ενιαίου τύπου δεκαετούς διάρκειας. Το δελτίο, που διαφέρει από το αντίστοιχο των ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση τόσο στη μορφή όσο και στα στοιχεία που περιέχει (π.χ. υποχρεωτική αναγραφή της καταγωγής) χορηγείται πλέον και στους/στις συζύγους και τους κατιόντες ανεξαρτήτως εθνικής καταγωγής και δίνει τη δυνατότητα νόμιμης παραμονής, εργασίας και επανεισόδου στη χώρα, όπως και δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας στο έδαφος των χωρών Σένγκεν. Για τους ομογενείς της Αλβανίας δεν θα ισχύσει όμως η «ιδιόμορφη πολιτογράφηση» που καθιερώθηκε με το νόμο 2790/2000 (2910/2001, 3013/2002) για τους «Παλινοστούντες» Ποντίους.⁵⁴³

Με το πρόσχημα του κινδύνου αφαίρεσης της αλβανικής ιθαγένειας από το αλβανικό κράτος σε περίπτωση χορήγησης και της ελληνικής, το ελληνικό κράτος υποχρέωσε μέχρι το 2006 τους ομογενείς που την επιθυμούσαν, να υπαχθούν στη διαδικασία και τις προϋποθέσεις *πολιτογράφησης* που προέβλεπαν οι σχετικές γενικές διατάξεις του Κ.Ε.Ι. για τους υπόλοιπους αλλοδαπούς (Ν. 3284/2004). Πάντως, παρόλο που επίσημα η απαγόρευση της διπλής ιθαγένειας δεν ίσχυε για το αλβανικό σύνταγμα, οι ασταθείς διπλωματικές σχέσεις ανάμεσα στα δύο κράτη και η κατά καιρούς πολιτική κρίση στη γείτονα χώρα επέτρεπαν στις ελληνικές κρατικές αρχές να επιμένει σ' αυτό το επιχείρημα. Πέρα όμως από το φόβο απώλειας των περιουσιακών και άλλων δικαιωμάτων στις μειονοτικές περιοχές σε περίπτωση σκλήρυνσης της πολιτικής της αλβανικής κυβέρνησης, η ελληνική στάση μαρτυρά την κρατική ανησυχία οριστικής εγκατάλειψης της Βόρειας Ηπείρου από τους ομογενείς που θα έχουν αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια αλλά και το αδιέξοδο της

⁵⁴² Δ. Χριστόπουλος, «Η Ελλάδα της ομογένειας: Από μητέρα-πατρίδα καπιταλιστική μητρόπολη», *ό.π.*, σ. 443.

⁵⁴³ Δ. Χριστόπουλος, «Η τελευταία εικοσαετία ...», *ό.π.*, σ. 27-28 και Θ. Παπαθεοδώρου, *Νομικό Καθεστώς Αλλοδαπών*, *ό.π.*, σ. 152.

ελληνικής Πολιτείας μπροστά στο διαβλητό τρόπο με τον οποίο πολλοί Αλβανοί πολίτες εξασφάλισαν την πρώτη δεκαετία την ομογενειακή ιδιότητα. Μέχρι το 2005 οι μόνες κατηγορίες Αλβανών ομογενών οι οποίες απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια με καθορισμό ήταν οι παλιοί κάτοχοι των διαβατηρίων ομογενών Τουρκίας-Αλβανίας και όσοι μπορούσαν να αποδείξουν ότι κάποιος ανιών τους είχε κάποτε την ελληνική ιθαγένεια (περίπτωση Ελλήνων πολιτών που επισκέπτονταν την Αλβανία πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για οικογενειακούς και επαγγελματικούς λόγους και με το αιφνίδιο κλείσιμο των συνόρων εγκλωβίστηκαν).⁵⁴⁴ Οι υπόλοιπες αιτήσεις πολιτογράφησης που καταθέτονταν ήδη από το 1991 (72.000 μέχρι το 2006 σύμφωνα με τον Τύπο)⁵⁴⁵ παρέμεναν στο αρχείο έως και δεκαπέντε χρόνια, χωρίς ωστόσο να απορρίπτονται, παγιδεύοντας τους ομογενείς σε ένα ιδιότυπο καθεστώς ομηρείας. Το Νοέμβριο του 2006 πάντως με απόφαση της Κυβερνητικής Επιτροπής (7/11/2006), ύστερα από την υπογραφή ελληνοαλβανικής συμφωνίας για κατοχύρωση της διπλής ιθαγένειας στην Αλβανία, άνοιξε ο δρόμος για την πολιτογράφηση με επείγουσες διαδικασίες όσων «Βορειοηπειρωτών» διατηρούν ΕΔΤΟ υπό τον όρο της δεκαετούς συνεχούς παραμονής στην Ελλάδα και της μη ύπαρξης απόφασης απέλασης σε βάρος τους (απαλλαγή από τη συνέντευξη και την υποχρέωση καταβολής παραβόλου) και με κριτήριο προτεραιότητας τη χρονική σειρά απόκτησης του ΕΔΤΟ.⁵⁴⁶

Με τη μετανάστευσή της λοιπόν στη «μητέρα»-χώρα και την αναζήτηση καλύτερης τύχης η μόνη αναγνωρισμένη ελληνική μειονότητα, η ονομαζόμενη «Βορειοηπειρωτική», ήρθε αντιμέτωπη με τη δίγλωσση εθνικιστική ρητορεία των ελληνικών κυβερνήσεων και την «αλβανοφοβία» της κοινής γνώμης. Η επίκληση της ιδιότητας του «Βορειοηπειρώτη», λειτούργησε βεβαίως προνομιακά τα πρώτα χρόνια σε συμβολικό επίπεδο απέναντι στους γηγενείς ενώ η γνώση της γλώσσας διευκόλυνε την ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Η αριθμητική διόγκωση ωστόσο της μειονότητας της Αλβανίας με ευθύνη της ελληνικής Πολιτείας δημιούργησε δυσπιστία για τη «γνησιότητα» της ελληνικής ταυτότητάς τους ενώ η απόκλιση των ομογενών από τα κοινωνικά πρότυπα και τους πολιτιστικούς κώδικες των σύγχρονων Ελλήνων, όπως επίσης η υιοθέτηση ελληνικών ονομάτων ή η γρήγορη εκμάθηση της

⁵⁴⁴ Γρ. Τσούκας, «Ομογενείς και ιθαγένεια...», *ό.π.* σ. 36-37 και Δ. Χριστόπουλος, «Η τελευταία εικοσαετία ...», *ό.π.* σ. 27-28.

⁵⁴⁵ Βλ. «Ελληνοποιήσεις εξπρές για τους ομογενείς», *Ελευθεροτυπία*, 03/04/2008.

⁵⁴⁶ Σύμφωνα με δημοσίευμα της Ελευθεροτυπίας το μέτρο αφορά 100.000 περίπου ομογενείς κατόχους ΕΔΤΟ. «Ιθαγένεια με οσμή κάλπης», *Ελευθεροτυπία*, 08/11/2006. Τον αριθμό των δικαιούχων ανεβάζει σε 150.000 η Η. Έμκε-Πουλοπούλου. Βλ. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, *ό.π.* σ. 101.

ελληνικής γλώσσας από τους Αλβανούς μετανάστες τούς στέρησε τα σημαντικά πολιτισμικά πλεονεκτήματα στις κοινωνικές συναλλαγές τους με τους Έλληνες. Η προβολή της κοινής με τους Έλληνες ιστορικής κληρονομιάς φαίνεται τελικά να παραγκωνίζεται έναντι της περισσότερο επιθυμητής ταυτοποίησης με τον μοντέρνο τρόπο ζωής των ελληνικών αστικών κέντρων. Η διατήρηση των κοινωνικών δικτύων τους (ακόμα και με άτομα αλβανικής καταγωγής), οι προσπάθειες να μην αποτελούν «ορατή» κοινωνική ομάδα, ο αγώνας για κοινωνική και οικονομική ανέλιξη, η επιλογή ακόμα και μιας νέας μετανάστευσης αποδεικνύουν την προσφυγή τους σε στρατηγικές επιβίωσης και πρακτικές κοινωνικής και οικονομικής ανέλιξης πιο ρεαλιστικές και σίγουρα πιο αποτελεσματικές.⁵⁴⁷

Από την άλλη πλευρά, οι ελληνικές πολιτικές στο νότο της Αλβανίας αποδεικνύονται αναποτελεσματικές σε σχέση με τις κρατικές στοχεύσεις αλλά και ανορθολογικές για το μέλλον των ίδιων των μελών της μειονότητας που επιλέγουν να παραμείνουν στον τόπο τους. Οι υποτροφίες δηλαδή, που παρέχονται σε μαθητές της μειονότητας, με τη «μεσολάβηση» πάντα των συλλόγων, εξελίσσονται σε μονόδρομο μόνιμης εγκατάστασης στην Ελλάδα, άρα σε συρρίκνωση της μειονότητας ενώ η ημιμάθεια της αλβανικής αλλά και της ελληνικής γλώσσας, αποτέλεσμα της περιχαράκωσης των μειονοτικών μαθητών σε κοινοτικά σχολεία, ολιγομελή και ανεπαρκώς εξοπλισμένα, περιορίζουν της ευκαιρίες επαγγελματικής αποκατάστασης στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα του αλβανικού κράτους. Η απουσία σήμερα Ελλήνων φοιτητών από τα αλβανικά Πανεπιστήμια προοιωνίζουν τη μελλοντική αποχή της μειονότητας από θέσεις εξουσίας.⁵⁴⁸

Ελλείψεις, αντιφάσεις και ασυνέπειες είναι, λοιπόν, τα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής απέναντι στους ομογενείς που μετανάστευσαν προς αυτήν' μιας πολιτικής η οποία ταλαντεύεται ανάμεσα στη συντήρηση ενός αλυτρωτικού λόγου, την υλοποίηση των υποσχέσεων και ηθικών δεσμεύσεων προς την ομογένεια, την πρόταξη της εξωτερικής πολιτικής, την κάρπωση κομματικών συμφερόντων και την εξυπηρέτηση των πελατειακών δικτύων. Οι Έλληνες της Αλβανίας για το ελληνικό κράτος δεν έχουν «παλιννοστήσει» γι' αυτό και δεν δικαιούνται τον αντίστοιχο προσδιορισμό που επιφυλάχτηκε για τους ομογενείς από την πρώτην ΕΣΣΔ. Υφίστανται μόνο ως «Βορειοηπειρώτες», σε σχέση δηλαδή με τα εδάφη που «προσωρινά» άφησαν και όχι με τη χώρα στην οποία (μάλλον οριστικά)

⁵⁴⁷ Μ. Παύλου, «Οι Έλληνες της Αλβανίας στην Ελλάδα», *ό.π.* σ. 303-308.

⁵⁴⁸ Κ. Τσιτσελίκης, «Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας...», *ό.π.*, σ. 222-223.

κατευθύνθηκαν.⁵⁴⁹ Παρά την ύπαρξη επίσης οργανώσεων Ηπειρωτών και Βορειοηπειρωτών εγκατεστημένων από την εποχή του Β' Παγκοσμίου πολέμου και τις συνδιαλλαγές με το ελληνικό κράτος (βλ. έκδοση πιστοποιητικών ομογενειακής ιδιότητας) δεν τους επετράπη θεσμικά η επικοινωνία με την εκτελεστική και νομοθετική εξουσία κατά την προώθηση των σχετικών νομοθετημάτων (κάτι που ίσχυσε για τις πολυπληθέστερες και δυναμικότερες ποντιακές οργανώσεις) από το φόβο διεκδίκησης ανάλογου δικαιώματος από τις οργανώσεις της αλβανικής μεταναστευτικής κοινότητας της Ελλάδας, ανακίνησης του ευαίσθητου θέματος των Τσάμηδων και φυσικά από τη διαρκή ανησυχία για τη βιωσιμότητα της «βορειοηπειρωτικής» μειονότητας και τις σχέσεις με τη γείτονα χώρα.⁵⁵⁰

Διακρίσεις και κατηγοριοποιήσεις στην ελληνική μεταναστευτική πολιτική, και μάλιστα εις βάρος συγγενών εθνοτικά ομάδων, αναδεικνύουν τελικά μια ρητή/άρρητη «ιεράρχηση της ελληνικότητας», με τους «γηγενείς» να βρίσκονται πάντα στο επίκεντρο ως ένα «ομοιογενές» εθνοπολιτισμικό σύνολο, τους νόμιμους μετανάστες να αποκλείονται στην περιφέρεια ως αλλογενείς, αλλόγλωσσοι και αλλόθρησκοι και την ελληνική διασπορά να καταλαμβάνει τον ενδιάμεσο χώρο, ευνοημένη εθνοπολιτισμικά, διαβαθμισμένη όμως εσωτερικά. Έλληνες μετανάστες στη Δύση (στο Νέο Κόσμο και τη Δυτική Ευρώπη), «παλιννοστούντες Πόντιοι», «Βορειοηπειρώτες», πολιτικοί πρόσφυγες, Έλληνες των πλούσιων παροικιών της Μεσογείου, της Κωνσταντινούπολης και της Κύπρου αναγνωρίζονται ως τμήμα του «ελληνικού έθνους», διαφορετικής ωστόσο βαρύτητας και προτεραιότητας για το ελληνικό κράτος.⁵⁵¹ Πρόκειται για μια αξιολόγηση η οποία δεν βασίζεται στην «ποιότητα» («αυθεντικότητα», «γνησιότητα») της «ελληνικότητας» των ομογενειακών υπο-ομάδων αλλά στην εν δυνάμει «ωφελιμότητά» τους άλλοτε εντός και άλλοτε εκτός της εθνικής επικράτειας, ανάλογα δηλαδή με τις κρατικές προτεραιότητες (εξωτερική πολιτική και εθνική ασφάλεια, οικονομικά κίνητρα και ανάγκη εσωτερικής συνοχής) και ως ένα βαθμό τα μικροπολιτικά συμφέροντα (ψηφοθηρικές και πελατειακές σκοπιμότητες).⁵⁵²

Η ευνοϊκή μεταχείριση των ομογενών, δομικό και διαχρονικό στοιχείο του ελληνικού δικαίου και πολιτικού συστήματος, δεν είναι λοιπόν απαλλαγμένη από

⁵⁴⁹ M. Pavlou, "Greek state policy from 'irredentism' to 'home-coming' / 'immigration': The case of two repatriated kin minority groups", <http://www.kemo.gr>

⁵⁵⁰ Γ. Μαυροδί, «Θέμα εμπειρίας: Πηγές, φορείς και διαδικασίες διαμόρφωσης», *ό.π.*, σ. 274-275.

⁵⁵¹ A. Triantafyllidou, M. Veïkou, "The hierarchy of Greekness. Ethnic and national identity considerations in Greek immigration policy", *Ethnicities* 2, 2, 2002, σ. 189-208.

⁵⁵² Ε. Βόγλι, Χ. Μυλωνάς, «Έλληνες εισί...», *ό.π.*, σ. 18-22.

αποκλίσεις στις στρατηγικές διαχείρισής τους. Η υποστασιοποίηση της ελληνικής καταγωγής, ενδυναμωμένη τις τελευταίες δύο δεκαετίες μέσα από το λόγο των ΜΜΕ, τις ιστορικές μελέτες και κυρίως την κρατική ρητορεία και πολιτική, μέσα σε συνθήκες συνάντησης με την ετερότητα (Βαλκάνιοι μετανάστες) και ανακάλυψης των υλικών και συμβολικών ωφελειών που μπορεί να αποκομίσει η «πατρίδα» από αυτή, υπονομεύτηκε από τις νομικές και άλλες διακρίσεις απέναντι στις «όμαιμες» υπο-ομάδες, την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα (αμφισβήτηση της «ελληνικότητάς» τους, δυσκολία ένταξης στην ελληνική κοινωνία και οικονομία) αλλά και την αλλαγή των κρατικών προτεραιοτήτων και των συγκυριών («στην υπηρεσία της πατρίδας μακρόθεν»).⁵⁵³ Η τελευταία συνθήκη ήταν αυτή που επέτρεψε σταδιακά και διακριτικά την παραδοχή από πλευράς πολιτικών παραγόντων των «πολλαπλών εκφάνσεων» του ελληνισμού και της ιστορικότητας των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού, θέτοντας έτσι και επίσημα σε αμφισβήτηση την «ομοιογένεια» του ελληνισμού. Πράξεις ορισμού και θεσμικά μέτρα διακηρύττουν τελικά και ταυτόχρονα διαρρηγνύουν την «ενότητα» του ελληνισμού, εντάσσουν συμβολικά στο έθνος και αποκλείουν ταυτόχρονα από την κοινωνία, επικαλούνται εθνοπολιτισμικές αρχές και προτάσσουν πραγματιστικές ανάγκες, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τις ασυνέπειες και τις ασυνέχειες του επίσημου λόγου και των κρατικών πράξεων.⁵⁵⁴

⁵⁵³ Λ. Βεντούρα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια: 1974-2001», *ό.π*

⁵⁵⁴ Στο ίδιο.

ΜΕΡΟΣ Β΄:

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Ανασημασιοδοτήσεις του διασπορικού φαινομένου

Στον πολιτικό λόγο περί διασποράς και στις ακαδημαϊκές τυπολογίες, οι ουσιοκρατικές προσεγγίσεις προβάλλουν το βίαιο ή και εκούσιο χαρακτήρα των μετακινήσεων, τους πραγματικούς ή φαντασιακούς δεσμούς με το εθνικό κέντρο και τους υπόλοιπους εκπατρισμένους ομοεθνείς, την ομοιογένεια στο εσωτερικό των κοινοτήτων, τις αναλλοίωτες εθνοτικές ταυτότητες, το όραμα της επιστροφής.⁵⁵⁵ Η εθνοτική μετανάστευση από τα πρώην κομμουνιστικά κράτη προς «συγγενή» εθνικά κράτη δείχνει εκ πρώτης όψεως να επιβεβαιώνει τα παραπάνω ιδεολογήματα. Λαοί που διώχθηκαν ή προσελκύστηκαν από τις προνομιακές πολιτικές των Τσάρων στην ευρύτερη περιοχή της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, άνησαν πολιτισμικά και οικονομικά, διατήρησαν την ιδιαιτερότητα και την αλληλεγγύη τους παρά τον αποκλεισμό τους για μεγάλα διαστήματα σε αφιλόξενα περιβάλλοντα, τερματίζουν το μεταναστευτικό τους κύκλο με τη μαζική επιστροφή τους στη φαντασιακή προγονική γη και την προνομιακή μεταχείριση από το συγγενικό κράτος.

Παρά τον δυναμισμό στον οποίο παραπέμπει ετυμολογικά ο όρος «διασπορά», η έννοιά της δείχνει να παγιδεύει τη σκέψη σε στατικά πλαίσια ανάλυσης: ολότητες «χειροπιαστές» (αριθμητικά προσδιορισμένες)⁵⁵⁶ άρα πραγματικές, ανέκαθεν εν ζωή άρα άχρονες⁵⁵⁷ με μέλη «πυρηνικά», «περιθωριακά» «από επιλογή» και «εν υπνώσει».⁵⁵⁸ Η περιγραφή, ωστόσο, των διασπορών ως οργανικών, οριοθετημένων κοινοτήτων που συγκροτούνται αποκλειστικά και μόνο βάσει μιας ανιστορικής πρόσληψης της κοινής εθνοτικής καταγωγής αποσιωπά την έντονη ετερογένεια

⁵⁵⁵ Για τις τυπολογίες βλ. J. Armstrong, "Mobilized and proletarian diasporas", *ό.π.*, σ. 393-408· G. Sheffer, "Defining ethno-national diasporas", *Migration* 33-34-35, 2002, σ. 69-91· R. Cohen, *Η παγκόσμια διασπορά*, *ό.π.*· W. Safran, "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", *Diaspora* 1, 1, 1991, σ. 83-99. Για τον προβληματισμό σχετικά με την ουσιοκρατική παράδοση βλ. Α. Βεντούρα, «Διασπορά, Παγκοσμιοποίηση και Συλλογικότητες», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 34.

⁵⁵⁶ Οι «αριθμητικές πολιτικές» του διασπορικού φαινομένου αποτελούν μια αμφιλεγόμενη διαδικασία (τάσεις απόκρυψης ή παραποίησης δημογραφικών δεδομένων) που σχετίζεται με αντικειμενικές δυσκολίες συλλογής στοιχείων για ομάδες που δεν είναι ξεκάθαρο σε ποια κατηγορία εμπίπτουν (ενοιολογική σύγχυση φαινομένου και ταχύτατη εξέλιξή του), με σκοπιμότητες των κρατών εγκατάστασης (απόκρυψη του βαθμού ετερογένειας της κοινωνίας τους και αποφυγή διεκδίκησης κοινοτικών δικαιωμάτων) και με στοχεύσεις των ίδιων των διασπορών και των συγγενών κρατών τους (μεγέθυνση της δυναμικής τους). G. Sheffer, *Diaspora politics: At home abroad*, *ό.π.*, σ. 99-103.

⁵⁵⁷ St. Dufoux, *Les Diasporas*, *ό.π.*, σ. 61-65.

⁵⁵⁸ G. Sheffer, *Diaspora politics: At home abroad*, *ό.π.*, σ. 100.

μεταξύ τους (σε διακρατικό επίπεδο) και στο εσωτερικό τους (σε τοπικό επίπεδο). Η ανάλυση των τεσσάρων περιπτώσεων ανέδειξε όμως ότι καμία διασπορά δεν μπορεί να προσεγγιστεί ως ενιαίο και ομοιογενές σύνολο με ποσοτικά μετρήσιμα μέλη⁵⁵⁹ και ότι οι συνεχείς κρατικές κατηγοριοποιήσεις τους⁵⁶⁰ δεν αντιστοιχούν απλώς σε συνοπτικά γεωγραφικά σχήματα αλλά στις διαφορετικές πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και ιστορικές εμπειρίες τους. Έτσι, ο χρόνος και οι παράγοντες συγκρότησης μιας κοινότητας, οι τοπικές συνθήκες, η απόσταση από το εθνικό κέντρο δημιουργούν διαφορετικές συλλογικές αναπαραστάσεις, βιώματα και δεσμούς ενώ ο έμφυλος, φυλετικός, ταξικός παράγοντας και οι σχέσεις εξουσίας αναδεικνύονται σε καθοριστικούς, αν και υποβαθμισμένους από τις κοινωνικές επιστήμες, παράγοντες για τη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων. Οι συγκρούσεις που εκδηλώνονται στο εσωτερικό της διασποράς ή οι σχέσεις που αναπτύσσονται με τις άλλες κοινότητες της κοινωνίας διαβίωσης (βλ. μεικτούς γάμους, υιοθέτηση της κυρίαρχης γλώσσας, αναρρίχηση στη διοικητική μηχανή), οι ατομικές στρατηγικές καταρρίπτουν τελικά τους ισχυρισμούς περί αναλλοίωτης πολιτισμικής ταυτότητας.⁵⁶¹

Από την άλλη πλευρά, οι μετανεωτερικές ερμηνείες της διασποράς θέτουν σε αμφισβήτηση την ηγεμονική ιδεολογία του εθνικού και εθνοτικού ανήκειν (την ταύτιση με συγκεκριμένη επικράτεια αλλά και τη φαντασίωση της πολιτισμικής καθαρότητας) προβάλλοντας τους διεθνικούς δεσμούς (*transnational*) και τις υβριδικές ταυτότητες, την ώρα όμως που πολλές σύγχρονες διασπορές αυτοπροσδιορίζονται ως «εθνο-εθνικές» (*ethno-national*),⁵⁶² καταφεύγουν συχνά σε

⁵⁵⁹ R. Brubaker, "The 'diaspora' diaspora", *Ethnic and Racial Studies* 28, 2005, σ. 10.

⁵⁶⁰ Βλ. στην παρούσα εργασία κρατικές ταξινομήσεις που αφορούν το εσωτερικό των συγκεκριμένων ιστορικών διασπορών: όπως, θρησκευόμενους «Ασιάτες» Εβραίους της Κεντρικής Ασίας και του Καυκάσου, σιωνιστές «Δυτικούς» των Βαλτικών κρατών και ρωσοποιημένους Εβραίους της Ευρωπαϊκής Ρωσίας. Επίσης, Ρώσους της Κεντρικής Ασίας, του Καυκάσου και των Βαλτικών Κρατών Έλληνες του Καυκάσου, της Αλβανίας κλπ. Φυσικά οι ταξινομήσεις επεκτείνονται για να περιγράψουν και τις νεώτερες διασπορές που δημιουργήθηκαν στη Δυτική Ευρώπη ή το Νέο Κόσμο στα πλαίσια της οικονομικής μετανάστευσης: πχ. Ισραηλινή διασπορά, ελληνικές κοινότητες στην Αμερική, Αυστραλία, Γερμανία κλπ, γερμανικές κοινότητες Αφρικής, Ν. Αμερικής κλπ.

⁵⁶¹ F. Anthias, "Evaluating 'diaspora': Beyond ethnicity?", *Sociology* 32, 3, 1998, σ. 557-580.

⁵⁶² Ο όρος ανήκει στον G. Sheffer και αφορά σε «δια-κρατικούς διασκορπισμούς» (*trans-state*), σε πληθυσμούς, δηλαδή, του ίδιου έθνους, διασκορπισμένους σε διάφορες χώρες και συνδεδεμένους με ποικίλους δεσμούς με κάποιο εθνικό κέντρο (διατήρηση εθνοτικής ταυτότητας, επαφών με το κράτος και τους πολίτες του, της ιθαγένειας κλπ.). Η υιοθέτηση του όρου κρίνεται επιβεβλημένη, σύμφωνα με το μελετητή, προκειμένου να αποφευχθεί η σύγχυση με άλλους διεθνικούς σχηματισμούς οι οποίοι φέρουν από-εδαφοποιημένες ταυτότητες, όπως η παγκόσμια νεανική κουλτούρα, μέλη θρησκευτικών/γλωσσικών ομάδων, ιδεολογιών, «παν-διασπορών» κλπ. Ο όρος παραπέμπει επίσης στα αρχέγονα (καταγωγή), πολιτικά (ρόλος ελίτ) και ψυχολογικά (μυθικά) στοιχεία των ταυτοτήτων των διασπορών.

εθνικιστικές πρακτικές, κινητοποιούνται πολιτικά και οργανώνονται σε συσσωματώσεις από το «συγγενές» εθνικό κράτος.⁵⁶³ Η περίπτωση της νεο-σηματιζόμενης ρωσικής διασποράς αποδεικνύει πώς οι ταυτότητες συνεχίζουν να διαμορφώνονται και μέσα από το έθνος (βλ. εθνικοποίηση του πολιτικού πεδίου της Ευρασίας, πολιτικές νέων Δημοκρατιών και Ρωσίας και αντιδράσεις των ρωσόφωνων πληθυσμών) ενώ το ίδιο το υπό εξέταση φαινόμενο της εθνοτικής μετανάστευσης ενισχύει τον ηγεμονικό αφήγημα περί διασύνδεσης των διασπορών με μια συγκεκριμένη εθνική επικράτεια, ταυτιζόμενη με την «πατρίδα».

Η έννοια της «πατρίδας», πάντως, είναι αρκετά διαφορούμενη και περίπλοκη για τους ανθρώπους «εν κινήσει» (μετανάστες, πρόσφυγες, διασπορές), ειδικά όμως στην τελευταία περίπτωση η σύγχυση είναι ακόμα μεγαλύτερη επειδή η «πατρίδα» επενδύεται ταυτόχρονα με μια συναισθηματική, μυθική, ιστορική διάσταση, παραπέμποντας σε διάφορους τόπους: στην ιστορική κοιτίδα (γη των πατέρων/*fatherland*), στον τόπο καταγωγής (μητέρα πατρίδα/*motherland*), στη γενέθλια γη, στον τόπο διαβίωσης (εστία).⁵⁶⁴ Αυτό σημαίνει ότι το δυαδικό σχήμα «πατρίδα»-«διασπορά» δεν είναι αυστηρά οριοθετημένο, αντιθέτως, μάλιστα, η ίδια η «διασπορά» μπορεί να αποκτήσει την ιδιότητα της πατρίδας ενώ μέσα στην «πατρίδα» δεν αποκλείεται να γεννηθεί μια νέα διασπορική συνείδηση,⁵⁶⁵ κάτι που οφείλεται στο ότι η ισχύς και η διάρκεια των δεσμών με ένα γεωγραφικό χώρο εξαρτώνται από το χρόνο και από τις συνθήκες που επικρατούν μέσα σ' αυτόν. Έτσι, όσο μεγαλύτερο διάστημα είναι κάποιος αποκομμένος από την πατρίδα (πραγματική ή ιστορική) τόσο περισσότεροι οι δεσμοί του με αυτή θα παραμένουν συμβολικοί ενώ ισχυρότερα αισθήματα οικειότητας και διασύνδεσης θα αναπτύσσονται με την κοινωνία υποδοχής, με την προϋπόθεση όμως αυτή να είναι φιλική και να παρέχει ισότιμες ευκαιρίες κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης. Η «πατρίδα» πάλι μπορεί να αποθαρρύνει την «επιστροφή» όταν βιώνει πολιτική αστάθεια και εσωτερικές έριδες ή να εμποδίσει την ανάπτυξη του αισθήματος του ανήκειν όταν η διαβίωση μέσα σ'

Βλ. G. Sheffer. "Defining ethno-national diasporas". *ό.π.*, σ. 73. G. Sheffer, *Diaspora politics...*, *ό.π.*, σ. 10-11.

⁵⁶³ Η. Πετράκου. «Προβληματισμοί περί του Διασπορικού λόγου: Οι Θεωρητικές Προσεγγίσεις του Robin Cohen και του James Clifford», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 43-44. Λ. Βεντούρα, «Διασπορά...», *ό.π.*, σ. 35.

⁵⁶⁴ R. Cohen, *Η παγκόσμια διασπορά*, *ό.π.*, σ. 199.

⁵⁶⁵ A. Weingrod, A. Levy, "On homelands and diasporas: An introduction", στο A. Levy, A. Weingrod (επιμ.), *Homelands and diasporas. Holy lands and other places*, Στάνφορντ, Stanford UP, 2005, σ. 3-7.

αυτήν συναντά πολιτισμικές αποκλίσεις και κοινωνικές ανισότητες.⁵⁶⁶ Το εβραϊκό παράδειγμα είναι αποκαλυπτικό αυτής της πραγματικότητας. Μέσα στο Ισραήλ οι Εβραίοι της Αιθιοπίας μετατρέπονται στην «Αιθιοπική διασπορά» και συναντούν τη «μαύρη διασπορική ταυτότητα»⁵⁶⁷ ενώ οι olim από την πρώην Σοβιετική Ένωση αναδεικνύονται σε τμήμα της ευρύτερης μετα-κομμουνιστικής «Ρωσικής διασποράς». Σ' αυτήν εντάσσονται επίσης Γερμανοί και Πόντιοι ομογενείς οι οποίοι με την «παλιννόστησή» τους στο εθνικό κέντρο τους ανακαλύπτουν τη «ρωσική ταυτότητά» τους και αναπτύσσουν συμβολικούς και πραγματικούς δεσμούς με τον χώρο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (διατήρηση ρωσικής γλώσσας και κουλτούρας, επισκέψεις στις ρωσικές πόλεις) αναγνωρίζοντάς τον ως «πολιτισμική πατρίδα» τους.⁵⁶⁸

Η εναλλακτική επιλογή άλλων κοινοτήτων, των Μαροκινών και των Τυνησιών Εβραίων, να μεταναστεύσουν στη Δύση (Γαλλία, Αμερική) παρά το κάλεσμα για aliyah μετά την από-αποικιοποίηση των χωρών του Μαγκρέμπ, (επιλογή που επίσης χαρακτήριζε τους Ρωσοεβραίους της ψυχροπολεμικής περιόδου), αποδομούν την παντοκρατορία του «εθνικού κέντρου» και την «τελεολογία της παλιννόστησης»⁵⁶⁹ ενώ η νοσταλγία των σημερινών διασκορπισμένων Εβραίων και η συμβολική ταύτισή τους με το Μαρόκο και την Τυνησία μαρτυρούν ότι η «φαντασιακή πατρίδα» μπορεί να μην είναι μόνο μία.⁵⁷⁰ Το διχασμό ως προς την ταυτότητά της και τη σύλληψη της «πατρίδας» βιώνει μετά την aliyah της και η εβραϊκή κοινότητα της Ινδίας, γνωστή ως Bene Israel. Με το να εκλαμβάνεται άλλοτε ως εβραϊκή διασπορά και άλλοτε ως ινδική, με το να αναπτύσσει πολλαπλούς συναισθηματικούς αλλά και πραγματικούς διεθνικούς δεσμούς τόσο με την «ιστορική κοιτίδα» (Ισραήλ) όσο και με τη «γη των πατέρων» (Ινδία), θα μπορούσαμε να πούμε ότι αναδεικνύει τη διχοτομία και συχνά

⁵⁶⁶ J. Shuval, "Social and Political Functions of Diaspora: some Theoretical considerations", στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas. 2000 ans d'histoire*, ό.π., σ. 103-106.

⁵⁶⁷ Για την Αιθιοπική κοινότητα βλ. L. Anteby-Yemini, "Une nouvelle diaspora noire? Les Juifs éthiopiens en Israël", στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), ό.π., σ. 299-309. L. Anteby-Yemini, "From Ethiopian Villager: Ethiopian Jews in Israel", στο A. Levy, A. Weingrod (επιμ.), ό.π., σ. 220-244.

⁵⁶⁸ A. Weingrod, A. Levy, ό.π., σ. 24.

⁵⁶⁹ J. Clifford, "Diasporas", *Cultural Anthropology*, 9, 3, 1994, σ. 321-322.

⁵⁷⁰ Για την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας του Μαρόκου και την ανάδειξη του Μαρόκου σε ένα νέο κέντρο «ανταγωνιστικό» ως προς την παραδοσιακή πατρίδα (Ισραήλ) βλ. A. Levy, «Centre et Diaspora: La Communauté Juive Marocaine à la fin du XXe Siècle», στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), ό.π., σ. 265-286. Για τους Εβραίους της Τυνησίας βλ. E. Rosen-Lapidot, "Défrancophonisme in Israel: Bizertine Jews, Tunisian Jews", στο A. Levy, A. Weingrod (επιμ.), ό.π., σ. 270-295.

τον ανταγωνισμό μεταξύ διασποράς και πατρίδας, πραγματικού και συμβολικού. εθνικού και πολιτισμικού «κέντρου».⁵⁷¹

Η «πατρίδα», λοιπόν, από ιερός τόπος γεμάτος ένδοξες μνήμες και επενδυμένος με μυθολογικές ή και θρησκευτικές ιδιότητες (π.χ. Σιών, Πόντος), εξελίχτηκε στα νεώτερα χρόνια σε «φαντασιακή» εθνική κοινότητα⁵⁷² (π.χ. κράτος του Ισραήλ, Ελλάδα), απέκτησε δηλαδή έναν πολιτικό χαρακτήρα (κάτι που ισοδυναμεί με αποκλεισμούς άλλων κοινοτήτων ή με καταπίεση των μειονοτήτων) χωρίς, ωστόσο, να χάσει την κοινωνικοπολιτισμική της διάσταση (η πατρίδα ως βιωματικός τόπος =τόπος διαβίωσης).⁵⁷³ Η ισχύς του εθνικιστικού λόγου είναι αυτή που θα αποκρύπτει την αναφορά των ανθρώπων σε πολλαπλούς τόπους και θα επιμένει στην αποκλειστική -«φυσική»- ταύτισή τους με μια μόνο γη.⁵⁷⁴

Συνεπώς, η πατρίδα, όπως η διασπορά και το έθνος, δεν πρέπει να προσεγγίζονται ως φυσικές οντότητες ούτε απλώς ως εθνογραφικές κατηγορίες. Αποτελούν πολιτικές κατηγορίες,⁵⁷⁵ φορτισμένες με ιστορικές μνήμες και ηρωικές/τραυματικές στιγμές προκειμένου να εξυπηρετηθεί το παρόν.⁵⁷⁶ Πράγματι, η ανάδειξη ενός εθνικού κράτους ως πατρίδας μιας διασποράς δεν βασίζεται μόνο σε αντικειμενικά στοιχεία, στην ύπαρξη, δηλαδή, ιστορικών δεσμών ή εθνοπολιτισμικών χαρακτηριστικών αλλά, ειδικά για τη νεώτερη (και μετα-νεωτερική) εποχή, εξαρτάται και από τις πρωτοβουλίες της πνευματικής και πολιτικής ελίτ του ίδιου του κράτους. Είναι οι πολιτικοί παράγοντες του συγγενικού κράτους και οι τοπικές ελίτ αυτοί οι οποίοι θα αναγνωρίσουν τους πληθυσμούς μιας κοινότητας ως μέλη του ίδιου έθνους και θα αναλάβουν πολιτική δράση για την προστασία και υπεράσπιση των συμφερόντων τους ανάλογα πάντα με τη δύναμη που κατέχει το κράτος διαβίωσής τους στη διεθνή σκηνή και τα οφέλη που μπορεί να τους προσδώσει η ύπαρξη μιας διασπορικής ομάδας.⁵⁷⁷ Παρεμβάσεις στο εσωτερικό των κρατών διαβίωσης της ομογένειας ή προβολή των δικαιών των ομοεθνών στους διεθνείς οργανισμούς, αλτρωτικές διεκδικήσεις, πρόσκληση για «παλιννόστηση» και χορήγηση ιθαγένειας

⁵⁷¹ S. Weil, «Motherland and Fatherland as Dichotomous Diasporas: The Case of the Bene Israel», στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *ό.π.* σ. 91-99.

⁵⁷² Μπ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοιχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, σ. 26-28.

⁵⁷³ A. Weingrod, A. Levy, *ό.π.*, σ. 4-5· H. Pilkington, M. Flynn, "From 'Refugee' to 'Repatriate': Russian Repatriation Discourse in the Making", στο R. Black, K. Koser (επιμ.), *ό.π.*, σ. 188-190.

⁵⁷⁴ A. Levy, «Centre et Diaspora...», *ό.π.*, σ. 268.

⁵⁷⁵ R. Brubaker, *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, *ό.π.*, σ. 5.

⁵⁷⁶ A. Levy, *ό.π.*, σ. 269-270.

⁵⁷⁷ Η. Πετράκου, «Προβληματισμοί περί του Διασπορικού λόγου...», *ό.π.*, σ. 43.

ή απλώς οικονομική και πολιτισμική υποστήριξη των κοινοτήτων είναι οι διάφορες μορφές κρατικών πολιτικών με τις οποίες η «πατρίδα» θα ενδυναμώσει τους δεσμούς της με τους ομοεθνείς.⁵⁷⁸

Παρά τη ρητορεία πάντως του διασπορικού κράτους περί της «οικουμενικότητας» του έθνους του και της υποχρέωσης για συνδρομή προς αυτό χωρίς διακρίσεις, οι πληθυσμοί στους οποίους στοχεύει είναι συγκεκριμένοι, επιλεγμένοι με βάση τις πραγματιστικές εκτιμήσεις των πολιτικών ελίτ του ίδιου του κράτους και όχι τους εθνικούς δεσμούς ή τα ιστορικά δίκαια των διασπορικών κοινοτήτων.⁵⁷⁹ Μπορεί, λοιπόν, οι γεωπολιτικές εξελίξεις μετά το 1989 στο χώρο της Ανατολικής Ευρώπης να πίεσαν τα κράτη που διατηρούσαν διασπορές στην περιοχή να υποδεχτούν τη μαζική «παλιννόστηση» πληθυσμών αποκλεισμένων για δεκαετίες, η ιστορική αναδρομή όμως στις πολιτικές των τεσσάρων παραδειγμάτων κατέδειξε ότι οι Ashkenazi Ρωσοεβραίοι αποτελούσαν πάντα προτεραιότητα για το Ισραήλ (παρόλο που ποτέ δεν αποτράπηκε η aliyah των Σεφαραδιτών της Μέσης Ανατολής ή των Αιθιόπων), οι εθνοτικά Γερμανοί της κομμουνιστικής Ευρώπης (και της Κίνας!) ήταν οι μόνοι που ενέπιπταν μεταπολεμικά στην προνομιακή κατηγορία των *aussiedlers* ενώ οι Γερμανικές κοινότητες της πρώην ΕΣΣΔ αυτές που μπόρεσαν να διατηρήσουν το στάτους του *Spätaussiedlers* μέχρι και το 2010, οι Έλληνες της ΕΣΣΔ υπήρξαν ξεχασμένοι για δεκαετίες ενώ οι Έλληνες της Αλβανίας εκείνοι που ως συνοριακή μειονότητα αποκλείστηκαν από το στάτους και τα προνόμια των «παλιννοστούντων».

Το ιδεολόγημα της πατρίδας δημιουργεί, όπως είναι φυσικό, νέους μύθους γύρω από την «παλιννόστηση» των διασπορικών της πληθυσμών.⁵⁸⁰ Στο διασπορικό λόγο η εθνοτική μετανάστευση νοηματοδοτείται ως τελεολογική και οριστική «επιστροφή στη γη των προγόνων». Η πραγματικότητα όμως δείχνει ότι οι εν λόγω πληθυσμοί δεν «επιστρέφουν» αλλά «φεύγουν» από μια πατρίδα για να «φτάσουν» σε μια

⁵⁷⁸ R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 58.

⁵⁷⁹ M. A. Waterbury, "Bridging the Divide: Towards a comparative framework for understanding kinstate and migrant sending-state diaspora politics", paper presented at the 49th ISA Annual Convention in San Francisco, CA, USA, (March 26-29, 2008), σ. 10-12. Πρόσβαση: http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/2/5/8/pages252585/p252585-1.php

⁵⁸⁰ A. Stefansson, "Homecomings to the Future: From Diasporic Mythographies to Social Projects of Return", στο F. Markowitz, A. Stefansson (επιμ.), *Homecomings: Unsettling Paths of Return*. Lanham, MD: Lexington Books, 2004, σ. 8-9.

άλλη⁵⁸¹ χωρίς να υποκινούνται από κάποιο συλλογικό εθνικό όραμα. Είναι πρωτίστως οι συγκυρίες στη χώρα διαβίωσης (*host state*) που υποκινούν την έξοδο⁵⁸² (βλ. πολιτική αστάθεια και οικονομική αποδιάρθρωση των Ανεξάρτητων Δημοκρατιών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης -η οποία δεν στόχευε αποκλειστικά τις διασπορικές ομάδες- σε συνδυασμό με την άρση των συνοριακών περιορισμών) ενώ το ατομικό μεταναστευτικό σχέδιο (οικογενειακή ευημερία σε ένα «φιλελεύθερο δυτικό κράτος», όπως π.χ. η Γερμανία) και οι εργαλειακές πολιτικές της χώρας καταγωγής (*home state*) ενθαρρύνουν την απόφαση (απόκτηση ιθαγένειας, στεγαστικά, οικονομικά, κοινωνικά προνόμια). Αυξημένες προσδοκίες που διαψεύδονται, όπως ανεργία και περιθωριοποίηση, ασαφές νομικό (βλ. Δελτίο Ομογενούς και όχι ιθαγένεια για τους Έλληνες της Αλβανίας) ή θρησκευτικό στάτους (βλ. αμφισβήτηση εβραϊκότητας Εβραίων Αιθίοπων μέχρι το 1973), διαφορές που αναδεικνύονται (κοινωνική και πολιτισμική απόσταση από τους «γηγενείς», φυλετικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες), ιεραρχήσεις, εθνοτικοποιήσεις και ρήξεις που προκαλούνται στο εσωτερικό της ομογένειας από το κράτος και την κοινωνία (βλ. Mizrahi-Ashkenazi στο Ισραήλ, «Πόντιοι»-«Βορειοηπειρώτες» στην Ελλάδα) καταρρίπτουν το μύθο της ομοιογένειας, της ενότητας και της ομοψυχίας του έθνους και οδηγούν σε νέες ταυτοποιήσεις. Οι εθνοτικοί μετανάστες, αν και νομικά ενταγμένοι, παραμένουν πολλές φορές εντός της «πατρίδας» για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα σε μια «ενδιάμεση κατάσταση» (*in-between status*), μεταξύ περικλεισμού και αποκλεισμού, όπως συνήθως ζούσαν πολλοί από αυτούς ως μειονότητες εντός των προηγούμενων κρατών εγκατάστασης.⁵⁸³

Παρόλο, λοιπόν, που η κλασική μετανάστευση είναι εκείνη που θεωρείται «ετερογενοποιητική» διαδικασία, ταυτίζεται στις δυτικές αναπαραστάσεις με τη μαζική μετακίνηση και εγκατάσταση «εξαθλιωμένων» και «επικίνδυνων» μεταναστών από τη μουσουλμανική Ανατολή ή το φτωχό Νότο⁵⁸⁴ και άρα

⁵⁸¹ M. A. Hily, "Revenir, Rester ou circuler", στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.), *Les diasporas dans le monde contemporaine. Un état des lieux*, Παρίσι, Pessac, Karthala, MSHA, 2006, σ. 262. H. Pilkington, M. Flynn, "From 'Refugee' to 'Repatriate': Russian Repatriation Discourse in the Making", *ό.π.*, σ. 173.

⁵⁸² C. King, N. J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia", *International Security* 24, 3, 1999-2000, σ. 137.

⁵⁸³ R. Ohliger, "Minority Existence in Twentieth-Century Central and Eastern Europe: Between Self and Other", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants...*, *ό.π.*, σ. 46-48.

⁵⁸⁴ Λ. Βεντούρα, Σ. Τρουμπέτα, «Εισαγωγή», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 21.

προσεγγίζεται ως «προβληματική κατάσταση»,⁵⁸⁵ η «παλιννόστηση» αποδεικνύεται εξίσου αποσταθεροποιητική. Δεν ενισχύει την εθνική ομοιογένεια της «πατρίδας», αντιθέτως παράγει νέες εθνοτικές υποδιαίρεσεις⁵⁸⁶ αλλά ούτε και αποδεσμεύει από μια «ανωμαλία» την κοινωνία διαβίωσης (host state) εφόσον διαταράσσει τον οικονομικό ιστό και τα δημογραφικά δεδομένα της (βλ. π.χ. τις ανησυχίες στο Καζακστάν για τις επιπτώσεις που θα είχε η μετανάστευση της ρωσικής τεχνικής και επιστημονικής ιντελιγκέντσιας στη λειτουργία των εθνικών βιομηχανιών). Πληθυσμοί αλλόγλωσσοι (κατεξοχήν ρωσόφωνοι) και αφομοιωμένοι μέσα από τους μεικτούς γάμους και τη σοβιετική εκπαίδευση, πολιτικές εμπειρίες και επαγγελματικές δεξιότητες που δεν αντιστοιχούν σε εκείνες της νέας κοινωνίας, θρησκευτική πίστη που έχει εξασθενήσει (π.χ. Εβραίοι μη θρησκευόμενοι) και παλαιότερα πολιτισμικά συστήματα, αναδεικνύουν την έντονη απόκλιση ανάμεσα στις επίσημες κατηγορίες ταυτότητας (ουσιοποιημένες μέσα από τη νομοθεσία, τις διοικητικές πρακτικές και την πολιτική ρητορεία) και τις καθημερινές ταυτίσεις και αυτό-προσλήψεις των εθνοτικών μεταναστών.⁵⁸⁷ Οι τελευταίοι καταφθάνοντας στην εθνική επικράτεια με μια εξιδανικευμένη εικόνα για τη «μητέρα-πατρίδα» και με πολιτισμικές ταυτότητες οι οποίες δεν σχετίζονται με τις σύγχρονες των γηγενών, συνειδητοποιούν τη «διαφορετικότητά» τους και τη δυσκολία ένταξής τους στο νέο κοινωνικό περιβάλλον (βλ. π.χ. «Βορειοηπειρώτες» και «Ρωσοποντίους» μέσα στην ελληνική κοινωνία).⁵⁸⁸ Τα μέτρα, άλλωστε, του κράτους για τη διευκόλυνση της ενσωμάτωσης των ομογενών (υποχρεωτική εκμάθηση γλώσσας, επαγγελματική επιμόρφωση) δείχνουν ότι οι ιδεολογικές διακηρύξεις δεν αρκούν και ότι οι κοινωνικές και οικονομικές προκλήσεις μέσα στο νέο περιβάλλον παραμένουν οι ίδιες ακόμα και γι' αυτούς που εισέρχονται με «εθνικά διαπιστευτήρια».⁵⁸⁹

Δεν θα πρέπει, πάντως, να παραβλέπεται το βάρος των συγκυριών και των ατομικών στρατηγικών στην «ενεργοποίηση» των εθνοτικών ταυτοτήτων. Η

⁵⁸⁵ Την αντιμετώπιση της διεθνούς μετανάστευσης ως «προβλήματος» αποκαλύπτουν ο δημόσιος λόγος περί «μεταναστευτικής κρίσης» και οι κρατικές πολιτικές «διακυβέρνησης» της μετανάστευσης. Βλ. Μ. Παύλου, «Οι μετανάστες «σαν κι εμάς»: όψεις της απόκρισης στο μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και την Ευρώπη», στο Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική, 2004, σ. 39-87.

⁵⁸⁶ R. Brubaker, "Migrations of ethnic unmixing in the 'New Europe'", *ό.π.*, σ. 1053.

⁵⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 1064.

⁵⁸⁸ Μ. Παύλου, «Οι Έλληνες της Αλβανίας στην Ελλάδα» στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 305-306.

⁵⁸⁹ R. Ohliger, R. Münz, "Diasporas and Ethnic Migrants in Twentieth-Century Europe: A Comparative Perspective", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants...*, *ό.π.*, σ. 15.

ανάδειξη, δηλαδή, μετά το 1989 ορισμένων εθνικοτήτων ως προνομιακών ενθάρρυνε την εθνοτική επαναταυτοποίηση πληθυσμών που είχαν επιλέξει μέσα στη Σοβιετική Ένωση να αφομοιωθούν πολιτισμικά και γλωσσικά στο τοπικό περιβάλλον προκειμένου να βελτιώσουν το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό στάτους τους. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των Εβραίων και το υψηλό ποσοστό μεικτών γάμων που εξασφάλιζε στα παιδιά τους το δικαίωμα αλλαγής της εθνικότητας στο διαβατήριό τους με προτίμηση τη μη εβραϊκή του ενός από τους δύο γονείς. Με το άνοιγμα των συνόρων όμως και τη δυνατότητα για aliyah η εβραϊκή εθνικότητα επανεκτιμήθηκε και υιοθετήθηκε εκ νέου.⁵⁹⁰ Αυτή ακριβώς η «επίσημα» καταγεγραμμένη εθνότητα με τα αυξημένα περιθώρια τροποποίησής της μέσα στο Σοβιετικό σύστημα και οι Νόμοι Επιστροφής των εθνικών κρατών (Ισραήλ, Γερμανίας, Ελλάδας) θα έχουν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας εθνοτικής πραγματικότητας («παραγωγή» εθνομεταναστών) και όχι απλώς την αποτύπωσή της σε κρατικά έγγραφα. Αυτό σημαίνει ότι οι θετικές κρατικές δράσεις λειτουργούσαν «επιτελεστικά»⁵⁹¹ για τις διασπορές, δημιουργούσαν κίνητρα για τη συνεχή ανάδυση «εθνο-μεταναστών», αποτρέποντας έτσι την πληθυσμιακή συρρίκνωση των κοινοτήτων τους.⁵⁹²

Το γεγονός, τέλος, ότι οι διασπορές θεωρούνται οι «παραδειγματικές κοινότητες της διεθνικής εποχής»,⁵⁹³ δείχνει να επιβεβαιώνεται ακόμα και μετά τον «επαναπατρισμό» τους. Ενώ, δηλαδή, η «επιστροφή» των μελών τους θεωρητικά σημαίνει ολοκλήρωση της μεταναστευτικής τους διαδρομής και ακινητοποίηση μέσα στον «ασφαλή» συγγενή εθνικό χώρο, εντούτοις εξελίσσεται σε ευκαιρία για μια νέα μετακίνηση προς τη Δύση ή για συνύπαρξη σε δύο ταυτόχρονα χώρους, ανάμεσα στην προηγούμενη και την τωρινή «πατρίδα». Στην κρατική ρητορεία και πολιτική περί «παλιννόστησης» αντιπαρατίθενται τελικά οι ατομικές στρατηγικές των ίδιων των εθνοτικών μεταναστών οι οποίοι στα πλαίσια ενός οικονομικού ορθολογισμού αξιοποιούν το «συσσωρευτικό μεταναστευτικό κεφάλαιο» της ζωής τους ή της κοινότητάς τους⁵⁹⁴ και «χειραγωγούν το θεσμικό πλαίσιο προς όφελός τους».⁵⁹⁵

⁵⁹⁰ R. Brubaker. "Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account. *Theory and Society*, 23, 1, 1994. σ. 75.

⁵⁹¹ Ch. Joppke, *Selecting by origin. Ethnic migration in the liberal state*, ό.π., σ. 216.

⁵⁹² R. Brubaker. "Migrations of ethnic unmixing...", ό.π., σ. 1052-1053.

⁵⁹³ Kh. Tölölyan. "Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment". *Diaspora* 5, 1, 1996. σ. 3-36.

⁵⁹⁴ Ε. Βουτυρά. «Μετανάστευση στην πατρίδα», στο ΕΣΝΠΓΠ. *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2004. σ. 248.

Εκμεταλλεύονται, δηλαδή, τη διπλή ιθαγένεια (το «ευρωπαϊκό» και το «ενωσιακό») διαβατήριο) για ελεύθερη κυκλοφορία μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το μετασοβιετικό χώρο. εφαρμόζουν την πρακτική γνώση των δικτύων μεταφοράς (νόμιμων και παράνομων) και της εκάστοτε γραφειοκρατίας και αντλούν τα όποια πλεονεκτήματα προσφέρει κάθε «πατρίδα» (κοινωνικές παροχές, αγορά εργασίας, κόστος ζωής, γλωσσικές διευκολύνσεις, συγγενικά δίκτυα). Οι Έλληνες Πόντιοι, οι Σάξονες της Τρανσυλβανίας, οι Εβραίοι της Ρωσίας και της Αφρικής αρκετά χρόνια μετά την ολοκλήρωση της μετοικεσίας τους στην Ελλάδα, τη Γερμανία, το Ισραήλ έχουν επιδείξει μια έντονη κινητικότητα, φυσική (τουριστικές επισκέψεις, εποχική εγκατάσταση, επαγγελματικά ταξίδια ή και οριστική επιστροφή) και εικονική (ηλεκτρονική επικοινωνία με συγγενείς και συμπατριώτες) προς τις χώρες προέλευσής τους για εργασιακούς, βιοποριστικούς, περιουσιακούς ή συναισθηματικούς λόγους.

Βεβαίως, αυτό δεν σημαίνει ότι όλοι οι πληθυσμοί εξελίσσονται σε «κοσμοπολίτες ταξιδιώτες» και «διεθνικούς επαγγελματίες» (*transnational*) ούτε ότι αυτή η εμπειρία είναι απαραίτητα θετική.⁵⁹⁶ Η κινητικότητα, αποθεωμένη στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, της ανάδυσης του ρόλου του υποκειμένου, της ελευθερίας και της αυξημένης κυκλοφορίας κεφαλαίων, ιδεών και ανθρώπων,⁵⁹⁷ μπορεί να προσιδιάζει περισσότερο σε μέλη κοινοτήτων οι οποίες ως διασπορικές υπήρξαν «συνηθισμένες» στη μετακίνηση, όμως δεν αποτελεί ούτε γενικευμένη ούτε αδιαφοροποίητη πρακτική. Η πρόσβαση στην παγκόσμια κινητικότητα παραμένει συνάρτηση του οικονομικού, κοινωνικού και ανθρώπινου κεφαλαίου (εισοδήματος, περιουσίας, δικτύων, παιδείας και πληροφοριών) ενώ η συγχρονία συστηματικών σχέσεων με το «εδώ» και το «εκεί» (home state και host state) είναι παραπλανητική εφόσον τακτικές και διαρκείς σχέσεις με τους δύο χώρους (με την έννοια της κοινωνίας και όχι του εθνικού κράτους) διατηρεί μόνο μια μειονότητα (π.χ. οικογένειες που διατηρούν κάποια ακίνητη περιουσία, πρόεδροι συλλόγων, εκπρόσωποι κομμάτων, δίκτυα εμπορικών δραστηριοτήτων και παράνομων ενεργειών) χωρίς, ωστόσο, και σ' αυτή την περίπτωση η «συγχρονία» να υποδηλώνει «ταυτόχρονη ενσωμάτωση» σε δύο τύπους. Δεν πρέπει, τέλος, να παραβλεφθεί το

⁵⁹⁵ Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες. Ετερότητα και παλινοστέση από την πρώην ΕΣΣΔ...», *ό.π.*, σ. 287-288.

⁵⁹⁶ Η. Πετράκου, «Προβληματισμοί περί του Διασπορικού λόγου...», *ό.π.*, σ. 44.

⁵⁹⁷ Kh. Tölölyan, "The American Model of Diasporic Discourse", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *ό.π.*, σ. 67.

γεγονός ότι μετακίνηση δεν σημαίνει απαραίτητα υπέρβαση εθνικών συνόρων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η κινητικότητα των «παλινοστούντων» είναι αυξημένη περισσότερο στο εσωτερικό των «εθνικών πατρίδων» και μάλιστα τον πρώτο καιρό της άφιξής τους στα πλαίσια αναζήτησης ευνοϊκότερων συνθηκών εγκατάστασης και κυρίως εκμετάλλευσης των κρατικών μέτρων που προβλέπονται για τους ομογενείς.⁵⁹⁸

Όρος, λοιπόν, με συνεχείς μετατοπίσεις και πολλαπλές διευρύνσεις, η διασπορά δείχνει σημασιολογικά να ανταποκρίνεται με επιτυχία στα διακυβεύματα τόσο της νεωτερικότητας όσο και της μετα-νεωτερικότητας: στις προκλήσεις του χρόνου και του χώρου, στις αφηγήσεις του εθνικού κράτους και της διεθνικότητας, στις σταθερές και τις μεταβολές των ταυτοτήτων, στην ποικιλία των συλλογικοτήτων και στο πλήθος των υποκειμένων τους.⁵⁹⁹

⁵⁹⁸ Β. Καραγιάννης, «Μετανάστευση- Διεθνικότητα-Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 26-27.

⁵⁹⁹ St. Dufoix, *Les Diasporas*, ό.π., σ. 121-123.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Μετασχηματισμοί στην εννοιολόγηση του έθνους και στις λειτουργίες του έθνους-κράτους

Η ισχυροποίηση των μεγεθών ροής στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και η υποκατάσταση του «κυρίαρχου της επικράτειας» από τον «κύριο της ταχύτητας»⁶⁰⁰ έχουν οδηγήσει στην αποδιοργάνωση των σχέσεων ανάμεσα στο έθνος, το κράτος, το έδαφος και τα άτομα και στην ανάδυση νέων συσχετισμών, πιο ρευστών και λιγότερο αποκλειστικών.⁶⁰¹ Διάχυση των πολιτικών, δικαστικών, κοινωνικών αρμοδιοτήτων των κρατών σε υπερεθνικούς και περιφερειακούς οργανισμούς, κυβερνητικούς και μη, διεθνοποίηση και αλληλεξάρτηση των οικονομικών, χρηματιστηριακών και τεχνολογικών δραστηριοτήτων, ανάπτυξη παγκόσμιων πόλεων, εκτεταμένη ιδιωτικοποίηση των δημοσίων υπηρεσιών, ισχυροποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς, ανάδυση προβλημάτων με υπερεθνικές επιπτώσεις και επιβεβλημένη δια-κρατική αντιμετώπιση,⁶⁰² αυξημένες παγκόσμιες πολιτισμικές ροές και νέες από-εδαφοποιημένες κοινότητες που δημιουργούνται στη βάση του ηλεκτρονικού καπιταλισμού, κατέστησαν τα κράτη περισσότερο πορώδη και αμφισβητήσιμα, στρέφοντας τον ακαδημαϊκό προβληματισμό και τον προσωπικό αναστοχασμό «πέραν του έθνους».⁶⁰³

Απέναντι σε ένα απονομιμοποιημένο έθνος κράτος, η διασπορά ως «ταξιδεύουσα κουλτούρα» (*travelling culture*), “συνάρθρωση ριζών (*roots*) και διαδρομών (*routes*)», ανασηματοδοτήθηκε θετικά και αναδείχτηκε ως η σύγχρονη αντι-ηγεμονική αφήγηση.⁶⁰⁴ Διεθνικότητα, μετα-εθνικότητα, παγκοσμιοποίηση, από-εδαφοποίηση, μετα-αποικιοκρατία, υβριδισμός, διαπολιτισμικότητα, μετα-νεωτερικότητα αποτέλεσαν το νέο λεξιλόγιο που περιέγραφε και ερμήνευε τη μεταμόρφωση του κόσμου: την υπέρβαση της εδαφικής οριοθέτησης, την υποχώρηση της αφομοιωτικής, εθνικοποιητικής και ομογενοποιητικής λογικής, την αμφισβήτηση

⁶⁰⁰ J. Habermas, *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, (εισαγωγή Κ. Παπαγεωργίου), Αθήνα, Πόλις, 2003, σ. 102.

⁶⁰¹ Α. Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάζουν τον κόσμο*, Αθήνα, Πόλις, 2005, σ. 152.

⁶⁰² Για τις όψεις της παγκοσμιοποίησης βλ. R. Cohen, *Η παγκόσμια διασπορά*, ό.π., σ. 277-280.

⁶⁰³ Α. Λιάκος, ό.π., σ. 109-110.

⁶⁰⁴ J. Clifford, “Diasporas”, ό.π., σ. 302, 311, 319.

της αποκλειστικότητας των δεσμών του πολίτη και των μεταναστευτικών του διαδρομών.⁶⁰⁵

Θα πρέπει, ωστόσο, να είμαστε προσεκτικοί ως προς τον προσδιορισμό της έκτασης των μεταβολών που υπέστη το εθνικό κράτος τις τελευταίες δεκαετίες. Με δεδομένο το ότι τα σύνορα δεν ήταν ποτέ στεγανά,⁶⁰⁶ η απόλυτη εθνική κυριαρχία ήταν ανέκαθεν πλασματική⁶⁰⁷ (αφορούσε κυρίως τα ευρωπαϊκά κράτη τα οποία επίσης αυτό-περιορίζονταν μέσα από τις διεθνείς συνθήκες και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό) ενώ η συμπίεση του χρόνου και του χώρου χαρακτήριζε εξίσου την εποχή του εθνικισμού. ήταν όμως λιγότερο αναγνωρισμένη και μικρότερης έκτασης, το έθνος-κράτος σήμερα, παρά τις προκλήσεις που δέχεται ή και την κρίση που αντιμετωπίζει, παραμένει τόπος συλλογικής ταύτισης και κεντρικό πολιτικό υποκείμενο που νομοθετεί, χορηγεί την ιδιότητα του πολίτη, χαράζει τη φορολογική πολιτική και περιφρουρεί την επικράτεια.⁶⁰⁸ Ειδικά, ως προς τη μετακίνηση των ανθρώπων, τα δυτικά κράτη μετά το τρομοκρατικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο τον έλεγχο των συνόρων τους με νέες εξελιγμένες τεχνολογίες συγκρατώντας τους απόκληρους (πρόσφυγες και μετανάστες) μακριά από τον πλούτο και την ασφάλεια των εδαφών τους.⁶⁰⁹

Το σύγχρονο «παγκόσμιο σύστημα» παραμένει λοιπόν ένα σύστημα ισχυρών και ανταγωνιζόμενων (οικονομικά και στρατιωτικά) κρατών, παρά την ανάδυση τοπικών ταυτοτήτων και παγκόσμιων συσσωματώσεων, ακριβώς επειδή το κράτος συνιστά κεντρική οργανωτική κατηγορία και πεδίο αγώνων μέσα στο οποίο προωθείται η δημοκρατία (μέσα από τη δράση των κινημάτων και των θεσμικών οργάνων), κατακτάται η αυτονομία και η αυτοδιάθεση μιας πολιτικής κοινότητας. Η ίδια, άλλωστε, η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης πραγματοποιείται και καθοδηγείται από τα ίδια τα εθνικά κράτη (τουλάχιστον από ορισμένες παραδοσιακές ή ανερχόμενες δυνάμεις, βλ. Αμερική και Κίνα).

Εξίσου ισχυρή παραμένει όμως και η ιδεολογία του εθνικισμού. όπως καταδεικνύουν οι εξελίξεις στα Βαλκάνια και σε αρκετές μετασοβιετικές Δημοκρατίες μετά το 1989. Ελλείπει άλλων συλλογικών ταυτίσεων πέραν του κομμουνισμού (επιβεβλημένου συστήματος σε πολλές περιπτώσεις), ο εθνικισμός

⁶⁰⁵ R. Brubaker, "The 'diaspora' diaspora", σ. 7-8.

⁶⁰⁶ Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 152

⁶⁰⁷ D. Schnapper, "De l'État-nation au monde transnational. Du sens et de l'utilité du concept de diaspora", *REMI* 17.2, 2001, σ. 25-26.

⁶⁰⁸ Α. Βεντούρα, «Διασπορά. Παγκοσμιοποίηση και Συλλογικότητες», *ό.π.*, σ. 36.

⁶⁰⁹ R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 9.

αποτελέσει τον πιο ισχυρό εναλλακτικό λόγο (discourse) ταυτότητας και ενότητας κατά τη μετάβαση στην «καπιταλιστική δημοκρατία». Ακόμα και για χώρες προνομιακές μέσα στο κομμουνιστικό σύστημα, όπως η ίδια η Ρωσία, ο εθνικισμός, ο οποίος εκδηλώθηκε και μέσα από τον τρόπο διαχείρισης του ζητήματος των «συμπατριωτών» της, αποτέλεσε μια διάδοχη πολιτική ιδεολογία συσπείρωσης και ανασυγκρότησης μπροστά στις νέες (τραυματικές για την ίδια) εξελίξεις. Αλλά και για τα δυτικά φιλελεύθερα κράτη η εθνική κατηγορία εξελίσσεται σε έναν ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ τοπικού και παγκοσμίου ενώ οι πολιτισμικές διαφορές σε έναν κόσμο που τείνει να γίνει διεθνικός (όχι όμως απαλλαγμένος από ιεραρχήσεις) δημιουργούν αισθήματα ασφάλειας και δεσμούς αλληλεγγύης. Το πόσο ειρηνική και δημιουργική είναι αυτή η διασύνδεση του ατόμου με τον ευρύτερο κόσμο μέσω της εθνικής ταυτότητας εξαρτάται από το εύρος της κοινωνίας των πολιτών και την ισχύ των δημοκρατικών θεσμών.⁶¹⁰

«Αυτό που παρατηρούμε σήμερα λοιπόν δεν είναι η διάλυση των εθνών στην παγκοσμιοποίηση αλλά η αναδιάταξη των σχέσεων οι οποίες συναποτελούσαν το έθνος-κράτος»,⁶¹¹ μετασχηματισμός ο οποίος αφορά κυρίως στον τρόπο συγκρότησης των κοινοτήτων και την εννοιολόγηση του έθνους. Κράτη με παράδοση στην αποστολή μεταναστών «θυμούνται» μετά το 1980 τους ομοεθνείς τους στο εξωτερικό, ανακαλύπτουν μέλη ξεχασμένων διασπορών και επανασυνδέονται μαζί τους αναγνωρίζοντάς τους διπλή υπηκοότητα και εκλογικά δικαιώματα,⁶¹² επιτρέποντάς τους την εκπροσώπηση σε κρατικούς θεσμούς και την προνομιακή «παλιννόστηση», υποστηρίζοντας οικονομικά, πολιτισμικά και διπλωματικά τις κοινότητές τους. Οι διασπορές μετατρέπονται σε πολύτιμο οικονομικό, πολιτικό, δημογραφικό και συμβολικό-εθνικό κεφάλαιο για τα κράτη,⁶¹³ νομιμοποιούνται και θεσμοθετούνται στα πλαίσια ενός νέου τρόπου καθορισμού των κριτηρίων εισδοχής στο έθνος και στην πολιτική κοινότητα.⁶¹⁴

⁶¹⁰ C. Calhoun, *Nations matter. Culture, history, and the cosmopolitan dream*. Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2007. σ. 80, 92-95, 100, 169-171.

⁶¹¹ Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 152.

⁶¹² Η διαφορά της «διπλής υπηκοότητας» (*dual nationality*) από την «διπλή ιθαγένεια» (*dual citizenship*) έγκειται στο ότι η πρώτη εξασφαλίζει διαβατήριο και ελεύθερη διέλευση στην πατρίδα (άρα υποδηλώνει το ανήκειν στο εθνικό κράτος), ενώ η δεύτερη εκλογικά δικαιώματα και υποχρεώσεις (άρα διασφαλίζει την πλήρη συμμετοχή στην πολιτική κοινότητα). Βλ. C. King, N. J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia", *ό.π.*, σ. 114.

⁶¹³ St. Dufoix, *Les Diasporas*, *ό.π.*, σ. 101-103.

⁶¹⁴ Λ. Βεντούρα, *ό.π.*, σ. 33.

Οι εξελίξεις στην Κεντρική, Ανατολική Ευρώπη και Ευρασία τη δεκαετία του 1990 με την εθνικοποίηση του πρώην πολυεθνικού πολιτικού χώρου και την ανάδυση εθνικιστικών συγκρούσεων και ανταγωνισμών ενισχύουν τους ισχυρισμούς ότι ο κόσμος δεν βαδίζει σε έναν «μετα-εθνικό αστερισμό»⁶¹⁵ αλλά σε ένα νέο, αναμορφωμένο και όχι απλά αναδυόμενο εθνικισμό.⁶¹⁶ Η περίπτωση των 25 εκατομμυρίων εθνοτικών Ρώσων οι οποίοι με την αλλαγή των πολιτικών συνόρων μετατράπηκαν από προνομιακή εθνική ομάδα σε μειονότητες με επισφαλές νομικό στάτους, αμφιλεγόμενο ανήκειν και ασταθή ταυτότητα μέσα σε νεοσύστατα κράτη εγκατάστασης αναδεικνύουν την έκταση των τριών ανταγωνιστικών εθνικισμών (εξωτερικής πατρίδας, κράτους διαβίωσης και των ίδιων των μειονοτήτων), την αλληλοδιαπλοκή τους με γεωπολιτικά διακυβεύματα και τον αναβαθμισμένο ρόλο της διασποράς στη χάραξη της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής ενός κράτους. Το αυξημένο ενδιαφέρον για τις διασπορές από τη δεκαετία ήδη του 1980 συνδέεται όχι μόνο με την αύξηση των νέων εθνικών (ή εθνικοποιούμενων) κρατών στην Ευρώπη μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και τη δυσκολία ταύτισης μεταξύ των πολιτικών ορίων των κρατών και των πολιτισμικών ορίων των εθνών αλλά και με τον εκδημοκρατισμό των χωρών, την εξάπλωση των οικονομικών και τεχνολογικών δικτύων που επέτρεψαν σε μια ποικιλία παραγόντων (τοπικών, εθνικών, διεθνικών, διακρατικών) να ασκούν πολιτική επιρροή σε κράτη προέλευσης και διαβίωσης. Καθοριστική ήταν βεβαίως και η αναγωγή του ζητήματος των εθνικών μειονοτήτων σε διεθνικό/διακρατικό ζήτημα.⁶¹⁷ Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των μειονοτήτων εξελίχτηκε σε προϋπόθεση ένταξης στους διεθνείς οργανισμούς (Ευρωπαϊκή Ένωση, ΝΑΤΟ) και σε αντικείμενο λεπτομερούς παρακολούθησης από πολυμερή διεθνή όργανα (Συμβούλιο Ευρώπης, ΟΑΣΕ).

Πράγματι, η θεσμοθέτηση στα Συντάγματα των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών (*kin-states*) ευνοϊκών διατάξεων για τις συγγενείς μειονότητες (*kin-minorities*) εποπτεύεται από ένα νέο συμβουλευτικό όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης, την Επιτροπή της Βενετίας, η οποία καλεί τα ενδιαφερόμενα μέρη να επικυρώνουν με διμερείς και διεθνείς συμφωνίες το στάτους των ομοεθνών τους προκειμένου να μη θίγονται τα κυριαρχικά δικαιώματα των κρατών μέσα στα οποία εκείνοι διαβιούν (πρόκειται για πρακτική η οποία πρωτο-εφαρμόστηκε στο μεσοπόλεμο υπό την

⁶¹⁵ Ο όρος ανήκει στον J. Habermas.

⁶¹⁶ R. Brubaker, *Nationalism reframed...*, ό.π., σ. 10.

⁶¹⁷ C. King, "Introduction: Nationalism, Transnationalism, and Postcommunism", στο C. King, N. Melvin (επιμ.), ό.π., σ. 5.

αιγίδα της ΚΤΕ. μεταπολεμικά δοκιμάστηκε με τις συμφωνίες της Αυστρίας και της Ιταλίας για τη γερμανόφωνη μειονότητα του Τυρόλου και διαδόθηκε ευρύτατα μετά την πτώση του κομμουνισμού). Με αφορμή την επίσημη διαμαρτυρία της Ρουμανίας και της Σλοβακίας για την παραβίαση της εθνικής τους κυριαρχίας από την Ουγγαρία ύστερα από την έκδοση, χωρίς προηγούμενη συμφωνία, ευνοϊκού νόμου για τους Ούγγρους ομογενείς της,⁶¹⁸ οι εμπειρογνώμονες της Επιτροπής σε έκθεσή τους τον Οκτώβριο του 2001⁶¹⁹ ενθαρρύνουν τις ευρωπαϊκές χώρες να ρυθμίζουν το στάτους των ομοεθνών τους μόνο μέσω διαπραγματεύσεων και να αποφεύγουν τη μονομερή εκχώρηση προνομίων που δεν εμπίπτουν στο νομιμοποιημένο πεδίο των συμβολικών πολιτικών της εκπαίδευσης και του πολιτισμού αλλά αντίθετα προκαλούν οικονομικές ανισότητες μεταξύ των πολιτών.

Η προστασία των μειονοτήτων από «μητέρες-πατρίδες», αν και συνιστά παραβίαση της αρχής της αποκλειστικής δικαιοδοσίας των κυρίαρχων κρατών επί των δικαιωμάτων των ανθρώπων της επικράτειάς τους, εφόσον εμπλέκει ξένο κράτος με πολίτες άλλου κράτους (συνήθως όμορου) βάσει ενός γενεαλογικού επιχειρήματος, αναγνωρίζεται από το διεθνές δίκαιο «εν είδει αποζημίωσης» για την αδυναμία εκπλήρωσης της κατηγορικής προσταγής του εθνικισμού, της απόλυτης ταύτισης δηλαδή κράτους και έθνους.⁶²⁰ Η επιτήρηση της διακρισιακής μεταχείρισης πληθυσμών από τους διεθνείς θεσμούς αποτελεί πάντως θετική εξέλιξη μιας διαδικασίας η οποία θεωρείται «αδρανειακή επιβίωση προ-εδαφικών μορφών οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας, θεμελιωμένων όχι στην ιδιότητα του πολίτη ή του ανθρώπου, αλλά στην εξόχως διφορούμενη και προβληματική έννοια του γένους».⁶²¹

Αν η παρέμβαση ενός κράτους υπέρ των ομοεθνών του, πολιτών τρίτου κράτους, συνιστά αμφισβήτηση της απόλυτης κυριαρχίας του τελευταίου πάνω στο πολιτικό του σώμα, η ενθάρρυνση της εθνοτικής μετανάστευσης στην «πατρίδα» αναδεικνύει

⁶¹⁸ Σύμφωνα με το Νόμο για τους Ομογενείς που εκδόθηκε τον Ιούνιο του 2001 τρία εκατομμύρια εθνοτικοί Ούγγροι από έξι γειτονικές χώρες εξασφάλιζαν, πέρα από την ενίσχυση των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων τους στη μητρική γλώσσα στις χώρες εγκατάστασης, εποχικές τριμηνιαίες άδειες εργασίας, ισότιμη πρόσβαση στα Ανώτατα Πανεπιστήμια και μειωμένα εισιτήρια στις δημόσιες συγκοινωνίες της Ουγγαρίας. Η αντίδραση της Ρουμανίας επικεντρώθηκε στο γεγονός της ενθάρρυνσης κυκλικής μετανάστευσης για εκπαιδευτικούς και εργασιακούς λόγους, κάτι που συνιστούσε παραβίαση των συνόρων της και διακρισιακή μεταχείριση εις βάρος των Ρουμάνων μεταναστών. Βλ. Ch. Joppke, *Selecting by origin...*, ό.π., σ. 247-250.

⁶¹⁹ Venice Commission, *Report on the Preferential Treatment of National Minorities*, Venice, 19-20 October 2001, Council of Europe, CDL-INF (2001)19.

(πρόσβαση: [http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF\(2001\)019-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF(2001)019-e.pdf))

⁶²⁰ Δ. Χριστόπουλος, «Η Ελλάδα της ομογένειας: Από μητέρα-πατρίδα καπιταλιστική μητρόπολη», ό.π., σ. 432.

⁶²¹ Στο ίδιο.

εκ νέου το εθνικό κράτος σε κυρίαρχο ρυθμιστή ζητημάτων τα οποία θεωρητικά άπτονται της απόλυτης δικαιοδοσίας του. της μεταναστευτικής πολιτικής δηλαδή και του Δικαίου Ιθαγένειας. δέχονται όμως στην πράξη καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αι. ισχυρές πιέσεις για τη συμμόρφωσή τους με τις φιλελεύθερες επιταγές. Αν και τα τρία επίσημα αναγνωρισμένα κριτήρια διακρισιακής μεταναστευτικής πολιτικής που εμπίπτουν σήμερα στο πεδίο νομιμότητας για τα Δυτικά φιλελεύθερα κράτη είναι η εξυπηρέτηση των οικονομικών αναγκών των κρατών υποδοχής, η αναγνώριση των οικογενειακών δεσμών (δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης) και η ικανοποίηση της ανθρώπινης ανάγκης για προστασία (περίπτωση αιτούντων ασύλου και προσφύγων). η θεσμοθέτηση Νόμων Επιστροφής νομιμοποιείται εξίσου με την αιτιολογία ότι πρόκειται για μέτρο θετικής διάκρισης (*affirmative action*) το οποίο δρα επανορθωτικά σε μέλη διασποράς που βιώνουν ένα καθεστώς ανισότητας, καταπίεσης και διώξεων. λόγω καταγωγής. Η *Διεθνής Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την Εξάλειψη όλων των μορφών των Φυλετικών Διακρίσεων* (CERD) η οποία επιμένει στο διαχωρισμό αρνητικών και θετικών διακρίσεων, απαγορεύει ρητά τις πρώτες ως ρατσιστικές [Άρθρο1(3) του 1966] επειδή δημιουργούν ολοφάνερα αποκλεισμούς ενώ επιτρέπει τις δεύτερες, ακριβώς επειδή τα προνόμια μιας ομάδας θεωρητικά δεν πλήττουν τα δικαιώματα των υπολοίπων πολιτών. Επιπλέον, θέτει ως προϋπόθεση την εφαρμογή τους μόνο σε περιορισμένα χρονικά πλαίσια και υπέρ συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων [Άρθρο 1(4)].⁶²²

Βεβαίως, ο εθνοτικός προσδιορισμός της μετανάστευσης δεν αρκεί από μόνος του για να νομιμοποιήσει τα επιλεκτικά μέτρα του κράτους υποδοχής. Προκειμένου, λοιπόν, να αποφευχθούν οι επικρίσεις περί αντι-φιλελεύθερης διακρισιακής πολιτικής υπέρ μη πολιτών, η ίδια η μετανάστευση ως διαδικασία αποκρύπτεται πίσω από τον ιδεολογικό όρο «παλιννόστηση»/«επαναπατρισμός» (βλ. *aliyah, aussiedlers*) ενώ το κράτος επιμένοντας κατά κάποιον τρόπο στην ατελή εθνική οικοδόμησή του, αυτό-προσδιορίζεται ως «πατρίδα» (*Eretz Israel, Heimat, Rodina*) η οποία εκπληρώνει το εθνικό χρέος της απέναντι σε διωκομένους ομοεθνείς.⁶²³ Η εθνότητα, πάντως, η οποία αποτελεί την έννοια-κλειδί στην προκειμένη περίπτωση, παραπέμπει στην καταγωγή χωρίς να ταυτίζεται όμως με τη βιολογική προέλευση και με συγκεκριμένα φυλετικά χαρακτηριστικά. Προσλαμβάνεται ως πολιτισμικό και ιστορικό ανήκειν, το οποίο ενώ

⁶²² Ch. Joppke, *Selecting by origin...*, ό.π., σ. 1-3, 219-221.

⁶²³ Στο ίδιο, σ. 27, 158, 223.

κληροδοτείται από γενιά σε γενιά, αφήνει περιθώρια εκούσιας αυτό-πρόσληψης⁶²⁴ (βλ. τη χαλαρότητα ως προς το γλωσσικό και το θρησκευτικό κριτήριο στην περίπτωση του προσδιορισμού του εθνοτικού Γερμανού και του Εβραίου). Σ' αυτήν ακριβώς την αμφιταλάντευση μεταξύ κληρονομημένης ταυτότητας και προσωπικής επιλογής έγκειται η δυσκολία προσδιορισμού της εθνότητας σε θεωρητικό επίπεδο αλλά και οι διχογνωμίες που προκύπτουν στην πράξη (αποτέλεσμα αντικρουόμενων ιδεολογιών και μεταβαλλόμενων πολιτικών συμφερόντων) όταν επιχειρείται να ορισθεί νομικά ο Εβραίος, ο εθνοτικά Γερμανός ή Έλληνας, ο Ρώσος «συμπατριώτης».

Η μετανάστευση των διασπορών προς τα εθνικά κέντρα προσεγγίζεται κατά βάση ως τεκμήριο της πολιτισμικής (*ethnic*) αυτό-πρόσληψης των συγκεκριμένων κρατών. Η διαμόρφωση του Εβραϊκού, Γερμανικού και Ελληνικού έθνους πριν τη δημιουργία του αντίστοιχου κράτους και με όρια ευρύτερα της αντίστοιχης επικράτειας, η πρόσκληση για μετανάστευση αποκλειστικά και μόνο προς τους ομοεθνείς τους, το *jus sanguinis* των Δικαίων Ιθαγένειας συνηγορούν, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, υπέρ του εθνοπολιτισμικού χαρακτήρα των εν λόγω κρατών. Ωστόσο, η τήρηση έστω των ελάχιστων φιλελεύθερων, δημοκρατικών αρχών (π.χ. ατομικά δικαιώματα, σεβασμός του Νόμου, κοινοβουλευτισμός), η ύπαρξη ανταγωνιστικών εθνοτικών ομάδων μέσα στα εδαφικά όρια ενός κράτους και τα ίδια τα κρατικά συμφέροντα (ανάγκη κοινωνικής συνοχής) μπορούν να θέσουν σε αμφισβήτηση, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τον *ethnic* χαρακτήρα του αφήνοντας περιθώρια για υιοθέτηση πολιτικών (*civic*) στοιχείων.⁶²⁵ Η περίπτωση της Ρωσίας είναι χαρακτηριστική της δυσκολίας επακριβούς χαρακτηρισμού της ως *ethnic* ή *civic*. Αν και η ίδια αυτοπροσδιορίζεται ως «πατρίδα» και «προστάτης» των εθνοτικών Ρώσων οι οποίοι ζουν στις ανεξάρτητες Δημοκρατίες, παρείχε μετά το 1992 και έως το 2000 σε όλους τους πολίτες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης τη δυνατότητα απόκτησης της ρωσικής ιθαγένειας ανεξαρτήτως της εθνοτικής τους καταγωγής και της Δημοκρατίας προέλευσής τους. Σύντομης διάρκειας ήταν επίσης στην ίδια χώρα και το στάτους του «ακούσιου μετανάστη» και τα προνόμια που αναγνώριζε σε όσους ενέπιπταν σ' αυτή την κατηγορία.

⁶²⁴ Σύμφωνα με τον ορισμό του Max Weber «εθνοτική ομάδα είναι μια ομάδα ανθρώπων οι οποίοι επί τη βάσει των κοινών εξωτερικών συνηθειών ή εθίμων ή και των δύο ή λόγω των αναμνήσεων του αποικισμού ή της μετανάστευσης μοιράζονται την υποκειμενική πεποίθηση της κοινής καταγωγής... είτε υφίσταται η αντικειμενική συγγένεια αίματος είτε όχι». Παρατίθεται στο Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 4. Για τον προβληματισμό πάνω στην εθνότητα βλ. Στο *ίδιο*, σ. 3-8.

⁶²⁵ Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 159-160.

Η αντιπαράθεση civic και ethnic έθνους είναι. αναμφισβήτητα. έντονα επηρεασμένη από τη σύγκριση του Γαλλικού και του Γερμανικού παραδείγματος.⁶²⁶ εκπροσώπων των «πρωτογενών» και των «δευτερογενών» εθνικισμών αντίστοιχα.⁶²⁷ Ταυτιζόμενη με τον ορθολογισμό (αξίες Διαφωτισμού και Επανάστασης), τον βολονταρισμό (ελεύθερη ταύτιση ατόμου με το έθνος), τη συνεργατικότητα (το έθνος ως σύμπραξη όσων ζουν σε μια κοινή εδαφική περιοχή. κάτω από την ίδια κυβέρνηση και τους ίδιους νόμους) και τις συγκεντρωτικές κρατικές δομές (βλ. ισχυροποίηση δυτικών δυναστικών κρατών από 15^ο έως 18^ο αι), το εδαφικό «πολιτικό» έθνος εκλαμβάνεται ως νομιμοφροσύνη των ισότιμων πολιτών προς το κράτος και τους πολιτικούς του θεσμούς. Απέναντι σ' αυτά τα κράτη-έθνη (*Staatsnation*) της Δύσης θα προβληθούν ως εναλλακτικό και ύστερο χρονικά μοντέλο τα έθνη-κράτη (*Kulturnation*) της Κεντροανατολικής Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου. Εδώ, η πολιτική αλληλεγγύη πηγάζει από μια προ-πολιτική συλλογική ενότητα, το «γενεαλογικό» έθνος, το οποίο σφυρηλατήθηκε μέσα σε πολυεθνικές αυτοκρατορίες. Επηρεασμένη από το ρομαντικό κίνημα, η δεύτερη αυτή οργανική και μυστικιστική εκδοχή δίνει έμφαση στα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά (γλώσσα, θρησκεία, παραδόσεις) και θεωρεί το ανήκειν στο έθνος ντετερμινιστικό.⁶²⁸

Αν και το σχήμα αυτών των δύο ανταγωνιστικών μοντέλων, επηρεασμένο από την τυπολογία του Hans Kohn,⁶²⁹ εμφανίζεται ιδιαίτερος ανθεκτικό σήμερα, δέχεται παράλληλα έντονη κριτική αφού ο συγκεκριμένος δυισμός φαίνεται να ενυπάρχει σε οποιονδήποτε εθνικισμό. Πράγματι, όλα τα έθνη φέρουν τόσο το «πολιτισμικό» (ethnic) όσο και το «στοιχείο του πολίτη» (civic) σε ποικίλες μορφές και ισορροπίες, και μέσα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.⁶³⁰ Κάθε έθνος ορίζεται κατ' αρχάς βάσει της καταγωγής και της ιστορικής του προέλευσης, γεγονός άλλωστε που το διαφοροποιεί από άλλες εναλλακτικές και συχνά ανταγωνιστικές ταυτότητες (ταξική, ηλικιακή, έμφυλη). Κάθε «φαντασιακή κοινότητα» όμως διακρίνεται και από το πολιτικό στοιχείο (με την έννοια του βολονταριστικού και συμβολαιικού χαρακτήρα) εφόσον αποτελεί συνένωση άγνωστων ατόμων η οποία υπερβαίνει τους άμεσους

⁶²⁶ R. Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, ό.π.

⁶²⁷ Π. Ε. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, ό.π., σ. 76-80.

⁶²⁸ S. Woolf, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, ό.π., σ. 21-22, 27-30, 41-45· A. D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, ό.π., σ. 23-28· C. Calhoun, *Nations matter...*, ό.π., σ. 41-45.

⁶²⁹ Για ένα σχολιασμό πάνω στην τυπολογία του Hans Kohn βλ. C. Calhoun, ό.π., σ. 117-146.

⁶³⁰ A. D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, ό.π., σ. 29-30.

συγγενικούς δεσμούς.⁶³¹ Η Γαλλία και η Γερμανία για παράδειγμα, χώρες εξίσου μεταναστευτικές, παραδοσιακά όμως αντιθετικές ως προς την εθνική ιδεολογία (*civis vs. ethnic*) και το Δίκαιο Ιθαγένειας (*ius soli vs. ius sanguinis*), εμφανίζονται τελικά η μεν πρώτη να δυσκολεύεται να ενσωματώσει τους μουσουλμάνους πολίτες της, ενώ η δεύτερη να τροποποιεί μετά το 2000 τη μεταναστευτική της πολιτική περικόπτοντας τα προνόμια των εθνοτικά Γερμανών και διευκολύνοντας την πολιτογράφηση της «δεύτερης γενιάς» των αλλογενών μεταναστών. Πίσω από τη ρητορεία, λοιπόν, του συμπεριληπτικού «πολιτικού» εθνικισμού και της φιλελεύθερης ουδετερότητας υποβόσκουν συχνά φυλετικοί ορισμοί του «σωστού» πολίτη και ευνοημένες εθνοπολιτισμικές παραδόσεις.⁶³² Το να επιμένει κάποιος στον αυστηρό προσδιορισμό ενός έθνους ως *civis* ή *ethnic* σημαίνει τελικά προσέγγιση των κοινωνικών ομάδων ως ουσιοποιημένων οντοτήτων, ως εσωτερικά ομοιογενών και εξωτερικά περιχαρακωμένων αιώνιων συλλογικοτήτων.⁶³³

Ο προβληματισμός συνεπώς μετατίθεται από την πλασματική συμμετρία μεταξύ συγκεκριμένων τύπων εθνικού κράτους και μεταναστευτικών πολιτικών στη συμβατότητα φιλελεύθερου κράτους και επιλεκτικής μεταναστευτικής πολιτικής.⁶³⁴ Η εθνοτική μετανάστευση ως μέτρο θετικής δράσης έχει πράγματι αρχίσει να εγείρει αμφισβητήσεις και αντιρρήσεις στους νομικούς, πολιτικούς και ακαδημαϊκούς κύκλους στο εσωτερικό των ίδιων των κρατών ως προς το βαθμό νομιμότητάς της μέσα σε φιλελεύθερες, εθνοτικά πλουραλιστικές κοινωνίες που διακηρύττουν τις αρχές της ισότητας και της δημόσιας ουδετερότητας. Αν και φαινομενικά δεν δημιουργεί αποκλεισμούς όπως η αρνητική φυλετική επιλεκτικότητα που εφάρμοσαν οι χώρες του Νέου Κόσμου στο πρώτο κυρίως μισό του 20^ο αιώνα εις βάρος των Ασιατών μεταναστών (πρακτική που απαξιώθηκε από τους διεθνείς θεσμούς μετά το Ναζισμό και το Ολοκαύτωμα), εντούτοις, σε μια Ευρώπη με απαγορευτικές πολιτικές εισόδου και εγκατάστασης για τους οικονομικούς μετανάστες, η προτεραιότητα που δίνεται στους ομογενείς ισοδυναμεί με έμμεση απόρριψη άλλων μεταναστευτικών ομάδων και με κοινωνικό παραγκωνισμό στο εσωτερικό του κράτους μειονοτικών

⁶³¹ Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 17.

⁶³² C. Calhoun, *Nations matter...*, *ό.π.*, σ. 42.

⁶³³ Σ' αυτή την περίπτωση υποπίπτει κάποιος στην πλάνη που ο Brubaker ονομάζει «πραγματικότητα της ομάδας» (*realism of the group*), δηλαδή «στην κοινωνική οντολογία που μας οδηγεί να συζητάμε και να γράφουμε για τις εθνοτικές ομάδες και τα έθνη σαν πραγματικές οντότητες, σαν κοινότητες, σαν ουσιοποιημένες, αιώνιες, εσωτερικά ομοιογενείς και εξωτερικά οριοθετημένες συλλογικότητες». Παρατίθεται στο Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 16.

⁶³⁴ Στο ίδιο, σ. 18-23, 27-29, 158-161, 223-224.

πληθυσμών. Έτσι, η γενναιόδωρη υποδοχή του γερμανικού κράτους προς τους εθνοτικά Γερμανούς, όπως και της Ελλάδας προς τους δικούς της ομογενείς από την πρώην Σοβιετική Ένωση και την Αλβανία, αποτελεί πρόκληση για τις μεταναστευτικές κοινότητες των Τούρκων πρώην «φιλοξενούμενων εργατών» και των Βαλκάνιων μεταναστών αντίστοιχα, για τους οποίους εξακολουθούν να ισχύουν αυστηρές προϋποθέσεις πολιτογράφησης. Στην περίπτωση του Ισραήλ, η aliyah ως θετική δράση προς τον απανταχού διωκόμενο εβραϊκό πληθυσμό δημιουργεί ακόμα μεγαλύτερες αντιδράσεις εφόσον αποκαθιστά ιστορικές αδικίες, προκαλώντας όμως νέους αποκλεισμούς εις βάρος των Παλαιστινίων, πληθυσμών οι οποίοι άλλωστε δεν ευθύνονταν για αυτές. Μάλιστα, από τη στιγμή που η έννοια της «δίωξης» έχει ενσωματωθεί στην εθνική ιστορία του ίδιου του ισραηλινού κράτους λόγω της ασταθούς γεωπολιτικής κατάστασής του και όχι απλώς σ' εκείνη της εβραϊκής διασποράς, δεν διαφαίνεται στο μέλλον το ενδεχόμενο τερματισμού της εθνοτικής μετανάστευσης, κάτι που υπαγορεύει η λογική της εφαρμογής κάθε θετικής δράσης. Αντίθετα, η Γερμανία μετά την ενοποίηση και τη σταθεροποίηση των συνόρων της, άρα την πλήρη επανόρθωση των συνεπειών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην κομμουνιστική Ανατολή, έχει θέσει αυστηρά χρονικά και εδαφικά όρια ισχύος της κατηγορίας των aussiedlers.

Το εθνικό κράτος, λοιπόν, περισσότερο φιλελεύθερο και εμφανώς ετερογενές στην εποχή της έντονης διασυννοριακής κινητικότητας, μετασχηματίζεται υπό την ταυτόχρονη επιρροή δύο αντίρροπων δυνάμεων. Ως εδαφική ενότητα «από-εθνοτικοποιείται» (*de-ethnicization*), χάνει πολλές από τις αποκλειστικές λειτουργίες του ενώ αδυνατεί να επιβάλλει στο πολυεθνοτικό εσωτερικό του την εθνική ταυτότητα με απόλυτους όρους. Ακόμα και αν διατηρεί επίσημα το μεταναστευτικό έλεγχο στα σύνορα, εγκαταλείπει σταδιακά το εθνικό αφομοιωτικό αφήγημα υπέρ μιας περισσότερο «πολυπολιτισμικής» προσέγγισης της κοινωνίας, υιοθετώντας στοιχεία εδαφικότητας (*ius soli*) στο δίκαιο Ιθαγένειας, αναγνωρίζοντας τις πολλαπλές ταυτότητες και τους δεσμούς του πολίτη μέσα από την καθιέρωση της διπλής ιθαγένειας, εφαρμόζοντας μια νέα αμφίδρομη διαδικασία ενσωμάτωσης του μετανάστη στο νέο περιβάλλον. Μέσα στα πλαίσια αυτής της λογικής οι προϋποθέσεις ένταξης αρχίζουν να περιορίζονται στην εκμάθηση της επίσημης

γλώσσας του κράτους, και αυτό για λειτουργικούς κυρίως λόγους (είσοδο στην αγορά εργασίας), καθώς επίσης στο σεβασμό των δημοκρατικών-φιλελεύθερων αξιών.⁶³⁵

Από την άλλη πλευρά, το σύγχρονο κράτος ως κοινότητα καταγωγής «επαν-εθνοτικοποιείται» (*re-ethnicization*) συσφίγγοντας τους δεσμούς του με τα αποκομμένα μέλη του έθνους είτε αυτά ανήκουν στην ιστορική διασπορά είτε στις νεώτερες μεταναστευτικές κοινότητες.⁶³⁶ Υποβαθμισμένες μέχρι πρόσφατα τόσο στον ακαδημαϊκό όσο και στον πολιτικό χώρο οι διασυνδέσεις των «πατρίδων» με τη μεταναστευτική και διασπορική διαδικασία, επαναπροσεγγίζονται σήμερα ως καθοριστικές για την αναμόρφωση του πεδίου δράσης του έθνους κράτους μέσα από τις ρητορικές και τις πολιτικές ταυτότητας που αυτό αναπτύσσει με τους ομοεθνείς του.⁶³⁷ Η διατήρηση ή η ανάκτηση της ιθαγένειας από τους απογόνους των αποδήμων, *iure sanguinis*, ακόμα και στην περίπτωση πολιτικών (civic) εθνών (βλ. Γαλλία) μετά την άρση της δυσπιστίας από τα περισσότερα κράτη στη διπλή ιθαγένεια,⁶³⁸ η δημιουργία θεσμών και δεσμών με τους απανταχού εθνοτικούς πληθυσμούς (Συμβούλια Αποδήμων, εξω-εδαφικά πολιτικά δικαιώματα, κοινοβουλευτική και ευρωπαϊκή εκπροσώπηση αποδήμων),⁶³⁹ η υπεράσπιση του τίτλου «εθνοτική πατρίδα» (*Kin-state*) από τα εθνικά κράτη με την αποκλειστικότητα της ονοματοθέτησης «διασπορών», την πρόσκληση για παλιννόστηση ή την ενδυνάμωση των πολιτισμικών, οικονομικών σχέσεων με τις εθνικές μειονότητες, μαρτυρούν την προσαρμοστικότητα του φιλελεύθερου εθνικού κράτους στις νέες διεθνείς συνθήκες και τελικά τις αντοχές του έθνους παρά τις όποιες μεταβολές στον ορισμό του.⁶⁴⁰

Το «από-εδαφοποιημένο» (*de-territorialized*) έθνος (μερική αποσύνδεση επικράτειας, εθνικής ταυτότητας και ιθαγένειας) ή κατά άλλους

⁶³⁵ Στο ίδιο, σ. 227-240.

⁶³⁶ Στο ίδιο, σ. 240-250.

⁶³⁷ E. Ostergaard-Nielsen, "International migration and sending countries: key issues and themes", στο E. Ostergaard-Nielsen (επιμ.), *International migration and sending countries: Perceptions, policies and transnational relations*, Basingstoke, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2003, σ. 3-4.

⁶³⁸ Παραδοσιακά, η διπλή ιθαγένεια αντιμετωπιζόταν επιφυλακτικά μέσα στο διεθνές σύστημα των εθνικών κρατών λόγω της υποψίας από την πλευρά των κρατών υποδοχής περί διπλών ανταγωνιστικών δεσμών των μεταναστών. Αλλά και για τα κράτη αποστολής, κυρίως όταν αυτά αποτελούσαν νεοσύστατα εθνικά κράτη (βλ. Αυτοκρατορική Γερμανία ή μέχρι πρόσφατα Μεξικό και Τουρκία), οι απόδημοι χαρακτηρίζονταν συχνά «προδοτές» της εθνικής υπόθεσης. Η νέα τάση ανοχής της διπλής υπηκοότητας θα εκφραστεί και σε επίπεδο ΕΕ αφού το Συμβούλιο της Ευρώπης προτρέπει από το 1997 τα κράτη-μέλη να τροποποιήσουν τα συντάγματά τους προκειμένου να εμποδίζουν την απώλεια της πρώτης υπηκοότητας των αποδήμων τους. Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 234-236, 242.

⁶³⁹ Για τη διατήρηση των εθνοτικών δεσμών από απόσταση βλ. ενδεικτικά παραδείγματα από την Ευρώπη, την Ασία, τη Λατινική Αμερική στο St. Dufoix, *Les Diasporas*, *ό.π.*, σ. 94-106.

⁶⁴⁰ Λ. Βεντούρα, «Διασπορά. Παγκοσμιοποίηση και Συλλογικότητες», *ό.π.*, σ. 33.

«επανεδαφοποιημένο» (*re-territorialized*) έθνος (επανετάξη των ομοεθνών στις λειτουργίες του κράτους, δηλαδή, στην εθνική οικονομία, την πολιτική ζωή, τις κοινωνικές σχέσεις) αποτελεί τελικά ακόμα ένα αντεπιχείρημα στο μετα-εθνικό λόγο (discourse) που θέλει τους υπερεθνικούς θεσμούς και τις πανανθρώπινες αξίες και όχι το παραδοσιακό εθνικό κράτος να εγγυώνται τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του σύγχρονου πολίτη.⁶⁴¹

⁶⁴¹ E. Ostergaard-Nielsen. *ό.π.*. σ. 20-22.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

Εθνοτική μεταναστευτική πολιτική: συνοπτικές παρατηρήσεις.

Η συνεξέταση των πολιτικών των τεσσάρων περιπτώσεων παρουσίασε ομοιότητες ως προς την πρόσληψη και την κρατική διαχείριση του φαινομένου της εθνοτικής μετανάστευσης αλλά και διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με το βάρος του ιστορικού παρελθόντος σε κάθε κράτος (τόσο με την ιδιαίτερη ιστορική του διαδρομή όσο και με την ερμηνεία αυτής από τα μέλη του έθνους-κράτους), τις οικονομικές του δυνατότητες, τη γεωπολιτική του θέση, τις επιταγές της εσωτερικής και εξωτερικής του πολιτικής, παράμετροι που καθιστούν τελικά αυθαίρετες τις όποιες γενικεύσεις και απλουστευτικές τις ομαδοποιήσεις. Η καταγραφή συμπερασμάτων, λοιπόν, μπορεί να αφορά περισσότερο σε κοινές τάσεις και όχι σε ταυτόσημες συμπεριφορές των κρατών, σε βασικά χαρακτηριστικά των φαινομένων και όχι σε ακριβή επανάληψή τους, στην πολυπλοκότητα και ιστορικότητα των ζητημάτων και όχι στην ουσιοκρατική θεώρησή τους.

Καταρχάς, η εθνοτική μετανάστευση αποτελεί μια ειδική κατηγορία μετακίνησης πληθυσμών: *ιδεολογικά φορτισμένη λόγω του βάρους της εθνότητας στην ενεργοποίηση και πραγματοποίησή της, προνομιακή χάρη στα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά προνόμια που εξασφαλίζει, μη επιλεκτική ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά (ηλικία, φύλο, δεξιότητες) των μετακινούμενων πληθυσμών της.* Ωστόσο, αυτή η κατά βάση οικογενειακή μετακίνηση υπόκειται στις ίδιες οικονομικές και κοινωνικές προκλήσεις με εκείνες της κλασικής μετανάστευσης. Πέρα, δηλαδή, από τις εθνο-πολιτισμικές διαστάσεις της (τους κοινούς δεσμούς και το ηθικό χρέος της πατρίδας προς τα μέλη του έθνους), υπάρχουν ατομικά σχέδια βελτίωσης των όρων ζωής που όμως προσκρούουν σε προβλήματα ένταξης στην αγορά εργασίας και πραγματικής ενσωμάτωσης σε μια διαφορετική κοινωνία υποδοχής.⁶⁴²

Η εθνοτική μετανάστευση της δεκαετίας του 1990 πρέπει να κατανοηθεί στο συσχετισμό της όχι μόνο με τις σαρωτικές αλλαγές που έπληξαν τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού αλλά και με τις συγκυρίες που αφορούσαν τα ίδια τα συγγενή κράτη και την παγκόσμια πραγματικότητα. Το Ισραήλ, κράτος που οικοδομήθηκε εξ'

⁶⁴² R. Ohliger, R. Münz, "Diasporas and Ethnic Migrants in Twentieth-Century Europe...", *ό.π.*, σ. 14-15.

ολοκλήρου μέσα από την εβραϊκή μετανάστευση (βλ. σιωνιστική ιδεολογία) και που συνεχίζει ακόμα και σήμερα να εξαρτά την επιβίωσή του και τη νομιμοποίησή του από την *aliyah* (βλ. αραβοϊσραηλινή διαμάχη). χαιρέτισε το πολυαναμενόμενο άνοιγμα των σοβιετικών συνόρων ως ευκαιρία πραγματοποίησης της *aliyah revaha* (της μετανάστευσης ευημερίας) τηρώντας μια συνεπή και γενναιόδωρη πολιτική υποδοχής απέναντι στους ομοεθνείς του. Στη Γερμανία, η θεσμοθετημένη από την ψυχροπολεμική περίοδο κατηγορία των *aussiedlers*, των «διωκόμενων από τον κομμουνισμό ομοεθνών», απέκτησε ουσιαστικά ισχύ μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού και την άρση των απαγορεύσεων εξόδου, η διευθέτηση όμως του «εθνικού ζητήματος» (ενοποίηση των δύο τμημάτων της) δεν νομιμοποιούσε πλέον τις προνομιακές πολιτικές. Σε μια περίοδο παράλληλων πιέσεων της «πολυπολιτισμικότητας» και του φιλελευθερισμού αλλά και συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους οι *Spätaussiedlers* της δεκαετίας του '90 θα αρχίσουν να παραγκωνίζονται στην πολιτική ατζέντα υπέρ μιας εξορθολογισμένης μεταναστευτικής πολιτικής η οποία θα απελευθερώνει σταδιακά τη διαδικασία πολιτογράφησης των αλλογενών μεταναστών. Στην Ελλάδα, τα πολιτικά σκάνδαλα, η ιδεολογική κρίση και οι εντάσεις σε διακρατικό επίπεδο στο Βαλκανικό χώρο (βλ. «μακεδονικό ζήτημα» στις αρχές του 1990) δημιούργησαν γόνιμο έδαφος για την έξαρση του εθνικισμού στη χώρα τόσο σε πολιτικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο κοινής γνώμης, για τη θερμή υποδοχή της «ποντιακής» ομογένειας από τους κρατικούς φορείς και τη διασύνδεση της παρουσίας της με την τόνωση της «ελληνικότητας». Τέλος, η προσφυγή της Ρωσίας στην πολιτισμική-συμβολική δύναμη της ρωσικής διασποράς, πρέπει να συσχετισθεί με την οικονομική αστάθεια και τον πολιτικό αποπροσανατολισμό της μεταβατικής δεκαετίας του 1990, την αναζήτηση ιδεολογικών ερεισμάτων για τον επαναπροσδιορισμό των ορίων της εθνικής ταυτότητας και ευκαιριών για την άσκηση εξωτερικής πολιτικής στο χώρο της Ευρασίας.

Σε μια περίοδο που πολλά κράτη παγκοσμίως διευρύνουν τα όρια των εθνών τους πέραν της επικράτειάς τους, η λογική στην οποία υπάγονται οι εθνοτικές προνομιακές πολιτικές των τεσσάρων συγκεκριμένων κρατών (ταυτιζόμενων με τον ευρύτερο χώρο της Ευρώπης) είναι αναμφίβολα επηρεασμένη πρωτίστως από το εθνικό ιδεολόγημα της ιστορικής-πολιτισμικής κοινότητας και του ηθικού χρέους της πατρίδας να διασφαλίσει τους δεσμούς της με τους ομοεθνείς και να τους προστατέψει όταν εκείνοι διώκονται. Στους Νόμους της Επιστροφής προτάσσονται

δηλαδή τα δικαιώματα των ομοεθνών και όχι οι υποχρεώσεις τους, η ιστορική ευθύνη των κρατών και όχι τα συμφέροντά τους.⁶⁴³ Όσο, λοιπόν, και αν η πρόσκληση για «παλιννόστηση» των διασπορών εργαλειοποιήθηκε⁶⁴⁴ για να εξυπηρετήσει συγκεκριμένες πολιτικές βλέψεις και εθνικά συμφέροντα των κρατών (βλ. π.χ. δημογραφικές ανάγκες στο Ισραήλ, τη Ρωσία και την Ελλάδα), δεν υπαγορεύτηκε από οικονομικές ανάγκες, όπως συνέβη για παράδειγμα στην Ασία (Ιαπωνία, Ταϊβάν, Κίνα, Κορέα) και τη Λατινική Αμερική (Μεξικό) ούτε συνδέθηκε με συγκεκριμένες προϋποθέσεις, όπως επαγγελματικές δεξιότητες (πέρα από αυτή της γλώσσας) και επενδυτικές πρωτοβουλίες από την πλευρά των ομοεθνών.⁶⁴⁵ Στη Γερμανία, η συμμετοχή των *Vetriebernes* στην οικονομική ανοικοδόμηση της χώρας μπορεί να υπήρξε καθοριστική ενώ στην Ελλάδα, το σχέδιο εγκατάστασης των «Ρωσοποντίων» στη Θράκη να απέβλεπε μακροπρόθεσμα και στην οικονομική αναζωογόνηση της περιοχής, όμως τα οικονομικά οφέλη, όταν τελικά αυτά επιδιώχτηκαν, αναζητήθηκαν στις ίδιες τις χώρες διαβίωσής τους και συνδέθηκαν με την παραμονή τους σ' αυτές και όχι με την «παλιννόστησή» τους.

Πράγματι, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, Γερμανία, Ελλάδα και Ρωσία συνειδητοποιώντας τη δυσκολία και το κόστος ενσωμάτωσης των προλεταριοποιημένων ομογενών, προσανατολίστηκαν σε νέες πολιτικές συγκράτησης των ομογενών στις εστίες τους (δημιουργία υποδομών και κινήτρων μόνιμης εγκατάστασης και απασχόλησης), διασφάλισης των μειονοτικών δικαιωμάτων τους, ενίσχυσης του πολιτισμικού κεφαλαίου των κοινοτήτων τους (αποστολή εκπαιδευτικών και βιβλίων για την τόνωση της γλώσσας) και αξιοποίησης των εθνοτικών δικτύων τους για διείσδυση στο σημαντικό ενεργειακά, πολιτικά και επιχειρηματικά χώρο της Κεντρικής Ασίας. Στα πλαίσια της επανεκτίμησης των υπηρεσιών που μπορεί να εξασφαλίσει το εθνικό κράτος από τη διασπορά του, το έθνος όχι απλώς από-εδαφοποιήθηκε αλλά και οικουμενικοποιήθηκε. Ο «απανταχού»

⁶⁴³ Ch. Joppke, *Selecting by origin. Ethnic migration in the liberal state*, ό.π., σ. 23-25· A. de Tinguy, "Ethnic Migrations of the 1990s from and to the Successor States of the Former Soviet Union: 'Repatriation' or Privileged Migration?", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants...*, ό.π., σ. 116-119.

⁶⁴⁴ Τα κίνητρα των διασπορικών πολιτικών μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις γενικά κατηγορίες: την αποκόμιση υλικών-οικονομικών κερδών, τη δημιουργία ή διατήρηση της πολιτικής νομιμότητας στο εσωτερικό της χώρας ή διεθνώς, την αξιοποίηση των ομογενών ως πολιτισμικού-γλωσσικού κεφαλαίου για τον επανα-καθορισμό των ορίων της εθνικής ταυτότητας. Βλ. M. A. Waterbury, "Bridging the Divide: Towards a comparative framework for understanding kinstate and migrant sending-state diaspora politics", ό.π., σ. 12.

⁶⁴⁵ Για τη σύγκριση της εθνοτικής μεταναστευτικής πολιτικής μεταξύ Ασίας και Ευρώπης βλ. J. D. Skrentny, St. Chan, J. Fox, D. Kim, "Defining nations in Asia and Europe: A comparative analysis of ethnic return migration policy". *IMR* 41. 4, 2007, σ. 793-825.

ή «Οικουμενικός Ελληνισμός», ο «Ρωσικός κόσμος» (όπως ακριβώς στην Αυτοκρατορική Γερμανία η έννοια της *Volksgemeinschaft*) αποτελούν πλέον τη νέα διευρυμένη σύλληψη της ομογένειας η οποία περιλαμβάνει και τις πλούσιες μεταναστευτικές κοινότητες της Δύσης με τις οποίες Ελλάδα και Ρωσία επιχειρούν να αναπτύξουν οικονομικούς, πολιτικούς, πολιτισμικούς και κοινωνικούς δεσμούς κατά το πετυχημένο σήμερα πρότυπο της εβραϊκής διασποράς.

Οι κρατικές πολιτικές πάντως δεν είναι συνεκτικές στο εσωτερικό τους ούτε σταθερές στο χρόνο αλλά και ούτε συνεπείς σε σχέση με τις ιδεολογικές αρχές που υπηρετούν. Κατακερματίζουν την υποστασιοποιημένη ομογένεια συνεχώς με νομικές κατηγοριοποιήσεις (βλ. «Βορειοηπειρώτες» και «παλιννοστούντες» στην Ελλάδα. *Vetriebenes, aussiedlers* και *Spätaussiedlers* στη Γερμανία. «ακούσιοι» και «εκούσιοι» μετανάστες στη Ρωσία) και διαφοροποιημένα προνόμια (βλ. Δελτίο Ταυτότητας Ομογενούς στους Έλληνες της Αλβανίας, ελληνική ιθαγένεια σε εκείνους από την πρώην Σοβιετική Ένωση, «άμεση ένταξη» των Ρωσοεβραίων όχι όμως και των Αιθιόπων ή παλαιότερα των *Mizrahi olim* στο Ισραήλ), μεταβάλλουν τους στόχους τους (από την «παλιννόστηση» στη μόνιμη παραμονή των ομοεθνών στις χώρες όπου ζουν) και παρά τη ρητορεία περί «αμφίδρομων σχέσεων» επιδιώκουν τη στράτευση της ομογένειας υπέρ των «εθνικών» συμφερόντων.⁶⁴⁶

Με εξαίρεση το Ισραήλ, το οποίο, διαθέτοντας πλούσια εμπειρία από τα μεταναστευτικά ρεύματα του παρελθόντος, γνώσεις για τα κοινωνικο-πολιτισμικά γνωρίσματα της νέας *aliyah* και διαμορφωμένη πολιτική υποδοχής των *Ashkenazim* ομοεθνών από τη δεκαετία του 1970, τάχθηκε υπέρ μιας «laissez faire» πολιτικής απορρόφησης (πρόγραμμα «άμεσης ένταξης»-ελεύθερης δηλαδή εγκατάστασης και γενναιόδωρο «πακέτο υπηρεσιών»), τα υπόλοιπα κράτη ακολούθησαν την πατερναλιστική επιλογή της κατεύθυνσης των ομογενών σε συγκεκριμένες περιοχές (συνοριακούς νομούς στην Ελλάδα, αγροτικές και αραιοκατοικημένες *oblasts* της Κεντρικής Ρωσίας και της Άπω Ανατολής στη Ρωσία, σε διάφορα ομόσπονδα κρατίδια βάσει ποσόστωσης στη Γερμανία) και τομείς απασχόλησης (αγροτικό τομέα) στοχεύοντας στην εξυπηρέτηση δημογραφικών, οικονομικών, κοινωνικών αναγκών. Πάντως, και στα τρία κράτη όταν έγινε αντύληπτό πόσο επιδεινώνονταν οι όροι επιβίωσής τους, οι κατευθυνόμενες πολιτικές αντικαταστάθηκαν από την αυτό-

⁶⁴⁶ Λ. Βεντούρα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια: 1974-2001», *ό.π.*.

διαχειριζόμενη εγκατάσταση με σαφώς όμως περικομμένες τις κρατικές επιχορηγήσεις.

Ιθαγένεια, οικονομικές παροχές (ενίσχυση για τα μεταφορικά έξοδα, την κάλυψη τρεχουσών αναγκών και αργότερα για την ανάληψη επαγγελματικών δραστηριοτήτων, οικογενειακά βοηθήματα, επιδόματα ανεργίας), στεγαστικά μέτρα (φιλοξενία, προσωρινή και αργότερα μόνιμη εγκατάσταση σε ενοικιαζόμενα και ιδιόκτητα σπίτια), πληροφόρηση-επιμόρφωση (επαγγελματική κατάρτιση, νομική συμπαράσταση, εκμάθηση γλώσσας, παροχή πρακτικών πληροφοριών), υγειονομική περίθαλψη, ελάχιστη συνταξιοδοτική κάλυψη (όταν η μεταφορά των συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων δεν καθίσταται εφικτή), αναγνώριση πανεπιστημιακών τίτλων και ευνοϊκή πρόσβαση στα εγχώρια Πανεπιστήμια ή και σε κάποιες περιπτώσεις διορισμός στο δημόσιο είναι τα προνόμια στα οποία μπορούν να προσβλέπουν οι «παλιννοστούντες» στο Ισραήλ, τη Γερμανία, τη Ρωσία, την Ελλάδα, με διαφοροποιήσεις που αφορούν στο ύψος και τη διάρκεια των παροχών.⁶⁴⁷ Πάντως, ακριβώς επειδή στην εθνοτική μετανάστευση τα προνόμια λειτουργούν ως pull factor, τα κοινωνικά δίκτυα δείχνουν να παίζουν μικρότερο ρόλο στην ενεργοποίησή της σε σχέση με την κλασική οικονομική μετανάστευση. Ωστόσο, και σ' αυτή την περίπτωση, μετά την εγκατάσταση και την απογοήτευση από τις κρατικές παροχές, οι εθνομετανάστες καταφεύγουν σε συγγενικά και φιλικά δίκτυα προκειμένου να πετύχουν τους καλύτερους δυνατούς όρους διαβίωσης.⁶⁴⁸ Η Ρωσία, περιοχή με παράδοση στις κρατικές πολιτικές μετακίνησης πληθυσμών (βλ. τσαρικό και σοβιετικό παρελθόν), είναι παραδόξως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα συσπείρωσης των «παλιννοστούντων» ομογενών, αυτό-οργάνωσης και δραστηριοποίησής τους μέσα από ομογενειακές οργανώσεις και ΜΚΟ για την αναπλήρωση των κρατικών ανεπαρειών. Η ομάδα επίσης των «Βορειοηπειρωτών» η οποία αποκλείστηκε από υλικές παροχές για «εθνικούς» λόγους, κινήθηκε περισσότερο βάσει των δικτύων της και τελικά δείχνει να πέτυχε μεγαλύτερη κοινωνική και οικονομική ανέλιξη από τους ευνοημένους κρατικά Ρωσοποντίους.⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ Για μια συνοπτική παρουσίαση των κρατικών πολιτικών βλ. A. de Tinguy, "Ethnic Migrations of the 1990s from and to the Successor States of the Former Soviet Union...". *ό.π.*, σ. 119- 121.

⁶⁴⁸ R. Brubaker. "Migrations of ethnic unmixing in the 'New Europe'". *ό.π.*, σ. 1053.

⁶⁴⁹ Σ' αυτό συνέβαλε η καλύτερη γνώση της ελληνικής γλώσσας, όπως και η εξοικείωσή τους με την οικονομική και κοινωνική νοοτροπία στην Ελλάδα. βλ. P. Φακιολάς, «Η ενσωμάτωση των ελληνοποντίων στην ελληνική κοινωνία». *ό.π.*, σ. 140' Μ. Παύλου, «Οι Έλληνες της Αλβανίας στην Ελλάδα» στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 304-308.

Και στις τέσσερις περιπτώσεις οι ομογενείς εντάχθηκαν συμβολικά στο έθνος μέσα από τις επίσημες πράξεις ορισμού τους, τον πολιτικό λόγο (discourse), τα υλικά προνόμια χωρίς όμως να αποτραπεί η εδραίωση μηχανισμών κοινωνικού αποκλεισμού τους.⁶⁵⁰ Το διαφορετικό ανθρώπινο κεφάλαιο που έφεραν (επαγγελματικές δεξιότητες που δεν αντιστοιχούσαν στις απαιτήσεις της εγχώριας αγοράς εργασίας), οι εμπειρίες τους που προέρχονταν από ξένες πολιτικο-οικονομικές δομές (κομμουνισμός), οι πολιτισμικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες και κυρίως η γλωσσική «από-εθνοτικοποίησή τους», ο ανταγωνισμός με τους «γηγενείς», τις προηγούμενες εθνοτικές ομάδες (βλ. *Vetribenes*, *aussiedlers* και *Spätaussiedlers* στη Γερμανία, *Ashkenazi* και *Mizrahi* Εβραίοι στο Ισραήλ) και τους «αλλογενείς» αλλοδαπούς (βλ. Έλληνες της Αλβανίας και Αλβανούς μετανάστες) σε συνθήκες φιλελεύθερης οικονομίας και συρρικνωμένου Κοινωνικού Κράτους, δυσκόλεψαν τόσο την επαγγελματική τους αποκατάσταση (υψηλά ποσοστά ανεργίας και ετεροαπασχόλησης) όσο και την κοινωνική και πολιτισμική τους ένταξη, καταρρίπτοντας έτσι το ιδεολόγημα της αφομοιωσιμότητάς τους. Το ότι η εθνο-εθνική (ή εθνο-θρησκευτική) ταυτότητά τους αναγνωρίστηκε επίσημα από το εθνικό κράτος και καταγράφηκε στα προσωπικά έγγραφα, δεν σημαίνει ότι επαρκούσε για να επηρεάσει και την κοινωνική πραγματικότητα. Αν και νομικά χαρακτηρίστηκαν Ισραηλινοί, Γερμανοί και Έλληνες αντίστοιχα, οι ομογενείς των τριών κρατών αντιμετωπίστηκαν στην καθημερινότητά τους ως ετερότητες, εξομοιώθηκαν με τους «Ρώσους» λόγω της γλώσσας και της κουλτούρας (βλ. υποτιμητική προσφώνηση «Ρωσοπόντιοι» και *Russlanddeutsche* στην Ελλάδα και τη Γερμανία αντίστοιχα) ή «εθνοποιήθηκαν» ακόμα περισσότερο με βάση τη συγκεκριμένη χώρα προέλευσής τους (π.χ. ως «Καζάκοι», «Γεωργιανοί», «Ουζμπέκοι» κ.ά.).⁶⁵¹ Η περίπτωση των εθνοτικά Ρώσων είναι βέβαια διαφορετική. Η ρωσοφωνία τους, η κοινή κουλτούρα και οι σοβιετικές εμπειρίες επέτρεψαν την κοινωνική και πολιτισμική τους εξομοίωση με τους γηγενείς Ρώσους, η οικονομική ένταξή τους όμως προσέκρουσε στη θεσμική απειρία, την οικονομική κρίση και την πολιτική αστάθεια της χώρας.⁶⁵²

Ο ρόλος του διεθνούς πολιτικού παράγοντα στη διασφάλιση των μειονοτικών δικαιωμάτων είναι γνωστός. Η μελέτη της εθνοτικής μετανάστευσης ανέδειξε τη συμβολή των διεθνών οικονομικών θεσμών στην απορρόφηση πληθυσμών που

⁶⁵⁰ Λ. Βεντούρα, ««Κράτος, έθνος και ομογένεια...» ό.π.

⁶⁵¹ Ε. Βουτυρά, «Μετανάστευση στην πατρίδα», ό.π., σ. 245-246.

⁶⁵² Για μια συνολική αξιολόγηση των κρατικών πολιτικών βλ. A. de Tinguy, "Ethnic Migrations of the 1990s... ό.π., σ. 121-125.

φτάνουν μαζικά στο συγγενές κράτος και με αυξημένες προσδοκίες από αυτό. Η εβραϊκή aliyah 60 χρόνια χρηματοδοτείται από τα ταμεία των πλούσιων εβραϊκών κοινοτήτων της Δύσης (βλ. *Αμερικανική Εβραϊκή Εκκληση* -American Jewish Appeal- και το *Keren Hayesod*) ενώ η απορρόφηση των 12 εκατομμυρίων Γερμανών προσφύγων του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέσα σε λίγες δεκαετίες δεν θα ήταν εφικτή αν δεν υπήρχε η οικονομική στήριξη της Αμερικής. Ομοίως, στη Ρωσία η λειτουργία των ΜΚΟ βασίστηκε στις διεθνείς δωρεές (το Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης, τον Ερυθρό Σταυρό) και στα κεφάλαια της Δύσης τα οποία διείσδυσαν στην ευρύτερη περιοχή κατά τη μεταβατική περίοδο της προεδρίας Γέλτσιν. Κονδύλια προβλέφτηκαν επίσης και από την Ευρωπαϊκή Ένωση για την αποκατάσταση των εθνοτικών μεταναστών της δεκαετίας του 1990 σε Ελλάδα (βλ. χρηματοδότηση ΕΙΥΑΠΟΕ), Γερμανία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Στους παράγοντες, πάντως, που καθορίζουν τα αποτελέσματα των κρατικών πολιτικών θα πρέπει να συνυπολογιστούν: ο ρυθμός και το πλήθος των πληθυσμιακών αφίξεων, η γραφειοκρατική λειτουργία των υπηρεσιών, οι κομματικοί ανταγωνισμοί, η δυνατότητα πολιτικής εκπροσώπησης των ίδιων των ομογενών και άσκησης πίεσης από την πλευρά τους για βελτίωση των μέτρων. Οι εθνοτικές μεταναστεύσεις της δεκαετίας του 1990 υπήρξαν πράγματι μαζικές φτάνοντας στα υψηλότερα αριθμητικά ποσοστά τα έτη 1990-1995 και προκαλώντας δυσκολίες απορρόφησης ακόμα και σε κράτη προετοιμασμένα και έμπειρα, όπως το Ισραήλ (βλ. για παράδειγμα την επιτυχή και γρήγορη ένταξη των ολιγάριθμων Ashkenazi Εβραίων της δεκαετίας του 1970 σε σύγκριση με εκείνους του 1990). Το γεγονός ότι το άνοιγμα των συνόρων απελευθέρωσε παράλληλα ένα τεράστιο κύμα αλλογενών οικονομικών μεταναστών, οι περισσότεροι εκ των οποίων εισήλθαν σε μη νόμιμη κατάσταση, αποτέλεσε πρόσθετη επιβάρυνση για το έργο των κρατικών υπηρεσιών ενώ παράλληλα κατέστησε δύσπιστες τις εθνικές κοινωνίες απέναντι σε πληθυσμούς που ναι μεν παρουσιάζονταν ως ομοεθνείς, έδειχναν όμως να μη διαφέρουν από τους υπόλοιπους μετανάστες. Ο τρόπος επίσης λειτουργίας και στελέχωσης των αρμόδιων υπηρεσιών, η διαφάνεια και το ύψος της χρηματοδότησής τους, ο διασκορπισμός των αρμοδιοτήτων τους σε ποικίλα γραφεία, η υπαγωγή τους σε διάφορα Υπουργεία, ο μεταξύ τους ανταγωνισμός, ο καιροσκοπισμός των ανώτερων υπαλλήλων ακύρωνων και τα πιο φιλόδοξα νομοθετήματα, αίροντας έτσι την εμπιστοσύνη των ομογενών προς την «πατρίδα» και τους θεσμούς της. Στο Ισραήλ, ο καταμερισμός των αρμοδιοτήτων μεταξύ του Εβραϊκού Πρακτορείου και των αρμόδιων υπουργείων της

κυβέρνησης δημιούργησε συχνά συγκρούσεις και δυσλειτουργίες, στη Ρωσία πάλι τα κρατικά στελέχη χρησιμοποίησαν τις δημόσιες θέσεις για την αναρρίχηση τους σε ανώτατα πολιτικά αξιώματα ενώ σε πολλές περιπτώσεις η διατήρηση των υπηρεσιών εξυπηρέτησε περισσότερο τις ανάγκες των ίδιων των Ρώσων για υπαλληλικές θέσεις εργασίας παρά την αποκατάσταση των «επαναπατριζόμενων» ομογενών. Η προώθηση τέλος του θέματος των ομογενών σε πολλές περιπτώσεις ήταν αποτέλεσμα της δράσης εθνικιστικών κύκλων (βλ. κόμματα Ζιρινόφσκι και Ζιουγκάνωφ στη Ρωσία), ή της ταύτισής τους με συγκεκριμένα κόμματα (βλ. ΝΔ-Βορειοηπειρώτες, ΠΑΣΟΚ-Πόντιοι στην Ελλάδα, Εθνικό Θρησκευτικό κόμμα-Αιθίοπες στο Ισραήλ) ενώ όπου κατέστη δυνατή η πολιτική εκπροσώπησή τους ασκήθηκε ισχυρότερη πίεση για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους (βλ. στο Ισραήλ ρωσικά κόμματα *Be' Aliyah* και *Yisrael Beiteinu* και το σεφαραδίτικο *Shas*, στη μεταπολεμική Γερμανία τη δράση του κόμματος (*BHE*), στην Ελλάδα τη δράση των ομογενειακών οργανώσεων των Ποντίων και των Βορειοηπειρωτών).

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη αυτή, θα σταθούμε σε έναν τελευταίο προβληματισμό γύρω από το μέλλον της εθνοτικής μετανάστευσης στον ευρύτερο χώρο της Ευρώπης. Με δεδομένο το γεγονός του «πολλαπλασιασμού» των διασπορών στη μετα-νεωτερική εποχή μέσα από την ανάδυση νέων εθνικών κρατών και επαναπροσδιορισμού των εξουσιών των ήδη υπαρχόντων (επαν-εθνοτικοποίησής τους), η ενθάρρυνση πληθυσμιακών μετακινήσεων εθνοτικού χαρακτήρα δείχνει να διαρκεί για μεγάλο ακόμα διάστημα, με νέα χαρακτηριστικά όμως και διαφορετικές δυναμικές (βλ. για παράδειγμα τις πολιτικές της Ουγγαρίας: ενθάρρυνση της φοιτητικής και της εποχικής -κυκλικής-μετανάστευσης των ομοεθνών της).⁶⁵³ Παρά τη μεταστροφή του ενδιαφέροντος των περισσότερων κρατών προς τις κοινότητες των ομοεθνών (είτε της ιστορικής διασποράς στην Ανατολή είτε της μεταναστευτικής στη Δύση) και τη μεταφορά των εθνοτικών πολιτικών στο εσωτερικό αυτών, η επιμονή στη συντήρηση της ταυτότητας και των δεσμών τους με το εθνικό κέντρο (κυρίως μέσα από την εκμάθηση της γλώσσας) δημιουργεί συνθήκες για την τροφοδότηση νέων μεταναστεύσεων στο μέλλον.⁶⁵⁴ Σε ποσοστά όμως που υπό την πίεση των φιλελεύθερων και δημοκρατικών αρχών για άρση των διακρίσεων -ακόμα και των θετικών- θα καθιστούν το φαινόμενο μάλλον περιθωριακό.⁶⁵⁵

⁶⁵³ Ch. Joppke, *Selecting by origin. Ethnic migration in the liberal state*, ό.π., σ. 247-250.

⁶⁵⁴ A. de Tinguy, "Ethnic Migrations of the 1990s....", ό.π., σ. 126.

⁶⁵⁵ Ch. Joppke, ό.π., σ. 250.

Από τα τέσσερα κράτη, το Ισραήλ, έχοντας ενσωματώσει το στοιχείο της δίωξης και της απειλής στην ίδια την ταυτότητα του κράτους και του πληθυσμού του και όχι απλώς σε ένα τμήμα του έθνους του, θα επιμείνει στην aliyah στοχεύοντας πλέον σε νέες εύρωστες πληθυσμιακά κοινότητες (εβραϊκές αλλά και ισραηλινές) της Δυτικής Ευρώπης και του Νέου Κόσμου. Από την άλλη πλευρά, η Γερμανία, εκτιμώντας ότι οι ιστορικές αδικίες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου προς τους ομοεθνείς της στην Ανατολική Ευρώπη έχουν οριστικά διορθωθεί, υπό την πίεση και των οικονομικών αλλαγών που ακολούθησαν την ενοποίηση, έχει ήδη θέσει αυστηρές προθεσμίες στην κατηγορία των aussiedlers μέχρι το 2010, αφήνοντας περιθώρια εισόδου μόνο στα πλαίσια της οικογενειακής επανένωσης ή υπό τις προϋποθέσεις της κανονικής μετανάστευσης. Στη Ρωσία, τα αριθμητικά δεδομένα της ρωσικής διασποράς και οι δημογραφικές ανάγκες της χώρας σε συνδυασμό με τις θετικές οικονομικές προοπτικές της θα ενθαρρύνουν τις μετακινήσεις πληθυσμών προς το εσωτερικό της χωρίς όμως τα κοινωνικά προνόμια των πρώτων χρόνων και με όρους πολιτογράφησης κοινούς για όλους τους μετανάστες.⁶⁵⁶ Στην Ελλάδα τέλος, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται όχι στις μετακινήσεις αλλά στη συντήρηση των συρρικνωμένων αριθμητικά κοινοτήτων της ιστορικής διασποράς και στην επανασύνδεση με τους ομογενείς της Δύσης, παράλληλα όμως η πίεση στο εσωτερικό για απελευθέρωση του Δικαίου Ιθαγενείας υπέρ των πολυάριθμων αλλογενών μεταναστών κατά το πρότυπο της Γερμανίας επιβάλλουν όλο και περισσότερο τη μετάθεση των κρατικών προτεραιοτήτων στην ίδια την κοινωνία και σε ζητήματα συνοχής και ευημερίας της.

Όπως και να έχει πάντως, οι «διασπορικές» πολιτικές έχουν αναδειχτεί με νέους τρόπους μετά το 1989 σε μέσο άσκησης συμβολικής και πραγματικής εξουσίας από τα εθνικά κράτη τόσο στο εσωτερικό τους όσο και στο εξωτερικό. Το ότι αυτές οι πολιτικές ταυτότητας μπορούν να περιοριστούν σε επίπεδο ρητορείας και να μην εξελιχτούν σε συγκεκριμένες πολιτικές πράξεις, να στοχεύουν στη διασφάλιση της διασπορικής κατάστασης των ομοεθνών και όχι στην «παλιννόστησή» τους αποδεικνύει ότι τελικά σχετίζονται περισσότερο με πολιτικές παρά με ταυτότητες.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ A. de Tinguy, "Ethnic Migrations of the 1990s...", *ό.π.*, σ. 126· Ch. Joppke, *ό.π.*, σ. 159, 217.

⁶⁵⁷ C. King, N. J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia", *ό.π.*, σ. 109.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης στα τέλη του 1991, η «απελευθέρωση» των ιστορικών διασπορών προς τα συγγενή εθνικά κράτη τους και η «διασποροποίηση» των αποκομμένων μειονοτήτων (*stranded minorities*) που προέκυψαν από την επαναχάραξη των εσωτερικών πολιτικών συνόρων μετέφεραν τον προβληματισμό στο δημόσιο λόγο και την ακαδημαϊκή έρευνα γύρω από τις διασπορές και τις εθνοτικές μετακινήσεις του μετα-σοβιετικού χώρου. Οι πρώτες, ήρθαν να ενισχύσουν ακόμα περισσότερο τις εννοιολογικές μετατοπίσεις του όρου «διασπορά» που ξεκίνησαν από τη δεκαετία του 1960 (εκκοσμίκευση, θετική ανασηματοδότηση, πολυσημία), να αναδείξουν τις επιδράσεις που δέχεται συνεχώς η μεταναστευτική έρευνα από τις εξελίξεις στην ίδια την κοινωνία (παγκοσμιοποίηση, διεθνικότητα, αναμόρφωση του εθνικού κράτους,) και την κοινωνική θεωρία (πλουραλιστικές θεωρίες γύρω από τους κοινωνικούς σχηματισμούς) και τελικά να προωθήσουν την υιοθέτηση της έννοιας στην καθημερινότητα και τους πολιτικούς θεσμούς.⁶⁵⁸ Οι δεύτερες, ενταγμένες στις διασπορικές πολιτικές του τριαδικού σχήματος «συγγενές κράτος-μειονότητες -κράτος διαβίωσης» φάνηκαν να λειτουργούν ως ένα σημείο, και ως βαλβίδα ασφαλείας μπροστά στην εθνικιστική πίεση που προκάλεσαν οι εθνικοποιητικές διαδικασίες και ο επαναπροσδιορισμός των συλλογικών ταυτοτήτων των πληθυσμών.⁶⁵⁹

Βεβαίως, πέρα από τις ομαδικές μετακινήσεις που τροφοδοτήθηκαν από τις πολιτικές και οικονομικές ανατροπές του 1991 στον Ευρασιατικό χώρο και οι οποίες επενδύθηκαν με εθνοτικό χρώμα, σημειώθηκαν εξίσου μαζικές μεταναστεύσεις από τις νέες ανεξάρτητες Δημοκρατίες προς τη Δύση στα πλαίσια αναζήτησης καλύτερων συνθηκών εργασίας, μόρφωσης και διαβίωσης. Ταξιδεύοντας ατομικά ή και οικογενειακά, διαθέτοντας ηλικιακά και μορφωτικά πλεονεκτήματα αλλά και την εμπειρία της ανεξαρτησίας και της προσπάθειας εκδημοκρατισμού της χώρας τους, οι μετανάστες αυτοί εξελίσσονται σε μια νέα «εξωτερική» μετα-σοβιετική διασπορά, κάθε τμήμα της οποίας είναι στενότερα δεμένο με τη Δημοκρατία προέλευσής του (απ' ό,τι για παράδειγμα ήταν οι παλιότεροι εμικρέδες με τη Ρωσική Αυτοκρατορία

⁶⁵⁸ S. Dufoix, "Dix indices afférents au succès planétaire et original d' une référence ancienne", στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.), *ό.π.*, σ. 79-86. Kh. Tölölyan, "Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment", *Diaspora* 5, 1, 1996, σ. 3-36.

⁶⁵⁹ M. Mandelbaum, "Conclusion", στο M. Mandelbaum (επιμ.), *The new European diasporas: National minorities and conflict in Eastern Europe*, *ό.π.*, σ. 295-296.

ή τη Σοβιετική Ένωση) και μελλοντικά ικανότερο να παράσχει οικονομική και πολιτική υποστήριξη στην «πατρίδα» του (απ' ό,τι είναι οι φτωχότερες «εσωτερικές» διασπορικές κοινότητες των γειτονικών Δημοκρατιών).⁶⁶⁰ Αυτές οι νεώτερες διασπορές οι οποίες προήλθαν από τα ίδια τα εθνικά κράτη (Ισραηλινή διασπορά, γερμανικές και ελληνικές μεταναστευτικές κοινότητες) και όχι από το προ-εθνικό παρελθόν τους έχουν αρχίσει ήδη να προσελκύουν το ενδιαφέρον και των υπολοίπων κρατών (Ισραήλ, Γερμανίας, Ελλάδας) για άσκηση αποτελεσματικότερων και διαρκέστερων διασπορικών πολιτικών.

Μπορεί λοιπόν να χαρακτηριστεί η περίοδος μετά το 1991 ως «εποχή των διασπορών και των μετακινήσεων»: Η δημογραφική πραγματικότητα των δύο αυτών φαινομένων επιβεβαιώνει τον ακαδημαϊκό ενθουσιασμό για τη διασπορά ως την «παραδειγματική συνθήκη της μετα-νεωτερικότητας»⁶⁶¹ και για την επιλογή της κινητικότητας (*mobility*) ως προτιμότερης της «εδραίας» λογικής (*sedentary*);⁶⁶² Αν και οι διασπορές πολλαπλασιάζονται ως κοινωνικοί μετασηματισμοί, «φαντασιακές κοινότητες» και ακαδημαϊκά πεδία έρευνας,⁶⁶³ το έθνος- κράτος, όπως κατέδειξε και η συγκεκριμένη μελέτη, έχει επιδείξει τις δικές του αντοχές και δυνάμεις: η κρατική δύναμη δεν έχει υπερκεραστεί, νέα πεδία άσκησης εθνικής πολιτικής ανακαλύπτονται συνεχώς ενώ η εθνική ιδεολογία έχει επανεμφανιστεί ως πηγή αλληλεγγύης. Από την άλλη πλευρά, στατιστικά ο κόσμος αποδεικνύεται ακόμα και σήμερα φυσικώς «ακίνητοποιημένος» (μόνο το 3% μετακινείται διεθνώς), οι αναπαραστάσεις ωστόσο του φαινομένου βασισμένες στις εμπειρίες των δυτικών ελίτ, στις εικόνες των ΜΜΕ και στις δυνατότητες της τεχνολογίας υποστηρίζουν τη ρητορική περί εποχής της από-εδαφοποίησης, της διεθνικότητας, του υβριδισμού.⁶⁶⁴ Ακόμα όμως και γι' αυτούς που διέρχονται προνομιακά τα σύνορα για να αποτελέσουν τους κοσμοπολίτες ταξιδιώτες της εποχής, τα κρατικά σύνορα, η εδαφική επικράτεια και η συλλογική ταυτότητα παραμένουν ισχυρά σημεία αναφοράς

⁶⁶⁰ N. Melvin, C. King "Conclusion: Diasporas, International Relations, and Post-Soviet Eurasia". στο C. King, N. Melvin (επιμ.), *Nations Abroad...*, ό.π., σ. 226-227.

⁶⁶¹ Παρατίθεται στο Kh. Tölölyan, "Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment". ό.π., σ. 4.

⁶⁶² Kh. Tölölyan, "The American Model of Diasporic Discourse". στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), ό.π. σ. 66- 71.

⁶⁶³ Στο ίδιο, σ. 56-58.

⁶⁶⁴ J. Friedman, "Diasporization, Globalization and Cosmopolitan discourse". στο A. Levy, A. Weingrod (επιμ.), *Homelands and diasporas. Holy lands and other places*, ό.π., σ. 141.

ενώ η νοηματοδότηση της δικής τους μετακίνησης προϋποθέτει την ακινησία κάποιων άλλων (και κάποια στιγμή φυσικά και τη δική τους).⁶⁶⁵ Πρόκειται γι' αυτούς που παραμένουν από επιλογή μονίμως εγκατεστημένοι στον τόπο τους, όσους πάλι καθιλώνονται από ανάγκη αλλά και εκείνους που «ακινητοποιούνται στην κινητική τους κατάσταση εξαιτίας της έλλειψης κοινωνικών δικαιωμάτων και προστασίας» (λαθρομετανάστες, «φιλοξενούμενοι σε κέντρα υποδοχής»)⁶⁶⁶

Πίσω λοιπόν από το κανονιστικά φυσικοποιημένο και δυτικοκεντρικά υποστασιοποιημένο μεταναστευτικό φαινόμενο κρύβονται αντινομίες οι οποίες ξεπερνούν τα απλουστευτικά αντιθετικά δίπολα *κίνηση-ακινησία* ή *έθνος-διασπορά* για να συμπεριλάβουν: τις διαβάσεις, τις στάσεις αλλά και τις εξαιρέσεις, τα διαβατήρια, τις βιομετρικές τεχνολογίες επιτήρησης και το συρματοπλέγμα, το τοπικό, το εθνικό και το παγκόσμιο, την εθνική ιδιότητα του πολίτη, την ιδιότητα του πολίτη του κόσμου αλλά και τις «γυμνές ζωές» (*vita nuda*).⁶⁶⁷ Μπορεί λοιπόν η ανθρώπινη μετακίνηση/μετανάστευση να παραμένει μία σταθερά και όχι μία ανωμαλία στο πλαίσιο της ανθρώπινης ιστορίας.⁶⁶⁸ το ίδιο το φαινόμενο ωστόσο ως «οικονομική, πολιτική και κοινωνική πράξη»⁶⁶⁹ επιβάλλει την επαναπροσέγγισή του μέσα από την πολλαπλότητα των οπτικών, μέσα δηλαδή από τη συνεξέταση της ιστορικότητας, της κοινωνικής δυναμικής και της σύνθετης διαδικασίας του «μεταναστεύειν» και των σχηματισμών του.⁶⁷⁰

⁶⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 142-147, 154.

⁶⁶⁶ Α. Αθανασίου, «Διαβάσεις και Εξαιρέσεις: Αντινομίες της Διεθνικότητας στις Παρυφές του Κοσμοπολιτικού», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 66.

⁶⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 65-71.

⁶⁶⁸ Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες...», *ό.π.*, σ. 275.

⁶⁶⁹ N. L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφρ. Δ. Παρσάνογλου, Αθήνα, Σαββάλας, 2004, σ. 9.

⁶⁷⁰ Α. Βεντούρα, Σ. Τρουμπέτα, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 22.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Adler S., "Israel's Absorption Policies since the 1970s", στο N. Lewin-Epstein, Y. Ro'i, P. Ritterband (επιμ.), *Russian Jews on three continent: Migration and Resettlement*, Λονδίνο. Frank Cass, 1997. σ. 135-144.

Agtzidis Vl. "The persecution of Pontic Greeks in the Soviet Union", *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 372-381.

Anteby-Yemini L. "Une nouvelle diaspora noire? Les Juifs éthiopiens en Israël", στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas. 2000 ans d'histoire*, Presses Universitaires de Rennes, 2005, σ. 299-309.

Anteby-Yemini L. "From Ethiopian Villager: Ethiopian Jews in Israel", στο A. Levy, A. Weingrod (επιμ.), *Homelands and diasporas. Holy lands and other places*. Στάνφορντ, Stanford UP, 2005, σ. 220-244.

Anthias F. "Evaluating 'diaspora': Beyond ethnicity?", *Sociology* 32, 3, 1998, σ. 557-580.

Armstrong J. A. "Mobilized and Proletarian Diasporas", *The American Political Science Review* 70, 2, 1976, σ. 393-408.

Bergen D., "Tenuousness and Tenacity: The Volksdeutschen of Eastern Europe, World War II, and the Holocaust", στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*. Ann Arbor, U of Michigan P, 2005, σ. 267-286.

Berthomière W. "Integration and the Social Dynamic of Ethnic Migration: The Jews from the former Soviet Union in Israel" στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Frank Cass, 2003, σ. 338-354.

Berthomière W. "Les enjeux du retour en Israël: une lecture de géographie politique à partir du cas des Juifs ex-soviétiques", στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.), *Les diasporas dans le monde contemporaine. Un état des lieux*, Παρίσι. Pessac. Karthala, MSHA, 2006, σ. 317-336.

Boyarin D., Boyarin J. "Diaspora: Generation and the Ground of Jewish Identity", *Critical Inquiry* 19, 4, 1993, σ. 693-725.

Braun A. "All quiet on the Russian Front? Russia, its Neighbors, and the Russian Diaspora" στο M. Mandelbaum (επιμ.), *The new European diasporas: National minorities and conflict in Eastern Europe*, Νέα Υόρκη. Council on Foreign Relations Press, 2000. σ. 81-157.

Bridenthal R. "Germans from Russia. The Political Network of a Double Diaspora". στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.). *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*, Ann Arbor, U of Michigan P, 2005. σ. 187-218.

Brubaker R. "Accidental Diasporas and External 'Homelands' in Central and Eastern Europe: Past and Present". *Political Sciences Series*, Institute for Advanced Studies, Vienna, 2000.

Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Κέμπριτζ MA, Harvard UP, 1992.

Brubaker R. "Citizenship Struggles in Soviet Successor States". *International Migration Review* 26, 2, 1992, σ. 269-291.

Brubaker R. "Migrations of ethnic unmixing in the 'New Europe'". *International Migration Review* 32, 4, 1998, σ. 1047-1065.

Brubaker R., *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1996.

Brubaker R. "Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account", *Theory and Society* 23, 1, 1994, σ. 47-78.

Brubaker R. "Frontier Theses: Exit, Voice, and Loyalty in East Germany". *Migration World Magazine* 18, 3/4, 1990, σ. 12-17.

Brubaker R. "The 'diaspora' diaspora". *Ethnic and Racial Studies* 28, 2005, σ. 1-19.

Brubaker R., "The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States". *Ethnic and Racial Studies* 24, 4, 2001, σ. 531- 548.

Bruneau M., "Les mots de la diaspora grecque: société, État et diaspora" στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas. 2000 ans d'histoire*, Presses Universitaires de Rennes, 2005, σ. 79-89.

Bruneau M., "Introduction: Diaspora grecque pontique et Grecs de l' ex-URSS, le rapport au territoire" στο M. Bruneau (επιμ.), *Les Grecs Pontiques. Diaspora, identité, territoires*, Παρίσι, CNRS, 1998, σ. 21-38.

Bruneau M. "Conclusion: Entre Europe et Asie". στο M. Bruneau (επιμ.), *Les Grecs Pontiques. Diaspora, identité, territoires*, Παρίσι, CNRS, 1998, σ. 241-243.

Budryté D., "Today's Politics and Yesterday's Embitterments: Ethnic Restructuring and its Aftermath in the Baltic States", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Franck Cass, 2003, σ. 206-220.

Calhoun C., *Nations matter. Culture, history, and the cosmopolitan dream*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2007.

Christopoulos D. "Greece", in R. Baubock, E. Ersboll, K. Groenendijk, H. Waldrauch, *Acquisition and loss of nationality. Policies and trends in 15 European states*, vol. 2: *Country analyses*. Αμστερνταμ. Amsterdam University Press, 2006. σ. 255-289.

Clifford J., "Diasporas". *Cultural Anthropology* 9, 3, 1994, σ. 302-338.

DellaPergola S., "La population juive dans le monde à l' aube du XXIe siècle: tendances, perspectives et conséquences". στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.). *Les diasporas. 2000 ans d' histoire*, Presses Universitaires de Rennes, 2005, σ. 161-177.

De Tingly A., "Ethnic Migrations of the 1990s from and to the Successor States of the Former Soviet Union: 'Repatriation' or Privileged Migration?". στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Portland OR, Frank Cass, 2003, σ. 112-127.

Diamanti-Karanou P., "Migration of ethnic Greeks from the Former Soviet Union to Greece, 1990-2000: Policy decisions and implications", *Journal of Southeast European and Black Sea Studies* 3, 1, 2003, σ. 25-45.

Dietz B., "German and Jewish migration from the former Soviet Union to Germany: background, trends and implications", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26, 4, October 2000, σ. 635-652.

Dominitz Y., "Israel's Immigration Policy and the dropout phenomenon", στο N. Lewin-Epstein, Y. Ro'i, P. Ritterband (επιμ.), *Russian Jews on three continents: Migration and Resettlement*, Λονδίνο, Frank Cass, 1997, σ. 113-127.

Dorodnova J., "The Russian-Speaking Identity under the Latvian Language Policy", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Franck Cass, 2003. σ. 221-237.

Doron A., Kargar H. J., «The Politics of Immigration Policy in Israel», *International Migration* 31, 4, 1993, σ. 497-510.

Dufoix St., *Les Diasporas*, Παρίσι, PUF, Que sais-je?, 2003.

Dufoix St., "Dix indices afférents au succès planétaire et original d' une référence ancienne". στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.). *Les diasporas dans le monde contemporaine. Un état des lieux*, Παρίσι, Pessac, Karthala, MSHA, 2006. σ. 79-86.

Fahrmeir A., "Nineteenth- Century German Citizenships: a reconsideration". *The Historical Journal* 40, 3, 1997, σ. 721-752.

Flynn M., *Migrant Resettlement in the Russian Federation: Reconstructing 'Homes' and 'Homelands'*, Λονδίνο, Anthem, 2004.

Flynn M. "Reconstructing 'Home/lands' in the Russian Federation: Migrant-Centred Perspectives of Displacement and Resettlement". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33, 3, 2007, σ. 461-481.

Flynn M. "Returning Home? Approaches to Repatriation and Migrant Resettlement in Post-Soviet Russia". στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Franck Cass, 2003, σ. 173-187.

Flynn M. "The role of migrant organizations and personal networks in the Russian federation". *Forced Migration Revue* 21, 2004, σ. 55-56.

Friedman J. "Diasporization. Globalization and Cosmopolitan discourse", στο A. Levy, A. Weingrod (επιμ.), *Homelands and diasporas. Holy lands and other places*, Στάνφορντ, Stanford UP, 2005, σ. 140-165.

Gat M. "The IDF and the Mass Immigration of the Early 1950s: Aid to the Immigrant Camp". *Israel Affairs* 8, 1&2, 2002, σ. 191-210.

Gold S. J. "La politique d' emigration israelienne", στο N. L. Green, F. Weil (επιμ.), *Citoyenneté et emigration. Les politiques du départ*, Παρίσι, EHESS, 2006, σ. 251-271.

Gorny Y. "The Jewish people at the end of the twentieth century between two existential experiences". *Journal of Israeli History* 15, 2, 1994, σ. 193-212.

Götz N. "German-Speaking People and German Heritage: Nazi Germany and the Problem of Volksgemeinschaft", στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*, Ann Arbor, U of Michigan P, 2005, σ. 58-81.

Green S. "Beyond ethnoculturalism? German citizenship in the new millennium". *German Politics* 9, 3, 2000, σ. 105-124.

Greilsammer I. "Le thème de l' exil chez les leaders du mouvement sioniste", στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.), *Les diasporas dans le monde contemporaine. Un état des lieux*, Παρίσι, Pessac, Karthala, MSHA, 2006, σ. 245-256.

Halkos G., Salamouris D. "Socio-economic integration of ethnic Greeks from the former USSR: obstacles to entry into the Greek labour market". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29, 3, 2003, σ. 519-534.

Heinrich A. "The Integration of Ethnic Germans from the Soviet Union", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic*, Ν.Υόρκη/Οξφόρδη, Berghahn Books, 2002, σ. 77- 86.

Heitman S., "The Third Soviet Emigration, 1948-91", *Refuge* 13, 2, 1993, σ. 5-13.

- Heleniak T.** "Migration of the Russian Diaspora after the Breakup of the Soviet Union", *Journal of International Affairs* 57, 2, 2004, σ. 99-117.
- Heleniak T.** "The End of an Empire: Migration and the Changing Nationality Composition of the Soviet Successor States, στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Λονδίνο, Πόρτλαντ OR. Franck Cass. 2003. σ. 131-154.
- Hily M. A.** "Revenir. Rester ou circuler", στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.), *Les diasporas dans le monde contemporaine. Un état des lieux*, Παρίσι, Pessac, Karthala, MSHA, 2006, σ. 261-265.
- Hogwood P.** "Citizenship controversies in Germany: The twin legacy of Völkisch nationalism and the Alleinvertretungsanspruch". *German Politics* 9, 3, 2000, σ.125-144.
- Joppke Ch.**, *Selecting by origin. Ethnic migration in the liberal state*, Κέμπριτζ, MA. Λονδίνο, Harvard UP, 2005.
- Judson P.**, "When is a Diaspora not a Diaspora? Rethinking Nation-Centered Narratives about Germans in Habsburg East Central Europe", στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*, Ann Arbor, U of Michigan P, 2005, σ. 219-247.
- Karpozilos A.** "Pontic culture in the USSR between the wars". *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 364-371.
- Kaurinkoski K.** "Le 'retour' des Grecs de l' ex-Union soviétique: politiques d' accueil et strategies des migrants dans l' agglomeration athénienne", στο W. Berthomière, Ch. Chivallon (επιμ.), *Les diasporas dans le monde contemporaine. Un état des lieux*, Παρίσι, Pessac, Karthala, MSHA, 2006, σ. 283-300.
- Keramida F.**, "'Repatriates' or 'refugees' and other vexed questions: The resettlement of Pontian Greeks", *Studi Emigrazione* 145, 2002, σ. 231-259.
- King C.** "Introduction: Nationalism, Transnationalism, and Postcommunism". στο C. King, N. Melvin (επιμ.), *Nations Abroad. Diaspora Politics and International Relations in the Former Soviet Union*. Boulder. Οξφόρδη, Westview Press, 1998. σ. 1-25.
- King C., Melvin N. J.** "Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia". *International Security* 24, 3, 1999-2000, σ. 108-138.
- Klekowski von Koppenfels A.** "The Decline of Privilege: The legal Back-ground to the Migration of Ethnic Germans", στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic*, Ν.Υόρκη/Οξφόρδη, Berghahn Books, 2002, σ. 102-118.
- Klekowski von Koppenfels A.** "Who Organizes? The Political Opportunity Structure of Co-Ethnic Migrant Mobilization", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.),

Diasporas and Ethnic migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective, Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Franck Cass. 2003, σ. 305-323.

Klekowski von Koppenfels A., “Politically Minded: The Case of Aussiedler as an Ideologically Defined Category” (πρόσβαση: <http://www.gesis.org/en/services/specialized-information/service-publications-for-the-social-sciences/social-science-specialized-information-service/topics/migration-und-ethnische-minderheiten/>).

Kokkinos D., “The Greek state’s overview of the Pontian issue”. *Journal of Refugee Studies*, 4, 4, 1991. σ. 312-315.

Kokkinos D., “The reception of Pontians from the Soviet Union in Greece”. *Journal of Refugee Studies* 4. 4. 1991. σ. 395-398.

Kolsto P., “The new Russian Diaspora: Minority Protection in the Soviet Successor States”. *Journal of Peace Research* 30, 2, 1993, σ. 197-217.

Kolsto P., “The New Russian Diaspora-An Identity of its own? Possible Identity Trajectories for Russians in the Former Soviet Republics”, (πρόσβαση: <http://folk.uio.no/palk/identity.htm>)

Kolsto P., “Territorialising diasporas. The case of Russians in the Former Soviet Republics”. στο A. Kumar Sahoo, B. Maharaj (επιμ.), *Sociology of diaspora: a reader*, vol. 1, Τζαϊπούρ. Νέο Δελχί. Rawat Publ. 2007, σ. 396-424.

Kosmarskaya N., “‘Russian Diasporas’ in the Light of Identity: Conceptualising Position of the Russian- Speakers in the Post-Soviet States”. στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas. 2000 ans d’histoire*, Presses Universitaires de Rennes, 2005, σ. 335-345.

Laruelle M., “La question des Russes du proche-étranger en Russie (1991-2006)”. *Les Études du CERI* 126, 2006, σ. 1-41.

Lazin F. A., “Politics, Race and Absorption: Israeli Housing and Education Policies for Ethiopian Jewish Immigrants, 1984-1992”, CCIS, Working Paper 28, 2000. σ, 1-44. (πρόσβαση: <http://www.ccis-ucsd.org/PUBLICATIONS/wrk28.PDF>)

Levita R., Loiberg M., “The Empire and the Russians: Historical aspects” στο V. Shlapentokh, M. Sendich, E. Payin. (επιμ.), *The New Russian Diaspora: Russian Minorities in the Former Soviet Republics*, Armonk, N. Υόρκη, Λονδίνο, M.E. Sharpe, 1994, σ. 3-20.

Levy A., «Centre et Diaspora: La Communauté Juive Marocaine à la fin du XXe Siècle». στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas. 2000 ans d’histoire*, Presses Universitaires de Raines, 2005. σ. 265-286.

Levy D., “Integrating Ethnic Germans in West Germany: The Early Postwar Period”. στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany? The Integration*

of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic, Ν.Υόρκη/Οξφόρδη, Berghahn Books, 2002, σ.19-37.

Levy D., “The Politicization of Ethnic German Immigrants: The Transformation of State Priorities” στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic migrants. Germany. Israel and Post-Soviet Successor States in comparative perspective*, Λονδίνο. Πόρτλαντ OR, Franck Cass, 2003, σ. 289-304.

Lomsky-Feder E., Rapoport T., “Homecoming, Immigration, and the National Ethos: Russian-Jewish Homecomers Reading Zionism”. *Anthropological Quarterly* 74, 1, 2001, σ. 1-14.

Mackridge P., “The Pontic dialect: A corrupt version of Ancient Greek?”. *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 335-339.

Mandelbaum M., “Conclusion”, στο M. Mandelbaum (επιμ.), *The new European diasporas: National minorities and conflict in Eastern Europe*, ό.π., σ. 289-309.

McLaren-Miller J., “Russians Abroad: Citizenship and Political Community in Estonia and Kazakhstan”, στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic migrants. Germany. Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Franck Cass, 2003, σ. 238-257.

Melvin N., King C., “Conclusion: Diasporas, International Relations, and Post-Soviet Eurasia”, στο C. King, N. Melvin (επιμ.), *Nations Abroad. Diaspora Politics and International Relations in the Former Soviet Union*, Boulder, Οξφόρδη, Westview Press, 1998, σ. 209-227.

Meurs W., “Social Citizenship and Non-Migration: The Immobility of the Russian Diaspora in the Baltics”. στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic migrants. Germany. Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Franck Cass, 2003, σ. 188-205.

Münz R., “Ethnic Germans in Central and Eastern Europe and their Return to Germany”, στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and ethnic migrants. Germany. Israel and Post-Soviet Successor States in comparative perspective*, Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Franck Cass, 2003, σ. 261- 271.

Niznik M., “The Russian Language as a Base Factor: The Formation of the Russian Community in Israel”. στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany. Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Frank Cass, 2003, σ. 355-369.

Notaras G., “État et société hellénique face au problème pontique”. στο M. Bruneau (επιμ.), *Les Grecs Pontiques. Diaspora, identité, territoires*, Παρίσι, CNRS, 1998, σ. 229-240.

O'Donnell K., Bridenthal R., Reagin N., «Εισαγωγή», στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*, Ann Arbor, U of Michigan P, 2005, σ. 1-14.

- O'Donnell K., Bridenthal R., Reagin N.**, "Islands of Germanness". στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*, Ann Arbor, U of Michigan P, 2005. σ.185-186.
- Ohliger R.** "Minority Existence in Twentieth-Century Central and Eastern Europe: Between Self and Other". στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Portland OR, Frank Cass, 2003, σ. 37-55.
- Ohliger R., Münz R.**, "Diasporas and Ethnic Migrants in Twentieth-Century Europe: A Comparative Perspective". στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Portland OR, Frank Cass, 2003, σ. 3-17.
- Ohliger R., Münz R.** " Minorities into Migrants: Making and Un-Making Central and Eastern Europe`s Ethnic German Diasporas". *Diaspora* 11, 1, 2002, σ. 45-83.
- Ostergaard-Nielsen E.** "International migration and sending countries: key issues and themes". στο E. Ostergaard-Nielsen (επιμ.), *International migration and sending countries: Perceptions, policies and transnational relations*, Basingstoke, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2003, σ. 3-30.
- Ostergaard-Nielsen E.**, "Germany`s changing citizenship policies and perceptions of migrants and diasporas". *Europe`s diasporas and European citizenship conference. Barcelona 27-29/1/05. Conference Proceedings*, www.menuhin-foundation.com/diasporas_conference/
- Pavlou M.** "Greek state policy from 'irredentism' to 'home-coming' / 'immigration': The case of two repatriated kin minority groups". (πρόσβαση: <http://www.kemo.gr/>).
- Pilkington H., Flynn M.** "A Diaspora in Diaspora? Russian Returnees Confront the 'Homeland'". *Refuge* 23, 2, 2006, σ. 55-67.
- Pilkington H., Flynn M.** " From ' Refugee' to 'Repatriate': Russian Repatriation Discourse in the Making". στο R. Black, K. Koser (επιμ.), *The End of The Refugee Cycle*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 1999, σ. 171-196.
- Poppe E., Hagendoorn L.** "Types of Identification among Russians in the 'Near Abroad'". *Europe-Asia Studies* 53, 1, 2001, σ. 57-71.
- Prevelakis G.** "The Hellenic diaspora and the Greek state: A spatial approach". *Geopolitics* 5, 2, 2001, σ. 171-185.
- Psarrou N.** «The Greek diaspora in Eastern Europe and the Former Soviet Union». στο J. Blaschke (επιμ.), *Migration and Political Intervention, Vol II: Diasporas in transition Countries*, 3Vols. Βερολίνο, Edition Parabolis, 2005.
- Reagin N.** "German Brigadoon? Domesticity and Metropolitan Perceptions of Auslandsdeutschen in Southwest Africa and Eastern Europe". στο K. O'Donnell, R.

Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*. Ann Arbor, U of Michigan P, 2005, σ. 248-266.

Remennick L. "A Case Study in Transnationalism: Russian Jewish Immigrants in Israel of the 1990s». στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Frank Cass, 2003, σ. 370-384.

Roll H. "Young Ethnic German Immigrants from the Former Soviet Union: German Language Proficiency and its Impact on Integration". στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in comparative perspective*. Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Franck Cass, 2003, σ. 272-288.

Rosen-Lapidot E. "Défrancophonisme in Israel: Bizertine Jews, Tunisian Jews". στο A. Levy, A. Weingrod (επιμ.), *Homelands and diasporas. Holy lands and other places*, Στάνφορντ, Stanford UP, 2005, σ. 270-295.

Safran W., "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return". *Diaspora* 1, 1, 1991.

Safran W. "Comparing diasporas: a review essay". *Diaspora* 8, 3, 1999, σ. 255-291.

Safran W., "The End of 'Normality': The Diasporization of Israel?" στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Frank Cass, 2003, σ. 385-400.

Safran W., "The Jewish diaspora in a comparative and theoretical perspective". *Israel Studies* 10, 1, 2005, σ. 36-60.

Sargent H. "Diasporic Citizens. Germans Abroad in the Framing of German Citizenship Law". στο K. O'Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*, Ann Arbor, U of Michigan P, 2005, σ. 17-39.

Schnapper D. "De l' État-nation au monde transnational. Du sens et de l' utilité du concept de diaspora". *REMI* 17, 2, 2001, σ. 9-36.

Schulze R. "The Struggle of Past and Present in Individual Identities: The Case of German Refugees and Expellees from the East". στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic*, Ν.Υόρκη/Οξφόρδη, Berghahn Books, 2002, σ.38-55.

Semyonov M., Lewin-Epstein N. "Immigration and Ethnicity in Israel: Returning Diaspora and Nation- Building" στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Frank Cass, 2003, σ. 327-337.

- Senders S.** “Jus Sanguinis or Jus Mimesis? Rethinking ‘Ethnic German’ Repatriation”. στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic*. Ν.Υόρκη/Οξφόρδη, Berghahn Books, 2002, σ. 87-101.
- Shama A., Iris M.**, *Immigration without integration: Third World Jews In Israel*, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη, Scenkman Publishing Company, 1977, σ. 61-110.
- Sheffer G.** “Defining etho-national diasporas”, *Migration* 33-34-35, 2002, σ. 69-91.
- Sheffer G.**, *Diaspora politics: At home abroad*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2003.
- Sheffer G.** “Jewry, Jews and Israeli Foreign policy. A Critical Appraisal”. στο D. C. Constat, A. G. Platias (επιμ.), *Diasporas in World politics. The Greeks in Comparative perspective*, Λονδίνο, Macmillan Press, 1993, σ. 203- 228.
- Sheffer G.** “Is the Jewish Diaspora Unique? Reflections on the Diaspora’s Current Situation”. *Israel Studies* 10, 1, 2005, σ. 1-35.
- Shuval J.** “Migration To Israel: The Mythology of “Uniqueness” ”, *International Migration* 36, 1, 1998, σ. 3-24.
- Shuval J.** “Social and Political Functions of Diaspora: some Theoretical considerations”. στο L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas. 2000 ans d` histoire*, Presses Universitaires de Raines, 2005, σ. 101-110.
- Skrentny J. D., Chan St., Fox J., Kim D.**, “Defining nations in Asia and Europe: A comparative analysis of ethnic return migration policy”, *IMR* 41, 4, 2007, σ. 793-825.
- Smith G.**, “Transnational politics and the politics of the Russian Diaspora”. *Ethnic and Racial Studies* 22, 1999, σ. 500-523.
- Smooha S.** “The mass immigrations to Israel: A comparison of the failure of the Mizrahi immigrants of the 1950s with the success of the Russian immigrants of the 1990s”. *Journal of Israeli History* 27, 1, 2008, σ. 1-27.
- Stefansson A.** “Homecomings to the Future: From Diasporic Mythographies to Social Projects of Return”. στο F. Markowitz, A. Stefansson (επιμ.), *Homecomings: Unsettling Paths of Return*, Lanham, MD: Lexington Books, 2004, σ. 2-20.
- Ther P.** “Expellee Policy in the Soviet-occupied Zone and the GDR: 1945-1953”. στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic*, Ν.Υόρκη/Οξφόρδη, Berghahn Books, 2002, σ. 56-76.
- Tölölyan Kh.**, “Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment”. *Diaspora* 5, 1, 1996, σ. 3-36.

Tölölyan Kh., "The American Model of Diasporic Discourse", στο R. Münz, R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants. Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Λονδίνο, Πόρτλαντ OR, Frank Cass, 2003, σ. 56-73.

Triandafyllidou A., Calloni M., Mikrakis A., "New Greek Nationalism". *Sociological Research Online* 2. 1, 1997. (πρόσβαση: <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/2/1/7.html>)

Triantafyllidou A., Veikou M., "The hierarchy of Greekness. Ethnic and national identity considerations in Greek immigration policy". *Ethnicities* 2. 2, 2002, σ. 189-208.

Tsitselikis K., "Citizenship in Greece: Present challenges for future changes". (πρόσβαση: www.kemo.gr.)

Venice Commission. *Report on the Preferential Treatment of National Minorities*, Venice, 19-20 October 2001. Council of Europe, CDL-INF (2001)19. (πρόσβαση: [http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF\(2001\)019-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL-INF(2001)019-e.pdf))

Vergeti M., "Pontic Greeks from Asia Minor and the Soviet Union : Problems of integration in Modern Greece", *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 382-399.

Voutira E., "Post-Soviet Diaspora Politics: The Case of the Soviet Greeks". *Journal of Modern Greek Studies* 24, 2006, 379-414.

Waterbury M. A., "Bridging the Divide: Towards a comparative framework for understanding kinstate and migrant sending-state diaspora politics". paper presented at the 49th ISA Annual Convention in San Francisco, CA, USA, (March 26-29, 2008), σ. 10-12. (Πρόσβαση: http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/2/5/8/pages252585/p252585-1.php)

Weil S., «Motherland and Fatherland as Dichotomous Diasporas: The Case of the Bene Israel», in L. Anteby-Yemini, W. Berthomiere, G. Sheffer (επιμ.), *Les diasporas. 2000 ans d'histoire*, Presses Universitaires de Raines, 2005, σ. 91- 99.

Weingrod A., Levy A., "On homelands and diasporas: An introduction". στο A. Levy, A. Weingrod (επιμ.), *Homelands and diasporas. Holy lands and other places*. Στάνφορντ, Stanford UP, 2005, σ. 3-28.

Weingrod A., Levy A., "Paradoxes of Homecoming: the Jews and their Diasporas". *Anthropological Quarterly* 79, 4, 2006, σ. 691-716.

Wimmer A., Glick Schiller N., "Methodological nationalism and beyond: Nation-state building, migration and the social sciences". *Global Networks* 2, 4, 2002, σ. 301-334.

Wolff S., "From Colonists to Emigrants: Explaining the 'Return-Migration' of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe". στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming*

Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic, Ν.Υόρκη/Οξφόρδη, Berghahn Books, 2002, σ. 1-15.

Wolff S., “Coming Home to Germany? Ethnic German Migrants in the Federal Republic after 1945”, στο D. Rock, S. Wolff (επιμ.), *Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic*, Ν.Υόρκη/Οξφόρδη, Berghahn Books, 2002, σ. 221-227.

Wolff S., “Irredentism and Reconciliation in the Policies of German Federal Governments and Expellee Organizations toward Ethnic German Minorities in Central and Eastern Europe, 1949-99”, στο K. O’Donnell, R. Bridenthal, N. Reagin (επιμ.), *The Heimat abroad: the boundaries of Germanness*, Ann Arbor, U of Michigan P, 2005, σ. 287-312.

Xanthopoulou-Kyriakou A., “The diaspora of the Greeks of the Pontos: Historical background”, *Journal of Refugee Studies* 4, 4, 1991, σ. 357-363.

Ya’ar E., “Continuity and Change in Israeli Society: The Test of the Melting pot”, *Israel Studies* 10, 2, 2005, σ. 91-128.

Yakobson A., Rubinstein A., *Democratic Norms, Diasporas, and Israel’s Law of Return*, (πρόσβαση: <https://www.policyarchive.org/bitstream/handle/10207/13685/Democratic%20Norms.pdf?sequence=1>)

Zevelev I., “Policy of the Russian Federation toward the Russian Diasporas in the neighboring States under President Putin”, paper presented at the 49th ISA Annual Convention in San Francisco, CA, USA, (March 26-29, 2008). (Πρόσβαση: http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/1/2/8/pages251284/p251284-2.php)

Ziegler C., “The Russian Diaspora in Central Asia: Russian Compatriots and Moscow’s Foreign Policy”, *Demokratizatsiya*, Χειμώνας 2006. (πρόσβαση: <http://www.demokratizatsiya.org/Dem%20Archives/DEM%2014-1%20Ziegler.pdf>)

Β. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αθανασίου Α. «Διαβάσεις και Εξαιρέσεις: Αντινομίες της Διεθνικότητας στις Παρυφές του Κοσμοπολιτικού». *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006. σ. 65-71.

Αντερσον Μπ., *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. μτφρ. Π. Χαντζαρούλα. Αθήνα. Νεφέλη. 1997.

Βεΐκου Μ. «Η επιτελεστική κατασκευή της εθνοτικής ταυτότητας: Ελληνο-αλβανοί μετανάστες και η καθημερινή τους εμπειρία στη γειτονιά μιας ελληνικής πόλης». στο Μαρβάκης Θ., Παρσάνογλου Δ., Παύλου Μ. (επιμ.). *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς». Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα. 2001. σ. 305-327.

Βεντούρα Λ. «Διασπορά. Παγκοσμιοποίηση και Συλλογικότητες». *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006. σ. 31-39.

Βεντούρα Λ., *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα. ΕΜΝΕ, 1994.

Βεντούρα Λ., Τρουμπέτα Σ. «Εισαγωγή». *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006. σ. 21-22.

Βεντούρα Λ., ««Κράτος, έθνος και ομογένεια: 1974-2001»», στο Μ. Παύλου, Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Δημόσιος και Πολιτικός λόγος για τους μετανάστες και τις μειονότητες*, Αθήνα. ΚΕΜΟ, (υπό έκδοση).

Βεργέτη Μ., *Παλιννόστηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, ²2003. (πρόσβαση: <http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/vergeti/index.htm>)

Βερέμης Θ., «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*. Αθήνα. ΜΙΕΤ, 2003, σ. 27-52.

Βόγλη Ε., Μυλωνάς Χ., «Ελληνες εισί...Στρατηγικές διαχείρισης επαναπατρισμένων ομογενών στη σύγχρονη Ελλάδα. 1990-2007». (πρόσβαση: <http://www.people.fas.harvard.edu/~mylonas/KEMO.pdf>)

Βουτυρά Ε. «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες. Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα: Η περίπτωση των Ρωσοποντίων». στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα. Αλεξάνδρεια. 2006. σ. 267-295.

Βουτυρά Ε. «Μετανάστευση στην πατρίδα», στο ΕΣΝΠΓΠ. *Μειονότητες στην Ελλάδα*. Αθήνα. 2004. σ. 233-260.

Βουτυρά Ε. «Πρόσφυγες. Παλιννοστούντες και Μετανάστες. Η έννοια της 'Εστίας' στη Μετασοβιετική Ρωσία». στο Ε. Βουτυρά, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*. Αθήνα. Κριτική. 2007. σ. 323-345.

Ε. Βουτυρά, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν. «Εισαγωγή: «Ο Βασιλιάς πέθανε. Ζήτω ο Βασιλιάς!»», στο Ε. Βουτυρά, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*, Αθήνα, Κριτική, 2007, σ. 9-30.

Γιαννίτση Θ., Διάλλα Α., Χασιώτης Ι. Κ. «Ουκρανία- Λευκορωσία-Ρωσική Ομοσπονδία-Κεντροασιατικές Δημοκρατίες», στο Ι. Κ. Χασιώτης, Ό. Κατσιαρδή-Hering, Ε. Α. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος}-21^{ος} αι.*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 191-207.

Green N. L., *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφρ. Δ. Παρσάνογλου, Αθήνα, Σαββάλας, 2004.

Woolf S., *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, μτφρ. Έ. Γαζή, (πρόλογος Α. Λιάκος), Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.

Δαμανάκης Μ., «Νεοελληνικό Κράτος και Νεοελληνική Διασπορά: Θεσμικές και εκπαιδευτικοπολιτικές διαστάσεις στη μεταξύ τους σχέση», *Επιστήμες Αγωγής* 3, Ρέθυμνο, 2007, σ. 9-22.

Δαμανάκης Μ., *Η εκπαίδευση των Παλινοστούτων και Αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, 1997.

Ελευθεροτυπία.

Έμκε-Πουλοπούλου Η., *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα, ΕΕΔΜ. Παπαζήσης, 2007.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833-1881*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977.

Καραγιάννης Β., «Μετανάστευση- Διεθνικότητα-Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 23-30.

Κασιμάτη Κ. κ.ά., *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, ΓΓΑΕ-ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 1992.

Kedourie E., *Ο Εθνικισμός*, μτφρ. Σ. Μαρκέτος, (προοίμιο Π. Κιτρομηλίδης), Αθήνα, Κατάρτι, 2005.

Κιτρομηλίδης Π., «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2003, σ. 53-131.

Κιτρομηλίδης Π., «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2001, σ. 143- 164.

Cohen R., *Η παγκόσμια διασπορά*, μτφρ. Τ. Πλυτά, Αθήνα, Παπαζήσης, 2003.

- Κωνσταντινίδης Σ.**, «Ελληνική Διασπορά και Ιστορία». *Επιστήμες Αγωγής* 3, Ρέθυμνο, 2007, σ. 49-54.
- Κωστόπουλος Τ.**, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας (1926-2003)». *Σύγχρονα Θέματα* 83, 2003, σ. 53-75.
- Λαυρεντιάδου Μ.**, *Να φεύγεις και να ριζώνεις. Η εγκατάσταση των Ελλήνων Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση στη Θράκη και στην Αθήνα*. Αθήνα, Παλαζήσης, 2006.
- Λαυρεντιάδου Μ.**, «Το μεταναστευτικό ρεύμα των Ελλήνων Ποντίων από την πρώην ΕΣΣΔ και οι χωρικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί του αστικού χώρου στο Πολεοδομικό Συγκρότημα της Αθήνας». *Γεωγραφίες* 13, 2007, σ. 101-112.
- Λέκκας Π. Ε.**, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*. Αθήνα, Κατάρτι, 2006.
- Λιάκος Α.**, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*. Αθήνα, Πόλις, 2005.
- Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ., Τσιάνος Β.**, «Και όμως κινούνται!...Η επανάσταση των προσδοκιών και η αυτονομία των μεταναστών». *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 72-81.
- Marsall T. H. - Bottomore T.**, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*. μτφρ. Ο. Στασινοπούλου, Αθήνα, Εκδ. Gutenberg, 2001.
- Μαυρέας Κ.**, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού: Πόντιοι και Βορειοηπειρώτες πρόσφυγες στην Ελλάδα». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 96-97/ Β'-Γ', 1998, σ. 185-218.
- Μαυροδή Γ.**, «Θέμα εμπειρίας: Πηγές, φορείς και διαδικασίες διαμόρφωσης μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα (1990-2005)». στο Τζ. Καβουνίδη, Α. Κόντης, Θ. Λιανός, Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές*, τόμ. Α', Αθήνα, ΙΜΕΠΟ, 2008, σ. 264-277.
- Μαυρομάτης Γ., Τσιτσελίκης Κ.**, «Η εκπαίδευση των μεταναστών στην Ελλάδα (1990-2003). Πολιτικές και πρακτικές». στο Παύλου Μ., Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα, Κριτική, 2004, σ. 121-140.
- Μουσούρου Α. Μ.**, «Το ελληνικό κράτος και ο Ελληνισμός του εξωτερικού». στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1983, σ. 165-179.
- Μπάδα-Τσομώκου Κ.**, «Οι Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης στην Ελλάδα: αποκλεισμοί, ενσωματώσεις και διλήμματα ταυτότητας». *Ουτοπία* 21, 1996, σ. 49-61.
- Μπαλτσιώτης Λ.**, «Ιθαγένεια και πολιτογράφηση στην Ελλάδα της μετανάστευσης: (αντι)φάσεις μιας αδιέξοδης πολιτικής». στο Παύλου Μ., Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η*

Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη, Αθήνα, Κριτική, 2004, σ. 303-337.

Μπαλτσιώτης Λ., «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας: Μια προσπάθεια προσέγγισης σε μια μεταβατική κοινωνία» στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα, Κριτική, 2003, σ. 45-125.

Μπάρκα Π., «Η Ελληνική Μειονότητα επί καθεστώτος Χότζα», στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα, Κριτική, 2003, σ. 225- 264.

Νικολάου Γ., *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000.

Παπαθεοδώρου Θ., *Νομικό Καθεστώς Αλλοδαπών*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2007.

Παπασιώπη-Πασιά Ζ., *Δίκαιο Ιθαγένειας*, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, Εκδ. Σάκκουλα, 2004.

Παύλου Μ., «Οι Έλληνες της Αλβανίας στην Ελλάδα» στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα, Κριτική, 2003, σ. 265-308.

Παύλου Μ., «Οι μετανάστες «σαν κι εμάς»: όψεις της απόκρισης στο μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και την Ευρώπη», στο Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική, 2004, σ. 39-87.

Πετράκου Η., «Προβληματισμοί περί του Διασπορικού λόγου: Οι Θεωρητικές Προσεγγίσεις του Robin Cohen και του James Clifford», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 40-45.

Σιγάλας Ν., «'Ελληνισμός' και Εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* 34, 2001, σ. 3-70.

Smith A. D., *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Ε. Πέππα, Αθήνα, Οδυσσεάς, 2000.

Τσαούσης Δ. Γ., «Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας» στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2001, σ. 15-25.

Τσιούκας Γρ., «Ομογενείς και ιθαγένεια: Ανεπάρκειες μιας διαφοροποιημένης αντιμετώπισης», *Σύγχρονα Θέματα* 91, 2005, σ. 32-38.

Τσιούκας Γρ., Χριστόπουλος Δ., «Γιατί ένας νέος Κώδικας Ιθαγένειας στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 104, 2009, σ. 5-8.

Τσιτσελίκης Κ. «Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία». στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.). *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*. Αθήνα, Κριτική, 2003. σ. 165-223.

Τσιτσελίκης Κ., Χριστόπουλος Δ. «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας: Στιγμιότυπα αβεβαιότητας ως εθνικές αλήθειες», στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.). *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα, Κριτική, 2003. σ. 17-44.

Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης. ΓΓ Παλιννοστούντων Ομογενών. *Η ταυτότητα των Παλιννοστούντων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ*, Θεσσαλονίκη, 2000.

Φακιολάς Ρ., « Η ενσωμάτωση των Ελληνοποντίων στην ελληνική κοινωνία». στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.). *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα, Παπαζήσης, 2001. σ. 129-155.

Habermas J., *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου. (εισαγωγή Κ. Παπαγεωργίου), Αθήνα, Πόλις, 2003.

Χαρατσιδής Ε., «Υπερκαυκασία». στο Ι. Κ. Χασιώτης, Ό. Κατσιαρδή-Hering, Ε. Α. Αμπατζή (επιμ.). *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος}-21^{ος} αι.*. Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 203-207.

Χασιώτης Ι. Κ., «Εισαγωγή». στο Ι. Κ. Χασιώτης, Ό. Κατσιαρδή-Hering, Ε. Α. Αμπατζή (επιμ.). *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος}-21^{ος} αι.*. Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 13-31.

Χατζηωσήφ Χ., «Ζητήματα Ιστοριογραφίας της ελληνικής 'διασποράς'». *Επιστήμες Αγωγής* 3, Ρέθυμνο, 2007, σ. 55-60.

Hobsbawm E.J., *Εθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χ. Νάντρις, Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1994.

Χριστόπουλος Δ. «Η τελευταία εικοσαετία της ελληνικής ιθαγένειας: 1984-2004». *Σύγχρονα Θέματα* 91, 2005. σ. 22-31.

Χριστόπουλος Δ. «Η Ελλάδα της ομογένειας: Από μητέρα-πατρίδα καπιταλιστική μητρόπολη». στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Μειονότητες στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο (7-9 Νοεμ. 2002)*, Αθήνα, 2004. σ. 431-456.

Χριστόπουλος Δ. «Περιπέτειες της Ελληνικής Ιθαγένειας: Ποιος (δεν) έχει τα «προσόντα» να είναι Έλληνας;». *Θέσεις* 87, 2004, σ. 1-23.

Χριστόπουλος Δ. «Το θεσμικό καθεστώς ως μηχανισμός ιδεολογικής αφομοίωσης της μειονότητας». στο Κ. Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (επιμ.). *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα, Κριτική, 2003, σ. 128-164.

Γ. WEBSITES

<http://en.wikipedia.org/wiki>

<http://www.mfa.gov.il> (Ισραηλινό Υπουργείο Εξωτερικών)

<http://www.jafi.org> (Εβραϊκό Πρακτορείο για το Ισραήλ)

<http://www.knesset.gov.il> (Ισραηλινή Βουλή)

www.hlhr.gr (Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου)

<http://el-pontos.blogspot.com>

<http://www.un.org/unrwa/refugees/whois.html> (Υπηρεσία Αρωγής του ΟΗΕ για τους Παλαιστίνιους)

<http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/sutoc.html> (Library of Congress Country Studies)

www.synigoros.gr (Συνήγορος του Πολίτη)

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html> (CIA World Fact Book, Russia)